

МИХАЙЛО СТУПКА

З-НАД БЕРЕГІВ
РУСЛА
РІЧКИ
СЕРЕТ

СПОГАДИ

ТОМ ПЕРШИЙ

MICHAEL STUPKA

**FROM THE SHORES
OF
THE SERET RIVER**

MEMOIRS

VOL. I

In Ukrainian

Printed in the United States of America

Astoria — 1984 — New York

МИХАЙЛО СТУПКА

**З-НАД БЕРЕГІВ
РУСЛА
РІЧКИ
СЕРЕТ**

СПОГАДИ

ТОМ I

DR. IWAN OWECHKO
P.O. BOX 811
GREELEY, COLORADO 80632
U.S.A.

Для повноти цих спогадів сюди ввійшли йдеякі короткі епізоди з попередньої книжки цього ж автора «Над тихим Серетом».

З огляду на регіонально-документальний характер манускрипту, редакція подекуди затримала кольоритність мови оригіналу.

Михайло Ступка

ПЕРЕДМОВА

Ці рядки моїх скромних спогадів присвячую моїм найдорожчим посестрам і побратимам, які виростали й гартували свої молодечі душі після хуртовини 1-ої світової війни — в холоді й голоді, бігаючи часто босоніж до школи...

Вони каралися під гнітом польської шляхти на своїй рідній прадідівській землі.

Вони не мали змоги набути високої освіти, бо перед ними були закриті двері високих шкіл, а ключі від них тримав у своїх руках загарбник, метою якого було залишити українських дітей у темряві, без світла науки, щоб з них вийшли лише послушні, мовчазно-терпеливі раби. Рабів бо загарбник української землі потребував. І вони — на своїй власній землі — в поті чола та з мозолями на руках працювали для аристократичної польської шляхти та тих жидів, які той гніт українського народу підтримували.

Та все ж, незважаючи на той гніт і брак можливості щодо отримання вищої освіти, підростаюча молодь українського народу гуртувалася під убогою стріховою рідніх шкіл при українських товариствах, виховувалась, навчалась і гартувалась в патріотичному дусі, з безмежною любов'ю до свого поневоленого народу, до своєї батьківщини. Тієї невмирущої стихії патріотизму не зуміли скувати навіть сильні вороги, вживаючи найбрутальніших способів садистичного мордування та репресій. Сибірські концтабори переповнені якраз отію молоддю з-під селянських стріх поневоленої України.

Ненажерливий ворог, щоб знищити ідейно-патріотичний дух отих одчайдухів українського патріотизму, застосовує й досьогодні фізичний терор та робить усе можливе, щоб плекати дух опортунізму в негідних трутнів, а одночасно з тим безпощадно винищуючи працьовитих пчілок серед українського народу.

Ось тим працьовитим і свідомим національного призначення пчілкам і присвячуя я ці свої спогади.

Цей 1-ий том спогадів починається описом моого дитинства і кінчачеться життям каторжника під арештом, а продовження, аж до виїзду з Європи за океан буде в 2-му томі під назвою «ДО БЕРЕГІВ АТЛАНТИСЬКОГО ОКЕАНУ», що вже в друкарському процесі і вийде на початку 1985 року.

Михайло Ступка

ЧАСТИНА ПЕРША

ІЗ МРЯЧНОЇ ПАМ'ЯТИ

Осіння пора 1918 року. Панувала жахлива епідемія, так звана «еспанка», що не минула і мене, чотирьохлітнього. Як довго хворів я на цю смертельну недугу — не пам'ятаю. Тільки затямив собі, як одного дня вийшов з непритомності-гарячки, глянув крізь невеличке віконце на світ Божий та побачив біля себе заплакану маму, що прикладала холодні компреси до моєї голови. Як тільки узріла вона, що я дивлюся на неї, ще більше почала заливатися слізами, мабуть, з тої радості, що я відкрив ще очі!

Мати припала до мене та, цілуючи голову, крізь слізози каже:

— Ніколи не надіялася я вже, синочку, щоб ти колинебудь отворив ще свої очі.

Я був ослаблений до такої міри, що не міг навіть ворухнутися, лише страшна гарячка палила мені вуста. Я стиха прошепотів:

— Мамо, подайте мені хоч трошки холодної води напитися.

Мати, цілуючи мої спрагнені вуста, із болем серця прошепотіла:

— Синочку мій золотий, тобі заборонено холодну воду пити в такій страшній гарячці. Тому не можу подати тобі води, бо хочу, щоб ти врятувався із цієї страшної недуги. Краще буде, як піду до тітки та принесу тобі теплого молока або узвару із сушених овочів. Ти лежи терпеливо і не підводься, а я негайно повернуся назад до тебе.

Мама вийшла з хати. Я з великою пристрастю приглядався до збаночку з сироваткою, що стояв в кутку на лавці. В ній мама мочила мої компреси до голови. Мені хотілося хоч трошки попити цієї сироватки, щоб лише втамувати спрагу в устах. Та з ослаблення я не міг навіть ворухнутися. Тому прийшлося чекати терпеливо на повернення мами з молоком або з узваром.

Мама повернулась, та вже не сама, а зі своїми сестрами — Ксенею і Теклюнею, які принесли теплих напоїв, що їх я зовсім не хотів пити. Мені до смерти хотілося попити кисленкої сироватки. Та даремні були мої прохання і плач, бо вони переконували мене тим, що не можна мені пити нічого холодного, лише переварений плин з овочів. Отже, не було іншої ради, треба було слухати мами і дальше мучитися у важкій

гарячці ще кілька днів, виключно під опікою мами й тіток, бо в тодішній час в селі не було ні лікаря, ні іншої медичної допомоги. Хворі були залишені на ласку Божу і на примітивну допомогу своєї рідні.

Мама з тітками старалися рятувати мене, як тільки могли. З бігом часу я приходив до кращого здоров'я, хоч надмірна гарячка ще продовжувала переслідувати мене. Мені так хотілося хоч кілька ковтків проковтнути забороненої сироватки...

Одного разу мама залишила мене самого на ліжку і пішла до родини за молоком для мене. Я почувався уже набагато краще на силах, але злізти на долівку в мене ще не було сили. Якийсь час я споглядав на горщик з сироваткою і думав собі: «Якщо мама не повернеться швидко додому, я мушу дістатися до горщика і напитися квасної сироватки».

З таким рішенням я почав помаленьку посуватися до краю ліжка, зсуваючи ноги на долівку. У мене потемніло в очах, і я, безсилій, впав та ще й ударився головою об піч та набив собі добру гулю на голові. Та це не дуже настрашило мене. Я не турбувався тим, що зі мною буде та що скаже мама, як повернеться до хати. Я мушу доповзти до горщика і напитися сироватки, що її мама так строго забороняє мені. Помаленьку по долівці піdlіз до лавки і хотів піднятися на ноги, та був ще заслабкий і повалився на землю. Тоді піdsунувся ближче, піdnісся на коліна та дотягнувся до горщика, в якому, на превелике щастя, не було багато сироватки. Поволі стягнув я горщик та з великою насолодою попивав цей квасний плин, більшість з якого порозливав на собі. Напився досхочу і хотів поставити горщик на лавку, та не був в силі підняти його, і збаночок полетів на долівку та розіпався на черепочки.

Напившись забагато сироватки, я став ще більше ослаблений, аніж був перед тим. Та страх перед мамою, та що скаже вона, як побачить порозливану по долівці сироватку та черепки розбитого горщика, підганяли мене чимскоріше до ліжка. Я всіма силами дряпався на ліжко і після кожної спроби безсилій падав на землю. Отже, не було для мене іншого виходу, як лягти на долівці біля печі та з страхом очікувати приходу мами. Як довго перебував я на холодній долівці лише в сорочці, то цього не знаю, бо після всього, знесилений, заснув міцним сном.

Коли мама увійшла до хати і побачила, що я, нерухомий, лежу на долівці, то почала в голос ридати, бо була переконана, що я вже закоченів.

Від маминого крику і ридання я прокинувся, підвівся трохи та сказав:

— Мамо, візьміть мене на ліжко, бо мені дуже холодно.

Як учула мама мій голос, зразу ж заспокоїлася, підняла мене на руки, положила на ліжко та сварила за те, що я злазив на землю без її дозволу.

Я не призвався мамі, що злазив для пиття сироватки, лише сказав неправду, що впав на землю. Мама дещо заспокоїлася і каже:

— Зараз приложу тобі свіжий компресик до голови.

Зі страхом приглядався я до мами, як вона підійшла до лавки та побачила, що горщика нема, лише сироватка розлита та черепочки лежать, розкинені по долівці. Мати схопилася руками за голову та перестрашена ще більше почала сварити мене:

— Та нашо ж ти пив ту холодну сироватку! А тепер напевно вже порятунку не буде для тебе!

Мати дуже переживала та гризлася тривогою, що зі мною тепер буде. Мені було дуже шкода мами, що так переживала за мій нерозсудний вчинок. Я почав благати її, щоб не ридала та не турбувалася мною, бо сироватка не тільки не пошкодила мені, а й допомогла. Я почувався набагато краще, аніж було перед тим, бо легше стало віддихати і не смажила гарячка.

І дійсно, після цього кислого напою я почав приходити до все кращих фізичних сил, так що уже четвертого дня почав поволі залишати ліжко та ходити по хаті.

В недовшому часі я прийшов до кращого здоров'я. Мати дуже раділа, що я врятувався з тої жахливої недуги. Та недовго перебували ми з мамою в нашій зруйнованій хаті, яку не було ніякої змоги огріти. А була вже холодна пора пізньої осени. Як тільки почалася зима, прийшов до нас мамин батько, мій дідусь, та забрав нас під зимову пору до своєї рідні. В дідовій хаті ми перебули всю зиму, а як тільки прийшла весняна пора, залишили домівство діда і прийшли до своєї хатини. Під час соняшної теплої днини виводила мене мама на город, щоб я вигрівався під променями гарячого сонця, які згодом ще краще оздоровили мене.

Хоч мама була щаслива тим, що Бог допоміг мені врятуватися з цієї смертельної гарячки, та все ж таки денно переживала важке горе, бо не знала про долю тата. Завжди молилася і просила Бога, щоб якнайскоріше він повернувся до нас, нещасних, або хоч якусь вістку прислав про себе — де він такий довгий час перебуває? З цим душевним переживанням про невідому долю тата мама, як тільки сили дозволяли їй, невпинно боролася за наше щоденне життя з невмирущою надією, що тато

згодом таки повернеться до нас.

Щоб якось рятуватися з тяжкої біди, мама шила чоловічі сорочки чи вишивала. За це люди давали нам борошно, молоко та інші харчі. Завдяки маминому шиттю з кожним днем поліпшувалися наші життєві обставини, та у мами не було душевної радості. Вона ходила завжди засмучена і заливалася гіркими слезами з журби за татом. Мені було дуже жалко мами, що вона так тяжко переживає, ходить засмучена, не єсть, не спить по ночах. Через ту свою журбу вона все більше жовкла на обличчі й підпадала на силах.

Одного тепленького дня мама, сидячи на прильбі зруйнованої хати, вишивала сорочку та так заливалася слізьми, що не бачила навіть голки. Я підійшов до мами і сказав їй:

— Не плачте стільки, мамо, а краще розкажіть мені про тата, і що тут було, в цій хаті.

Мама, витираючи заплакані очі, пригорнула мене до грудей, поцілуvala мене, а відтак почала оповідати:

— Михайлику! Ти ніколи не бачив свого тата, за котрим я завжди ридаю, бо він залишив мене в той час, як тебе на світі не було ще... Тому хочу розказати тобі про все від початку.

... Уже добігає восьмий рік часу, як ми повінчалися з татом. В недовшому часі після нашого одруження рішилися ми виїхати до Німеччини на працю, щоб заробити трохи грошей і повернутися додому. Як подумали, так і зробили. Згодом залишили батьківські родини і з іншими односельчанами виїхали до міста Франкфурт над Одрою. З нами приїхав також рідний брат твоого тата, і ми всі троє поступили на працю до однієї фабрики, в якій працювали понад три роки. Заробили трохи грошей і вирішили повернутися назад до рідного села. Татів брат не хотів повертатися з нами додому і залишився в Німеччині.

Ми повернулися на своє домівство і зразу приступили до будови нової хати, бо в старенькій хатині, де мешкав твій дідусь, твого тата батько, не було місця для нас. Тому старалися якнайскорше побудувати нову велику хату, ось на цьому місці, де якраз тепер сидимо.

Повернулися ми з татом з Німеччини під осінь 1913 року. А що заробили трохи грошей, то не було великих труднощів при будові хати, тим більше, що твій тато був добрым будівничим. При допомозі інших столярів взялися до будови хати, яку встановили ще перед зимою і накрили дахом, щоб під снігом чи дошками не замокало дерево. Під час зимової пори не можна було хату викінчувати. Тато не марнував часу і кожного дня в дідовій

столярні приготовляв двері чи вікна для своєї хати, бо ми через всю зimu перебували при дідовій родині.

Як тільки проминула люта зима і над землею заспівали жайворонки, сповіщаючи про радісну весну, знову приступили ми до викінчування хати, щоб перейти найскоріше жити у власній домівці.

Поза тяжку працю біля хати треба було ще скопати город, щоб посадити городину та картоплю, засіяти нивку зерном, щоб під зимову пору мати свій власний шматок хліба. Хоч як тяжко доводилося нам з татом працювати при викінчуванні хати і на городі, та душевно чулися дуже щасливі тим, що на слідуочу зimu не будемо вже поневірятися по чужих порогах, але заживемо щасливо у своїй власній хаті.

Та не така судилася нам доля, як ми мріяли собі й бажали. Ми тільки встигли перебратися до нової хати, в якій тато переспав тільки три ночі, як несподівано пролунав між народом гомін з жахливою вісткою — війна! На цю війну від первого дня з проголошення мобілізації забрали твого тата, як бувшого вояка, в ряди австрійської армії, щоб боровся із зброєю в руках за цісаря Франца-Йосифа.

По відході твого тата на війну, через кільканадцять днів пізніше, прийшов ти, Михайлику, на цей Божий світ 19-го вересня. Люди в селі переживали в той час жахливу непевність. Майже щодня переходили через село війська австрійської армії все далі на схід. З бігом часу все більше зростала тривога, що скоро почнуться фронтові дії над річкою Серет.

Хоч було дуже тяжко й лячно переживати тодішні жахливі дні воєнної хуртовини, та все ж таки я почувалася щасливою, що не самітня, а з тобою, немовлям, на руках, та й у власній хаті й не поневіряюся по чужих. Але ніхто в селі не був певний своєї долі, ніхто не здав, чи не приайдеться залишати свої пороги та мандрувати в невідому путь.

Заграви пожеж, що нічною порою зносилися далеко на сході, з кожним днем наблизалися все більше до нашого села, наганяючи на людей жах і побоювання, що вже в недовшому часі фронтові дії вже почнуться над Серетом.

І справді, скоро селом замаршувало австрійське військо, на узгір'ї вздовж русла річки почали копати окопи та робити дротяні перешкоди. Селяни з журбою і страхом приглядалися, як австрійська армія приготовляється до оборони. Та наразі не виганяли людей з села, аж з початком жовтня виївакуювали всіх селян у Зборівський повіт. Люди забирали все, хто що міг нести на руках, та з худобиною втікали під обстрілом російських

гармат.

З великою розпукою і з болем серця приходилося мені залишати свої пороги, та не було мені іншої ради.

Військові виганяли людей з села з таким панічним поспіхом, що я не спромоглась за такий коротенький час щось більше з собою забрати в дорогу. Я сподівалася, що через кілька днів повернуся назад до хати. Тому я взяла лише трохи харчів в торбину і пляшку з молоком, щоб в дорозі було чим погодувати тебе. Взяла на руки тебе, Михайлику, і з тugoю в серці залишила з цим скромним маєтком на плечах свої рідні пороги та й помандрувала у невідому путь, щоб врятувати життя і пережити якось воєнну хуртовину. Деякі родини з села залишалися зразу в поблизьких сусідських селах, та я не зупинялася там, але йшла з тобою аж до села Яцківці. В тій місцевості, дякувати Богу, перебулися ми між добрими людьми аж до весни 1918 року. Коли поверталися з тобою до рідного села, то я раділа цілим серцем і душою, що по довгих роках скитальщини повертаюся, нарешті, до своєї власної хати. Та не судилася мені та доля радісна, про яку я так мріяла та сподівалася. Бо як прийшла до села, то побачила, що з нашої хати ані сліду не залишилося, лише ось цей зритий фундамент і окопи навколо нього. Заридала я гіркенько над тими руїнами, бо охопив мене великий жаль і розпуха, що залишилися ми з тобою, нещасні, без власного даху над головою.

Безсильна і безрадна, прибита до безкраю тяжким горем, залишила я руїни і поміж окопів пішла на гору до дідової родини. Ідучи крізь село, не побачила ні однісінької хати, щоб залишилася ціла від фронтових дій, лише одинока церква стояла понуро з пооббиваними від куль дірами в мурі.

З тяжким трудом, поміж окопів і дротяні загороди, добилися ми з тобою під ліс на гору до дідової родини. Та їхня хата була також знищена аж до землі. Але під хатою залишився великий льох, в котрому замешкала дідова родина, і нас обох прийняли до цього сковку.

Через недовгий час перебування в льоху я почала досить погано себе почувати, а згодом захворіла на тяжку недугу легенів (туберкульозу), що набула її собі минулой зими по чужих хатах, серед щоденного перебування в недостатках і в великій журбі. Недуга звалила мене з ніг, я була так тяжко хвора, що не було майже ніякої надії, щоб я з неї врятувалася — без лікаря і без ніякої медичної допомоги. Та, дякувати Богові, при добрій опіці дідової родини наді мною через кілька тижнів почала я поволі приходити до все кращого стану здоров'я. Тоді твій дід рішився побудувати нам тимчасову хатину на руїнах нашого домівства,

щоб хоч в часі літньої пори було де перебути та переспати ніч. Заки прийшла я до кращих сил, то ось ця примітивна хатинка, що в ній ми перебуваємо тепер, була вже поставлена. Та не було тоді чим добре покрити дах, лише покрили очеретом і осокою, але через них проникає в хату вода, коли йде дощ.

Хоч я була ще не зовсім здорована, коли перебралася з тобою до цієї хатини, та завдяки родині й добрим сусідам, що допомагали мені в роботі, поволі прийшла я до своїх сил...

Мама закінчувала своє болюче оповідання зі слізами на очах, та й мені з жалю за мамою теж доводилося не раз обтирати слізози.

Надворі стояла гарна весняна погода. Другого дня прийшли тітки Ксеня і Теклюня з іншими жінками, щоб перекопати город під городину. Після копання я пішов з мамою на город. Мама робила ямки рискаlem, а я кидав у ці ямки по два чи три зернятка насіння бурячків, моркви, квасолі, кукурудзи чи іншої ярини, і ось так ми з мамою почали провадити своє скромненьке господарство.

А коли розвинувся гай і зеленою травою зазеленів луг, дідусь купив нам корову, щоб ми, нарешті, мали своє молоко. Хоч мали вже корову на подвір'ї, та все знову мали з нею клопіт, бо не було кому водити її на пасовисько. Тоді мама попросила сусідську дівчину Варварку, щоб та разом із своєю коровою забирала її нашу на пасовисько, а за це мама пообіцяла зшити їй гарненьку суконку.

Завдяки дідовій родині згодом розжилися ми на кільканадцять каченят і курчат, коло яких явже мав заняття, бо їх треба було доглядати й пильнувати, щоб не вкрали ворони.

Та ми все горювали з мамою, що немає тата з нами, що дірявий дах над головою, та й мама ще слабого здоров'я. Вона днями й ночами молила Бога, щоб тато повернувся до нас, або хоч вістку отримати, що з ним сталося.

Так проминав нам з мамою час в журбі й смутку про невідому долю тата. Аж одного дня, у вечірній присмерк, хтось несподівано застукав у двері. Мама подумала, що це прийшов хтось із родини. Та коли ми відчинили двері, то побачили незнайомого чоловіка із зарослим бородою обличчям. Мама при темному свіtlі не пізнала тата, а я зі страху заховався під ліжко. Батько запитався:

— Шо, не пізнаєш Івана?

На ці слова мати з радості заридала і пригорнулась до тата. Через кілька хвилин радісної зустрічі тато закликав мене з-під

ліжка, бо хотів роздивитися на синочка, якого ще ніколи не бачив. Та в той момент витворилася дійсна комедія з нашою першою зустріччю. Тато просив, щоб я виліз з-під ліжка, а я дуже боявся зарослого незнаного чоловіка й не вилазив. А це дуже сердило тата, що я не хотів привітати його. Та й мама весь час умовляла мене, щоб я не боявся цього чоловіка, бо це је мій рідний тато, на прихід якого ми так довго очікували!

Та по якомусь часі я виліз з-під ліжка, немов лис із нори, і прийшов до тата з перепрошенням та поцілував його руки. Тато радісно взяв мене на руки та поцілував мене у голову. Я дуже швидко призвичаївся до бороди тата і запитав:

— Де ж ви так довго перебували, тату, що ніколи ще не бачили мене?

Тато погладили довгу чорну бороду. Посадили мене біля себе й почали оповідати нам з мамою про перебіг своєї долі за ці роки тяжкої недолі:

— Мій дорогий Михайлику, я перебував дуже далеко від вас, і сам дійсно не знаю, яким чудом я врятував своє життя та ще й повернувся до вас, дорогенькі.

Я лише кілька тижнів перебував на фронті та в боротьбі з росіянами втратив багато приятелів і знайомих, що загинули на полі бою. Мене, мабуть, якась сила Боже зберегла від каліцтва і смерті. Я попався до російського полону з тисячами інших фронтовиків, яких зразу ж оформлювали у великі колони та, голодних і безсиліх, часто зовсім без взуття на ногах, гнали, мов якусь тварину, чимшивидше за річку Збруч. Гнали нас кілька днів і ночей все далі на схід в Катеринославську губернію. Там перебував я понад два роки у важких умовинах невільничого життя. Згодом забрали нас з цього жахливого, брудного та вошивого табору та перевели до одного маєтку. Хоч у цьому маєтку я й працював далі як військовополонений, та все ж не бідував вже так, як у таборі, в якому сотнями гинули наші нещасні брати з голоду, холоду та від недуг. В цьому маєтку працювало багато нас, полонених з австрійської армії. Було й декілька українців. З ними я й рішився тікати з цього маєтку.

Кілька днів приготовлялися ми до втечі до рідної хати. Ми очікували на відповідний день — мрячний чи дощовий. А тим часом потайки сушили хліб та заготовляли інші харчі до мандрівки в далеку дорогу. Одного дня, коли мрячів дрібненький дощик, ми залишили маєток і з торбинками на плечах рушили в дорогу в напрямку до своєї батьківщини. Ми кільканадцять днів пробиралися землями України, переважно ночами, не виходячи на головні шляхи. В ранніх годинах заходили до хат селян-

українців, що були дуже прихильні до нас та підтримували нас своїми харчами. Під вечір прощалися з нами по-братському і вказували напрямок, куди найкраще й безпечніше пробиратися крізь невідомий нам терен.

Хоч нелегко було пробиратися крізь лісові нетрі й чагарники, та найскладнішим для нас було перебиратися через воду, бо на головних мостах переважно стояли військові пости. Та, дякувати Богу, при допомозі наших братів-наддніпрянців, що нічною порою допомагали нам, перевозячи через воду, нам вдалося щасливо перебороти всі труднощі в часі мандрівки. Зараз дякую Всевишньому Господеві, що допоміг мені й моїм друзям щасливо добитися до вас, мої дорогенькі.

Тато оповідав нам про тернистий шлях своєї втечі зі слізами на очах. Ми з мамою уважно слухали його оповідання і також не могли втриматися від плачу. Так і плакали всі троє — вже з великої радості, що тато, нарешті, повернувся до своєї родини під рідну, хоч і діряву, стріху.

Хоч тато повернувся здалекої дороги з підірваним здоров'ям, та, побачивши навколої нашої бувшої хати руїни та окопи, не дав собі часу на відпочинок. Він зразу взявся до розчищення руїн та з допомогою сусідів закідав окопи. Відтак пішов до дідової родини, позичив грошей, і ми з татом поїхали в Тернопіль, де закупили матеріалів до будови. За кілька днів привезли кілька мішків цементу та матеріали для даху, бо нову хату він не хотів вкривати соломою чи смоляним папером.

Праця на вкладанні даху була досить важка через татове підірване здоров'я. Та батько не жалів себе і в поті чола працював від світанку до пізнього вечора, якщо сприяла погода. Коли привезли дерево на будову хати з Тернополя, тато мав вже достатньо матеріалів для покриття всього даху, що був вже майже готовий. Коли на подвір'я привезли будівельні матеріали, тато залишив працю біля даху та з дідом й іншими майстрами взявся до будови будинку так, щоб була хата і попри неї стодола. Нову хату тато будував не на фундаменті зруйнованої, а напроти неї, подалі нагороді.

За кілька днів будова була зведена, а відтак при участі родини й сусідів була обложена вальками з глини і соломи. Хоч хата вже в основному була побудована, та внутрішнє викінчення потребувало ще багато грошей. Тому тато почав укладати дахи для інших господарів, за що отримував не тільки грошу заплату, але й також усяке збіжжя, борошно і м'ясні вироби, так що з кожним часом все більше поліпшувалася наша химерна доля. І це все завдяки доброму помислові й мозольній праці

Родина автора цих спогадів:
зліва — сестра Ірина з чоловіком Михайлом,
батько і брат Степан з дружиною Стефанією — 1958 р.

тата...

Коли вже була постелена підлога, тато попросив вуйка Я. Косовського, щоб той вимурував на кухні піч, щоб готовувати їжу та пекти хліб.

Проминали дні квітучо-чарівної весни. Тато безперервно був зайнятий працею при викінчуванні хати, або йшов на поле вкинути зерно в землю, щоб взимку мати свій шматок хліба. Мама, по змозі своїх сил, перебувала більше на городі та поралася біля городини.

Як тільки тато викінчив всередині хату, ми зразу ж перебралися жити до неї та на своє місце перевели корову, що заледве врятувалася минулого зими від холоду в дірявій буді.

В новій просторій хаті нам жилося дуже добре. Батьки були щасливі й раділи тим, що по довгих роках розлуки, жахливої воєнної хуртовини, далеко від рідної оселі, у важких переживаннях горя й терпінь, вони при Божій помочі дочекалися, нарешті, зажити у своїй власній хаті.

Тато, використовуючи погожу літню пору, попри будівництво дахів та інших робіт поза домом, не забував приготувати паші для корови і дров для палення взимку, щоб було чим обігрівати хату. Так боровся він усіма силами за краще майбутнє для своєї родини.

ЗАКЛИК УКРАЇНИ

Та не так судилося татові, як він собі приготовляв, мріяв і бажав. Ми тільки кілька тижнів перебули в новозбудованій хаті, як загомонів вічевий дзвін із закликом боронити Україну.

Прийшлося знов татові залишати нас з мамою та з іншими добровольцями відійти до Тернополя, щоб зголоситися на воєнну команду, але вже не до австрійської, але в ряди своєї, української армії.

По відході тата наша хата знову оповилася смутком. Мати з болем серця турбувалася не тільки своєю долею, а й жорстокою долею тата, що знов залишив нас безрадними, та й хто знає, чи ще колись повернеться до нас. Мені, малому, було також дуже жалко й болюче прощати тата в дорогу, що пішов боронити свою батьківщину. Ми молили Бога, щоб врятував татові життя та дякували Богові за те, що ми у своїй хаті та маємо свій власний шматок хліба та склянку молока.

Коли односельчани залишали свої родини та рідне село, то в той час не було між народом переживань, страху чи ридань. Весь народ був свідомий того, що їхні батьки, чоловіки, сини не йдуть

тепер до ворожої армії, щоб боротися за австрійську імперію та її імператора Франца-Йосифа.

Люди знали, що йдуть вони на поклик України із зброєю в руках боротися з ворогами за кращу долю свого народу та за самостійну соборну українську державу, на яку зазіхає відвічний ворог із заходу — нахабна Польща.

При відході воїнів радісно гомоніли дзвони, прощаючи і благословляючи їх на переможний бій над усіма ворогами українських земель. В селі між людьми панував веселій та піднесений настрій. Всі гомоніли між собою, що прийшов, нарешті, золотий час для нашого поневоленого народу, що вже після століть рабства та недолі спадуть тяжкі кайдани. З тими рожевими надіями народ нетерпеливо очікував, коли врешті українська армія переможно розгромить ворога та й прогене його поза кордони своїх земель.

Проминали дні й тижні, а з ними почали приходити сумні вістки, що поляки перемагають українську армію, що багато вже убитих та поранених, що тисячі вже попалися до польської неволі. На ці тривожні вістки мама зажурилася ще більше, що тато не повертається додому та немає найменшої вістки про нього.

Своєю журбою та турботами ділилася мати завжди зі своїм татом, моїм дідом, що часто відвідував нас з мамою. Дідусь, покрутив головою, кажучи:

— Щось недобрим пахне на сьогоднішньому світі. А головно на Галицьких землях від польської голоти, що допіру сама воскресла з ворожої неволі, а вже, погань, воює на наших землях проти української армії з метою завоювати під Польщу Західні землі України. Бог його знає, — говорив далі дідусь, — чи дійсно наш народ буде такий сильний на фронті зі зброєю, щоб бути спроможним в теперішньому часі прогнати цю голодну ляську погань з наших земель. Тяжко сказати наразі, та Бог святий його знає, чим закінчиться це лихо з поляками, але немає рожевих надій на щось добре для нашого народу!

Зі смутком і журбою проминала похмуро-сумна осінь. За нею прийшла лютя зима, що з нею в село загостив тиф, на який померло багато людей. Та ми з мамою дякували Богу, що він обминув нашу хату.

Уже після свят Різдва Христового одного дня довідалася мама від інших людей про сумну долю тата, що він перебуває в польському полоні в Тернополі й дуже хворий на тиф. Ця сумна вістка ще дужче пригнобила зболіле серце мами. Вона

переживала не так за те, що попався він в полон до ляхів, як турбувалася тим, що він хворіс на тиф, від якого не було рятунку навіть в родинах, не те що в жахливих умовинах ворожої неволі.

Днями й ночами турбувалася мама про лиху долю тата, та з огляду на підірване здоров'я і люту зиму ніяк не могла вибратися в таку далеку дорогу, в Тернопіль, щоб тільки дістати відомості про долю полонених. Поляки дуже суворо забороняли рідним чи знайомим відвідувати своїх близьких, що перебували поза дротяними загорожами. У мами не було можливості дістатися взимку до Тернополя, понад 20 кілометрів, вона лише завжди шептала молитву за здоров'я тата і нетерпеливо очікувала недалекої весни.

Як тільки під променями теплого сонця попливли сніги струмками до річки Серет та природа стала навколо вбиратися в зелені шати, почала мати радитися зі своїми батьками та сестрами, яким би то чудом вирвати Івана з-під багнетів польських вартових або хоч побачитися з ним, щоб порозумітися про можливість його втечі з полону.

З такою думкою на кілька днів залишила мене мама під опіку бабці, а сама з сестрами та іншими жінками пішла з харчовими пакуночками відвідати полонених. Та вартові не дозволили підходити до загорож, щоб жінки не могли побачити своїх рідних, як також строго забороняли передавати принесені харчі. З тими харчами, з плачем і смутком, повернулися жінки додому увечері.

Та незважаючи на невдачі, мама своєї рішучої постанови не покинула, а через кілька днів знову зібралася і з тітками пішла у Тернопіль. Там вона дізналася від інших жінок, що уже багато полонених врятувалося від багнетів вартових, але не з-за дротяних загород, а тоді, коли вартові гнали їх вечірньою порою з примусової роботи.

Мати повернулася вже з надією на рятунок, кажучи до батьків:

— При допомозі Ксені й Теклюні ми мусимо врятувати Івана з-під конвою вартових.

Через кілька днів вже в ранніх годинах зібралися всі троє в дорогу. Тому, що була мрячна погода, забрали з собою великі хустки, щоб накритися в разі дощової негоди.

Уже була пізня пора ночі, а мама з тітками не поверталися. Це непокоїло діда й бабцю, і дідусь час від часу виходив за ворота, виглядаючи їхнього приходу. Мабуть, було уже перед світанком, коли у хату ввійшла мати з сестрами і з радісною усмішкою на лиці. Припала до мене та, цілуючи, каже:

— Михайлику, сьогодні нам пощастило врятувати тата з-під конвою польських вартових!

Попередні сумні переживання раптово змінилися на безмежну радість всієї родини. Від цієї несподіваної вістки всі разом заскакали в хаті. Коли всі трохи заспокоїлися з радісного хвилювання, мама почала оповідати про їхню пригоду, як вдалося їм врятувати тата:

— Як ми прийшли до Тернополя сьогодні, то вже не йшли між народ під дротяні загороди, лише ходили між людьми і розпитували їх, котрими вулицями і в якій годині провадять полонених з роботи. Цілий Божий день вешталися ми вулицями міста і приходили час до часу попри загороди полонених, де біля входової брами метушилося сотнями жіноцтво з прокльонами й неприхованою ненавистю до вартових. Та в поляків не було найменшого сантименту до нещасних жінок, лише обзвивали їх «бидлом» і, відганяючи їх від брами, часто-густо побивали їх прикладами рушниць.

З болем серця приглядалися ми до цієї жахливої картини і трималися подалі від брами та від бурхливого натовпу жіноцтва аж до вечірнього присмерку. Під вечір все більше й більше з'являлося людей, між ними було багато матерів з дрібними дітками, яких вони принесли, напевно, щоб показати їх своїм чоловікам. Коли вже добре стемніло, почувся, нарешті, сильний гамір і метушня на вулиці, що з кожним разом все більше наближалася до нас. З народу було чути вигуки: «Уже женуть ляхи наших братів!» Натовп заколихався у всій стороні з криком і плачем.

Через кілька хвилин з'явилася перед нами колона полонених під строгою вартою поляків з рушницями в руках. Та розбурхана й сердита маса народу, не зважаючи на поляків і їхні удари прикладами, прорвалася всередину колони. Це викликало хаотичну метушню, якої поляки вже не могли контролювати.

Посувалась і я у цьому натовпі. У мене від страху і душевного переживання прямо перестало серце битися у грудях. Та завдяки сестрам, що піддержували мене на силах і при їхній фізичній допомозі пробралися ми крізь ряди невільників і приглядалися виключно до облич високих чоловіків, яких не було дуже багато між рядами. Хоч нелегко було пробиратися крізь полонених у колоні та шукати в темряві обличчя тата, але вже ж таки пощастило нам, завдяки метушні й безладдю, пробратися крізь колони полонених. На наш превеликий жаль і горе, серед них Івана не було. У мене виринула думка, що, може він пройшов уже,

а ми його не пізнали. А, може, не виходив сьогодні до роботи?

З такими невеселими думками я вже зовсім втратила надію зустрінути батька, та помимо цієї безнадійності продовжувала пробиратися далі між полоненими та жандармами до останньої колони. Наблизався вже майже кінець колони, і Ксеня пізнала Івана і кликнула мене з Теклюнею. Ми пропхалися до Ксені, яка не зраджувалася наразі перед Іваном, лише йшла біля нього, щоб не згубити його в тій метушні.

Я підійшла до нього, схопила за руку й прошепотіла: «Іване, рятуйся!» Він немов зі сну пробудився, коли почув мій голос. Побачивши біля мене сестер, стиснув мою руку на знак, що зрозумів, з якою метою з'явилися ми біля нього. Він дещо прихилився, і я зразу накинула на нього хустку і, притримуючи за руку, почала виводити його з колони між бурхливий натовп. Завдяки вечірньому присмерку і хаотичній метушні жіноцтва та жандармів, ми під хусткою, немов жінку, випровадили Івана подалі від колони між натовп людей. Хоч Іван був уже не під конвоєм жандармів, та все таки ми не спішили так скоро втікати, а лише в оточенні людей чекали, поки не перейде колона з полоненими та з розлюченими поляками.

Як уже пройшли останні невільники з вартовими, ми зразу подалися до недалекої бічної вулиці й швидким кроком віддалявалися якнайскоріше і якнайдалше від цього місця. Ми обминали головні вулиці й бічними мандрювали у напрямку до найближчої оселі Біла, до якої дібралися, дякувати Богові, без перешкод. Тут вступили до знайомої родини, щоб з'їсти за цілий день хоч шматок хліба та переодягти Івана з військового однострою у цивільне.

Хоч ми з'явилися у хату як непрошенні гості, то свої добре люди зрозуміли наше скрутне і небезпечне становище та підкріпили нас теплою вечерею та дали Іванові в що перебратися.

Уже пізнім вечером попрощалися ми з добрими людьми і переважно бічними дорогами і польовими стежками пробиралися в напрямку села Глубічок Великий. В часі нашої подорожі ми прийшли до висновку, що ніяк не можемо повернатися з Іваном до села. Бо як тільки поляки дізнаються про його втечу з полону, то, зовсім певно, завтра вже будуть шукати його у селі. Тому в часі мандрівки ми вирішили змінити свій курс, не йти через узгір'я Глубіцькі Товтри, а зайди до своєї родини, до А.Сосновського в селі Корівці, що було набагато безпечніше.

Була вже пізня нічна пора, коли ми дісталися до хати Сосновського і застукали до вікна. Зблистило світло лямпи, відтак, відчиняючи двері, Андрій Сосновський запитав: «Хто це?»

Коли він пізнав нас, то був дуже здивований, що в таку пізню пору ми загостили до нього. А тим більше він був здивований тим, що побачив перед собою Івана живим, бо в районі кружляла вістка, що Іван загинув.

Розповіли ми Сосновським про своє горе та що, рятуючи Івана з польської неволі, хочемо залишити його на ніч на відпочинок, бо він дуже ослаблений фізично.

Сосновський вислухав нас зі сльозами на очах, а відтак сказав:

— Іван залишиться у нас так довго, доки це лихоманка не унормується з цією польською навалою!

Та ми уважали село Корівці не зовсім безпечним місцем для переховування, бо воно знаходилося при головному шляху недалеко від Тернополя, звідки, напевно, негайно прибудуть жандарми на розшуки. Тому ми прийшли до висновку, що Іван перебуде тут до ранку, а вранці Андрій перевезе його в село Яцківці Зборовського повіту до родини, в якій я перебувала на вигнанні в час війни. Там йому буде безпечноше переховуватися. Люди приймуть його там як свого рідного, бо я їм не раз оповідала про Івана та його химерну долю від тої пори, коли він був забраний до австрійської армії на війну.

З огляду пізньої ночі залишили ми Івана в Сосновських з вірою, що вкоротці переїде він до наміченого оселі, де ми незабаром з ним зустрінемося. Попрощалися з Іваном і оце тепер повернулися від Сосновських з Корівець...

Вже було майже світло надворі, коли мама з тітками закінчили оповідати про свої пригоди та несподіваний успіх татового рятунку з неволі, з чого були дуже раді бабця з дідом.

Сонце піднялося вже високо у небі, коли ми з мамою і тітками прийшли до нашого дому, де застали все в порядку, бо сусідська дівчина Варварка доглядала наш дім, як свій власний. Відтак мама з тітками та іншими сусідськими жінками взялися до копання городу, щоб якнайскорше засадити городину.

Другого дня ми лише вдвох з мамою поралися на городі й садили кукурудзу, квасолю, огірки та інше насіння городини запорпували в землю. Під час нашої праці мама не сумувала вже і не ридала, як це було попередніми днями, а була рада-весела тим, що їй пощастило врятувати тата та що вона знає, де він зараз скривається. За кілька днів нашого порпання в землі засадили ми гарний кусень городу, а при допомозі діда засіяли трохи конопель, щоб мати свій шматок полотна на будуче. Про засів зерном нивки мама навіть не думала, а що не було кому зайнятися тим, то наше поле залишилося облогом.

Через якийсь недовгий час, одного ранку, несподівано зайшли на подвір'я троє жандармів і суворо запитали маму:

— Чи збунтований гайдамака, твій чоловік, вдома?

Перелякана мама відповіла їм:

— Я свого чоловіка вже кілька місяців не бачила в хаті.

Тоді двоє жандармів пішли до стодоли шукати в соломі й на горищі, а третій ходив по хаті, заглядав під ліжко, скидав на долівку перину й навіть заглядав до печі та в комин. Та, на превелике щастя, тата не було вдома. Жандарми переглянули всі закутини та, не знайшовши своєї жертви, залишили нас з мамою в спокої та вийшли з подвір'я. Ще кілька разів несподівано наскакували жандарми на нашу домівку вдень і вночі, переглядали всі закутини і навіть пхали багнети в солому, шукаючи «збунтованого гайдамаку». Не знайшовши в хаті, ходили по сусідах та рідні. Але, поза дідову родину, ніхто в селі не знов про втечу тата з полону, а тим більше місця, де він переховувався.

Одного дня бавився я з дітьми на дорозі. До мене підійшов сусід Стах Глинський і спитав:

— Чи твій тато прийшов уже додому?

Я, наляканий його питанням, відповів:

— Ні, я тата ніколи не бачив ще в хаті.

Він тоді спитав знову:

— Чи ти знаєш, де переховується тато?

Та на його питання я більше нічого не відповідав, лише стурбований побіг до мами в хату і розповів їй про це. Я знов, що тато втік з полону, знов, де він переховувався і що час від часу нічною порою він відвідує нас з мамою, та цього не сказав сусідові. Вони жили з нами в незгоді й хотіли лише довідатися про тата, щоб потім переповісти жандармам та допомогти їм зловити тата.

Дні весняної пори швидко пробігали. Городина, яку ми з мамою садили, дуже гарно росла. Мама була дуже рада з неї і завжди говорила, що буде своя городина і трохи картоплі на зиму. Мама завжди потішала себе тим, що хоч тато й скривається, але він здоровий і перебуває під опікою добрих людей до якогось певного часу, а як тільки згодом чорт забере поляків, то тато повернеться до своєї хати. З такими рожевими надіями і з молитвою до Бога провадили ми з мамою наше господарство, доглядаючи корову й домашню птицю.

Одного разу зайшов я до стодоли і почув несподівано голос

тата, що перебував зверху на бантинах:

— Михайлику, скажи мамі, щоб подала щось їсти, а ти йди бавитися з дітьми на дорогу та пильно приглядайся, чи не йдуть звідкись до нас жандарми. Та нікому з дітей не кажи, що бачив мене в стодолі.

Я побіг до хати і переказав мамі прохання тата. Мама знала, про те, що тато прийшов вночі нас відвідати і вже приготувала для нього їжу. Я побіг між дітей бавитися, а мама понесла поживу для тата.

Жандарми не нападали вже так часто на наш дім, як робили це попередньо, та все ж таки батьки не були певні, чи ось так, на конях, не наскочать несподівано жандарми на нашу хату. Тому були дуже обережні не тільки побоюючись несподіваного наскоку жандармів, як остерігаючись перед злобними сусідами-хруньями. Тому тато вдень скривався в стодолі, а вночі в коноплях чи в кукурудзі й ніколи не рішався заходити в хату спати.

Досить часто тато відвідував нас на кілька днів і знову зникав, мов дух, зі своєї власної хати, щоб припадково не попастися в руки клятим полякам.

Одного дня, відвідуючи нас, зайшов тато на світанку в хату, щоб переспати кілька годин. Ліг у ліжко, накрився периною. І в той самий час, як батько спав міцним сном, несподівано на подвір'я наскочило двоє жандармів. В той момент в тата вже не було можливості втікти з хати. Налякано до безкраю мама, щоб якось врятувати тата, на швидку руку накрила тата периною і застелила гарно ліжко, як звичайно водилося, а від страху побіліла, бо вже була певна, що, нарешті, жандарми мають тата в своїх руках. За той час, коли жандарми робили трус в будинку, мама поправила ще подушки на ліжку і вийшла назустріч жандармам зовсім спокійно й лагідно, ніби не переживаючи ніякого страху.

Жандарми переглянули всі закутини в будинку, як звичайно вони робили, тоді один залишився зі мною, а другий з мамою пішов до кімнати. В той момент мама вже ледве трималася на ногах від переживань за тата. Та, мабуть, Божа сила допомогла в тому, що жандарм заглянув під ліжко, навіть подивився під піч і до комина, та не уживав багнета, щоб пошукати ним під периною, як це завжди вони попередньо робили. Покрутивши головою до свого колеги, вийшов з хати й пішов своєю дорогою.

Коли жандарми були вже далеко від хати, аж тоді мама перехрестилася, пішла швидко до кімнати і відкрила перину, під якою батько мало не задихнувся від браку повітря. Після цього

жахливого переживання батьки раділи та дякували Богові, що на обшук прийшов якийсь совісний поляк, що не шукав своєї жертви, як то робили попередні, а тільки виконував, і то не дуже ретельно, службовий наказ.

Після цього випадку батько, перебуваючи вдома, вже ніколи більше не ризикував та не заходив до хати спати під периною.

Якось, залишаючи нас з мамою, тато сказав:

— Я не думаю, що в скорому часі зможу відвідати вас. Надходять жнива, треба допомогти добрим людям збирати хліб у полі. Може і нам колись у злиднях допоможуть.

З тими словами попрощається з нами і пішов у нічну пітьму, а ми з мамою залишилися на самоті зі слізами в очах.

Дідусь часто відвідував нас з мамою, допомагав мамі у всіх потребах, завжди підтримував на дусі, вмовляючи її, щоб не брала свого лиха так близько до серця, бо тим собі не поможе, а навпаки пошкодить у здоров'ї. Він казав при тому:

— Мабуть, поляки не встояться тут вже довго, бо їх перемагає російська армія, то є надія, що це наше жахливе терпіння в недовшому часі переміниться на кращу долю.

Та не сталося так, як пророкував дід, піддержуючи морально маму. Напередодні жнив 1920 року через село відступала переможена польська армія Галера. За нею йшли більшовики, але вони зупинились по тому боці русла річки Серет. Поляки задержалися в селі та зайняли оборону в попередніх австрійських окопах та навіть окопалися поміж могилами на цвинтарі, де навіть австрійці не будували окопів.

З огляду на те, що наша хата була першою від цвинтаря, то, як тільки галерці зайняли окопи, так зразу почали приповзати на подвір'я та свавільно ловити домашню птицю, яка з криком розбігалася по всьому подвір'ї, звідки її «діставали» пострілами з револьвера або з рушниці. Мама не могла вже дивитися на цей бандитський грабунок і з риданням благала, щоб наше подвір'я і город залишили в спокої. Та нахабні поляки не звертали найменшої уваги на благання мами, а ще частіше приходили на подвір'я та, глумлячись над безрадною мамою, грабували все, що тільки попадалось їм під руки. Нищили на городі навіть недозрілу кукурудзу та картоплю.

За кілька днів галерці вистріляли всю домашню птицю і далі продовжували творити пакості в городі. Та ніхто з родини чи сусідів не могли допомогти мамі в цьому горі, бо боялися знахабніших поляків. Мама не могла вже зносити це свавілля польських фронтовиків.

Одного ранку троє поляків поверталися з городу з награбованою городиною. Мама загородила їм дорогу і з люті почала плювати на погань, називаючи їх бандитами, грабівниками, злодіями і всякими іншими словами, що тільки могла пригадати собі з безмежної ненависті до ляської голоти. Під час маминого ридання з прокльонами до неї підступив один поляк і кинув їй на руки кілька беззварцісних марок. Мама, розхвилювана до безкраю, не думаючи, навіть, що робить, зібрала марки і, кидаючи їх полякам у очі, сказала:

— Встроміть собі десь свої гроші, я не потребую їх! Лише залиште в спокої мою хату! — і з риданням пішла у хату, а ляські грабіжники з награбованою городиною подались до своїх окопів.

Я з своїми товаришами бавився в той час на дорозі й спостерігав ту жахливу картину. Та нічим не міг допомогти їй, лише плював вслід за відходящими грабіжниками.

Через якийсь недовгий час я побачив двох поляків, які наближалися від цвинтаря до нашого подвір'я. Але тим разом вони вже не йшли грабувати, тільки підійшли до дверей хати і викликали маму. Як тільки мама з'явилася перед ними, незібрана і босонога, вони повідомили їй:

— Ти заарештована, гайдамачко збунтована, і мусиш піти тепер з нами!

Після того, як жандарми забрали маму, я залишився немов би круглим сиротою без найменшої іскри надії, що вже колись побачуся зі своїми дорогими батьками.

Щоб я не поневірявся голодний між сусідами, мною заопікувалася рідна сестра мами Ксеня.

Як тільки поляки забралися із села, дідусь з тіткою Ксенею забрали мене з собою та прийшли на подвір'я до хати моїх батьків, на якому понад два тижні господарювала галерська голота. Увійшли в хату, де застали ще, дякувати Богові, незруйновану кухню і піч. Бо поза тим все хатне устаткування було знищено, включно з відірваною підлогою, яку, мабуть, зірвали кухарі для варення корови, яка була замкнена мамою в хлівчику. В стодолі не залишилося ні клаптика соломи, лише кінський гній та сміття вище колін. На городі було знищено все до такої міри, що прямо серце від жалю боліло.

Дідусь, дивлячись на жахливе спустошення, покрутів головою, обтер слізози, кажучи:

— Дякувати Всешиньому Богові за те, що польська злочинна banda залишила ще хоч дах над головою!

Відтак взявся до чищення хати, щоб можна було доступити

хоч до кухні. Я допомагав дідусяві з тіткою виносити сміття. Через деякий час дідусь залишив нас, а сам пішов додому, щоб привезти візочком дров, картоплі та іншої городини для приготування вечері.

Уже було надвечір, коли дідусь привіз дров, кілька качанів кукурудзи, моркви, квасольки й картоплі та повернувся назад до своєї родини. Тітка Ксеня взялася зразу до обирання картоплі, а я сів біля неї на землю і зі слізами в очах запитав:

— Тітко Ксеню, як на вашу думку, чи тато з мамою залишилися ще між живими? А якщо живуть ще, де ж так довго скриваються вони?

Тітка пригорнула мене до себе, немов би рідна мати, кажучи:

— Михайлику, я свято вірю, що тато з мамою напевно врятувалися живими з рук польської банди. Напевно тепер, коли поляки забралися з села, вони незабаром повернуться назад до своєї хати. Ти не плач і не переживай так болюче, а терпляче очікуй на їх повернення до тебе.

Доки світило ясне сонце, доти будо дещо розрадніше нам в хаті, але, як тільки почав спадати вечірній присмерк, нам довелося час від часу підкидати дрова до печі, щоб було відрадніше перебувати в темній хаті. Сидячи біля блимаючого вогню, журилися ми з тіткою про химерну долю моїх батьків. Про спання не було й мови, бо на місці ліжка поляки залишили купи смердючого сміття. Отак ми дрімали сидячи, перебували при легенькому свіtlі з печі, з якої часто з тріскотом вилітали іскри, освічуючи невеселу картину спустошеного дому.

НЕСПОДІВАНА РАДІСТЬ

Уже була досить пізня година вечора. Ми з тіткою дрімали на купах сміття біля печі, як несподівано хтось застукав у двері, чим немало настрашив нас з тіткою у темній хаті. Ми подумали, що то, мабуть, прийшов хтось із родини або сусідів. Підійшли до дверей, щоб побачити, хто в таку пізню пору загостив до нас, нещасних. Тітка отворила двері, в яких побачила несподівано, наче з того світу, тата й маму! Ця поява батьків в дверях викликала безмежну радість, про яку годі описати. Після радісної зустрічі, від якої плакали всі разом, ми увійшли до темної хати і примістилися на купах сміття поблизу жевріючої печі. По якомусь часі, коли всі вже трохи заспокоїлися, мама почала розповідати про свій тернистий шлях з жахливими переживаннями під багнетами польських жандармів від перших хвилин її арештування.

Уже робився надворі ясний день, коли мама з сльозами в очах закінчила оповідати про свій рятунок з-під охорони галерської банди. Тоді тітка Ксеня залишила нас на купах сміття, а сама пішла додому до своєї родини.

Не зважаючи на те, що батьки застали жахливе спустошення і чорну біду в своєму домі, вони все ж таки почували себе безмежно щасливими тим, що Бог милосердний допоміг їм обратися крізь тернистий шлях та зібратися всім нам трьом разом знову.

З приходом на спустошene хазяйство, без єдиної домашньої птиці та зі знищеною городиною, довелось татові спершу виносити купи сміття з хати та стодоли та постаратися десь дістати хоч якусь невеличку лямпу, щоб не перебувати вечорами в темній хаті. Але на лямпу чи на інші конечно потрібні речі треба було грошей, а в батька не було в кишені навіть зломаного сотика.

Наша близчча родина, а особливо дідова, допомагала нам не тільки грішми й харчами, а й приходила працювати, щоб найскоріше змайструвати найпотрібніше устаткування до хати, як ліжко, стіл, стільці та вставити знищену підлогу.

Попри столярську роботу в дідовій столярні, дід ще незабаром купив татові пилу, щоб той мав чим обробляти будівельні матеріяли.

Від того часу батько з синами дідуся Олексою та Йосифом щоденно від світанку до пізньої ночі різали дуби, груші та ясені й інші дерева, що підходили на матеріял в столярні й на нього був великий попит не тільки серед місцевих столярів, але й з подальших сіл. Його потребували не тільки столярі на будівництво нових будинків, але й у фільварок в селі Янківцях.

Завдяки міцному батьковому здоров'ю та допомозі братів мами, батько зміг підняти наш економічний рівень та краще розбудовувати своє господарство, бо за цю мозольну працю отримував винагороду всім тим, що було необхідним для нашої родини.

Хоч мама мала підупавше здоров'я, та й вона не гайнувала намарно часу, а шиттям сорочок та вишиванням, як могла, допомагала батькові якнайшвидше підійматись з чорних злиднів.

Не дивлячись на те, що батько працював від світанку до пізнього вечора на тяжкій фізичній роботі, він все таки не забував за мене, шестилітнього хлопця, і купив букваря, зошит і олівець, і від того часу я вже втратив свою дитячу свободу. Бо ж, повертаючись з праці та лише встигши повечеряти, батько брав

мене з книжкою до столу і навчав писати і читати з букваря. Відтак через годину вечірніх лекцій задавав навчання на слідуючий день. Я мусів обов'язково запам'ятати кілька нових букв до перевірки увечері. Батько хотів тим самим призвичайти мене до книжки та щоб я не бешкетував з друзями по сусідських городах та не робив збитків, як то частенько робили мої побратими, за якими не наглядали їхні батьки. Хоч ця настанова батька не дуже то імпонувала мені, та щоб не бути караним увечері приходилося перебувати в більшості над книжкою, обминаючи веселе гультаєське товариство.

Напередодні зими батьки довідалися, що в с. Городище фільварок продає кількасотлітні тополі, що шуміли високо попри греблю над ставом. Одну з них батько закупив на побудову будинка. З купівлею цієї товстої тополі він мав роботи на цілу зиму, бо найперше її треба було звалити з пня.

Хоч завітали згодом тріскучі морози з повальними снігами, але ця хуртовина вже зовсім не страшила батька, і він ще перед світанком із своїми помічниками залишав хату й понад чотири кілометри пробирається снігами до різання тополі.

Часто-густо мама, плачучи, благала тата, щоб він не йшов до роботи в тріскучі морози, бо може загинути в глибоких снігах чи від морозних вітрів на відкритій долині над ставом. Та батько, розуміючи вповні мамині слізи й благання, все ж таки був рішуче наставлений і конче хотів завершити свою розпочату роботу, кажучи при тому до мами:

— Якщо не розріжу тепер, в люті морози, тополі, то тим більше не зможу різати її в той час, коли вона розмерзнеться.

Крім того, що батько цілий день перебував на тріскучому морозі при тяжкій праці, він, повертаючись пізнім вечером у хату, зразу після вечірі з невеличким відпочинком, зразу сідав біля мене до столу та перевіряв мої успіхи в науці та чи я старанно приготував свої домашні завдання. Бо в тому віці підростаючого юнака я більше любив з товаришами піти на замерзле плесо річки Серет та ковзатися, ніж цілий день сидіти та ламати собі голову над книжкою. Мама завжди, коли я виходив з хати, нагадувала мені, щоб я не барився на льоді, а найскоріше повертається та брався за книжку, як не хочу знову увечері мати клопоту з батьком. На материну пересторогу я потішав її, що я незабаром повернуся додому, але тим я обманював сам себе, бо так вже було весело мені у товаристві таких самих хлопчаків, як я. Як тільки виривався з хати та з побратимами пробирається глибокими снігами на плесо замерзлого, як скло, льоду, то не тільки забував

про пересторогу мами і про книжки, але забував навіть про їжу. Тільки під вечір повертається я в хату з обговченими від падання боками, з перемоченим взуттям — поки не повернувся ще тато з роботи. Як тільки з'являється я в хату, то в першій мірі не обходилося без кількох ляпасів чи штурханців від сердитої мами, бо ж вона дуже добре знала, яка лекція чекає мене увечері від батька за те, що з товаришами прогуляв цілий день на ковзанці й нічого не навчився, а тепер вже запізно й нема коли готовувати домашнє завдання.

За своїм звичаєм батько ніколи не йшов відпочивати у ліжко, доки не перевірив зі мною, чого я навчився за минулий день. Але я нічого не міг відповісти йому, навіть коротенького змісту з призначеного читання, тільки зі страху трясся перед татом. З того він був свідомий, що я цілий день не пильнував книжки, але бавився снігом та ковзався з товаришами на льоду. За такий непослух і поведінку називав мене батько «нечесним лайдаком». Мама не мала найменшого права вміщуватися між нас тому, що батько завжди до неї казав:

— Цілий день перебуваєш з ним вдома — то для чого дозволяєш йому байдикувати по снігах з лайдаками, а не приганяєш його до книжки!

Не завжди вечірня лекція кінчалася на сварці батька чи шарпанням за вухо. Часом батько за кару велів мені стояти голими колінами на гречці або посилив до садочки вирізати відповідний черешневий пужачок, бо якщо зломиться при тріпанні штанців, то мусів йти по другий — кращий! Щоб на протязі одного вечора не бути покараним двічі, я добирав доброго пужачка, що служив кілька разів до переведеної лекції за непослух батьків та байдужість до науки.

Не раз бувало й таке, що мама не могла дивитися з болем серця на ці «лекції», через що не раз у них з батьком виникала сварка. Батько завжди казав мамі, щоб вона не заступалася за мене в обороні, бо треба тепер наганяти розум від задку до голови, бо згодом буде уже по часі та запізно!

Хоч мама просила мене не раз: «Втікай з рук і очей батька!» але в той юнацький час я був уже впертий і казав до мами: «Нехай б'ють і заб'ють, але втікати я не буду!» Така моя постанова ще більше гнівила батька, що я не втікав, не просився з помилуванням і навіть не плакав, тільки з заціпленими зубами приймав спокійно засłużену кару, після якої кілька днів неспроможний був сісти на лавку. Так гартувалася і ставала кріпкою душа уже від юних років моого життя.

Під час лютої зими в селі не було жодної військової частини — ні польської, ні російської, і селяни не були певні, хто ж тепер прийде новим окупантам на землі Західної України: більшовики чи поляки. Бо на самостійну Україну в народі вже не було ні найменшої іскри надії. Тому люди терпеливо й мовчазно старалися тільки направити свої зруйновані воєнною хутровиною господарства, щоб якось покращити матеріальний стан своїх родин.

В селі в той час перебувала офіційна польська адміністрація, якою народ був дуже незадоволений, але тепер хоч перестали переслідувати батька за втечу з полону та маму за втечу з галерських рук в селі Білоголови. Та мої батьки ставилися з безмежною ненависттю до нового наїзника на землі Західної України. Батько в розмовах з вуйками чи дідом говорив:

— Я свідомий того, що, якщо поляки залишаться на наших землях, то вони, зовсім певно, будуть переслідувати всіх бувших воєнних, які зі зброєю в руках боролися в рядах Української Галицької Армії проти цієї ляської голоти.

Батько ставився з недовір'ям до польського окупанта і з обережності ніколи не залишався вдома в денну пору, поки не стабілізується положення влади. Рано-вранці він змушений був залишати хату та відходити до своєї тяжкої праці, стараючись не попадатися на очі польським жандармам. Ось так пробігали дні татового життя під час зими.

Та ось минули тріскучі морози і снігові, а за ними прийшла тепла весняна пора. Почали таяти льоди й сніги, і бурхливі води з шумом спливали до русла річки Серет. Згодом з'явилися щебітливі жайворонки, що своїм радісним щебетанням сповіщали гречкосіїв, щоб приготовляли рільниче знаряддя та зерно, бо наближається пора весняної сівби!

Як тільки спливли мутні води від таючих снігів та повисихали дороги, батько в першу чергу постарається якнайскоріше привезти свій будівельний матеріал із греблі біля Городищ. А ще треба було в ту саму пору не прогавити час та засіяти зерном свою нивку, щоб мати на майбутнє власний шматок хліба.

Як тільки закінчилася пора роботи в полі, мій батько з дідусем та іншими майстрями взялися до будови будинку. Під теплим промінням весняного сонця праця в'язання дерева посувалась дуже успішно. Вже через кілька днів дерево було пов'язане, був зведений будинок, а на даху виставлена китиця квітів на доказ, що робота майстрів була закінчена, відтак запивали чарку весело до пізнього вечора.

Весняна пора пробігала в основному у викінчуванні дому. Потім батько привів на подвір'я корову, бо мама була вагітна на останньому місяці, то треба було мати своє молоко, коли наша родина побільшиться на одного члена. Відтак напередодні жжив купив тато пару коней до приготованої стайні та пару поросят на годування, щоб згодом мати свій шматок м'яса чи солонини. Хоч батько кожного дня мав повні руки роботи, та ніколи не почувався від неї стомленим, лише з глибоким задоволенням радів, що завдяки своїй мозольній праці за такий недовгий час спромігся побудувати уже свій власний будинок та привести пару коней, корову та поросят. Та на превеликий жаль, і зараз не судилося моєму батькові здійснити всі свої мрії та пожити хоч трохи спокійно при своїй родині.

Одного дня вранці на подвір'я загостило четверо непрошених жандармів, що спитали батька: «Чи тут мешкає Іван Ступка?» Батько підступив близче до поляків та спокійно відповів: «Та це я, за котрим ви питаете». Жандарми подивилися згорда на батька, відтак крикнули до нього:

— Ми прийшли, щоб ти віддав свою зброю, яку приніс з бандитської армії до дому. Також хочемо мати від тебе нелегальну літературу, яку ти переховуєш у себе вдома.

Це підступно зфальшоване запитання настрашило до безкрайності не тільки батька, а й присутніх сусідів. Всі вони добре знали, що батько не повертається з рушницею в руках з української армії, а ледве живий врятувався через втечу з польського полону.

Тато від природи мав завжди червоного кольору обличчя, а тут, вчувши від жандармів цю підступну провокацію, зблід на обличчі. Він дуже добре знат, хто то прийшов до нього і чого можна чекати в той повоєнний час від переможців-поляків. Він відповів:

— Жодної рушниці чи нелегальної літератури у моїй хаті немає. Якщо не вірите — можете собі шукати.

Жандарми з недовір'ям поглянули на збентеженого батька, відтак троє розійшлися шукати зброї і нелегальної літератури в хаті, а їхній старшина залишився при батькові. По довшому часі розшуків по всіх закутинах, не минаючи і стріхи, повернулися до старшини з голими руками, без жодної зброї чи нелегальної літератури. Та незважаючи на те, що нічого не знайшли, вони все таки заарештували батька й забрали його на поліційну станцію до села Янківець. З арештом батька нашу родину знову окутав глибокий смуток та страх за наше майбутнє.

Рятуванням безвинного батька від ляських катівських рук, від неминучої загибелі зайнявся мій дід з війтом села Семеном Явним та іншими членами місцевої ради. Негайно створилася делегація, яка звернулася до поліційної станиці, вимагаючи звільнення батька. Але моого тата недовго тримали в Янківцях, а в скорому часі перевели до комісаріату в Тернопіль, куди вже не було жодного доступу до нього ні родині, ні іншим громадянам. Щоб не гайнувати зайво часу, створена делегація звернулася до Фрончака, який тоді був комісаром на кілька поліційних станиць в нашій окрузі, з проханням, щоб він зі своїми спроможностями і впливом допоміг звільнити батька з-під арешту.

Фрончак був по крові й кості польським патріотом. Крім того, він був колишнім старшиною австрійської армії та знався досить близенько з татом. Тому він зацікавився цією серйозною справою і пообіцяв делегації, що негайно поїде в цій справі в Тернопіль, заки не дійшло ще діло до польового трибуналу, бо тоді вже не буде ніякої спроможності врятувати нашого тата.

Хоч Фрончак пообіцяв делегації, що старатиметься якось вирвати батька з тюремних мурів, та при тому додав:

— В найскоршому часі потребуватиму трохи грошей і кілька кілограмів товщу, м'яса й солонини, щоб мав з чим поїхати в Тернопіль. Без цього немає найменшої потреби навіть їздити до Тернополя.

Мама не мала стільки грошей, ні товщу, але цією справою зайнялася родина й багаті селяни, зібрали між собою якусь суму грошей, товщ, м'ясо і солонину та все це негайно доставили до Фрончака. Від'їжджаючи в дорогу, він сказав мамі:

— Хоч я рішився рятувати Івана з глибокої прірви, та все таки не запевняю нікого, ані сам не зовсім певен, чи вдасться мені звільнити його з в'язниці, доки не перевірю всієї справи в Тернополі.

На протязі кількох тижнів дідусь з мамою і зі мною приходив до резиденції Фрончака, щоб від нього довідатися, в якому стані знаходиться батькова справа. І за кожним разом, коли ми вибиралися до Янковець, дідусь брав під пахви пакуночок і приносив якогось гостинця для родини Фрончака.

Одного дня, мабуть, був уже останній раз нашої візити до резиденції Фрончака, той привітав нас з веселою та радісною усмішкою на обличчі, як ніколи попередніми часами.

Побачившим заплакану маму, спітнілу, втомлену, та ще й у принагідному стані, підступив до неї ближче, посадив у крісло, обтираючи їй слізози, та сказав:

— Не ридай і не турбуйся більше, жінко, бо є надія в Бозі, що вже днями твій чоловік повернеться додому.

Від цієї несподіваної вістки мама стала плакати ще більше та вже з радості почала цілувати руку Фрончака.

Ми вийшли з резиденції Фрончака з радісною надією, та по дорозі мама каже до дідуся:

— Щось мені не віриться в це, тату, що Фрончак говорив нам дійсно щиру правду. Може, він тільки обманював нас, щоб позбутися з-перед своїх очей?

Дідусь сам не був певний того, що поляк говорить щиру правду, та все таки, як умів, старався піддержувати морально пригноблену маму та переконував її, що Фрончак порядна особа та що він не стане в такому горі обманювати нас.

Пробігали дні, а батько все не повертається, чим дуже турбувалася прибита горем мама. На її болюче переживання не могли довше дивитися дідусь з бабцею і вже приготовлялися з новим пакуночком, щоб наступного дня зайти до Фрончака та запитати його, як же в дійсності представляється справа з батьком та чому він не повертається додому. Та, на превелику радість родини, їй вже не потрібно було наступного дня йти до Янковець, бо ще цього ж самого дня пізньою вечірньою порою повернувся батько, стомлений, з підупалими силами, але безмежно вдячний Фрончакові, який зміг врятувати його напередодні судової розправи. Бо в іншому разі,— говорив батько,— пропав би за цапову душу, як гинули сотнями інші «збунтовані гайдамаки» тільки за те, що зі зброєю в руках боролися в рядах української армії проти польської голоти.

З приходом батька знову відродилося радісне життя нашої родини. Та через те, що його здоров'я підупало під час перебування у тяжких умовах в тюремних мурах, довелося йому спершу відживлятися, поки він прийшов до кращого здоров'я та фізичної сили.

Коли батько повернувся додому, то громада саме в той час викінчувала тимчасовий будинок для школи на громадській площі, зараз попри церковні мури. Цей будинок складався з двох просторих приміщень — шкільного і для родини вчителя.

В той повоєнний час завідував парохією о. В.Белкот, який частенько загощував до батька, як до члена будівельного комітету, за конкретними порадами та по справах будівельного матеріалу. Будова шкільного будинку була першою потребою кожної родини, що мала дитину в шкільному чи вже в старшому віці, яка не встигла закінчити початкової народньої школи. Тому

люди, як ті мурахи, старалися закінчiti шкільне приміщення як можна скоріше, щоб зимовою порою зайняття проводилися вже в школі, а не в чийсь хаті чи в стодолі.

Тим часом наша родина побільшилася на одного члена. Народилась дівчинка, яку назвали Іреною. Мені вже в той час добігав сьомий рік життя, що був найкращим безжурно-хлоп'ячим віком до збитків і бавлення з товарищами. Та, на превеликий жаль, у мене не було тих можливостей бавитися, що мали мої побратими, бо я був зобов'язаний вже з малих літ допомагати своїм батькам, а особливо мамі, що була з малою дитиною на руках.

З бігом часу батько потроху прийшов до своїх фізичних сил і знову кожного дня був зайнятий працею, задоволений тим, що повернувся з в'язниці та може працювати для своєї родини і громади. Натомість, я був уже зобов'язаний повести корову на пасовисько, а, повернувшись до хати, треба було доглянути поросята та домашню птицю, бо ж мама була зайнята з дитиною і при кухні. Ось так ми обє з мамою турбувалися господарством, доки не повертається батько під вечірній присмерк у хату.

* * *

Вже закінчувалося гаряче літо, коли одного дня батько взяв мене за руку і повів до школи, щоб записати як учасника початкової школи, бо через кілька днів мала вже початися наука. Зайшли ми до шкільного приміщення, де якраз проводилася реєстрація до школи з такими самими хлопчаками, як я. Учителька називалась, якщо не помиляюся, Лугова. Вона зареєструвала мене, як звичайно, до початкової кляси, де учні починають вчитися від звичайних паличок та гачків. Я подумав собі, що того я вже давно навчився, ще від того часу, коли батько учив мене при допомозі черешневих пужачків, тріпаючи порох з моїх штанів. А тепер все те має піти намарно, бо знову доведеться починати від паличок-гачків.

Після реєстраційного оформлення вчителька спітала батька:

— Чи ваш синок вже запізнаний дещо з букварем?

Батько, дивлячись на вчительку та посміхаючись, каже:

— Прошу подати букваря, нехай він сам говорить за себе!

Учителька поклала переді мною на столі книжку та, посміхаючись, сказала:

— А ну, покажи, із скількома буквами ти вже запізнаний, хлопче.

Взявші в руки букваря, я зразу розкрив його посередині і прочитав кілька рядків тексту без загикування, так, ніби я вже

довгий час ходив у школу. Учителька була чимало здивована тим, що батько привів мене реєструвати до початкової школи, а я вже так добре вмію читати й писати, та зараз приписала мене до другої кляси.

З огляду на те, що в шкільному будинку не було стільки приміщень, щоб всі кляси займалися окремо, то старші хлопці, тобто третя і четверта кляса, йшли до школи в ранніх годинах до обідової пори, а перша й друга навчалися після полудня до 5-ої години. Всіх школярів, від першої до четвертої кляси, ходило в школу приблизно 130 дітей. В той час вже не було на парохії о. Вільгельма Белкота, а на його місце прийшов набагато молодший і енергійніший о. Петро Дзедзик, що приходив два рази на тиждень навчати нас катехизму. В часі його науки в клясі повинна була панувати такатиша, що якщо б у кімнаті пролетіла мушка, то він мусів чути, як вона бренить. Був дуже строгий і вимогливий до учнів і не терпів ніякого невідповідного поводження і шептання поміж собою. Зразу ж таких хлопчаків викликав з лавки, брав за вухо й провадив за таблицю стояти, а якщо учень мав бути покараний вдруге, то велів йому стояти на колінах з піднятими догори руками до закінчення релігійної науки.

Ніхто з покривдженіх школярів не жалівся перед батьками на строгість та покарання священика, бо знали, що від батьків чекала б їх додаткова кара за те, що вони не поводилися пристійно під час катехизму. Бо батьки були свідомі того, що священик не приходить з катехизом, щоб збиткуватися над їхніми дітьми, але з християнського обов'язку.

Під час своєї науки о. Дзедзик, як патріотичний священик, навчав нас не тільки катехизму, але й старався впливати на наші молоді душі з національної точки зору. Він завжди казав нам:

— Будьте завжди щиро-вірні для своєї церкви, послушні, правдомовні, чесні й моральні. Ніколи не зазіхайте на чужі речі, майно чи гроші, через що можете стратити свою національну гідність, що її یоколи вже в своєму житті не зможете викупити за жодні скарби світу. Ніколи не насміхайтесь з нещасних калік чи темних сліпців. Завжди шануйте старших, як своїх рідних батьків, а тим самим пошануєте самих себе. Старших треба шанувати і в потребах допомагати в їхньому без силлі, а не глумитися з їхньої немочі. Бо якщо дозволить Бог вам колись дожити до старшого віку, то за зневагу і непошану до старших і калік, палець Божий нашле на вас кару, що по землі святій будете ходити рачки, так, як ходять барани. Для цього хотів би я, щоб ви виховувались на гідних синів свого народу на поневоленій

батьківщині, а не на баранів та чорних рабів, яких потребує завойовник наших земель. Тому я хотів би вас обов'язково кожної неділі бачити на відправі Служби Божої в церкві.

Ось така приблизно була філософія виховання о. Петра Дзедзіка.

Від першого дня відкриття школи на передній стіні висіла великого формату мапа, з обох сторін якої виднілись портрети ганебної пам'яти бувших польських королів, що були завойовниками всіх земель України від 1387 до 1772 років. Про тих злобних володарів вчили тільки учнів третьої та четвертої кляси.

Вчителька першої і другої кляси не навчала нас ні історії про королів, ні мапи, та все таки поступово старалася вводити в навчання польську мову, до якої учні ставилися неприхильно і з обуренням говорили до вчительки:

— Ми не поляки! Мови не розуміємо і вчитися її не будемо. Через цю польську мову з кожним часом між учителькою й учнями створювалися все більше ворожі відношення, що дуже дратувало молоду вчительку. Ми не розуміли, що в цьому випадку вчителька була абсолютно невинна, лише мусіла виконувати наказ своїх зверхників — польських роботодавців. Вона вже ніколи не змогла мати такої поваги й послуху від учнів, якими користувались інші вчителі. Коли спершу вчителька заходила до приміщення, то всі учні зразу піднімалися з лавок і вітали її голосним «Слава Ісусу Христу», відтак молитвою починалася nauка. Але опісля, коли почався експеримент з навчанням польської мови, тоді її не вітали вже християнським привітом, а, навпаки, глумливим: «Наша пані хай жиє та полякам махорку продає!» Це ще більше неприхильно настановлювало вчительку проти хлопчаків, від яких їй частенько доводилося плакати.

З цього переживання учителька почала слабнути на здоров'ї до тої міри, що недуга заставила її залишити учителювання і від'їхати на лікування. На її місце прийшов також молодий учитель, що був ще самотнім паничем, без родини.

З від'їздом Лугової аж тепер опам'яталися школярі та жалкували за свою вчителькою, та вже було почасі та запізно!

Новий учитель був уже поінформований, з якої причини захворіла попередня вчителька та з якими учнями він матиме справу в школі. Бо вже від першої лекції він повівся з нами дуже строго, за найменший переступок викликав з лави та лупив лінійкою по долоні або черешневим пужачком, куди йому тільки

попалося, а тоді відсилав додому, щоб учень привів батька або маму. Такою методою він заставляв учнів відноситися з повагою та послухом до свого вчителя, щоб не опинитися поза дверима школи.

З від'їздом Лугової не прийшло на краще хлопцям з навчанням польської мови, а стало набагато гірше. Попередньо вчителька плакала від своїх учнів, а тепер навпаки — учні плакали від учителя та вже без найменшого обурення вивчали все, що було в програмі навчання польської мови. Отже, ця дисциплінарна система учителя з порозумінням з батьками заставляла нас читати, писати й відповідати польською мовою, яка була ненависною для шкільної молоді, бо була мовою загарбників та поневолювачів українського народу.

Уже з ранніх років дитина виховувалась спершу під впливом своїх батьків, відтак учителя, священика чи навіть старших віком сусідів. Якщо сусід або просто знайомий селянин бачив непристойну поведінку учня на вулиці, або якщо школяр, повертаючись зі школи, не знімав шапку перед старшими або не промовляв «Слава Ісусу Христу», то такий селянин брав нечесного хлопця за руку чи й за вухо та провадив до батьків чи вчителя, кажучи: «Як ви виховуєте в школі таких лайдаків?»

Отже, тому, що кожний батько чи старший селянин не минав непослуху чи нечесності з боку хлопців, шкільна молодь виховувалась на правдомовних, послушних та відповідальних за свої вчинки свідомих молодих українців з далекодійчою метою, щоб у майбутньому бути вірними своїй Церкві, звичаям, традиціям і бути патріотичними синами свого поневоленого народу.

Не зважаючи на те, що учитель Сеник був щирим українським патріотом, та щоб втриматись на своїй роботі та не втратити професію, змушений був проти своєї волі навчати дітей українського народу на його прадідівській землі ворожої мови — польської. У вчителів не було ніякого вибору, як навчати українську молодь польської мови та історії про бувших володарів, королів польських, що століттями поневолювали землі України. І це робилося не тому, щоб перетворити українські душі на польські, а задля того, щоб в українській школі залишився український вчитель, бо в противному випадку уряд міг забрати українського вчителя, а на його місце прислати якогось польського шовініста. Тільки задля цього мусіли ми вчитися уже терпеливо ворожої мови та історії.

Учитель наш мав нервову вдачу й був дуже вимогливий до

учнів. За невиконання домашніх завдань бив лінійкою по долоні або заставляв стояти на колінах за таблицею з піднятими дотори руками, як було при о. Дзедзикові. А ще більше був сердитий та жорстокіше карав, якщо котрийсь із учнів не міг розповісти заданої історії по котрогось із бувших королів. Та все ж таки кожному покараному здавалось, що від руки свого вчителя не так боліли ті пужачки, як боліли б від руки польського вчителя.

Хоч в селі не було ні поліційної станиці, ні жодної адміністрації, завойовники поступово старалися ввести свою колонізаційну систему навіть тим, що замінили скромненьку таблицю на школі, на якій був напис українською мовою, на польську. Потім цю маленьку таблицю зовсім забрали, а на її місце примістили об'ємну таблицю на двох стовпах. На ній було великими літерами написано: «ПОВШЕХНА ШКОЛА В ЧЕРНІХОВЄ», а посередині таблиці на червоному тлі виднів білий орел з королівською короною на голові.

На цю нову таблицю на польській мові та ще й з білим когутом посередині з болем і жалем в серці приглядались селяни, а особливо бувші воїни, що зі зброєю в руках боролися проти ненависних окупантів, та мусіли поки терпеливо мовчати.

Та на превелике здивування, недовго прийшлося білому орлові видніти на таблиці на площі, бо одної ночі якісь хлопчаки підмалювали біленького орла жовтою фарбою, від якої повівав неприємний, смердючий запах, так що годі було й проходити повз нього! Це наробило немалого шуму та сміху в селі. Та учитель і громадські організації були стривоженні.

Після перемалювання цього польського гербу не треба було довго чекати на реакцію ворога. Уже в ранніх годинах прибули жандарми не тільки з янковецької станиці, але їм прийшла допомога і з інших сусідських станиць. Вони навмання виарештували кілька підозрілих осіб, яких переслухували кілька годин, та, не маючи проти них ніяких доказів, звільнили їх. Ще кілька днів метушилися по селі поліційні агенти та провадили дослідження, хто міг бути тим артистом-малярем, що перемалював білого орла на жовтий колір, та ще й який!

Після цього сенсаційного випадку з орлом за таблицю були відповідальні нічні вартівники, а ще через деякий час поляки забрали її, а на її місце причепили другу, вже високо на передній стіні школи, так що була вона видна багатьом нічним вартівникам у селі.

* * *

Уже була пізня осінь, коли одного дня до батька загостив його

добре знайомий поляк Йосиф Колосівський, що походив родом з недалекого села Обаренці, а тепер був лісничим та замешкував зі своєю родиною в лісництві «Поповиця». Хоч він був з крови й кости поляком, але з батьком завжди говорив українською мовою. Він завітав до батька у справі будівельного матеріалу для відбудови знищених війною будинків. На пропозицію Колосовського батько довгий час роздумував, відтак відповів:

— Спочатку я мушу бути в лісі, щоб побачити, якої товщини дерева, підшукати працівників, підготовити верстати, а тоді прийдемо до згоди з підписанням контракту.

На таких умовах батько попрощався з Колосовським, і той пішов з хати.

З відходом Колосовського батько сказав до мами:

— Дуже прикро мені знову брати роботу в клятих ляхів, що так багато лиха та горя заподіяли нам. Та з другого боку, є нагода відробити тепер хоч те, що зgrabували прокляті галерці.

Батько рішився таки взяти ту працю, щоб не марнувати зайво часу взимку, і згодом він, ще з іншими односельчанами, взявся до різання дерева. З цієї своєї роботи батько був задоволений, бо, крім доброї заплати грішми, він ще отримував збіжжя, сіно, солому й дрова, так що мав можливість поліпшити побутові обставини не тільки своєї родини, але й родини своїх співпрацівників.

Хоч як був перевтомлений батько цілоденною тяжкою роботою, але, повертаючись вечірнім присмерком додому, ніколи не забував покласти на свої стомлені плечі в'язку грабового дерева, щоб було чим огрівати в люту зиму хату з маленькою дитиною, бо в той повоенний час було дуже скрутно з дровами для опалення.

Завдяки своєму здоров'ю та фізичним силам, батько щасливо працював усю зиму аж до весняної пори. Як тільки почала розвиватися деревина, яку вже не можна було різати, батько залишив лісову працю та з рільничим знаряддям приготовлявся зустрічати весну, щоб засіяти зерном нивку собі та добрим людям, що не мали своїх коней.

В часі весняної сівби, в дні, вільні від шкільної науки, батько брав мене з собою у поле, щоб привчити працювати з кіньми коло плуга та борони.

Хоч батько привчав мене до рільничого ремесла уже від юних років, та, на превеликий жаль і біль, уже від перших днів біганини по ріллі з кіньми, не дуже то воно мені подобалося. Але треба було слухати тата та шанувати його натруджені ноги, бо ж мені,

малому, було багато легше бігати за кіньми босими ногами, ніж йому в чоботях.

Після весняної сівби батько присвячував уже більше свого часу потребам громади, що приготовлялася в той час до будови хати-читальні «Просвіта». Головою будівельного комітету був о. Дзедзик, а заступником — Микола Прокопів, що був найкращим будівельним фахівцем не тільки в своєму селі, а й окружних сусідських селах. Тому він був відповідальним за будову читальні. Через те, що Микола був швагром (свояком) моєї мами, маючи за дружину сестру її, Теклюню, батько тим більше був зобов'язаний допомагати йому при будові. Хоч батько не раз був зайнятий своєю працею при господарстві, та частенько Микола приходив раненько разом з о. Дзедзиком, кажучи:

— Іване, свої особисті діла залишай на пізніше. Краще ходи з нами в село та допоможи знайти хоч кількох господарів, щоб привезти каміння на фундамент, та кількох людей на копання ями на підваль під будинком.

Батько залишав свою роботу та з Миколою і з о. Дзедзиком ходив по селі, шукаючи господарів з возами, щоб іхали по тисовий камінь до села Добриводи чи по будівельний матеріал в Тернопіль.

До нашої парохії належали ще сусідські села Глядки і Плесківці, що мали також принадлежні орні поля, сіножаті чи навіть дещо лісового зрубу. Все це разом творило гарний маєток на вдержання пароха з родиною, так що парох був зовсім незалежним від польської влади. Тому він сміло і без перешкод включився до культурно-освітнього життя в селі, де під його впливом розвивалася національна свідомість серед дозриваючої молоді. І хоч не дуже то він був по душі шовіністичним загарбникам, та вони не мали підстави його переслідувати чи виганяти з парохії.

Зовсім інші обставини були в учителя Сеника. Він також був щирим і свідомим патріотом, та через залежність від окупаційної влади, щоб не викинули кляті ляхи його з посади, він абсолютно не міг займатися культурно-освітнім життям. Йому навіть було заборонено стати членом товариства «Просвіта» чи інших товариств в селі, лише щонеділі ходив на Службу Божу до церкви.

Тому, з причини такої непевної ситуації, щоб не згубити посади або не опинитися припадково у в'язниці, Сеник тримався дуже обережно не тільки перед поляками, але перед їхніми донощиками, і поза свою денну працю офіціально до жодного

Частина церковного хору біля каплички, в якій відправлялася
Служба Божа влітку — 1938 р.

Церква і дзвінниця (праворуч), побудовані в 1918 р. На дзвінниці були три дзвони — найбільший (2,500 кг.) посередині, але тепер, хоч у церкві правиться Служба Божа, дзвінниця стоїть мовчазна: німці, відступаючи в 1944 р., пограбували дзвони.

Внутрішній вигляд церкви — 1968 р.— Парох о. декан Йосиф Грицай.

товариства в селі не належав.

Доказом його свідомості і патріотизму було те, що Сеник не шукав собі дружини поміж поляків, бо був свідомий того, що через польську дружину змушений буде виконувати нечесні доноси супроти своїх братів. Якось він познайомився з рідною сестрою Я. Косовського — Михальцею, що по професії також була вчителькою у Львові. Але вона згодом захворіла на туберкульоз і змушена була повернутися до своїх батьків на лікування. На превелике щастя, недуга була ще не задавнена, а Михальця була ще в молодих роках, то через кілька місяців медичної та батьківської опіки на пахучих узгір'ях, на свіжому повітрі над річкою Серет, вдалося врятувати їй життя. В часі лікування запізнався з нею близиче Сеник, і вони часто зустрічалися, аж поки Михальця не прийшла до повного видужання. Згодом вона вийшла заміж за нього, і відтоді вони час від часу відвідували моїх батьків, бо Михальця з моєю мамою були рідні по своїх мамах, що були рідними сестрами. Через це родинне споріднення довелось мені кликати Михальцю тіткою, а Сеника вуйком. Тому, від дня їхнього одруження, кожного ранку, коли я йшов до школи, мама передавала мені завжди збаночок з молоком чи іншими молочними продуктами для тітки.

Якось пізніше, одного дня під час перерви всі школярі висипали на подвір'я, мов ті бджоли з вулика. В той час дівчата попросили мене, щоб я виломав їм по китиці квітів на сусідньому городі. Не роздумуючи і не питуючи дозволу ні в кого, я зайшов по-хлоп'ячому в чужий город і виломив кілька китиць квітів. Не встиг я ще розділити їх між дівчатами, як почув свисток вчителя, що кликав мене до себе. Хоч я зразу отямився, що вчинив нечесний поступок, та було вже запізно. Йдучи до вчителя, мов якийсь злочинець, я низько зігнув голову і сам собі дорікав, що дався спровокувати себе дівчатам та попав у неприємну халепу.

Хоч мої товариші потішали мене, що вуйко (учитель) не буде мене суворо карати за таку незначну дрібницю, та, на превеликий жаль і сором, не так розумів мене вуйко. Він досить сердито взяв мене за вухо і запровадив до кляси та перед всіма учнями запитав:

— Чи ти звертався за дозволом до господарів, щоб зйти на їхній город за квітами?

— Ні, пане учителю, не питався.

— Отже, ти дуже добре знав, бо я завжди говорю до вас, баранів, що невільно заходити в чужий город чи навіть на подвір'я без дозволу господарів дому, забирати якусь річ чи зривати квіти. Бо сьогодні ти підеш за квітами, завтра по яєчко, а

тоді по курочку, і що виросте з тебе згодом? — Сором і ганьба для батьків! Щоб ти не забував, але затямив собі раз назавжди і ніколи не заходив більше без дозволу в чужий город, підставляй-но свої лапи, що рвали чужі квіти!

Та по-родинному і по щирості так вліпив по два рази, що я від болю аж присів на долівку із свічками в очах, бо кричати чи плакати було вже соромно перед школярами. Лише подивився на опухлі долоні й пішов до лавки.

В мене так боліли долоні від пужачків, що я не міг тримати олівця в руках, та я ще більше боявся кари, що її сподівався дістати від тата, коли той довідається про мій нечесний вчинок.

Не встиг я ще дійти до дому, як сусідські дівчата уже розповіли батькові про все, що сьогодні сталося зі мною, та за що я був покараний вчителем. Коли я прийшов додому, то застав тата на подвір'ї, що вже очікував на мене досить сердитий. Але він від себе не додав більше кари, лише шарпаючи мене за вухо, сказав:

— Не слухаєшся, лайдаку, тата, мами, то слухайся пужачків на своїй шкірі від учителя. Хіба ж ти найгірший між всіма школярами?

Відтак подивився на опухлі долоні, покрутів головою і вже більше не сварив мене. Але ця наука залишилась в пам'яті на все моє життя.

Через кілька днів після цього випадку одного вечора учитель з дружиною загостили до батьків на склянку чаю, та, побачивши мене з понурою головою, він взяв мене за руку і сказав батькам:

— Мені дуже прикро і боляче було так строго карати його за малозначні квіти, але з огляду на те, що всі школярі знають про те, що я тепер його вуйко, я не міг не покарати його. Якщо я б не покарав його за цей нечесний вчинок тоді, то опісля не міг би карати інших школярів за подібні чи інші вчинки.

Мій батько висловив задоволення і вдячність йому за строгість, бо покарання наганяє розуму в хлоп'ячі голови.

Сеник з дружиною, її брат Яків і о. Дзедзик часто загощували до батьків з відвідинами. В товариській розмові Сеник висловлювався з болем серця про трагічну поразку українського народу в боротьбі за самостійну державу та про те, що в народі не було достатньої національної свідомості, тому не було сил, а тим більше зброї, щоб встояти проти переважаючих сил ворога — поляків та більшевицької навали. При цьому він додавав:

— Чи не краще було б сьогодні працювати на своїй землі для свого народу, вчити дітей материнською мовою про бувших

гордих князів української держави, а не ломити дітям язика мовою свого гнобителя, ще вчити їх про бувших королів, що сотнями років панували на землях України, тримаючи народ в тяжких кайданах, в рабстві.

Його патріотична душа прямо горіла з безмежної ненависті до польського загарбника, але він був змушений працювати та мовчати в своїй рідній хаті, бо за найменші прояви націоналістичного духу зразу ж звільняли з посади або вивозили навчати поляків в корінну Польщу.

В часі своїх дискусій на патріотичні теми найбільше уваги дорослі приділяли врятуванню шкільної та підростаючої молоді, якій може загрожувати з бігом часу занепад національних почувань через послідовний натиск польських шовіністів на учителів.

— Тому святим обов'язком,— продовжував Сеник,— залишається лише одинокий вихід з цього кола — щоб батьки в мірі своїх спроможностей старались впливати і виховували своїх дітей в націоналістичному дусі в своїй родині.

При цьому підмітив:

— Священики також повинні мати на своєму серці й сумлінні, що під час навчання катехизму чи Служби Божої вони повинні з амвону впливати на молодь, щоб та гуртувалася в молодіжних організаціях чи в інших установах, читала відповідні книжки про славну давнину свого народу та знала, ким вона є та ким і за що закута у рабстві. Тому нашим святим обов'язком і повинністю є подбати про це тепер, поки не запізно ще!

Під час іхніх розмов я не сидів у хаті з розкритим ротом без заняття, бо батько зразу б вигнав мене за двері. Але, щоб слухати і навчатися чогось мудрого з іхньої розмови, сидів при шкільній задачці, мов би приготовляв її на слідуючий день до школи. З глибоким інтересом прислухався я до патріотичних розмов, що залишилися в моїй пам'яті на ціле життя та зроджували ще більше ненависті в моєму серці, ніж вона була у мене від тяжких переживань, коли галерці забирали заплакану маму з хати. Я не забував у своєму серці й про гіркенькі сльози й жахливі переживання тітки Ксені зі мною в селі Білоголови.

* * *

Напередодні жив до Михальці Сеник загостила бувша шкільна приятелька Марійка Кашубівна зі своїм нареченим Степаном Біскупським, що тоді ще навчався в університеті у Львові. Точніше, вони загостили до неї не з відвідинами, але з метою, щоб кілька тижнів своїх вакацій побути трохи на свіжому

повітря та поплавати собі на плесі річки Серет.

З тої причини, що у батьків Михальці не було відповідного приміщення для гостей та щоб розв'язати якось складне положення з гостями, брат Михальці, Яків, прийшов з Біскупським до батьків з проханням, чи не міг би Степан тих кілька тижнів перебувати при нашій родині. Батьки на це прохання радо погодилися.

Біскупський приніс з собою кілька книжок дитячої бібліотеки з метою, щоб я поволеньки розживався на домашню бібліотеку. За такий несподіваний цінний подарунок я був надзвичайно вдячний дорогому гостеві.

Не зважаючи на те, що Біскупський був для нашої родини зовсім чужою і незнаною людиною, я вже від первого дня запізнання став кликати його «вуйком». Мої батьки також були дуже раді, що напередодні гарячих жнів несподівано мають дорогого гостя зі Львова.

Степан уже від первого дня полюбив їздити з батьком на возі у поле чи в потребах до Тернополя. Згодом присвоївся до коней і зробився візником, з чого батько радів, що матиме доброго помічника в часі жнів.

Одного дня, їduчи на возі у поле, він принагідно спитався мене:

— Як ти думаєш, Михайле — чи при закінченні народньої школи хотів би ти піти вчитися до вищої школи?

Я з глибоким здивуванням подивився на нього, кажучи:

— Вуйку, я дуже радо хотів би піти до вищої школи, та не знаю, чи батьки погодяться на це. Не було б тоді кому допомагати батькам при господарстві.

Степан погладив мої кучері, кажучи:

— В тій справі я сам говоритиму з батьками, на це є ще досить часу. Треба ще спершу закінчити народну школу. Але наразі старається добре вчитися в школі й вдома та помогай батькам в господарстві з надією й вірою, що батьки напевно подбають про те, щоб послати тебе до вищої школи. Тоді я забрав би тебе з собою до Львова.

Я був дуже радий та вдячний вуйкові за те, що він колись подбає допомогти моїм батькам забрати мене для продовження дальшої науки під його та його приятельки Марійки опікою.

Коли звозили збіжжя з поля, батько вже не брав мене подавати йому на віз снопи, бо мене заступав вуйко Степан, що з великим задоволенням їздив з батьком, доки не завезли всіх снопів на подвір'я. А тим часом кінчалися вже його вакації.

Напередодні від'їзду до Львова Біскупський звернувся з проханням до батька, чи не позичив би той йому 200 американських долярів, які він конечно потребує для закінчення студій.

— Бо в противному разі я буду змушений залишити університет, якщо не допоможете мені у цьому випадку грішми та всі мої зусилля дотеперішніх студій підуть намарно. У мене немає нікого більше із знайомих чи родини, до кого я міг би звернутися з подібним проханням. Я з гарячим проханням звертаюся до одинокої вашої родини: допоможіть мені закінчити вже останній рік студій! Після закінчення студій я зовсім певний у тому, що дістану посаду та старатимуся якнайшвидше віддати вам позичені гроши.

Несподіване прохання Біскупського чимало заскочило моїх батьків — така сума грошей для позички... В той час мої батьки не були ще настільки заможні, щоб готівкою мати в хаті 200 доларів, що дорівнювали тоді 1,800 польських злотих. За ці гроші можна було купити два морги орної землі та ще й найкращої — чернозему!

Батько, розуміючи дуже добре складне положення, ціль і вартість цієї людини з науковою і національною свідомістю, навіть не мав гадки, щоб відмовити Біскупському в його проханні, хоч сам не мав такої суми грошей.

Щоб не зів'яла намарно цінна для українського народу людина, батько ще того ж самого вечора закликав у цій справі Сеника і Косовського, щоб порадитися з ними та спільними силами допомогти Біскупському. Але з їхньої розмови не вийшло нічого путного, бо Яків зразу заявив:

— Я абсолютно не можу допомогти Степанові грішми з тої причини, що сам заледве борюся з денними злиднями за вдергання своєї родини. Позички ніде не дістану — немає жодної гарантії — тому ніхто не позичить.

Сеник, розуміючи добре складне положення Степана, бо ж й сам ходив у школу, був свідомий, чого коштує набути середню освіту, а ще більше, як справа йде про університет. Та він змушений був також відповісти так:

— Моя дружина знаходиться у вагітності, тому мушу трохи грошей приготувати на родинні потреби. Моеї місячної платні вистачає заледве на прожиток, і абсолютно не можна зложити більшої суми грошей. Тому у мене немає найменшої спроможності дещо допомогти своєму приятелеві Біскупському.

Після такої безуспішної конференції Біскупський залишився з

надзвичайно пригнобленим настроєм, бо за кілька днів мав вже від'їздити в дорогу без найменших виглядів на поправлення свого фінансового стану. Степан вже був свідомий того, що на допомогу Сеника і Косовського немає ніякої надії, та в нього залишилася єдина іскра надії — виключно на батька. Мій батько, хоч був сам неспроможний прийти з фінансовою допомогою Степанові, весь час мучився думками, бо не хотів допустити того, щоб із-за якихось пари сот долярів людина втратила намарно стільки років науки.

Батько не мав уже більше з ким радитися в цій справі, лише з моєю мамою, якій також хотілося всіми силами допомогти Степанові закінчити університет. При тому вона казала до тата:

— Якщо б ми згодом післиали Михайлика в школу до Львова, то він мав бути уже при кім перебувати під опікою.

Після нарад з мамою батько, не гайнючи часу, наступного ж дня, звернувся у цій справі до свого сусіда Олекси Каракча, що якраз приїхав був з Америки, закупив пару моргів сіножаті, на яких розбудував собі новочасне господарство, мов би фільварочок з просторою хатою з цегли. Він жив зразу ж через вузеньку вуличку. Батьки до такої міри гарно жили між собою з сусідом, що той навіть часто-густо харчувався у батьків.

Батько закликав сусіда в хату та сказав до нього:

— Олексо, мені конечно потрібні 200 долярів для гостя, що перебуває у мене, на закінчення університету.

Олекса подумав щось з хвилинку та й каже, дивлячись на тата:

— Слухай, Іване, якщо хочеш допомогти людині в такому шляхетному ділі — це дуже гарно з твоєї сторони. Як твій сусід, я не можу відмовити тобі, бо бачу, що ти стараєшся подати руку чесній та гідній людині, щоб допомогти їй вібратися з темряви. А ще тим більше, що це своя людина. Але, мимо того, ця справа не обходить мене, для кого ти позичаєш гроші. Я знаю тільки тебе — нікого більше! Тому ти маєш підписати вексель на позичку грошей, що до устійненого речення гроші мають бути сплачені.

Не дуже то легко було батькові підписувати такого векселя, і він стурбовано звернувся до мами:

— Бог його знає, чи по закінченні студій дадуть поляки Степанові якусь посаду. А навіть якщо дістав би якусь працю, то хто його знає, чи спроможний буде зі своєї платні сплачувати позичені гроши.

Хоч нелегко було батькові затягати ризикований позичку, ще й без найменшого відома Степана, та все ж таки остаточного свого

рішення він не змінив, і обидвоє з мамою підписали вексель. Біскупський всього цього навіть не знав.

Хоч не дуже то по смаку було батькам, що вони майже насліпо затягли таку поважну суму позики на свою відповіальність, та вони почувалися морально вдоволені, що допоможуть Біскупському закінчити студії.

Про позичку 200 долярів батько не зраджувався перед Сеником, Косовським, ані навіть перед Степаном, аж до останньої хвилини його від'їзду до Львова.

Коли Степан вже мав сідати на підвodu, був досить пригноблений, сумний. Попрощаючись з мамою, кажучи:

— Всю надію покладав на те, що завдяки одинокому вашому порятунку я зможу закінчити рік студій... Але тепер не залишається нічого іншого для мене, як залишати дальшу nauку і шукати праці.

В той момент приступив до нього тато, душевно кажучи:

— Ні, Біскупський! До праці ви не підете, а будете докінчувати свої студії, на які маєте ось тут потрібні гроші,— та доручив йому 200 долярів.

Від цієї радісної несподіванки Степан прямо застиг на місті, дивлячись на гроші, що їх батько поклав до його рук. З радості покотились слізки по його обличчі. Так, витираючи слізки, і від'їхав він зі своєю приятелькою Марійкою до залізничної станції в с. Коривці.

Після від'їзду Біскупський з вдячності за фінансову допомогу не забував про мене й час від часу присилав по кілька книжок для побільшення домашньої бібліотечки й також подготовчі книжки для вступу до середньої школи, включно з українсько-німецьким підручником, з якого я був найбільше задоволений. При кожній нагоді, у вільний від школи чи домашніх занять час, я вивчав німецьку мову, яку досить добре знали мої батьки і завжди помогали мені в читанні, писанні й вимові, підготовляючи тим самим мене уже заздалегідь до вивчення цієї мови в середній школі. З огляду на те, що в батьків жевріла певна надія на Біскупського, вони завжди казали мені:

— Якщо Степан щасливо закінчить студії, тоді напевно осядеться на якісь державній посаді та відтак допоможе тобі, Михайлі, залишити рільниче ремесло, яке тобі так не подобається та згодом забере тебе до дальнього продовження nauки.

З цими рожевими плянами на майбутнє батько ще строгіше

тримав мене при книжках, надісланих Біскупським, і при цьому завжди нагадував:

— Пильнуй книжки, як ока в голові,— це є світло і дороговказ людини. З книжкою людина перейде всеє світ і не загубиться, а без неї зайде тільки в Тернопіль, та там і залишиться чорним рабом в клятих загарбників на своїй рідній прадідівській землі.

Ось це й була ідея і яскравий дороговказ батька, щоб не гайнувати зайво молодого часу, а якнайбільше пильнувати науки, що являється найкращою зброєю супроти гнобителів народу і батьківщини.

ПАРЦЕЛЯЦІЯ ЛАНІВ КОРИТОВСЬКОГО

Ранньою весною 1927 року в село загостила радісна вістка, що земельний банк у Тернополі має продавати понад 300 моргів двох панських ланів, що належали до графа Коритовського.

Щоб не допустити в село небажаних зайдів — кольоністів із центральної Польщі, багатші господарі села порозумілися між собою, щоб за всяку спроможність розкупити землю громадянами свого села. Отже, в першу чергу іхнім завданням було рятувати ситуацію на часі, доки не вмішався ще якийсь польський агент, як посередник між земельним банком і заінтересованими купівлею землі селянами. Тому таким посередником, тобто агентом, став власне батько на бажання господарів з тої причини, що був близьче запізнаний з директором фільварку в Янківцях і лісничим Й. Косовським.

В порозумінні з земельним банком в Тернополі батько провадив реєстрацію селян, зацікавлених купівлєю землі, не менше одного морга. При купівлі морга й вище кожний був зобов'язаний вплатити по 25 дол. за морг, тобто одну четверту вартості, бо морг землі дорівнював 100 дол. з виплатою частками до 5 років.

При оказійній нагоді батько вибрал собі 5 моргів найкращої землі — чорнозему й рівнини — попри велику дорогу, що відмежовувала поля Черніхівські від Плісковецьких.

Продаж землі продовжувався майже ціле літо, поки селяни не розкупили кращі урожайні землі. Ніхто з селян не спішив купувати глинкове узгір'я з залишеними широкими та глибокими окопами після війни. При кінці залишилося понад 40 моргів, не розкуплені селянами. Уже пізньою осінньою порою залишені землі розкупили слідуючі родини: Петро Воркун і Франко Томашівський, що походили з села Плотича біля Тернополя. Михайло Пшитомський походив з Волині, лише Евстахій

Врубель приблукав звідкись із Заходу, але всі вони розмовляли українською мовою. Та все одно для селян було краще, що вони будували собі оселі на закуплених землях подалі від села.

Хоч мої батьки раділи з того, що змогли прикупити ще кілька моргів землі, то все ж таки на їхніх головах тяжів боржок земельному банкові в 400 доларів, який доводилося сплачувати квартально, тобто щотри місяці, та ще й з додатковими відсотками. Та батько турбувався не тільки боргом в земельному банку, але ще більше тим, що не був зовсім певний, чи не прийдеться йому сплачувати ще затягнену позику в Олекси Каракча за Біскупського, якщо той сам не буде спроможний сплачувати її.

Крім турботливої журби батька, що рішився залісти свідомо в такі тяжкі борги, не минуло нас і ще тяжке переживання: в село завітала пошестеро шкарлатини, що не обминула й мене та смертельною гарячкою прикувала до ліжка. В такому, майже непритомному стані, боровся я зі смертю кілька днів під опікою д-ра Ілії Каракча з села Глядок, поки вдалося йому врятувати моє життя.

Як тільки прийшов я до кращих сил, а стояла тоді гаряча літня пора, був місяць червень, я рішився залишити хату і пройтися понад два кілометри польовими стежками до залісненого терену не стільки для того, щоб подихати пахучо-свіжим повітрям, але й щоб назбирати собі принарадко сунічик. Хоч мама рішучо забороняла мені залишати так швидко ліжко і в такому знесиленому стані виходити з дому, та я по-хлопчастому не послухався маминої поради і залишив остатогидле ліжко. Йшов босими ногами по розпечений землі та аж підскакував, так пекло у стопи. Та я не зміг дійти до гаю, бо раптом запаморочилася у мене голова, та так, що мене почало всього трясти. Я вже зрозумів, що до гаю не дійду та скоріше повернув додому. Заледве добрів я до дому, падаючи на дорогу час від часу від запаморочення в голові та душення в горлі. На превелике моє щастя, я застав вдома тата, який лише грізно подивився на мене за непослух, але не мав уже часу сварити мене, але чимскоріше поїхав по д-ра Каракча, щоб той рятував мене. Поки батько повернувся з лікарем, то я ледве вже віддихував. Та лікар встиг врятувати мене від неминучого удушенння ін'єкцією, бо якби він приїхав з запізненням, то, зовсім певно, пішов би я між вишні, як пішло кілька моїх побратимів, до яких не встигли вчасно приїхати лікарі.

Завдяки докторові Караккові, що в тих кількох днях двічі

Прим.автора: Радо перериваю тут спогади
вставкою—листом д-ра Л.Карачка з Krakova(Польща)

СЛОВО ЗЕМЛЯКА

(Д-р Лукіян Каракоч про своє село і родину)

Батьки мої мешкали з нами, двома синами, в с. Глядки, де на площі одного гектара була хата, комора, дві стодоли і хліви для коней, корів та домашніх птиць. Був ще город для вирощування ярини, сад з грушами, яблуками, сливами, черешнями, вишнями, а в ньому стебник для вуликів з бджолами.

Мешканці с. Глядки, як і Черніхова, любувалися бджільництвом і садівництвом і деякі називали нас приязно «грушарями».

З початком 1918 р. ми із старшим братом зголосилися до нашої УГА. Мій брат ніколи й не повернувся з тієї війни, яку наші політичні провідники розпочали, на жаль, без належного приgotування, тому й закінчилось усе так трагічно в відомому трикутнику смерти, про що співається: «... Засумуй, трембіто, та по всьому світу, що пропало галичанам сорок тисяч цвіту»..., хоч там було не сорок, а понад 100,000...

ПРО КУРГАН-МОГИЛУ

Як бувший громадянин села Глядки, Зборівського району, Тернопільської області, д-р Лукіян Каракоч звернувся з проханням до Обласного Виконавчого Комітету в Тернополі розглянути його пропозицію щодо відбудування козацької могили-кургана, яка була на полі глядецького колгоспу, званим Хмелісько. Згідно з переказом, цю могилу висипали козаки в 1649 р. в пам'ять своїх товаришів, що згинули в рядах війська гетьмана Богдана Хмельницького, звідки й назва поля — «Хмелісько». В одному місці свого листа автор пише:

«Я пригадую (мені вже понад 70 років) той курган-могилу — понад 2 метри висоти і коло 18 метрів в обводі, а зверху був камінний пам'ятник, почорнілій і знищений дощами та з невиразним вже написом, що його козаки, може, як знаємо з переказів, висипали, носячи землю шапками... Але тепер він розораний, знищений, нема й сліду по ньому... А це ж цвинтар наших предків, наша історія, наші святощі, що їх завжди вміли шанувати громадяни с. Глядки і довколишніх сіл. Тож варто все те відтворити-відбудувати, що при сьогоднішніх можливостях можна зробити за кілька днів. Для вшанування пам'яті про наших предків, а зокрема пам'яті про Великого Гетьмана Богдана Хмельницького, виконаймо наш обов'язок, а пізніше на місці розташування тієї могили-кургана і пам'ятник спорудити треба...»

Л. Каракоч

рятував моє життя, я поступово приходив до кращого здоров'я з вірою, що наступного літа до нас на вакації приїде Біскупський і забере мене з собою до Львова. З такою надією, що в недалекому часі я залишу родину та виїду для продовження науки, я готувався з великим захопленням при допомозі батька, Косовського і Сеника. Та, на превеликий жаль і смуток, не судилося мені так, як я бажав собі та мріяв...

Напередодні жив 1938 року наша родина побільшилася на одного члена — народився хлопчик, якого назвали Степаном. Народження брата не було для мене ніякою перешкодою для продовження навчання у Львові, бо в той час вже сестричка моя Ірена мала 7 років та могла дещо допомагати мамі в господарстві та біля дитини, та в той час тяжко захворіла мама. Її недуга зразу оповила смутком пригнобленого тата.

Напередодні жив приїхав до нас Біскупський, в той час уже одружений з Марійкою, що працювала секретаркою в товаристві «Просвіта» у Львові. Біскупський закінчив вже студії та дістав посаду при університеті. Завдяки відповідній посаді зміг зложить трохи грошей не тільки на літній відпочинок, але й щоб з вдячністю сплатити частину боргу батькові. Він сказав, що після вакації забере мене з собою до Львова. Але не міг він у нас перебувати, бо, крім того, що побільшилась наша родина, то тяжко була хвора мама. Тому він перебував лише кільканадцять днів у Косовського й Сеника, а перед від'їздом до Львова прийшов до моого батька, кажучи:

— Як тільки згодом покращає здоров'я вашої дружини, то негайно повідомте мене, я тоді приїду по Михайла, бо на нього уже чекатиме місце в школі.

З від'їздом Степана в дорогу я аж заплакав з жалю, бо подумав собі: «Якщо не поїхав з Біскупським тепер до школи, то, мабуть, не поїду вже взагалі!»

Здоров'я мами не поліпшувалося, а поступово погіршувалося до такої міри, що через кілька днів батько був змушений їхати з мамою до лікаря в Озерну, до Залозиць або в Тернопіль, бо доктора Каракча уже в той час в селі Глядках не було.

Приписані ліки не багато помогали мамі, так що мама згодом втратила довір'я до лікарів з їх рецептами, на які батько затрачував поважні гроші. Тому мама просила батька, щоб він не возив її більше вже по брехливих лікарях, що тільки немилосердно деруть з нього гроши, а щоб возив її краще до знахарів, що лікували людей всяким зіллям.

Довгий час їздив батько з мамою по всіх знахарях, яких

тільки знов по всій окрузі. Та всі їхні заходи також були безуспішними. Отже, батькові не залишилося нічого іншого, як завезти маму під весняну пору до лікарні в Тернопіль, в якій вона перебувала під лікарською опікою кілька тижнів.

Лікарі правдиво й одверто сказали до мами: «Жінко, в тебе не одна, але кілька недуг, на які у нас немає навіть ліку. Ми лише зможемо деякий час підтримувати твоє життя». Мама навіть слухати не хотіла про це, бо була тільки на 38-му році життя, хотіла ще жити для своєї родини та виховувати дітей, що потребували конечно материнської опіки. Тому вона не вірила лікарям, лише називала їх шевцями.

Не зважаючи на те, що лікарі з'ясували мамі, що вона мала невиліковну хворобу, вона через кілька тижнів повернулася додому з досить гарно поправленим здоров'ям. Та вона повинна була постійно перебувати на свіжому повітрі та вживати приписані ліки, які коштували надзвичайно дорого. Зайвих грошей в господарстві не було, тому батько змушений був все більше позичати грошей та поглиблювати свої борги. Мама з плачем та прокльонами нарікала на клятих галерців, через яких втратила здоров'я. Через деякий час, завдяки медичній допомозі та молочним харчам, мати поступово стала приходити до кращого здоров'я, за що наша родина була вдячна Богові. Та, на превеликий жаль і смуток, недовго тривала та радість в нашій родині. Одного дня батько повернувся з мамою від лікаря з Озірного, який установив діагнозу додаткової недуги. В череві вона має пухлину, на яку обов'язково має бути переведена операція і то вже в найближчому часі — щоб не було запізно.

Несподівана пухлина в череві мами ще більше прибила горем батька, неначе грім з ясного неба. Мамина хвороба примусила батька залишити дальшу будову хати та їздити з мамою до спеціалістів, щоб перевірили діагнозу, чи в дійсності була потреба негайної операції, бо не дуже то він довіряв лікарям в Озірній. Кілька разів возив маму до Тернополя, де спеціялісти установили наріст, що величиною дорівнював помаранчу. На цей наріст немає ніякого порятунку, лише чимшвидше перевести операцію, поки наріст ще не тріснув всередині черева.

Хоч лікарі зразу хотіли залишити маму для негайної операції, та батько, не маючи чомусь повного довір'я до хірургів, повернувся з мамою назад додому, щоб вона хоч кілька днів ще провела вдома з своїми дітьми. Батько був дуже пессимістично настроєний і не був впевнений, чи доведеться їй згодом побачитися з нами.

Уже було напередодні жнив. Та батько, замість того, щоб приготуватися збирати хліб у полі, повіз маму до Львова, до тодішніх славнозвісних лікарів Панчишина і Свистуна, щоб ті дали своє остаточне рішення, як в дійсності мається справа з пухлиною мами.

Після перевірки маминого здоров'я доктор Панчишин сказав до тата:

— Операція мусить бути обов'язково, й то найдальше через чотири дні, бо в разі наріст трісне і розпліветься між внутрішніми органами, то тоді вже надія на врятування життя буде дуже безвиглядною.

Після цього в батька не залишилося ніякого виходу, тільки залишити маму в клініці доктора Панчишина. Відтак повідомив Біскупського з дружиною про мамине становище і під вечір повернувся уже самітній додому з журбою та турботою: чи врятується мама з операційного стола, чи повернеться вона ще до своїх дітей.

Батько не міг знайти собі місця в хаті, так турбувався про перебіг маминої операції, що мала відбутися вже за три дні. З доктором Панчишиним у батька була домовленість — коли операція закінчиться успішно, то мама залишиться коло двох тижнів в клініці, за що батько був зобов'язаний 150 долярів. Ці додаткові несподівані кошти для врятування мами зразу перекреслили всі мої сподівання на змогу колинебудь продовжувати своє навчання.

З огляду на далеку дорогу та домашні обставини з малими дітьми батько не відвідував мами в лікарні, але її кожного дня відвідував Біскупський з дружиною, так що за пару днів повідомив нас листовно про успішний перебіг операції, після якої мама з кожним днем приходить до все кращих сил. Уесь час, поки мами не було вдома, ми молились та благали Божої ласки, щоб Він кріпив мамине здоров'я та якнайшвидше повернув її до своєї пригніченої горем родини. Зі смутку та болючих переживань нам не бралась їжа та спання. Тільки через 13 днів нетерплячого очікування надійшло, нарешті, повідомлення від Панчишина, що мама прийшла вже до кращих сил і що її можна вже забрати додому. На цю радісну вістку наступного дня батько поїхав возом до залізничної зупинки в с. Корівці, залишив коні в Андрія Сосновського і залізницею поїхав до Львова, щоб привезти маму додому.

Хоч після тяжкої операції мама почувалася досить ослабленою і в більшості мусіла перебувати ще в ліжку, та ми

всією родиною раділи, що вона повернулася живою до своєї хати. Обходилися з мамою терпеливо з вірою в Божу ласку, що колись прийде до кращих сил, та знову радісно оживе наше родинне життя. З цими надіями допомагали мамі, як тільки могли, щоб вона скоріше видужувала. Батько, як звичайно, цілими днями до пізнього вечора перебував поза домом, бо через великі борги у нього не було зовсім часу на відпочинок.

Не зважаючи на те, що до нас з допомогою приходили мамині сестри та інші сусідські жінки, та ніхто не міг заступити материнського тепла для малолітніх дітей. В тому родинному горі найбільше потерпілою була сестра Ірка, що мала вже 12 років. Вона вже не тільки допомагала мамі, але й поралась на кухні та тягала тяжкі цебра для годівлі свиней, коли батька або мене не було вдома.

Хоч з бігом часу мама все більше приходила до здоров'я, та батько уже був свідомий, що на мамині хвороби немає уже ліків чи спеціалістів. Та все ж таки він час від часу возив її до лікарів, хоч знов дуже добре, що всі його заходи увінчуються скоріше чи пізніше неуспіхом. Лікарі, як могли, підтримували ліками маму до якогось часу з метою, щоб хоч трохи підрости діти!

ВІЙСЬКОВА ПОВИННІСТЬ

З весною, 3 травня 1935 року військова поборова комісія покликала юнаків, народжених в 1914 році, до війська в Тернопіль. Всіх нас з села було покликано 23 юнаків, з яких лише сімох вибрали до військової служби. Між ними в той небажаний список потрапив і я, щоб йти в ряди ворожої армії та підставляти свої груди за чужу справу, а тим більше за окупанта українського народу.

Після закінчення перевірки військовою комісією вибраним до військової служби на лівому лацкані блюзки чіпляли червоно-білу квіточку на доказ, що являється він вже майбутнім вояком польської армії. З такою небажаною відзнакою на лацкані повернувся я увечорі до хати, заставши маму в ліжку. Як тільки побачила вона мене з квіточкою на грудях, зразу зрозуміла, що від сьогоднішнього дня являюся я вже вояком польської армії. Від цієї червоно-білої відзнаки ще більше защеміло хоровите мамине серце. Зі слізами на очах вона промовила:

— Я почувалася б радісною та щасливою, якщо б вибрали тебе, синочку, до української армії, але ніколи не бажала я собі того, щоб ти пішов служити в армію проклятих злочинців — поляків, що від першого дня свого приходу в село накоїли стільки

знищення і тяжкого горя! Бо через цю галерську погань я мушу тепер каратися в тяжкій недузі. Хоч болюче,— продовжувала мама безсилим голосом,— дивитися на тебе, сину, як на будучого воїна польської армії, але у мене вже немає ніякої надії дочекатися побачити тебе військовиком, хоч би й цієї проклятої армії, бо небагато вже лишилося мені жити на білому світі.

З болем серця і сльозами на очах слухав я ці мамині слова, мов би святу молитву, бо ж перед собою бачив ту саму стражданну маму, що в часі страшної пошесті еспанки стояла наді мною в сльозах та Бога молила про моє врятування від смертельної гарячки. Це ж була та сама мати, що стільки горя і лиха зазнала в тяжких умовах, каралася зі мною, немовлям, під час воєнної хуртовини на вигнанні. Це ж була та сама мати, з якою гнали нас обидвох з плачем під бағнетами від команди до команди, доки насильно не розлучили в селі Городище. Ця сама багатотрпляча мати тепер лежала перед моїми очима виснажена до невпізнання довгими роками тяжкою недугою та заливалася розплачливо гіркими сльозами. Тепер тільки їй було б жити та виховувати дітей. Та, на превеликий смуток, повинна була покоритися своїй долі та свідомо приготовлятися в далеку дорогу, бо ніхто вже не мав змоги врятувати надалі мамине життя.

Щоб заспокоїти якось маму, я піdstупив ближче до неї, взяв материнську руку та поціluвав її.

Хоч Божий час пробігав зі смутком в нашій родині, все ж таки після денних трудів, у вечірню пору я залишав повиту смутком хату з ледве дихаючою мамою на ліжку і йшов до читальні «Просвіта» підготовляти з «соколами» фізичні вправи, що вимагали багато труду й часу. В той час біля немічної мами залишалася сестра Ірка в присутності маминої родини чи сусідських жінок, бо батько, попри свої денні труди в господарстві, був діяльний в громадській раді, при читальні «Просвіта», «Сільський Господар», «Рідна Школа», та найбільше свого труду й часу присвячував кооперативі «Сила», справником якої він був. Частенько він змушеній був залишати домашні діла і з членом кооперативи їздити за потрібними товарами до «Союзу» в Тернопіль. Там при цій нагоді купляв по рецепту ліки для мами.

Я був свідомий, що винувата в маминій недузі клята галерська голота, і ще з більшою ненавистю ставився до польського окупанта. Тому більше прив'язувався до товариства «Сокіл», бо в рядах побратимів бачив майбутніх вояків за світле майбутнє своєї батьківщини. Бо тільки з рамени зорганізованої молоді під кличем: «В здоровому тілі — здорована душа; не лебедіти, але

стреміти, не плачем, але мечем» могла виховуватись і гартуватись душа молодої людини з почуттям любові до своєї поневоленої батьківщини, з духом патріотизму, щоб у сліщний момент бути готовими до боротьби на життя або на смерть з усіма наїзниками на землі України до остаточної перемоги. Цю національну свідомість не прищеплювали ні церква, а тим більше школа, що знаходились під пильним контролем польських завойовників. Цей національний патріотизм плекався в сотнях побратимів і посестер виключно в товариствах «Сокіл» і «Луг», а раніше в «Січі». В них освідомлювалася і гартувалася молода душа з безмежною любов'ю до свого терплячого народу й поневоленої батьківщини. Тільки завдяки тим молодечим товариствам був живий контакт з національною свідомою молоддю з біжчих і дальших місцевостей нашої округи. Через ці контакти з бігом часу кілька «соколів» почали одержувати нелегальну літературу, як «Сурма» і «ОУН і селянство», та запізналися ближче з правильником націоналіста, декалогом та іншими матеріялами, ім подібними. Тодішня нелегальна організаційна мережа діяла під гаслом: «Здобудеш українську державу, або загинеш за неї». Ці нелегальні матеріяли глибше освідомлювали молодь в національному дусі з далеко йдучою метою, щоб тим самим підготовляти її до безпощадної боротьби проти польського загарбника на Західніх Землях України.

Дні гарячої літньої пори пробігали в забуття, а тим часом вербувалося свідоміших, а тим більше із стійкими характерами юнаків, які познайомилися з підпільною літературою та згодом ставали кандидатами на активних членів ОУН. Вони не повинні були загубитися в щоденній тяжкій роботі пасивними рабами в той час, коли загарбник переслідує народ та панує на його прадідівських землях України.

Не дуже то легка справа була — завербувати до підпільної організації, бо кожен дуже добре знов про те, що тільки за найдену поліцією нелегальну літературу зразу чіпляли йому ярлика «збунтованих гайдамаків», за що грозила кара від 3 до 5 років в'язниці. Якщо ж поліційні органи доказували, що обвинувачуваний вербував нових членів чи провадив іншу організаційну діяльність революційного характеру супроти «Панства Польського», то кара побільшувалася.

Та не дивлячись на переслідування, судові вироки та жахливі знущання поліційних садистів у смердючих підземеллях, все таки стихійно творився авангард з патріотичної молоді. Часто-густо вона потрапляла через доноси своїхексотів чи підозріння поліційних агентів в руки ляських душогубів, від яких терпіла

фізичні й моральні знущання з твердою вірою, що скоріше чи пізніше польських загарбників змусять забиратися з Західних Земель України.

Із запалом невмирущого духа та з безмежною ненавистю до своїх загарбників пробігала пора гарячого літа, а тим часом успішно поширювалася організаційна мережа в нашій окрузі. Через кілька місяців інтенсивної діяльності майже в кожному селі було двоє, троє або і п'ять національно свідомих та активних підпільників.

* * *

Після збирання хліба в полі мені все частіше доводилося перебувати біля мамі, яка почала все більше підпадати на силах до такої міри, що, нарішті, почала опухати вся. В той час вже не було найменшої надії на її одужання. Тому я постановив собі залишатися при мамі так довго, доки у її грудях буде битися її дорогое материнське серце.

Уже було під кінець жовтня, коли я одного дня залишився при хворій мамі, що зі стогоном і гіркими слізами лежала на ліжку та нарікала на польських душогубів проклятих, через яких вона мусила так тяжко терпіти. Того дня батько пішов в якісь справі до родини діда, я залишився при мамі в хаті та підтримував її в потребах та морально, як тільки умів — розраджував і потішав. Відтак на кілька хвилин залишив самітню маму та вийшов надвір. Мабуть, втративши всяку надію на порятунок, вона взяла надмірну дозу ліків, що завжди знаходилися біля її ліжка... Коли я повернувся до мами, то застав її вже мовчазною і нерухомою. Взяв її за тепленьку ще руку, та серце вже перестало битися в її грудях. Зараз закликав сусідів та залишив їх біля покійної мами, а сам чимшивидше пішов до тата з дідовою родиною, щоб приготовляли уже домовину.

Її зболілу душу на вічний спочинок прощав тодішній парох о. дек. Йосиф Грицай.

Після сумної церемонії похоронів мами батько залишився із підростаючими дітьми в досить прикрих обставинах, без найменших рожевих виглядів на майбутнє. Не тільки через великі борги, залишені через недугу мами, але батько ще був свідомий того, що скоріше чи пізніше не буде кому йому допомагати в господарстві, якщо покличуть мене згодом до військової служби.

Щоб якось вийти з того складного положення в родині, якщо покличуть мене в армію, батько запропонував для виходу з цієї важкої проблеми, щоб я одружився ще перед тим, як піду до військової служби, кажучи при цьому:

— Вразі заберуть тебе до військової служби на 18 місяців, то хоч залишиться на твоє місце дружина при родині.

Хоч в цьому випадку батько мав рацію, то для мене це не було сприйнятливим, бо я мав свої завдання та святі зобов'язання по організаційних справах, про які я дуже мало говорив з батьком. І це не тому, що не довіряв йому, бо батько також був національно свідомою людиною, а в цілях конспірації. Тому його пропозицію в справі одруження я відхилив ніби з причини військової служби. Який сенс буде з моого одруження для мене й родини, якщо такі неясно-непевні шляхи стеляться переді мною на майбутнє?

На підставі непевної долі завтрашнього дня я старався переконувати батька тим, що я був ще замолодий женитися та на свою вільну голову брати відповідальність за господарство. З такими думками я рішив залишитися неодруженним ще хоч кілька років, доки не перейду військової служби. Аж тоді допіру думатиму про свою дальшу долю.

Хоч батько з незадоволенням сприймав мою легкодухість та байдужість до родинних справ, та не міг заставити мене, як військовика, виконувати його рішення. Тому лише завжди казав мені:

— Сину, не бійся раненько вставати та замолоду оженитися! Бо якщо людина до 24 років не навчилася ще розуму, до 25 не жоната, а до 45 не багата, то пиши тоді все пропало, бо залишиться круглим дурником до смерті.

Та я не дуже то серйозно брав собі до серця батькових приказок, лише відповідав йому, що мені допіру 21-й рік життя, то маю ще багато часу подумати про те, доки матиму 25 років життя, але як довго перебуватиму вдома, так довго допомагатиму йому при господарстві без ярма на шії — одруження.

Хоч моя неодступна впертість супроти волі батька не дуже то подобалася йому, але задля родинного спокою він лише сердито покручував головою та мусів мимоволі погодитися з моєю настановою на будуче.

Вже й осіння пора проминула, під час якої поляки покликали військовиків лише до артилерії та до Корпусу Охорони Пограниччя (КОП), але мене не покликали ні під зиму, ні весною. З моого залишення вдома, на яке батько вже не сподівався, неначе важкий камінь зсунувся з його грудей. Він надіявся, що, мабуть, не будуть уже покликати українців до військової служби тому, що мають вже достатньо своїх поляків. Такими міркуваннями потішав себе батько разом з іншими селянами, які мали синів,

так, як і я, призваних гідними для військової служби.

Проминали дні весни. Під теплими вітрами із-за гір попливли сніги бурхливими потоками до ріки Серет. Над зігрітою землею звисав високо в повітрі жайворонок, сповіщаючи своїм співом про радісну пору сівби.

Після закінчення сівби батько зразу взявся до викінчування нової хати з метою, щоб вже на слідуочу зиму перебратися до неї жити. Хоч я допомагав батькові при господарстві, а тим більше при викінчуванні хати, бо ж це був святий обов'язок — працювати для своєї родини, та в моєму серці не було ніякої радості ні з нової хати, ні з господарства через своє непевне майбутнє. Через розбіжні думки між батьком і мною в нас часто витворювалась атмосфера непорозумінь, яка поглиблювалась ще з тої причини, що я не хотів послухати батька й одружитися з дівчиною по його вибору й розумінню.

* * *

Під час свят Христового Воскресіння я отримав повідомлення, щоб наступної неділі, тобто провідної, в першій годині по полудні з'явитися обов'язково на цвінттар біля села Корівці.

Мені було дуже прикро, що ця зустріч випала саме в цей день, бо ми в перший раз тоді відправляли Парастас на могилі покійної мами, біля гробу якої по традиції повинна бути присутня вся родина. Це ж є єдиний в році день, коли родини з священиками торжественно відвідували з молитвами своїх рідних чи близьких своєму серцю, що відійшли вже на вічний спочинок.

Я був свідомий того, що моя неприсутність разом з родиною на цвінттарі при свіжій могилі не тільки глибоко зранить серце переживаючого батька, але моя поведінка здивує людей, які трактуватимуть мене як непоштового сина. Та переді мною не було ніякої альтернативи, бо наказ був по святій справі й являвся набагато сильнішим в той час, ніж родинні неприємності чи сором. Перед Богом й сумлінням я був оправданий тим, що не йшов нечесним гультайським шляхом, а шляхом святого обов'язку. Тому без найменшого вагання повинен був іти до призначеної мети.

Хоч у цій справі я радився з друзями — Петром і Грицем, — та призначеної зустрічі абсолютно не можна було перемінити на інший день з тої причини, що в дійсності ніхто із нас не зізнав, де й кого шукати в даному районі, щоб цю зустріч призначити хоч на пару годин пізніше.

Місце зустрічі являлося досить загадковим: чому зустріч мала відбутися якраз в день Провідної Неділі, ще й на цвінтарі, між гробами, а не поблизу залісненого терену Глядецького.

В неділю, як звичайно по християнському звичаю, зайшов я у церкву, після Служби Божої зайшов до Гриця, на всякий випадок кажучи до нього:

— Якщо до вечірнього присмерку не повернуся, щоб знали ви з Петром, де шукати за мною.

Попрощаючись з Грицем, вийшов на дорогу і пішов у призначеному напрямку. Пройшовши село, вийшов на гору Бакаївка і попри хати діда та двох вуйків, до котрих навіть і не вступав, поспішним кроком пішов через заліснений терен в напрямі Залісся, де зустрінув побратима Дмитра Матуша, що в своїх приватних справах йшов також до села Коровець.

На означений час я зайшов на цвінтар, де між гробами не було багато людей, поміж ходив досить нервовим кроком, бо ж прийшов тут, між небіжчиків, і сам не знаю, на кого чекаю.

Через кілька хвилин ходження між гробиками підійшли до мене двоє осіб, яких я ніколи не бачив і не знав. Але, як тільки вони узріли на мені умовний знак, зразу сміло підступили до мене. Наша зустріч продовжувалась лише кілька хвилин, і то без найменшої писемної нотатки, щоб припадково не попалась в руки ворога. Я мусів все запам'ятати, що вони мені сказали.

Вертаючись додому, я по дорозі зайшов до родини свого вуйка Йосифа Твердохліба, щоб напитися води та принагідно довідатися від нього про перебіг Провідної Неділі на цвінтарі, а особливо на гробі покійної матері.

Як тільки вуйко з тіткою побачили мене в своїй хаті, вони аж зойкнули зі здивування, розкривши роти та здивовано дивлячись на мене. По хвилевій мовчанці вуйко з глибоким жалем запитався:

— Де ж ти перебував цілий день Божий, Михайлє? Та ж за тобою шукала вся родина і твої приятели кругом в селі, та ніхто не знав, де ти дівся після відправи в церкві, ще в такий жалобний день для своєї родини.

Слухаючи з болем серця слова вуйка, я так відповів йому:

— Вуйку, мені дуже й дуже боляче, що трапилося мені це якраз в той день, та що я з родиною не міг бути в часі відправи Паастасу на могилі мами. Та це не була моя особиста вина, це не було якесь нечесне гультяйство, а був це святий обов'язок і повинність, що для мене було сильніше, ніж могили покійних душ.

Вуйко по моїх рішучих словах, мабуть, зразу зорієнтувався, в чому тут справа мається, бо не смів уже більше продовжувати розмову на цю тему.

Хоч тітка приготовила гостинну іжу на столі, та, довідавшись про болюче й неприємне враження всієї родини включно з о. пар. Грицаем, чимало здивованими з моєї негідної поведінки, я вже не міг проковтнути й шматка, бо іжа вже була не до смаку мені. Лише закропився водою, попрощався й вийшов з хати. Йдучи дорогою, уже заздалегідь приготовлявся душевно на неприємну зустріч з батьком, бо дуже добре знав сердитий настрій батька. Не знаючи істинної причини моєї відсутності, він мав повну слухність бути невдоволеним мною. Тому я прирік собі в душі, щоб на батьківські докори не відповідати зухвало, з погордою, а краще тримати язика за зубами, щоб ще більше не зранити зболілої душі й серця батьківського, й так уже розрубаного тяжким горем.

Коли зайшов у хату, то застав засмученого батька, що сидів за столом з похиленою головою. Він не звернув найменшої уваги на мою появу в хаті, лише сестра з братом, як тільки побачили мене, зразу стали плакати обое, що було сигналом глибокого батькового гніву на мене. Та батько, мабуть таки передумував над моєю таємницею відсутністю цілій день, бо по часі мертвої мовчанки вийшов з-за столу та звернувся до мене з докірливими словами та слізами на очах. На його болючі докори я не відповідав ні одним словом. По якомусь часі батько, дивлячись на мене сердитими очима, не витримав і запитав:

— Де ж ти, синочку, перебував цілий день Божий? Та як тобі не соромно перед сумлінням і своєю родиною, що в такий день родинного смутку з молитвами на гробі твоєї матері повіявлся з вітрами — чорт знає куди. Та ще й про свою відсутність не повідомив нікого з родини! Вся родина чекала на тебе, аж соромно було від людей, що тебе, блудний сину, в часі Паастасу не було над могилою мами. Навіть о. Грицай був чимало здивований та незадоволений з твоєї поведінки в такий день та довго очікував на тебе, надіючись на твою присутність.

На такі вразливі слова й злу догану батька я не відізвався ні єдиним словом, лише тихо слухав, бо він, не знаючи справжньої причини моєї відсутності, мав повну слухність ганьбити мене. Отже, з огляду того, щоб не утворювати серйозної незгоди в родині, я рішив уступити та зробити себе покірним ягням. Я не міг образитися на свого батька, який тепер, без мами, став єдиною нашою опорою; він мозольною працею, днями й ночами,

тяжко працював для втримання своєї родини. І хоч яким він не бував сердитим іноді, все ж таки він завжди залишався для своїх дітей добрим приятелем.

З таким зрозумінням я мовчки вислухав болючих докорів батька, від яких почувався досить пригнобленим душевно. Щоб охолодити свої розбурхані нерви, я закропився холодною водою та вийшов на свіже повітря під крислату яблуньку.

Цей вечір Провідної неділі залишився в моїй пам'яті на ціле життя...

Ще деякий час перебував я під квітучими вишнями в садочку, а відтак рішився зайти до недалекого сусіда Гриця, щоб більше розповісти йому про свою зустріч поза селом. Принарадко довідався від Гриця, що батько приходив дуже стурбований і питав його, чи не знає він припадково, де дівся Михайло, що десь пропав, і ніхто не знає, не бачив.

— Щоб заспокоїти схвильованого батька,— сказав Гриць,— я змушеній був сказати йому, як в дійсності представлялась справа, що нічого злого з тобою не трапилось, лише конечно ти був зобов'язаний вийти із села на кілька годин, але що ти під вечір повернешся додому.

Аж тепер я зрозумів, чому батько був більше лагідний в той момент, коли я увійшов у хату.

Від цієї Провідної неділі батько, мабуть, зовсім певно усвідомив собі, що я з Грицем належимо до підпільної організації, якщо він знов про мою відсутність в такий день та був мовчазний.

* * *

Дні чарівної весни проминали, а з ними линули в забуття наше горе й смуток, бо лише один час Божий є найкращим лікарем душевних болів.

Хоч в часі весняної пори не бракувало праці на полі й при господарстві, та всі в родині були здорові, так що не виникало вже потреби викидати гроші на лікарів та ліки, як це бувало кількома роками попередньо.

Після відходу у вічність мами батько вже чомусь не дуже то цікавився не тільки роботою на полі, але навіть при господарстві. Як тільки перебрався мешкати до нової хати, то поступово став передавати під мою відповідальність провадження господарства, щоб тим самим обтяженням примусити мене до одруження й праці для добра своєї родини. Та ця батькова ідея абсолютно не відповідала ні моїй вдачі, ні ідеалам з точки зору національної

свідомости. І тільки для святого спокою в родині я старався, як тільки дозволяли мені фізичні сили, старався допомагати до якогось певного часу, бо знов, що з цієї мозольної праці та батькового господарства в майбутньому ніколи не скористаюсь. В розмові з ним я старався переконати його й доказати, що в недовшому вже часі зреалізується ідейна мета нашого народу. Та в батька були зовсім протилежні погляди, як бувшого учасника Визвольних Змагань, бо з мого запального патріотизму він лише посміхався і завжди казав:

— Вже стільки братньої крові попливло струмками до Дністра і Дніпра в Чорне море, що її невинно пролили десятки тисяч найкращих синів народу в нерівнім бою проти польських загарбників, хоч мали зброю в руках. Ну, що ж вибороли за пролиту кров? Абсолютно нічого, тільки тому, що в масах народу не було ще національної свідомості, та кожен на змагання за незалежність приглядався тільки збоку, пасивно, кажучи: «Моя хата з краю, нехай інші йдуть!» То що ж можуть доказати сьогодні десятки чи сотні ідейних фанатиків, відданих святій справі в разі збройного виступу проти польських загарбників, якщо до безпощадної боротьби не піднявся знову весь народ? Напевно,— продовжував далі батько,— попливла б знову струмками невинна братня кров. Впали б знову тяжкі жертви, і ваш нерозсудний солом'яний фанатизм закінчився б, напевно, такою самою жахливою трагедією, якою закінчився у сумної пам'яти двадцятих роках.

Тому батько, як тільки умів, старався переконати й просити мене:

— Сину, подумай над собою, доки не запізно ще! Щоб ти передчасно не положив своєї голови під святе Євангеліє або не пропав намарно в тюремних мурах.

Хоч я вповні розумів біль батьківського серця, та все ж таки із свого напряму вже звернути не міг, лише просив схвильованого батька, щоб він був спокійний та не турбувався стільки за мене, бо я вже дорослий і можу сам відповідати за себе. Та потішав батька тим, що старатимусь не заподіяти болючої прикрости ні йому, ні родині, але свою організаційну діяльність в районі продовжував далі.

Цього самого літа польською владою була зорганізована збірна громада з осідком в с. Янківцях, старостою якої був чех Прохацка. До його юрисдикції належали села Янківці, Малашивці, Заруддя, Обаринці, Городище, Насівці, Нестирівці, Кукудківці, Серединці, Глядки і Чернихів. Від кожного села, без

огляду на кількість його населення, було призначено по два представники, між якими, само собою, було лише кілька українців з тих місцевостей, в яких не було так званої «шляхти загродової».

З огляду на те, що не було ким із поляків репрезентувати село Чернихів, то сільська рада з-поміж себе вибрала за представників о. дек. Й.Грицая і Івана Ступку, тобто моого батька. Від того часу, з призначенням моого батька представником збірної громади, йому все більше доводилося перебувати поза домом. Іноді він більше цікавився громадськими чи кооперативними справами, ніж власним господарством.

Не зважаючи на те, що не раз від денної фізичної праці я почував себе втомленим до крайності, все таки вечірньою порою заходив до читального дому, в якому приготовлялося чотири чоти «соколів» до запланованого виступу з двома фестинами, що мали відбутися в день величавого відпусту святих Петра й Павла та в день місцевого свята на Різдво Пресвятої Богородиці. Таких фестинів ще не було в поблизьких селах даної округи, тому старші люди й свідома молодь з близьких і дальших осель численно приходила на ці фестини, що продовжувалися кожного разу до пізнього вечора. Відтак святковий день закінчувався танцями, що відбувалися під звуки місцевої оркестри в прикрашеній килимами й квітами залі читальногого дому.

* * *

В селі довго відчувався брак сільсько-господарської організації. Тільки в 1936 році було заложено гурток «Сільський Господар», завданням якого в першу чергу було, щоб найближчою осінню створити чотиримісячну школу з відділами: ветеринарним, управа ріллі, годівля тварин, садівництво й пасічництво. Заняття мали відбуватися в приміщенні попередньої школи п'ять разів на тиждень. Щоб не гайнувати марно часу пізньою осінню та взимку, я зареєструвався до цієї школи, разом з іншими 60 курсантами, не тільки місцевими, але й також з поблизьких сусідських сіл: Глядок, Плесковиць, Янковець, Заруддя й Малашовець.

Після запису бажаючих курсантів центральна Управа «Сільського Господаря» в Тернополі призначила фахових викладачів, до яких в першій мірі належав д-р ветеринар Дивасюк з Глинян біля Львова.

Заняття в школі починалися з жовтня. На ветеринарних лекціях викладач читав нам не тільки про анатомію тварин, але й про внутрішні органи людини та їхнє функціонування, щоб в разі

конечної потреби прийти з першою допомогою потребуючій людині.

Про управу ріллі й годівлю тварин нам читав лекції агроном Безручко з Тернополя. Третім викладачем був інженер-агроном, також з Тернополя, прізвища якого я зараз не пригадую, тому що мене не дуже цікавила тема його викладів про пасічництво і садівництво. З усіх лекцій я найбільше цікавився анатомією тварин, а тим більше — людини.

До свят Різдва Христового ще не було глибоких снігів, і курсанти дуже радо з'являлися кожного дня на лекції. Та згодом прийшли тріскучі морози з повальними снігами до тої міри, що з дальших осель не всі вже могли добрatisя на лекції, і тим самим змушенні були залишити школу, так до закінчення залишилось нас лише 49 курсантів.

Напередодні закінчення школи курсанти закупили досить велику ялівку, на якій кілька днів переводили практичні експерименти для іспиту, щоб тим самим одержати кращу оцінку знань. Це згодом могло придатися на господарстві, бо ж досвідченого ветеринара в селі не було.

Найбільше цікавило кожного з учасників, як спускати кров корові, в якому місці пробивати токarem в часі надуття корови з конюшини, рятувати від удавлення буряком чи картоплиною, як також відбирання телятка від корови.

Після кількох днів мучення нещасної тварини її прийшлося зарізати з підставовою метою, щоб лікар практично пояснив, як властиво вложені й функціонують внутрішні органи тварини.

Нарешті прийшов момент, щоб вкоротити життя недомученої тварини, та, на превелике здивування й сміх, між всіма учасниками не знайшлося жодного добровольця, щоб в першій мірі вдарив молотом в голову тварини до її непримітності, а потім підрізати шию косою.

Досить дивно виглядала ця картина тим, що з-поміж учасників не було одного охочого, щоб вдарив молотом між роги тварині. З цього було прямо соромно не тільки перед своєю братією, але, тим більше, перед своїми викладачами й батьками, що прийшли подивитися на закінчення ветеринарної школи. Щоб не соромити себе й не ховатися поза плечі інших, один хоробріший схопив молот і підійшов до змученої тварини, що була уже майже без крові. Піднявши молот, він запитав присутніх:

— Панове, як би ви боролися з ворогами свого народу, якщо вагаєтесь вкоротити життя вимученій тварині? Я особливо,—

казав він,— приймав би ось в цей спосіб! — і вдарив молотом в голову тварини, що, падаючи непритомна, застогнала.

Після якогось часу ознайомлення з внутрішньою системою органів та їхньою функцією ялівку завезли на подвір'я Івана Прокопова, і з цього м'яса членкині Союзу Українок приготували гарні страви на прощання з викладачами в присутності всіх учасників школи, що закінчилася в місяці лютому.

ВІЙСЬКОВА СЛУЖБА

Обід і святкування закінчення школи для мене особисто його батька були вже не до смаку, бо під кінець лютого прийшло до мене повідомлення, щоб на 7 березня з'явитися вже до призначеного 28 полку Стрільців Канявських, що стояв у Лодзі.

Цей поклик, та ще й до ворожої армії, був досить болючим, та іншої ради не було, лише, проти своєї волі, приготовлятися вдалеку і довгу дорогу.

Хоч термін зголосження до полку був на 7 березня до 12-ої години ночі, та, беручи до уваги далеку дорогу, понад 700 кілометрів, я уже в ранніх годинах 6 березня був приготований з кількома друзями в дорогу.

Хоч була досить погана дощова погода з розмокшою землею та болотом по кісточки, все таки від самого ранку зійшлося до нас десятки «соколів» й більших друзів, щоб не із смутком, а з веселими піснями проводити нас в далеку дорогу. Досить прикро й тяжко було розставатися з родиною, друзьями й милою дівчиною та й від'їздити до польської армії, від якої ще не були погоєні душевні рани з дитячих років. Та я змушеній був виконувати наказ своїх ворогів. Нелегко було дивитися на зажуреного батька. Під прощальним співом пройшли село й вийшли на гори Бакаївки, тут попрощалися з посестрами, «соколами» і більшими друзьями; я сів з кількома приятелями на підводу батька, що з розрубаним серцем візвозив мене сам до залізничної зупинки села Корівці.

Через недовгий час чекання примчав довжелезний поїзд з двома льокомотивами, один спереду, а другий — ззаду, щоб відтранспортувати кілька тисяч новобранців зі Східніх Кресів до корінної Польщі.

Я попрощався з зажуреним батьком і друзьями та ледве всунувся всередину вагону, що таки добре був завантажений українцями з-над русла річки Збруч. Зразу можна було запримітити, що цей поїзд був призначений виключно для

новобранців, бо між пасажирами зовсім не було жінок або чоловіків старшого віку, лише находилися здорові молоді парубки. Скрізь можна було чути українську мову і бачити вишивки на грудях — неначе б то їхали юнаки в ряди української армії.

У вагоні не тільки не було місця, щоб сидіти, але навіть на полицях не було де примостили свого вузлика, тому на ньому доводилось сидіти, щоб не займав зайво місця, якого й так не було.

Після кількох хвилин постою вчулися свистки, загудів гудок льокомотиву, і, нарешті, поїзд рушив у напрямі села Щебрів і далі черепашиним ходом посувався далі на захід.

Уже було ген сполудня, коли поїзд зупинився на головній станції м. Львова, але нам було заборонено виходити із вагонів на свіже повітря чи напитися води.

Уже осідав вечірній присмерк, як поїзд рушив в дальшу дорогу у напрямку Перемишль-Ярослав'я-Пшеворск-Жешов. На світанку наступного дня довелося мені розлучитись із своїми односельчанами й іншими друзями, що з ними познайомився я у вагоні. Вони пересідали на поїзди інших ліній, бо українці відбували свою військову службу в більшості в таких гарнізонах: Острів, Каліш, Бидгощ та інших полках центральної Польщі. Після виходу своєї братії з вагону, на іх місце прийшли вже чистокровні поляки, що з презирством та ненавистю приглядалися на мене одного у вишитій сорочці та ще й з малиновою кокардою на грудях. Та я їхнього глуму з моєї вишивки мов би й не бачив і зовсім не брав собі навіть підувану, бо був свідомий, що знаходжуся серед польського шумовиння. Я був дуже перевтомлений цілоденними бурхливими переживаннями, так що, як тільки поїзд рушив, посунувся до кутка лавки, щоб поляки припадково не зробили мені якось прикорости, та згодом задрімав.

Поїзд мчав приблизно до 10 години ранку до станції Колюшкі. Тут з великим гамором та криком вийшло з вагонів багато новобранців, а на іх місце входили в підхміленому стані ще більше польських богатирів, що роздивлялися на мою вишиту сорочку, але мене не зачіпали, лише клали свої вузлики чи валізки на поліцю й спокійно шукали собі місця.

Як тільки поїзд рушив у дальшу дорогу, підішло до мене кілька підпитих поляків та глумливо почали обзвивати мене «кабанем з кресуф сходніх», насміхаючись з моєї вишитої сорочки. Напевно, підпіте шумовиння думало собі, що я

походжу з якоїсь закутини — темного села, глумились наді мною та моєю сорочкою з погрозою, що порвуть її на кусні, якщо я не розірву її сам і не викину через вікно. Та я іхні провокації приймав спокійно й не відповідав ні словом, мов би не знат, в чим справа мається та не розумів польської мови. З моєї мовчанки поляки були ще більше сердиті, говорячи між собою:

— Як той кабан буде боронити «ойчизну», якщо потрібно буде, коли він не розуміє польського «ензика»?

Отже — бачу, що ситуація для мене складається дуже небезпечна, бо я був самітнім між ляським шумовинням. «А якщо навіть і було кілька земляків у вагоні,— подумав собі,— то й так з допомогою мені не прийдуть — боятимуться. А п'яниці тим часом можуть наробити шкоди мені, порвати сорочку, ще й разом з нею викинути й мене крізь вікно швидкого поїзда».

Завдяки тому, що я перебував у куті, поляки не могли заскочити з боків чи ззаду, тільки простягали свої негідні руки й верещали:

— Викинь тую шмату, бо якщо не викинеш сам — то викинемо тебе разом з нею крізь вікно!

На всякий можливий випадок я піднявся з місця та, дивлячись на сердитих поляків, подумав собі: «Чорт би вас взяв, ляські шовіністи! Ніколи не дозволю на те, щоб поляки стягали з мене сорочку або для іхнього задоволення мав би стягати та нищити її сам». Отже, стоячи, готовий до всяких несподіванок, кажу їм українською мовою:

— Ви не маєте жодного права до моєї сорочки, бо вона для мене означає те саме, що моє життя! То забудьте навіть про те, щоб своїми руками я нищив сорочку на собі.

Але мої слова абсолютно не вплинули на розлючених поляків, що тим більше гарчали, неначе б злі собаки. Раптом один з них потягнувся, щоб вхопити мене за звисаючу гарасівку. Та не встиг він ще дотягнутися до неї, як опинився під протилежною стіною з закривавленим носом. На цю мою несподівану дію зразу кинулися інші на мене і намагалися вирвати мене з кута та викинути крізь вікно. Я боронився руками й ногами, дряпаючи ляські морди нігтями з метою, щоб в разі поліційного допиту був наявний доказ, хто із них атакував мене.

Хто знає, чим закінчилася би ця напаслива подія в той час для мене, коли б хтось не покликав службового кондуктора з іншого вагону, що з свистком прибіг на допомогу, розігнавши поляків з обдряпаними обличчями та забравши мене з собою до іншого вагону, в якому я під доглядом його та інших урядників іхав уже

спокійно до призначеного місця.

Уже було сполудня, коли поїзд зупинився на головній станції міста Лодзь під назвою Каліска, на якій порядок пильнувала вже військова жандармерія, що крізь гучномовці інформувала сотні прибулих новобранців:

— Хто покликаний до полку 28-го, ставитися чвірками направо!

— Хто до полку 31-го, ставитися наліво!

Під військовою командою, з вузликами в руках, провадили нас бруковими вулицями міста за кількасот метрів до казармів. Нашу групу перепровадили крізь тунель п'ятиповерхового будинку на просторе подвір'я, що також було виложене камінням. Це подвір'я було оточене з півдня та заходу п'ятиповерховими казармами. На заході стояв чотириповерховий будинок, в якому містилась головна команда даного полку, а на півночі знаходилися господарчі об'єкти, так що все це виглядало більше як в'язничне подвір'я, ніж подвір'я військової формaciї.

Коли привели всіх новобранців на подвір'я, зараз з'явилися між групами рекрутів старшини й підстаршини зі списками в руках і приділювали до сотні, що їх в казармах містилось 9 стрілецьких, 3 — важких машинових карабінів і одна господарча.

Коли я чекав в ряді на призначення до сотні, до мене підійшов, побачивши вишивку сорочку, досить кремезної будови вояк з опаленим від вітрів обличчям, ще й в чоботях зі шпорами й українською мовою запитав:

— Чи можу знати, з яких сторін України походить колега?

Досить здивовано дивлячись на незнайомого земляка, я сказав:

— Привезли мене з села Чернихова Тернопільського повіту.

Той з радості аж пригорнув мене до себе, кажучи:

— Знаю дуже добре ваше село, не раз ходив туди на святкування чи на відпусти в день святих Іvana чи Петра і Павла. Я походжу з недалекого від Чернихова села — Ігровиці, називається Богдан Різник. Як уже будеш приділений до сотні, тоді зайдеш на 5-й поверх до господарчої сотні.

Згодом викликали моє прізвище і приділили до 4-ої дружини, 9-ої сотні, що містилась також на 5-му поверсі, тільки через коридор від господарчої. Відтак запровадили в магазин, видали близину, мундир літній, так званий «дерліхи» та в жахливому

стані черевики, вимазані вазеліною, ще й завеликі. З тим оберемком смердючого лахміття запровадили до перукарні, в якій обстригли голову зовсім наголо, аж слізози покотилися мені по обличчю з жалю за буйною чуприною. З перукарні провадили з мішечками на плечах до гарнізонової лазні, що знаходилася при вулиці Святого Єжего, коло 500 метрів від казармів.

Коли братія йшла до лазні у своїх цивільних убраннях, можна було побачитися й познайомитися з іншими земляками, що носили вишивки. Але після лазні рекруті все своє цивільне убрання вкладали у мішечки, а вдягали на себе вже смердючий мундир, в якому зразу мінявся вигляд людини просто не до пізнання, бо кожний виглядав уже польським «янтиком» до тої міри, що приходилося забувати про свою материнську мову та цвенькати вже польською.

Поверталися ми з лазні до казармів уже не як цивільна братія, але вже як військова частина. Для нас вже була приготовлена вечеря в компанійній залі, що служила за їdalню, та лекції викладу й чищення зброї, що знаходилася тут же, на стояках під стіною, а збоку, біля них, в кутку стояло кілька тяжких гранатометів. Напроти стояло кілька ліжок для підстаршин, бо їхні заступники, старші стрільці, мали свої ліжка в загальній казармі для вояків. По обидвох сторонах протилежних стін знаходилося коло 150 двоповерхових залізних ліжок, між якими проходив коридор, а його підлога була помальована чорним дьогтем, смердючим до тієї міри, що подразнював органи дихання.

Після вечері, що я майже зовсім не чіпав ложкою, старші стрільці зі своїх списків вичитували вояків і приділювали їх до ліжок. Коли старшина викликав моє прізвище, він провадив мене до ліжка і сказав:

— Моє ліжко ось тут — долішнє, а твоє буде наді мною — горішнє. Потім він представився, сказавши, що зветься Хмельницький. Я зразу подумав собі, що це мусить бути українець старшого річника. Багато не роздумуючи і навіть українською мовою, я його запитав:

— Чи припадково не будете далеким нащадком з роду Богдана Хмельницького, який проганяв колись мечем польських королів з земель України?

Та, на превелике моє щастя, той не зрозумів моєї балаканини:

— Я взагалі не зрозумів тебе, про що ти говориш мені.

А ж тоді тільки отямився я, що вstrupав нерозсудно дурницю й зразу змінив розмову на іншу тему, але тим самим нерозсудним

високом зрадив себе від першої хвилини перед ним, що я українець, а не поляк. В дальшій розмові я довідався від нього, що він також не є з крові і кости поляк, але юдейського віровизнання.

Познайомившись із своїм першим зверхником і з призначеним ліжком, я подумав собі, що тепер можу зайти до Богдана та повідомити його, що буду його сусідом — лише через коридор. Та не так сталося, як я плянував собі. Не встиг я ще вийти за двері, як засюрчав свисток службового сотні на збірку в столовій залі. Вернувшись від дверей, я підійшов до зібраного гурту та під командою службового капрала з маршем в напрямі стелі навчався співати маршових пісень. В часі маршу чимось не сподобався мій спів або обличчя одному полякові, що якийсь час спершу приглядався на мою поведінку, а відтак досить сильно штуркнув мене під ребра. Не задумуючись довго, я зразу по ширості віддав йому привіт під шлунок. Поляк почевонів, мов би рак варений, кажучи до мене:

— Піди, хам збунтований, зі мною на двір, я навчу тебе розуму!

Скипіла в мене лють з досади, й подумав я собі: щоб не бути боягузом перед польською голотою, то як йти — то вже йти. Поляк пробирається першим між співаючою братією, а я услід за ним, навіть ніхто й не звернув уваги на наш вихід.

Поляк вже був внизу, а я ще знаходився на сходах третього поверху, коли несподівано зустрів Богдана, що йшов догори, та, узрівши мене в такому шаленому бігу вниз, запитав:

— Куди ти біжиш такий сердитий?

Я навіть не зупинився біля Богдана, лише в бігу сказав до нього:

— На поєдинок з ляською мордою! — і чимдалі поспішив вниз до вихідних дверей.

Поляк уже чекав на мене, причаєний під муром, і зразу схопив мене за рамена та зігнув голову донизу з метою вдарити мене головою у підборіддя та вибити зуби. Я зразу зрозумів, чого він хоче, зразу схопив його нігтями за очі й лиць так міцно, що той уже не зумів дати мені під зуби, але рятувався всіми силами, щоб вирватися з моїх нігтів, що були заглиблені в ляську пику! Ще не звільнився поляк з моїх нігтів, як несподівано з'явився Богдан і ногами в тяжких чоботах звалив поляка з ніг на брукове каміння. Тоді Богдан, як старший брат, взяв мене за плечі й, сміючись, сказав:

— Чи ти здурувів, щоб вже з першого дня виходив на бійку з

місцевими батярами? Та ж ця голота може знищити тебе в кожному разі, бо ж це є їхня земля, армія й правда за ними!

Отак, в повчаючій розмові Богдана, щоб бути обережним з польським шумовинням, ми піднялися на п'ятий поверх і розійшлися до своїх сотень.

Коли я увійшов до залі, то навчання маршових пісень ще продовжувалося. Я не заходив глибше в середину, але промостиився з краю та слідкував за своїм суперником. Він тільки через кілька хвилин заледве очуняв від копняків, з кількома кров'яними знаками на обличчі, які, мабуть, від сорому прикривав рукою та хилив голову донизу.

Навчання співу проводилося аж доки не заграла полкова труба на так званий «зашчик» (нічний сон в казармі). Відтак усю братію установили в чотири ряди на коридорі спальні до вечірньої молитви, аж тоді допіру після молитви кожний розбирався біля свого ліжка і свій мундир складав у так звану «котку» на стільчику напроти свого ліжка, а черевики ставили рядом на підлозі.

Вся братія спала ще міцним сном, як вже о шостій годині ранку полкова труба заграла: «Побудка, встати...» На сигнал труби, рад-не-рад, кожний зривався з ліжка, де спершу з долішніх ліжок йшли митися до лазнички, а за цей час ліжка стелили горішні. У залі зчинився шум й метушня, мов би в якомусь муравліську, бо ніхто не хотів пропустити на зайво одної хвилини часу, що розрахований був з заняттям до одної секунди, щоб встигти умитися, застелити ліжко й зібратися до ранньої молитви. Бо як хтось собі легковажив й не зібрався вчасно, то про снідання, на яке видавали чорну каву, приходилося зовсім й забути. Не встигли ще всі випити каву при столах чи навіть ходячи, як знову засюрчав свисток службового на збірку чвірками, бо мав прийти головний офіцер, щоб познайомитися з новоприбулими вояками. Не встигли ще всі стати в ряди, як вже службовий подав наказ: «Наліво глянь!» З канцелярії вийшов старший сержант Шляковський. Службовий здав перед ним звіт про стан присутніх вояків, яких той привітав. Після привіту з шефом прийшов поручник Врубель, відтак капітан Бояковський, який, привітившись з компанією, сказав:

— Від нинішнього дня нареченою вашою буде карабін, маму заступатиме головний офіцер, а за батька — капітан Бояковський!

Після того всі три старшини приглядалися та знайомилися з новими членами своєї компанії.

В цьому часі я стояв в першому ряді й дивився на обличчя капітана, що наблизався до мене. Мене боляче потягнуло за серце, бо я впізнав того самого старшину в окопах на цвинтарі в 1920 році, коли арештовану маму жандарми водили до нього першого. Але глибокої ненависті я до нього не відчував, бо тоді він тільки сказав: «Справа цієї жінки не належить до мене» і відіслав до іншої команди.

Після знайомства зі своєю старшиною, що з веселими жартами відійшла до канцелярії, нашою братією заопікувалися капралі, між якими був лише один українець Федоренко з села Токи над Збручем.

Коли до залі внесли котли з обідом, я взяв свою миску та зайняв чергу, щоб одержати свою порцію. Принарадко я познайомився з земляками Черником, Пасічним, Репиком й Тиливським, з якими вже від першої хвилини запізнання говорив українською мовою. Хоч не дуже то поляки любили слухати українську мову, що поглядали скоса на нас й називали нас чубариками-козаками, та ми не дуже прислухалися до їхнього незадоволення, а розмовляли собі далі материнською мовою та розшукували своїх земляків.

Я отримав обід — порцію волового м'яса та гороховий суп — та, взявши ложку, підійшов до столу. Дивлячись на свою порцію супу, я просто очам своїм не повірив, коли побачив кільканадцять білих черв'ячків, що плавали в моїй ідунці. Глянув на своїх сусідів-поляків: як вони ставляться до тих неприємних та небажаних «шкварок» в зупі. Та ніхто з них не звертав навіть найменшої уваги на чорноголових хробачків, лише кожний з них намагався якнайшвидше випорожнити свою ідунку та йти по другу порцію. Хоч я й був досить зголоднілий, та все таки горохівки з черв'яками їсти не міг. То замість того, щоб їсти гарячий суп в призначений час обіду, я вибирав черв'яків. З мого обіду поляки сміялися й казали:

— Напевно ти мусиш бути юдейського віровизнання, kosherний жидок, якщо не можеш споживати додаткового смачного м'яса в горохівці.

Поки я вибрив обидливих черв'ячків, не було вже коли їсти обіду. Засюрчав службовий свисток з повідомленням, що обідова пора вже закінчена, а я ще й не починав обідати! Забрав ідунку з супом і чимшвидше зійшов вниз, щоб висипати суп в бочку та обмити ідунку та повернутися до свого вузлика, в якому було ще трошки харчів, привезених з хати. Але від того часу я пристосувався вже до обставин. Якщо отримував горохівку з

черв'яками, то, щоб не бурило шлунка до блювоти, кришив туди хліба й вимішував з супом, а потім уже смачно їв, не вищукуючи нічого, бо в іншому разі не вийшов би сходами на п'ятий поверх.

Після обідньої пори капрали знову гонили братію вниз й нагору з чим тільки могли — з сінниками, коцами, а навіть з одною соломкою ціла сотня збігала вниз, якщо знаходили її під ліжками. А то й умисно капрали підкидали її під ліжко, щоб молоді солдати брали її та виносили до смітника на подвір'ї. Такими заняттями загартовували на перший день хлопців, привчаючи їх до послуху й дисципліни. Цієї дисципліни мало хто з нас у цивільному житті придержується, а тут довелося мовчазно й терпеливо виконувати все, що тільки капрал приказував, кожного службового дня, від шостої години ранку до п'ятої вечора!

Після смачної вечері та миття посуду засюрчав свисток на збірку до вечірнього збору. Коли всі були вже приготовані, прийшов офіцер, якому службовий підстаршина здавав звіт про вояків, присутніх в залі чи в лікарні. Тоді шеф зачитав розклад денний, потім розповів про найновіші відомості не тільки внутрішніх подій в Польщі, але й всесвітніх. Так закінчувався день військової служби.

В неділю, перед десятою годиною ранку заграла труба з повідомленням, щоб збиратися до костелу. Через кілька хвилин на подвір'я вийшли всі сотні на збірку і під проводом службового офіцера полку запровадили нас до костела св. Єжи, в якому вмістилося майже чотири полки вояків, тобто з 28-го, 31-го, 10-го полку легкої артилерії й четвертого полку важкої артилерії. Після Служби Божої при обчисленні сотнями бракувало одного вояка, саме того поляка, що довелося мені виходити з ним на бійку. Він походив з недалекої околиці міста Лодзь й називався Рижляк. З приходом до казарми капрал Федорович, який в цю неділю був черговим, отримав від службового офіцера полку наказ взяти з собою двох вояків із старшого річника і поїхати за дезертиром.

Уже було під вечір, як Федорович повернувся із своєї невдалої поїздки й розказував, як в дійсності представляється справа з дезертиром.

Коли він з вояками увійшов до хати родини Рижляка, то дезертир вже був приготований до погоні й зустрів їх із ножем у руках. Федорович не мав наказу забирати Рижляка силою з його хати, тому лише переконував його, щоб той не робив кримінального злочину й добровільно повернувся назад до своєї служби. Але дезертир не дав себе в добрий спосіб переконати й

вигнав Федоровича разом з вояками з хати.

Повернувшись із своєї неуспішної місії, Федорович зголосився до службового офіцера про справу з дезертиром, який передав її далі, до компетенції військової жандармерії.

Наступного дня жандармерія заарештувала Рижляка в його домі й з місця доставила його за дезертирство під військовий трибунал.

Через кілька днів цей трибунал відбувався на 5-му поверсі будинку «Довуцтва Округу Корпусу — 4». В часі суду Рижляк дуже добре зізнав, яка кара його чекає за нерозсудне дезертирство, тому несподівано вирвався з-під сторожі вартових жандармів і вибіг на коридор. Будучи свідомим того, що йому ніяк не вдасться вирватися надвір, він зразу кинувся крізь поруччя сходової клітки, де на самій долині біля столика мав службу старший сержант жандармерії, на якого й впав підсудний Рижляк. Таким чином Рижляк не тільки заплатив своїм життям за нерозумну поведінку, але й вкоротив життя службовому сержантові. Ось таким чином позбувся я несподівано свого ворога, з яким лише кілька днів раніше мав неприємну зустріч. Якби так не сталося, то хто знає, скільки б непотрібного клопоту я мав з ним на майбутнє.

Нас в компанії було 19 українців, але ніхто із службових старшин ніколи ні словом не згадав про нашу національну принадлежність, тільки завжди наголошували, що ми солдати греко-католицького визнання. Але нас це ставлення поляків не дуже ображало, ми не дуже переймалися тим, бо добре знали, в якій армії служимо. То при кожній принаїдній зустрічі розмовляли завжди між собою виключно материнською мовою, коли це була розмова приватного характеру, не службова. Ми піддержували себе на дусі зі свідомістю, що находимося в ворожій армії тільки для того, щоб відслужити обов'язкову воєнну службу та перейти конечний військовий вишкіл, щоб, на випадок слушного часу, бути готовим до боротьби проти цієї армії за визволення нашої поневоленої батьківщини.

Ще якийсь час водили нас капрали дружинами крізь місто коло чотирьох кілометрів шляху на вишкільний майдан «Маня», де вчили ходити й зміняти крок та іншого.

Коли нашу братію привчили вже дещо ходити військовим кроком, тоді з трьох дружин зформували загін, відтак з трьох загонів оформлювалася компанія. Аж тоді тільки видали карабіни, з якими маршова колона виглядала вже як військова частина, а не група маршуючих баранів.

З такими трудами проминали рекрутські дні. З бігом часу приходилося все більше гартуватися в досить строгій дисципліні на щоденних вправах під гарячим сонцем, під подувом буйних вітрів, під дощами й туманами.

В часі довгих маршів доводилося маршувати у повному виряді під променями гарячого сонця.

З денними вправами бойового характеру наближалися латинські свята Христового Воскресіння. Напередодні свята шеф компанії вдавав святочні перепустки на 48 годин, але тільки для тих поляків, що мали свої родини не далі 60 кілометрів від місцевого гарнізону. З таких відпусток, само собою, не користувався ніхто з українців не тільки тому, що не мали поблизу родини, але й тому, що не присягали на вірність «Ойчизни».

Під час латинських свят декілька з нас звернулось до самого шефа з проханням:

— Чи греко-католики не могли б приготувати собі на залі — в іdalні святочну спільну зустріч в день наших свят Христового Воскресіння?

Шеф досить прихильно вислухав наше прохання й зразу дуже радо погодився з запевненням, що на наше свято до нас загостить капітан Бояковський із своїм заступником поручиком Врубелем та з підлеглими підстаршинами.

Зі згодою шефа ми вже зраділи, що не треба боятися призначатися до своєї національності, та почали переводити між собою збірку по кілька злотих відожної особи, щоб на зібрані гроши закупити хоч кілька пляшок доброї горілки та відповідну перекуску, приблизно для 40 осіб.

Напередодні свого свята мали 70 злотих, на які змогли приготувати собі гарні свята, щоб доказати ворогам нашого народу, що ми не тільки греко-католицького обряду люди з темного лісу, але й національно-свідомі українці, які також гідні мати свою суверенну батьківщину, як і поляки.

В день Христового Воскресіння, як ніколи попередньо, перед десятою годиною ранку на подвір'ї заграла труба з повідомленням, щоб всі вояки греко-католицького віровизнання негайно сходились на подвір'я до збірки. Після цього сигналу з усіх компаній повиходили греко-католики, з якими ми більше познайомились, і після святкового привіту «Христос Воскрес» під командою службового офіцера наша братія вирушила з подвір'я.

Під час маршу вулицями між своїми земляками кожен із нас почував себе бадьоро, хоч і носив на собі ворожий мундир. Та в

маршовій колоні нам здавалось, що ми маршуємо в рядах своєї власної армії.

Коли ми увійшли до костелу, то прямо своїм очам не повірили, що в Лодзі служить така велика кількість українців. Бо на відправу Служби Божої прийшло понад тисячу вояків греко-католицького обряду.

Як тільки всі зібралися до костелу, настала гробова тиша до такої міри, що здавалось, ніби нікого не було в костелі. Через кілька хвилин передь Престолом з'явився о. Василь й поблагословив присутніх вояків з Христовим Воскресінням. На це благословення з сотень вояцьких грудей на весь костел рознісся могучий спів — «Христос Воскрес!» Від цієї радісної воскресної пісні, мабуть, не залишилося в костелі жодного вояка, у якого з духової радості не покотилися по обличчю рясні слози.

Хоч ми знаходилися за сотні кілометрів від своїх рідних хат, все ж таки мали змогу заспівати воскресну пісню й вислухати в рідній мові святу Літургію, хоч і в чужому костелі, а не у власній церкві. В часі відправи Служби Божої о. Василеві допомагали кілька вояків, дякуючи яким свята Літургія відбулася з глибокою вроčистістю в українській мові, неначе б відправлялась вона на рідних землях, з приступленням до святого Причастя. У ньому взяло участь понад 200 вояків.

З довшою проповіддю о. Василя відправа тривала до 12 години дня.

З радісним хвилюванням та зі співом «Христос Воскрес» виходила братія з костела. Оформились в колону та відмаршували до казарм, де вже на наш прихід чекали котли з обідом. Поки не скінчиться обід, ми не мали змогу приготовлятися до свого свята, тому мусіли нараз сідати разом з поляками до спільног обіду. Вони знали, що греко-католики приготовлялися відсвяткувати своє свято, тому швидко залишали залю, так що після обіду поза нас, українців, і службового офіцера, нікого більше в залі не було.

Як тільки поляки забралися із залі, ми зразу застелили столи заздалегідь приготовленими простирадлами, які нам позичив відділовий. В нього ж до слушного часу перебували пляшки з горілкою та вином та приготована перекуска, бо інакше все це розкrali б поляки.

Як уже все було приготоване, тоді повідомили шефа, що раді гостям і чекаємо їх для святочної зустрічі біля столів.

Мабуть, гості вже чекали запрошення в канцелярії, бо зразу ж за кілька хвилин звідтіля вийшли з шефом капітан Бояковський,

поручик Врубель, хорунжий Пшеленський, чотири відділових, троє сержантів і кілька капралів. Гостями заопікувався кап. Федорович.

В часі святочного прийняття наші компанійні зверхники, які ставилися до нас досить прихильно при чарці, наше превелике здивування, навіть словом не спом'янули, що запросили й гостять їх українці. З такого шовіністичного ставлення ми зрозуміли, з якими гостями маємо діло біля столів, та не зважаючи на національну образу, старалися задля гостинності піддержувати святочний настрій з гумором при чарці. Самі ми пили дуже обережно, щоб хтось із нас не перебрав через міру алькоголю, а більше припрошували до нього своїх ворогів, що любили випивати чарку за чаркою, неначе б ведмеді мед з бочки.

В святочному настрої, на бажання гостей, ми заспівали їм воскресну пісню «Христос Воскрес». Потім в підхмеленому стані провадили розмови на різноманітні теми, між якими їх цікавило, з яких околиць «Малопольськей» ми походимо.

В принарадженні розмові про «Сходнє Креси» ми мали нагоду довідатися від кап. Бояковського, хор. Пшеленського й двох старших сержантів, що напередодні Першої світової війни вони служили при австрійській армії. В часі розвалу австрійської імперії включились в ряди новоствореної польської армії, в якій брали активну участь в цьому ж самому полку в 1918 році й боролися проти української банди за здобуття Львова, Золочева, Зборова, Тернополя й дальших міст на схід до річки Збруч. Згодом їхній полк перефорсував Збруч і з незначними боями проти большевицької армії пробрались аж до Дніпра й стаціонували в окрузі Канева. Та недовго прийшлося перебувати в їхній частині над Дніпром, бо згодом під сильним натиском большевиків змушені були залишити свої позиції та з жахливими втратами в людях відступати з-під Канева далі на захід. За ці жахливі жертви та за втрату полкового прапору полк став карним і названий піхотою «Щельцуф Канявськіх».

Отак, при оказійній розмові, в підхмеленому стані, при чарці, ми довідалися, що між нашими гостями були бувші гробокопателі України. Я вже був цілком певний, що не помилився відносно Бояковського, що то справді його жандарми арештували маму та привели до нього. Та він, цілком зрозуміло, не міг впізнати мене, бо я тоді ще був дитиною.

З цього святочного прийняття я мав уже цілковиту певність, що мені довелось служити якраз при тій самій військовій частині, з якої злющи поляки грабували батьківське господарство у 1920

році. Я про цю болючу справу навіть не зраджувався перед земляками.

Уже було пізно сполудня, як вороги українського народу залишали столи й в підхмеленому стані до невдержання на ногах, при допомозі вояків, розходилися із залі прийняття. Та хоч їх язики весь час не переставали патякати, все ж таки ані разу ніхто з цих гробокопателів за весь час святочного прийняття не висловився про українців чи Україну, таке вороже ставлення до нас панувало в шовіністичній польській армії.

* * *

Третього дня по святах Богдан повернувся з відпустки. Він на 14 днів їздив з відвідинами до своєї родини в село Ігровиці. А тому, що він був недалеко мого села, то не забув і про мене й принаїдно загостив до моєї родини з привітом від мене. З цієї нагоди сестра з батьком передали для мене святочний пакуночок із свяченім яечком, паскою, м'ясними виробами, тістечками. Крім того, він привіз мені листа від батька, дуже коротенького, лише кілька речень, та з досить болючим для мене змістом:

«Сину, якщо не маєш вільного часу там написати хоч кілька слів до своєї родини, а знаходиш час на писанину до своєї дівчини, то краще пиши дальше до дівчини, а до мене більше не пиши!»

Я перечитав це святочне послання від батька з правдивими гірко-терпкими словами, і у мене аж біля серця защеміло до тої міри, що передані святочні харчі вже не смакували мені. Та щоб намарно не пропали вони в теплу пору весни, я роздав майже все своїм землякам і від того часу до нікого з родини, знайомих чи навіть й до дівчини ніколи більше не писав. Хоч не раз досить прикро й боляче було мені приглядатися, як земляки отримували чи відписували листи до своїх родин, а я, мов безбатченко, не мав найменшої вістки з рідної хати, та був рішуче наставлений — не писав!

Після ґрутовного перевишуку рекрутського елементу на загартованих вояків стали приготовляти нас до парадного проходу, що мав відбутися в день присяги на вірність «Ойчизні».

Уже була приблизно половина травня, як одної неділі наш полк з великим тріумфом випровадили на площа, де вже полкові оркестри пригравали бадьорі марші, під звуки яких маршували старшини, підстаршини й тисячі вояків з чотирьох полків з додатковими відділами летунів.

28 полк знаходився під командою полковника Братро. Він зі своїм штабом залишив полковий прапор біля головного входу й вийшов на трибуну, чекаючи, доки всі частини прибудуть на свої

призначені місця. Відтак на сигнал труби почали відправляти Службу Божу при участі кількох тисяч вояків. Після закінчення Літургії до мікрофону підйшов генерал Зентарський й привітав вояків «чолем жолнєжи». Із кількох тисяч вояцьких грудей вирвалося гучною луною «чолем, панє генерале!» Тоді оркестра переграла генеральський марш, відтак по довшій мовчанці він заговорив рішучим голосом:

— Вояки, відвічний ворог нашої батьківщини із заходу — німець — уже від довшого часу приготовляється до агресивного нападу на наші землі. Тому наша армія мусить бути безперебійно чуйна й готова обороняти свої кордони.

Після кількахвилиної патріотичної промови генерала Зентарського настала гробова тиша, так, немов би нікого не було на просторій площі. Відтак почалася церемонія з приготуванням до прийняття присяги на вірність «Ойчизни». Пролунала команда: «Шапки на карабіни до лівої руки, а праву підняти вгору до прийняття присяги!» В цю кульмінаційну хвилину тисячі поляків з глибоким ентузіазмом і гордістю складали вголос приречення на вірність своєму народові й батьківщині. А ми, українці, з глибоким болем серця та з великою ненависттю до своїх ворогів прирікали себе на вірність, на життя й смерть для свого народу, а не для ненависного окупанта, що поневолює наш народ на ЗУЗемлях.

Після кількох хвилин вроочистої церемонії полкові оркести програвали військові марші, під звуки яких сотні за сотнями відходили до казармів.

Після зłożення присяги закінчилися наші ліберальні рекрутські часи. Тепер для нас запроваджувалась інша дисципліна, де вже за найменший переступок вояка зголосували до шефа компанії, а за більш серйозний — до карного рапорту, капітана Бояковського, що часто-густо карав кількома днями перебування під арештом лише на хлібі та воді.

З початком липня, одного дня підвечір, несподівано полкова труба заграла тривогу, немов би ворог напав на казарми чимісто. Зчинилася шаленна метушня, братія закладала наплечники, брала в руки зброю й чимшивидше збігало донизу на подвір'я. Відтак через якийсь час перевірки підтаршинами, чи кожний забрав із собою все, що треба було, на сигнал труби компанія за компанією вимаршували із полкового подвір'я, залишаючи смердючі мури казармів, та з піснями прощалися з містом і маршували в напрямку залізничного двірця з душевним задоволенням, що залишаємо місто та від'їжджаємо на літнє

таборування.

Уже настав вечірній присмерк, як сотні завантажились до вагонів. Під нічну пору ми рушили в дорогу, але як далеко від Лодзі ми мали іхати,— ніхто з вояків не знав.

Під час їзди у мене зовсім не снувався сон на дошках підлоги, та мимо того, попри десятки різноманітних снуочих думок промайнула думка: якщо сприятиме нагода, зі зближенням до німецької границі старатимусь здезертирувати принагідно з польської армії й зголосувати до німецької, щоб з німецькими фронтовиками згодом боротися проти польських окупантів на ЗУЗемлях.

Поїзд мчав швидко й без зупинок до своєї мети, невідомої воякам майже до світанку. Бо вже напередодні сходу сонця ми зупинилися на невеличкій станції Конське. Тут виладувалися з вагонів й перейшли крізь брудне містечко з запахом риби. Залишили містечко й маршували далі кільканадцять кілометрів до русла ріки Варти, під берегом якої чекали вже на нас заздалегідь приготовані шатра з розкладеними польовими ліжками, по 20-24 в кожному.

З приїздом під річку Варту зразу розвіялися мої надії на дезертирство, бо ж ми знаходилися в центральній Польщі. Так що я відложив цю справу на пізніше.

Хоч табор розташований був на піскуватій землі, без жодної деревинки на великій площі, все ж таки ми знаходились над широким плесом річки на свіжому повітрі, що було набагато присмініше, ніж бігати смердючими сходами у мурах казармів.

Після обідньої пори, по недовгій перерві, засюрчав свисток з повідомленням, щоб уся братія приготувалася на наказ шефа до купання. З цього повідомлення, в таку гарячу пору дня, само собою, я був чимало задоволений, бо так хотілося поплавати на широкому плесі ріки. Від східнього берега річка була досить глибока, а з противного боку ставала все більше мілкіша.

Шеф, мабуть, навіть не подумав про те, що не всі вояки вміють плавати, тому залишився над берегом та приглядався, як плавають інші. Тим часом надійшов кап. Бояковський і запитався, чому не всі вояки у воді. Вояки відповіли, що не вміють плавати. Тоді шеф наказав поскидати всіх до води якнайдалі, щоб вчилися плавати, при тому кажучи:

— Кожний вояк обов'язково повинен вміти плавати! Бо ж не завжди прийдеться маршувати крізь просторі поля чи лісові площі, а прийдеться також пробиратися крізь глибоку воду, що ж тоді трапиться з такими вояками, що не вміють рятуватися на

воді?

Він ще не встиг закінчiti своєї критики проти вояків, що бояться води, як вже за той час чимало налякався, коли в річці деякі вояки почали топитися. Їм на поміч поспішили добрі пливаки, та потопаючі зі страху чіплялися за руки чи за ноги один одного до тої міри, що самі тягнули один одного у воду. Аж при допомозі санітарів, що вчасно прибули на місце, вдалося врятувати життя дев'ятьом воякам із штучним диханням на березі. Від того першого дня перебування над річкою не було вже ніколи примусового купання до закінчення нашого тaborування.

Літні дні над плесом річки Варти пробігали по тій же системі, як і в казармі, лише з тою різницею, що нам було приділено вранці по півгодини на фізкультурні вправи, що відбувались вже о шостій годині ранку. Відтак після сніданку ми відходили на поля чи в лісові чагарники на вправи. Часто-густо дні пробігали на вправах стріляння не тільки з рушниць чи карабінів, але й також з тяжких гранатометів.

В таборі не було підваду для покарання вояка, що завинив чимось, тому свою кару він відбував в повному бойовому виряді з рушницею на плечі, з шоломом на голові біля свого шатра під гарячими променями сонця, ще й під вартовим з годинником в руці. Відстояння години на такому сонці прирівнювалось до одного дня темниці. Якщо нещасний вояк під розпеченим шоломом не встоював і валився на землю, то хоч би йому бракувало 5 хвилин до закінчення строку покарання, той час не зараховувався, і йому доводилося знов через кілька днів мучитись, доки не відстійть повністю час своеї кари, та ще в обідню пору, коли сонце найбільше сипало жар на землю.

На протилежному боці річки Варти, на віддалі приблизно одного кілометра, знаходилось село Бужинін, а біля нього стелилася піскувата площа, така біла, ніби була укрита снігами. На тій площи кожної неділі відправлялася Служба Божа, на яку, поза службу в компанії, повинен був іти обов'язково кожен вояк.

Уже була половина місяця серпня, як одного дня в ранніх godинах заграла труба. З цієї несподіванки зчинилася шалена метушня, кожний шукав своїх речей, щоб не забути, та збирався й чимшидше виходив до своєї сотні, що формувалася на швидку руку та вирушала в дорогу. Так швидким маршем пробиралися через поля в туманах куряви, що зносилася від наших чобіт з піскуватої землі.

Сонце зійшло вже досить високо на небосхилі, коли ми

дійшли до залісеної площині, в якій застали вже інші військові частини, що на своїх шапках носили сині опаски з заложенням, що вони є фронтові частини польської армії. По якомусь часі постою в лісових хащах нам також видали сині опаски, по 25 набоїв, так званих «сліпих», по три гранати не бойові, але так звані «петарди», що тільки робили великий гук, але на кілька кроків від їх вибуху не мали розривної сили.

Через ще деякий час відпочинку під кущами ми почули звук труби — неначе б наступав ворог на наші частини. З цього сигналу кожен знову уже дуже добре, що це починаються маневри. Зразу знову ж вчинилася велика метушня й шум в лісовах чагарниках, потім почали клекотіти артилерійські стрільна. Під їх звуки й почався наступ з лісу на далекі узгір'я, що ніби були зайняті військами ворога, що носили червоні опаски на шапках.

З тактичними наступами ніби фронтових дій на ворожі стани часто-густо доводилося закопуватися глибоко в землю для оборони власних позицій. В тих ямах доводилось не раз перебувати голодними по два або й три дні з тої причини, ніби польські кухні попалися в руки ворога.

Приблизно коло трьох тижнів, не роздягаючись для спання, ми товклися на просторих полях, в заліснених теренах та в болотах мочарів, доки в ранніх годинах 7 вересня досягли головного шляху. Аж тут почулась труба з повідомленням, що маневри закінчилися й ми мусимо збиратися сотнями на дорозі.

Потрібний був довший час, доки перевтомлені й обтовчені в грязі вояки зійшлися і оформилися в своїх сотнях. Відтак на сигнали свистків рушили в напрямі недалекого міста Паб'яніце.

Уже було сполудня, коли на передмісті полкова оркестра заграла бадьорий бойовий марш, що зразу відродив нас в силі й підняв настрій вояків. В той момент ми забули про перевтому й маршували бадьоро й гордо. Жителі міста з глибоким піднесенням вітали вояків квітами, цигарками, шоколядою, цукерками й іншими подарунками, радіючи, що їхні сини чи нареченні повернулися уже до своїх казармів.

Як тільки полк вмаршував на подвір'я, зразу з гучномовця почули повідомлення, щоб старші річники негайно з'явилися до канцелярії свого шефа по військову книжку звільнення й квитки для їзди додому. На це радісне оголошення вони зразу кинулися зголосуватися до шефа, потім з речами до одягового магазину по свої цивільні речі, щоб зразу перебратися із військового мундира, в казармах витворилася шаленна метушня, в якій кожний забув про голод і перевтому та чимшивидше поспішав

спершу здати свою зброю й інші речі до магазину, відтак спішився полагодити дотичні справи — звільнення в канцелярії, з якої вже прямо з вузликом прямував крізь головну браму казармів, що були будовані ще колись російськими царями.

Не дивлячись на надзвичайну метушню із звільненням старших речників, мені все ж таки пощастило попрощати в щасливу дорогу до цивільного життя Богдана й підстаршину Федоровича.

Помимо звільнення старших річників, яких в 9 компанії було кілька підстаршин і старших стрільців, більше ніяких змін у нас не сталося, бо наша сотня була переважно з молодих річників, над якими доводили службу підстаршини.

Недовго нам довелося перебувати всім разом в компанії, бо через кілька днів вибрали поляків до підофіцерської школи, а українцям, німцям, білоросіянам було оголошено, щоб голосилися на ординарців — холуйв до офіцерських родин, ходити з кошичком на закупи, бавити їхніх дітей і чистити чоботи своїм ворогам. На цю непопулярно-ганебну службу зголосилося лише декілька українців тільки задля того, щоб позбутися зброї з рук та польових вправ під зиму, що вже наближалась.

Але нас кільканадцять були свідомі того, що нас закликали відбувати обов'язкову військову службу, а не чистити взуття своїм гробокопателям або бавити їхні діти. В такому моральному розумінні ми постановили собі рішуче й конкретно:

Якщо військовий закон не дозволяє українцям йти до підстаршинської школи, то краще залишимося зі збросю в руках до закінчення своєї служби, ніж мали б її залишити для пасивного холуйства із зганьбленням своєї національної гідності.

У міжчасі один з поручиків підступив до мене та з пихою запитав:

— Чи не бажав би ти бути у мене за ординарця?

Мене прямо аж затрясло з досади, і дивлячись на мерзеного поляка, я відповів йому:

— Пане поручнику! Мене покликали тут відслужити обов'язкову військову службу, а не чистити чоботи чи бути нянькою для ваших дітей!

Поручник, вчувши таку рішучо-негативну відповідь, аж захліснувся з шаленства, почевронів й каже:

— Якщо не бажаєш бути ординарцем, то, може, хочеш дістати коня, плуг і йти орати на поле?

Тими терпкими словами прямо щипнув мене за серце лях, та,

на превелике мое щастя, він говорив зі мною приватно, а не по службовому, наказом. Тому я так сміло відповідав йому на його пониження мене як вояка:

— Пане поручнику, а звідки ви знаєте, чи я вдома мав коня й плуг? Хоча й мав би, все ж таки багато краще для мене було б сьогодні піти на поле орати, ніж у військовому мундирі бути за холуя чистити вам чоботи ще й з кошиком ходити по крамницях за закупами!

Поручник, заскочений моєю рішучою відповіддю, вже мені нічого не відповідав, лише зі злости сплюнув на долівку, залишив мене в спокої та відійшов за двері.

З відходом поляка до мене зразу підійшло кілька моїх земляків, що прислухались здалека до моєї розмови з нахабним поляком, кажучи:

— Як ти відважився так зухвало відповідати поручникові з відмовою бути в нього за ординарця? Тож він зразу може зголосити тебе до карного рапорту або віддати справу на розгляд суду за невиконання його наказу! Тим більше, що ти греко-католик, а не поляк.

Але я не брав цього до уваги, бо був свідомий, що ця справа була приватного характеру, а не службового. На цьому вся справа й залишилась, без покликання до шефа в канцелярію чи карного рапорта до кап. Бояковського.

Натомість, через два дні після цієї розмови шеф канцелярії якось ніяково сказав:

— Я говорив з кап. Бояковським і просив його, щоб він призначив вас до підофіцерської школи, та він чомусь не погодився на мою пропозицію й не сказав, з якої, властиво, причини, не хоче вас направити на цей вишкіл.

Я подякував шефові за його прихильність до мене, кажучи:

— Пане шеф, капітан дуже добре знає від святочного прийняття, що в своїй кампанії має вояків греко-католицького віровизнання і, на мою думку, у нього багато легше було б на душі, коли греко-католики пішли б за ординарців чистити чоботи, ніж бачити їх підстаршинами в своїй компанії. І тільки тому, пане шеф, ні одного із греко-католиків не приділив капітан до підстаршинської школи. Але натомість не забуває направляти нас на ординарців або до якихось магазинів.

Шеф досить скептично подивився на мене, бо, напевно, зразу зрозумів, що греко-католики досить свідомі.

На закінчення розмови з шефом я ще раз подякував йому за

його прихильне відношення до мене та співчуття й хотів вже виходити з канцелярії, але шеф затримав мене й не дуже рішуче сказав:

— Якби ви бажали собі, то я для вас маю першорядну службу при родині генерала Зентарського.

З його масних слів я зразу зрозумів, що ляшок обманом закликав мене до себе, нібіто для розмови про підстаршинську школу, а насправді тому, що все таки мав для мене приготоване місце холуя — ординарця.

Щоб не наробити собі непотрібного клопоту, я зрівноваженим тоном відповів йому:

— Пане шефе, мене привезли сюди відбути військову службу зі зброяєю в руках, а не до щітки — чистити чоботи чи з кошиком ходити на закупи. Я не тільки не бажаю йти до генерала Зентарського, але навіть й до самого маршалка не піду! — й вийшов з канцелярії з розбурханими нервами та з люттю до ненависніх поляків.

Через два дні пізніше шефа компанії Шляковського, який перейшов на іншу працю, замінив у нас старший сержант Собінський, вже в старших літах. Як тільки він прибув до нас, зразу ж наступного дня в ранніх годинах прийшов до залі, щоб познайомитися з вояками своєї компанії. Під час знайомлення щось з особливим завцівленням приглядався до мене, запитав прізвище, а потім сказав:

— Я хочу бачити вас пізніше у своїй канцелярії.

Зразу промайнула думка: може новий шеф має для мене якусь працю, не ординарця?

Через кілька хвилин я зайшов до канцелярії, де він, посміхаючись до мене хитренкою усмішкою, запропонував:

— Маю гарне місце праці для вас при родині капітана Маліновського. Він потребує доброго вояка до служби, бо попередній вже закінчив свій строк служби. Тому я покликав вас, щоб ви пішли на цю службу.

Коли я вчув знову таку пропозицію, у мене від образі аж дух заперло в грудях, що він в такий підлій спосіб все таки намагається запроторити мене до служби ординарцем при родині капітана Маліновського.

Хоч пропозицію я прийняв досить обурено, та вже старався стримуватися, бо ж мав до діла уже з новим шефом. Але за гідність вояцьку все ж боронитись буду,— подумав я собі,— та з глибоким зідханням відповів своєму шефові:

— Пане шефе, якщо, на вашу думку, я добрий вояк, то моя служба повинна відбуватись в підстаршинській школі. Але якщо я не здатний до вишколу в цій школі, то тим більше не надаюся бути за ординація.

Моя неприхильна відповідь немов голкою вколола польське серце. Він аж змінився на обличчі, кажучи:

— Я не питаюся вас, чи ви бажаєте собі, чи ні. Але даю наказ, щоб на третю годину сполудня ви уже зголосилися в родині капітана Маліновського! — й зразу доручив мені адресу.

Хоч як старався я переконати його, щоб він призначив когось іншого на моє місце, з огляду, що я абсолютно не надаюсь зі своїм характером на цю службу, та він настільки був роздратований, що вже не хотів слухати мене, лише досить сердито сказав:

— Я не прошу вас, а даю наказ вдруге, щоб на третю годину зголосилися під дану адресу!

Щоб обминути третього наказу, після якого можна було вже опинитися перед судом за невиконання наказу з вироками від 3 до 6 місяців в'язниці, я уже, проти своєї волі, змушений був погодитися на наказ шефа. Той дещо злагіднів й покликав службового, щоб той запровадив мене до магазину по зовсім новенький мундир.

В магазині я вибрав собі новеньку білизну та такий же новий мундир, в які зразу ж преребрався й зайшов до канцелярії шефа з повідомленням, що я вже готовий в дорогу та щоб той дав мені перепустку на вихід із казарми. Вона була вже заздалегідь приготована на столі.

Я вийшов на вулицю, сів на трамвай і по якомусь часі їзди опинився з зовсім незнайомій частині міста, де мені ніколи не доводилося попередньо бувати.

Це був новий район, під назвою «Нове Свят» з модерними п'ятиповерховими будинками. В цих будинках замешкували виключно родини офіцерів.

Я натиснув гудзичок дзвінка під ім'ям кап. Маліновського. Через кілька хвилин двері відчинив сам капітан, якому я зголосив, що мене до нього прислав шеф компанії. Але він вже зінав про моє призначення і зразу ж запросив із собою до свого розкішного приміщення. Познайомив із своєю дружиною, що тримала на руках кількамісячну дитину. Хоч батько мав уже напевно понад сороківку, але мама не мала більше, як 25 років життя. Після того, як він познайомив мене із своєю родиною,

забрав мене з собою, щоб показати мені всю квартиру, не тільки з просторим помешканням, але й підвал, де містилося приміщення для домашніх потреб, відтак відчинив двері, показуючи мені кільканадцять пар свого й жіночого взуття, яке мені належало чистити. При виході з підвалу показав досить просторе приміщення, в куті якого стояло ліжко, кажучи:

— Це буде ваша приватна кімната. Щоб не їздити кожного дня в таку далеку дорогу, то спати будете ось тут, в цій кімнаті.

Капітан знайомив мене з своїм господарством так, як добрий господар знайомить з ним наймита. Я на це спокійно приглядався, думаючи з душевним переживанням, що поляки навмисне намагаються робити нас при війську своїми холуями, щоб не навчати нас, як поводитися з новітньою зброєю, бо бояться нас, як можливих своїх ворогів в боротьбі за визволення рідного краю від їхньої окупації.

З таким настановленням я залишив родину Маліновського. Вони з великим задоволенням прийняли мене на посаду лакея з домовленням, що вже наступного дня в ранніх годинах маю зголоситися до них. При відході ще раз подивився на дитину, для якої я вже від завтрашнього дня повинен буду перетворитися з вояка на няньку.

Йдучи до трамваю, з глибоким пригнобленням думав собі:

— Хоч я ношу ворожу форму, але в жилах маю українську кров, яка не дозволить мені підтоптати свою національну гідність, щоб стати підтирачем у своїх ненависних ворогів!

З такими думками повернувся в казарми і зразу ж зайшов до канцелярії шефа, що його наказ я виконав, але кажучи при цьому:

— Пане шефе, дуже прошу вас, звільніть мене з цієї небажаної служби, до якої я абсолютно не здатний, а тим більше, що в капітана Маліновського є мала дитина, для якої я мав бистати нянькою. До немовлят я зовсім незвичний, ще й до того й нервовий до такої міри, що зі своїми нервами не бажав би чиється дитини брати під свою відповідальність. Тому, хоч би прийшлося мені, пане шефе, опинитися у в'язниці на Хойнах, це для мене було б набагато краще, ніж мав би опікуватись дитиною пана капітана Маліновського.

Шеф вислухав мене з глибоким здивуванням, дивлячись на мене сердитим поглядом, та вже не пробував більше мене умовляти чи застосовувати знову наказ, лише покрутив головою і звільнив мене з небажаної роботи ординарця. Ось в такий спосіб вдалося мені оминути військовий суд за невиконання наказу, а шеф від цього часу назавжди залишив мене в спокої і більше не

пропонував мені посади лакея.

Одного разу відбувалося чищення зброї при столах. Українці завжди в таких випадках брали собі окремий стіл зі всіма приладами для чищення й розмовляли між собою виключно українською мовою. Поляків ми не допускали до свого столу, з чого вони були дуже обурені й називали нас «чубариками», «гайдамаками», «темними Іванами з села» та іншими образливими прозвищами, та ми цим не турбувались, лише у відповідь глумились з поляків, кажучи ім:

— Якби не темні Івани з села, то ви вже давно поздихали б з голоду!

Несподівано за своєю спиною я почув злосливий голос: «Пся крев, ти носиш мундир польський, жереш хліб з польської землі — то ще говориш хамською мовою?»

З глибоким здивуванням я оглянувся і побачив біля себе старшого сержанта Вежбіцького, який кілька днів заступав шефа компанії. По його обличчі можна було розпізнати, що то був пияк і гультяй. На його зневажливі слова я не витримав і сердитим тоном з гордістю відповів йому:

— Пане сержантє, якщо б «хочли» й «хами збунтовані» не працювали на хліб, то, зовсім певно, давно уже пан сержант був би з голоду подох!

Злющий пиячина приступив ближче до мене, немов пристрілений хижак, й зразу наказав падати п'ять разів носом до підлоги. Не встиг я запитати його, за яку провину маю відбивати п'ять разів до підлоги, як він аж запінівся з люті й наказав мені вже падати 10 разів. Доки я дивився на підхмеленого барана, той наказав вже падати мені вже 20 разів до підлоги. Щоб не опинитися перед підпитим хамом в непотрібному клопоті за невиконання наказу, я, де стояв, там зразу ж перед його очима відкалатав 20 разів носом до підлоги й зголосив йому, що наказ виконав. Як тільки він відійшов до канцелярії, я зразу пішов до службового підофіцера, щоб на шовіністичного сержанта зложити рапорт з оскарженням до командира батальону майора Халупського, й повернувся назад до чищення зброї.

Через недовгий час прийшов службовий і повідомив мене, щоб я негайно з'явився до канцелярії. У мене зразу промайнула думка, що в канцелярії знаходиться кап. Бояковський й хоче докладніше познайомитися з справою, про яку подано рапорт. Отже, як чистив я зброю, так із забрудненими руками зайшов до канцелярії, де, на моє велике здивування, побачив лише сержанта, який нервовими кроками ходив від стіни до стіни. Цей шовініст,

мабуть думав, що «хочол» відтовче 20 разів носом до підлоги, обітре спіtnile чоло, й на цьому халепа скінчиться. Та коли він побачив в службовій книжці рапорт про його надужиття проти військового закону, за яке його мала чекати кара, включно з воєнним судом, то здоровово перелякався. Він викликав мене до канцелярії, щоб особисто перепросити мене за свій нерозсудний вчинок. Подав мені руку з наріканням, що у всьому винна чарка. Тоді вийняв з кишені дві пачки сигарет і, даючи їх мені, збентеженим голосом попросив, щоб я зрозумів його неприємну ситуацію й своїм підписом уневажжив зголошений на нього рапорт. Я подякував йому за сигарети, кажучи при цьому:

— Пане сержант, темний хам з села не курить! — та вже дещо відважніше звернувся до нього:

— Я вповні розумію вашу необачну помилку в цьому випадку. Але ви, пане сержант, зрозуміли й спічували б мені в той час, якщо я не виконав би вашого наказу? Зовсім певно, через вашу ненависть до українців, я би опинився перед військовим судом за невиконання наказу. Але на доказ того, що я морально здорована людина, а не «збунтований хам», як ви ображали мене, пане сержант, то не буду робити вам неприємної прикрости. Тому йду назустріч вам з анулюванням зголошеного проти вас рапortу — лише під однією умовою: що ви не будете більше так брутально і по-хамському ставитись до українців, як сьогодні без всякої причини віднеслись до мене.

Сержант подав ще раз свою лапу, уже з усмішкою на обличчі, на доказ зрозуміння своєї ганебної помилки супроти українців, що мали також свої законні права в польській армії.

* * *

Було вже приблизно під кінець вересня, коли одного дня зайшов до нас до залі старший сержант з полкового штабу з службовим підофіцером. Поставивши нас в два ряди, ходили між нами та записували імена тих вояків, які подобались їм своїм виглядом та вояцькою поставою. З усіх записав лише дванадцять, серед них п'ять поляків і сімох нас, українців. При тому сказав:

— Завтра після обідньої пори заберете всі свої речі й перенесетеся до іншого приміщення.

З цього повідомлення ми були чимало здивовані й зацікавлені, але в чім суть справи — ніхто з нас не здогадувався.

Наступного ранку ми забрали свої речі й перебралися до невеличкої залі, в якій застали ще вояків з інших полків. Після

реєстрації сержант сказав нам:

— Ви квартируватимете в цьому приміщенні. А вже від завтрашнього дня починається ваш перевищкіл — теоретично й практично — у військах противанцерних.

У несподіване призначення українців до спеціального відділу з новочасною зброєю просто не вірилося, бо попередньо нас не покликали до підстаршинської школи, а тепер українців кличуть на спеціальний вишкіл.

Після обідової пори новий шеф запровадив всіх до гармат і розділив нас на три групи по 12 вояків та в першу чергу познайомив нас з механізмом замка, який доводилося опісля розбирати й складати з зав'язаними очима, щоб в крайній потребі можна було замінити якусь частину серед темної ночі.

Наш перевищкіл з гарматами на полковому подвір'ї мені дуже подобався. Я був безмежно радий, що вдалося звільнитися з посту ординарця та продовжувати далі військовий перевищкіл, який, може, колись придастися для святої справи. З таким радісним задоволенням пробігали дні осени. Ми вчилися при гарматах на подвір'ї або тягли їх на польові вправи, де поза нашого інструктора ніхто більше з офіцерів не втручався до нас.

Через недовгий час, в обідову пору на службовій таблиці побачив я своє прізвище з повідомленням, що від шостої години вечора маю перебрати функції службового підофіцера у залі. З цього повідомлення я почував себе ще більше задоволеним, думаючи: краще перебути один день у залі спокійно, ніж бігати з гарматою на подвір'ї чи в полі.

Перед шостою годиною вечора зголосився до службового і перебрав від нього обов'язки.

Хоч я дуже добре знав, що заборонено віддалюватись від службового столика під час нічної пори, та все ж, щоб не задрімати в мертвій тиші, приблизно коло другої години ранку я відійшов до свого ліжка за листом. Та, на превелике моє здивування, не встиг я ще взяти листа до рук, як почув за собою легенький скрип дверей. Глянув на службовий столик і біля нього побачив того самого сержанта, який пару тижнів тому давав наказ мені двадцять разів падати до підлоги. Я прямо задеревенів біля ліжка та чекав: чи піде він між ліжка шукати службового, при цьому думаючи: тепер вже, напевно, він постарається хоч на кілька днів посадити мене в підвал до темниці. Але він не йшов між ліжка, ані не кликав, лише перечитав у таблиці моє прізвище, записав щось в службовій книжці й вийшов за двері. Сердитий сам на себе, що так необачно попався до списку карного рапорту,

з глибоким збентеженням підійшов я до столика. Я був повністю впевнений, що сержант записав, що під час інспекційної перевірки службового не було на місці. Але в його записі не було абсолютно ні слова про мою неприсутність при службовому столику, лише вписано його прізвище й час, коли переведено інспекційну перевірку. Прочитавши його запис, я подумав собі: «Напевно, він прочитав моє прізвище в службовій книжці й на доказ того, що він не забув мого відкліканого рапорту та з відчюності він не записав нічого про мене».

Тільки завдяки тому інспекторові, який саме в ту ніч мав обов'язки полкового інспектора, вдалося мені уникнути покарання за несумлінне виконання своїх обов'язків.

Від того випадку я вже собі твердо постановив старанно виконувати всі свої службові обов'язки, щоб відслужити своїх призначених 18 місяців без єдиного дня перебування в темниці на Хойнах.

НА ПОЛЬСЬКО-ЛИТОВСЬКОМУ КОРДОНІ

В тому часі на польсько-литовському кордоні трапилась прикордонна сутичка, внаслідок якої був один убитий і кілька поранених. На цей прикордонний інцидент польське суспільство відповідало масовими демонстраціями з закликами: «Польська армія, марш на Литву! Займай пристань Клайпеду!»

В казармах кілька годин панувала непевна ситуація між офіцерським складом полку. Цей хаос продовжувався до другої години пополудні, коли полкова труба заграла до бойової готовності. На цей сигнал кожен вояк повинен був чимшивидше брати свій наплечник і зі зброєю виходити на подвір'я. Через недовгий час шаленої метушні на подвір'я заїхали транспортові авта, на які завантажували по 50 вояків. З бойовими вигуками «Марш на Клайпеду!» авта рушили в дорогу та посувались швидким ходом в напрямі Сходу.

Уже спадав вечірній присмерк, коли транспортова колона зупинилася в залісненому місці. Ми одержали сувору заборону віддаляватись в ліс від своїх авт.

В поляків жеврів бойових дух з повним переконанням, що вони не тільки заберуть Клайпеду, але й завоюють всі землі литовські. Вони були певні, що Литва не встоїть перед непереможною армією Польщі. Та шовіністичні пляни агресивних поляків не зреалізувались, бо через кілька годин в залісненому місці почувся сигнал труби з повідомленням, щоб сидати на авта й негайно повернутися назад до Лодзі. На цьому й

закінчилася ця небезпека війни між двома сусідами, полагоджена дипломатичним шляхом, а не воєнними діями.

З огляду на те, що до казармів ми повернулися вже перед світанком, то наступного дня зовсім не виходили на подвір'я до вправ з гарматами, але перебували в залі на теоретичних викладах.

Українські вояки почували себе дуже задоволеними з перевищколу при гарматах, та, на превеликий жаль, не довелося нам цей перевищкол завершити.

Напередодні латинських свят Різдва Христового одного дня, під час вечірнього збору шеф прочитав спеціальний наказ від генерала Діндорфянковича, що вояки греко-католицького віровизнання не можуть вишколюватись при спеціальній зброї, якою являються панцерні гармати. Таке було карогідне зарядження «Довуцтва Округу Корпусу», що українцям забороняється йти до підофіцерської школи та переводити вишкіл при гарматах. Це було наявним доказом того, що перед українцями в мундирах польських вояків є тільки право бути послушними рабами: підтирачами, няньками та чистити черевики польській шляхті. Та не було ніякого вибору в нас, українців, лише проти своєї волі погодитись з зарядженням головної команди та вже наступного дня перебратись назад до своєї попередньої частини.

З приходом на залю зразу запримітили зміну зі зброєю — поруч з рушницями стояло три тяжкі машинові кулемети, так звані «максими», яких попередньо у залі не було. До одного із них приділили мене до обслуги, а решту земляків приділено до вартівної служби. Хоч моїм землякам дісталася легша служба, ніж мені при тяжкому машиновому кулеметі, але я був більше задоволений, бо мав все таки діло зі зброєю. Одне було тільки погано, що час до часу приходилось в холодні зимові дні виходити на польові вправи з «максимом», що його несли на плечах чотири вояки. Крім того, доводилося не раз мокнути на холодних дощах зі снігом та товкти з «максимом» в розмоклих окопах так, що заледве витягували з багна ноги. Та все таки я почував задоволення, що познайомлюся ближче з тяжкою машиновою технікою, ніж мав би ходити з кошичком по крамницях на закупи чи чистити взуття своєму ворогові.

З наближенням латинських свят прийшли в казармах кардинальні зміни. Поляки виїздили на святочні вакації, і ми в той передсвяточний час взагалі не виходили поза казарми на польові вправи. Тоді мене приділили до вартівної служби, що

тривала 24 години перебування на вартівні зі зміною по чотири години після двох годин стійки. Відтак було 24 години відпочинку. Якщо призначена варта відбувалася в казармах, то ще не було так погано, бо через кожні дві години можна було відпочити в будинку чи в будді під дахом. Набагато гірше було, коли служба припадала на передмістя Хойни, де була гарнізонова пекарня, харчові магазини й військова в'язниця, в якій перебувало від 250 до 300 вояків з присудом довших строків кари. Найбільше небезпечними були підземні склади з амуніцією — «проховня», що знаходилися засекречено на узгір'ях з кількома невеличкими будиночками або в залісненому місці, віддалені на кілька кілометрів від міста. При бункерах з амуніцією найбільше небезпечною й відповідальною була стійка нічною порою, коли вартового найбільше перемагав сон. В той час нічної тиші, як хижий звір, тихенько підходив інспекційний офіцер й приловлював сплячого вартівника. На доказ провини він виймав замок з його рушниці. За дрімання на варті можна було дістати вирок на кілька місяців кари або пару років муштри з дерев'яними рушницями на в'язничній площі. Отже, не оплачувалась шкірка за виправку, щоб з легковаження спати на стійці, бо не хотілося діставати кару, за яку треба було ще відслужити якийсь період.

Одного разу я був приділений до вартівної групи, що мала пильнувати кіпці з картоплею на полковій площі, недалеко від казармів. Мені припала якраз третя зміна від 10-ої до 12-ої години ночі. Коли я перебрав варту, простора площа з картоплею була прикрита легеньким шаром снігу, що продовжував далі сипати на землю. Пройшовши слідами попереднього вартового попри кілька кіпців з картоплею, я запримітив, що один кіпець з причілку був дещо відсунений до соломи, то й подумав собі: мабуть, забули за дня прикрити. Та навіть не дуже звертав на це увагу, бо ж в такому стані перебрав варту від свого попередника.

Щоб не перемерзати в легенькому одязі на відкритій площі, я зняв рушницю з плеча й швидким кроком майже бігав по біленькому сніжку, щоб зігрітися та не нудьгувати — вночі час довго тягнеться! Через недовгий час ходження привиділось мені в тумані, ніби кілька осіб наближаються до мене. Хоч я не зовсім був певний в тому, чи це був дійсно хтось чи мені здалося, я на всякий випадок наложив рушницю на плече та приготувався до стрільби. Через короткий час я побачив кілька неясних постатей, що наблизялися до мене. Побачивши мене, вони зупинились. Я підійшов до цих постатей та запитав:

— Що шукаєте тут, серед ночі, на військовій площі?

Почувся благаючий жіночий голос:

— Паночку, ми голодні, хотіли б хоч кілька картопельок взяти собі.

На ці слова жінки в присутності ще кількох осіб зразу промайнула в мене думка: «Що робити? Дати постріла, щоб прийшла допомога з вартівні та забрала цих людей?» Інша думка підказувала мені: «А чому якраз цей постріл мав би робити українець, що допіру перший раз тут на варті, а не поляки, що несуть тут варту кожної ночі? Це ж іхня картопля, іхні люди й іхня «Ойчизна»!

Щоб вийти якось розсудно з цієї загадкової халепи та не попасти в можливу провокацію з ініціативи інспекційного офіцера, я з рушницею в руках відігнав подалі голодних людей, але при тому в лагідний спосіб, просив їх, щоб відійшли собі спокійно, звідки вони прийшли. Відтак залишив дану групу дещо подалі від картоплі й відійшов чимдалі від того місця. На мою відсутність тільки й чекали бідаки, бо, напевно, розуміли віповіданість вартового при стійці. Тому з тою пригодою вийшло так, що й вовк був ситий, і коза цілою осталась. Голодні набрали собі картоплі, про що я нібіто не знав і не чув, а за кілька хвилин вже й іх сліду не було — сніг закрив, поки прийшла зміна.

Здається, що дві години — не довгий час. Але це, коли він проходить у веселому товаристві або в інших розвагових місцях. Але не так швидко пробігає час, ще і нічною порою, під час негоди, під час дощів і снігу на відкритій площі. За цей недовгий час доводиться зробити багато кілометрів дороги, щоб легенько вдягненому, без зимового одягу й взуття, не застудитись, доки з'явиться нетерпільно очікувана зміна.

Так пробігали дні взимку, як не у вартівничій службі, так у нічному патрулюванні вулицями міста, тому що підхмелені вояки часто-густо витворювали бешкети в місцях розваг. За такі гультяйські вибрики забирали таких вояків до казармів у підваль. А в святочний сезон не бракувало підхмелених хлопців на вулицях міста.

Хоч поляки перебували ще на вакаційних відпустках, а вже шеф компанії оголосив, щоб греко-католики зголосувалися до канцелярії для отримання відпусток і квитків для поїздки до своїх домів. Така радісна звістка розвеселила серце кожного українця, які були щасливі, що нарешті, вперше за 10 місяців військової служби матимуть змогу відвідати свою родину та з нею весело зустріти свята Різдва Христового. Але в мене особисто на душі не було найменшої іскри радості, бо я був з як би закам'янілим

серцем до тої міри, що це радісне повідомлення не вплинуло на мену душу, зболілу до безкраю.

Поляки, повертаючись з вакації, зразу ж перебирали службу від українців, що мали вже через пару днів від'їхати в дорогу. На цей від'їзд я навіть не зголошувався до шефа в канцелярію. Це незголосення на виїзд зацікавило шефа, що напередодні від'їзду українців прийшов до мене особисто до залі й запитав:

— З яких причин ти не зголосився ще по сьогоднішній день до мене в канцелярію по справі відпустки?

Цим запитанням він мене здивував, і я зворушеним голосом відповів йому:

— Пане шефе! В справі відпустки я не зголошувався до канцелярії тому, що між мною й батьком зайшли до певної міри родинні непорозуміння. Власне через це я не хочу робити якогось неприємного переживання своєму батькові під час святкової відпустки.

Шеф уважно вислухав мене, взяв мене за плече й, наче батько, сказав мені:

— Між вами обома з батьком зайшлося якесь родинне непорозуміння, яке не має абсолютно ніякого значення, але важливе те, що це ваш тато, а ви його син. Тому вашим святым обов'язком є, з нагоди святочної відпустки, призабути один одному все те, що було між вами злого, та обов'язково відвідати родину та примиритися з татом. Який би не був батько — добрий чи недобрий, він завжди своїх дітей любить і прощає їм їхні провини. Бо на мене особисту думку, — продовжував далі шеф, — було б навіть дуже погано з вашої сторони, як сина, якщо б ви не використали тепер такої можливості і в часі Різдва Христового не відвідали своєї родини.

А далі він додав:

— А хто знає, чи така нагода буде на майбутнє — побачитись вам з родиною при сучасній непевній ситуації з вибухом нової світової війни, що буде неминучою скоріше чи пізніше!

Такі щирі й правдиві слова шефа не тільки розсудно вплинули на мене, але тим більше переконали зкам'янілу душу в моїй неправильній поведінці. Я за таку батьківську пораду широко подякував йому й зразу ж звернувся з проханням, якщо не запізно ще полагодити дотичні справи з від'їздом у відпустку, то нехай приготовляє їх негайно, бо я вже рішився поїхати на відвідини до своєї родини. З цього рішення в останніх хвилинах шеф уже задоволено усміхався, що йому вдалося переконати мене, та

пообіцяв мені, що справа моя буде полагоджена завчасно та щоб я з своїми речами від цієї ж хвилини приготовлявся в дорогу.

Наступного дня, тобто 27 грудня, перед обідньою порою, шеф доручив мені вже відпусткову картку і залізничний квиток, а вже після першої години дня я з вузликом у руках залишив понурі мури казарми і з розбіжними думками спішив на залізничну станцію Каліска, де вже сотні українців очікували поїзда.

Коли я залишав місто Лодзь, то зима була з невеликими морозами, від 6 до 8 ступенів, та з тоненьким шаром снігу. Таку ж саму зиму, без сильних морозів і повальних снігів, я уявляв застати на рідних землях.

Іхав у дуже переповненному вагоні серед таких же українців у ворожих мундирах. Поїзд мчав з недовгими зупинками час-до-часу на великих станціях. Вже під вечір можна було запримітити крізь вікна, що з кожним часом мороз сильнішав, а снігу ставало все більше, з чого ми були дуже здивовані, бо в центральній Польщі зима була набагато м'якша.

Як тільки добре розвиднилося, ми аж тепер роздивилися, що на Західних землях України шаленіють сильні морози з вітрами, що не тільки завівали залізничний шлях, але позадували навіть скромненькі селянські хати по самі вкриті соломою дахи.

Через неперебачені повальні сніги намарно пробігав призначений на відпустку час, бо поїзд заледве посувався з довгими зупинками та до пізньої ночі заледве прибився на головну станцію м. Львова. Тут прийшлося пересідати на іншу лінію, що йшла на Золочів. На неї довелось чекати ще кілька годин.

Щоб не дзеленькати зубами від холоду на пероні, я рішився зайти до головної почекальні, де застав неймовірне переповнення, в більшості військовиками, що з шумом метушилися, розшукуючи друзів чи знайомих. Хоч особисто я нікого не розшукував в цій метушні, лише з трудом протискувався крізь натовп, та зразу несподівано зустрівся із своїми односельчанами Дмитром Матушем, Петром Мазуром і Іваном Юником, що також очікували на поїзд. Несподівана зустріч з друзями була для мене надзвичайно радісною після 10 місяців військової служби. В товариській гутірці час пробігав швидше, бо кожний із нас мав що оповідати про свої рекрутські часи та перебування у війську.

Через довший час ми сіли на поїзд та від'їхали від залізничної станції. Поїзд посувався немов би черепашим рухом крізь засипаний шлях із зупинками на кожній станції, бо на кожній

станції вже висідали вояки. Від Львова до нашої зупинки було не більше 120 кілометрів, але цю віддалю нам довелося подолати аж на світанку. Тут з трудом випхалися із вагону в сніги до пояса, ще й до того гостей привітав сильний вітер зі сніговім, від якого на пару кроків перед собою не можна було бачити один одного.

Поїзд дав сигнал та вирушив у дальшу дорогу, а нам не залишалося нічого іншого, як по двоє взятым під руки, щоб не загубитися у хуртовині, та в черевиках, обмотаних до колін обмотками, пробиратися снігами, подекуди по пояс, понад 4 кілометри до рідного села.

З тяжким трудом пробиралися ми снігами в тумані куряви, й хто знає, чи не заблукали б ми тоді, якби не орієнтувались на недалекий Глядецький ліс, що був нашим дорожником. Тільки завдяки цьому лісу ми добилися щасливо в рідне село. Селяни ще спали міцним сном, лише півні де-не-де своїм співом сповіщали про наступаючий день.

По дорозі друзі розійшлися до своїх домів. Прийшлося мені вже самому пробиратися до своєї хати, що була на краю села. Чим більше підходив я до рідної хати, тим більше серце з душевних переживань товклося молотом у грудях, бо ж не міг я навіть уявити собі, як в дійсності привітає мене батько в хаті.

З такими думками зайшов наше подвір'я, де сніг ще не був прокиданий. Застукав до дверей старої хати, в якій застав сестру з братом. Побачивши несподівано мене, вони з радості заплакали. Сестра швидше побігла в нову хату повідомити батька про мій приїзд. Коли батько узрів мене, зразу мов би закам'янів на місці, відтак з широко розкритими руками пріпав до мене й зворушені, зі слезами на очах, промовив:

— Сину мій загублений! Ніколи вже не сподівався я побачити тебе на власні очі! А ти, навіть не повідомивши, загостив з відвідинами до нас!

Пригортав до грудей, цілавав у голову...

Після довгих місяців смутку і переживань прийшла, нерешті, хвилина радісної родинної зустрічі. В той момент плакав вже не тільки батько, але всі з безмежної радості, що зможемо родинно зустріти веселе свято Різдва Христового. Я подумав собі: «Якщо б мені пощастило перейти німецький кордон, то, зовсім певно, ніколи вже не святкував би з родиною».

Після милої і радісної зустрічі я запитав батька:

— Чому сестра з братом мешкають ще в старій хаті, а не в новій?

Батько відповів:

— Уже з весняної пори в одній кімнаті в новій хаті замешкує інженер, що провадить будову великого валу з мостом через річку Серет з високою греблею, понад 5 метрів. Через сильні морози та повалальні сніги всі роботи зараз припинені.

Та додав при тому:

— На мою думку, будова греблі є якоюсь таємницею, бо будують її поляки виключно руками своїх, привозячи робітників не тільки з подальших місцевостей нашої округи, але навіть з Волині. З місцевих мало хто там працює, хіба тільки ті, що в них є метрики римо-католиків. Будова мосту провадиться дуже секретно, і то переважно нічною порою. Ця таємниця є наявним доказом того, що поляки будують греблю не задля кращої комунікації з битим шляхом, але виключно для воєнних цілей. Поляки знають, що большевики скоріше чи пізніше нападуть на Західні Землі України, тому будують кілька таких опорових валів над долинами русла Серету, щоб вразі большевицького наступу могли б все затопити глибокою водою.

Під час батькового оповідання я пригадав слова свого шефа, який казав: «Їдь відвідати родину, бо хто знає, чи зможеш відвідати її на будуче». Часи зараз дуже непевні, пахнуть Другою світовою війною. Тому я був дуже вдячний своєму шефові, що своїми розсудливими порадами примусив таки мене відвідати родину.

Хоч законом не було передбачено не носити військового взуття, та, щоб не боркатись в снігах повище колін, я надів свої чоботи й носив їх весь час мого перебування вдома.

Дні відпустки пролітали в родинному святочному настрої дуже швидко, і вже до третього дня свят, тобто до Степана, після Служби Божої довелося мені приготовлятися з пакуночком у дорогу.

Після обідової пори я попрощався з родиною та сусідами, що прийшли до нас, відтак залишив свою хату й пішов до читальної залі, щоб зустрітися з моїми товаришами по зброй та попрощатися з «соколами», бо невідомо, чи зустрінемося ми ще за ці непевні 8 місяців.

Після прощання, інколи веселого, а інколи із сльозами на очах, в ясну морозну днину посідали ми на сани, візником яких був мій батько, та від'їхали в напрямі села Цебрів до залізничної зупинки через те, що до Коровець дорога вся була засипана глибокими снігами. Як тільки виїхали за село, батько попросив мене закутати голову хоч би шаликом. Але де там воякові

ховатися від морозу, як то робили мої друзі! Я їхав у своїй рогатівці. Мороз докучливо щипав за вуха та я з цього щипання не здавав собі найменшої справи. Аж батько оглянувся та побачив, що мої вуха вже зробились біленькі, зразу зупинив коні й чимшивидше почав натирати їх снігом, доки вони не почервоніли. Тоді насильно закутав мою голову хустиною і чимшивидше поганяв коней, щоб не запізнитися до поїзда.

Хоч дорога була дуже погана і коні грузли в снігу по черево, все ж встигли вчасно дістатись на зупинку. Щоб розігріті коні не стояли на тріскучому морозі, батько зараз же завернув їх і від'їхав додому, а нам довелося ще кілька хвилин чекати на поїзд.

Уже западав вечірній присмерк, коли поїзд зупинився у Львові. Тут знову зчинився надмірний шум та метушня між вояками, що з трудом допомагали один одному за всяку ціну всунутись усередину вагону, щоб не залишитися під ніч на станції. Ніхто із них не давав уже про те, що прийдеться їхати в тісноті, бо кожний був радий-щасливий, що знаходиться вже в теплому вагоні та що без запізнення приїде на означений час до свого полку.

По довшому часі постою поїзд вирушив й вже швидким бігом мчався під нічну пору все далі на захід. Я був тоді зовсім впевнений, що не більше, як за 24 години буду вже в казармах. Але не так воно сталося. Бо дорога скрізь була засипана снігами й довелося мені пересідати на іншу лінію — Krakів.

Тут уже я упевнився, що не встигну дістатися на призначену годину до полку, та не дуже турбувався тією проблемою, бо іншої ради не було. Тому в товаристві своїх земляків їхав, як вже складались обставини. Над ранком поїзд зупинився на станції Krakів, але й тут не було пересідки на Лодзь. Тому змушений був прислуховуватися до вказівок керівника руху та дальше їхати в напрямку, який він мені вказував.

Чим далі поїзд котився на захід, тим більше робилося тепло, вже без тріскучих морозів та повальних снігів. Лише де-не-де поле було вкрите тоненьким шаром снігу, що топився під променями сонця.

Вже було сполудня, коли поїзд зупинився на станції м. Ченстохова, де я мав пересідку до міста Лодзь. Щоб не мати непотрібного клопоту зі своїм запізненням, я зайшов до колійної дирекції за посвідченням, що запізнився не з своєї причини. Як тільки отримав таку посвідку від шефа компанії, мені вже полегшало на душі, і я вже далі не дуже давав про те, скільки часу мені ще прийдеться перебувати в дорозі.

Маючи коло двох годин чекання, я рішився залишити станцію та походити трохи вулицями міста, щоб при нагоді подивитися, як виглядає Ясна Гура, на якій знаходиться образ Матері Божої, що колись був зграбований поляками із земель України. Та мої намагання не увінчалися успіхом, бо Ясна Гура була від станції на значній відстані, тому лише здалеку подивився на цю святу гору Польщі та скоріше попрямував до станції, щоб не прогайнувати припадково поїзда.

Через недовгий час надійшов поїзд. Аж допіру я з полегшенням зідхнув, що вже, нарешті, доїду до своєї мети, та, задоволений, увійшов до вагону. У вагоні не було великого переповнення пасажирами, тому я, маючи місце біля вікна, заглибився у спомини про радісну зустріч з родиною та приятелями під час моєї відпустки. З такими думками, при тихому коливанні вагону, я задрімав та проспав таки досить довго, бо пробудився тільки від шуму та метушні у вагоні. Розплющив очі та глянув у вікно — на якій же станції знаходиться поїзд. На превелике здивування побачив напис — станція Каліска — Лодзь!

Коли я вийшов на перон, на годиннику була одинадцята година ночі, тобто, у мене ще залишилась одна година, щоб не запізнатися після відпустки.

Йдучи до казарми, я думав собі: «Напевно, мої земляки повернулись вже вдень до казармів та відпочивають вже на своїх ліжках, а я, неначе б та овечка, заблукана від отари, блукав, Пан-Біг знає скільки, навколо Польщі!» З цією думкою, що я, мабуть, пізніше всіх повернувся з вакації, я вступив на подвір'я казармів. Зразу зайшов до головної канцелярії, щоб зголоситися про свій приїзд, та принагідно спитався у службового своєї сотні:

— Чи всі вже греко-католики повернулися з вакації?

На це була така відповідь:

— Ще ніхто з них не зголосувався до мене.

Мені прямо не хотілося вірити в те, щоб я, об'їхавши колом велику територію Польщі аж через Ченстохов, вчасно зголосився, а мої земляки, що їхали набагато коротшою дорогою, запізнилися. Я не міг повірити службовому й пішов спати, думаючи, що вранці сам довідається докладніше.

Як тільки труба заграла пробудження, я прокинувся та зразу подивився на ліжка своїх земляків. Та на них в дійсності не було нікого. Вже було коло одинадцятої години, коли з'явилися земляки із святочними пакунками. Я підступив до них та з

цікавістю запитав:

— Якими шляхами ви їхали чи пішки майдрували, що з таким великим запізненням повернулися з дороги?

Від них я довідався, що вони також мали багато клопоту з засипаними снігами рейками, бо поїзд часто мусів стояти годинами, доки приходила допомога з очищеннем рейок.

— Але кривда нам не діялась,— посміхались вони,— бо в торбинах ми мали пироги, м'ясні вироби, а в вагонах було тепло, то ми собі продовжували свято й не турбувались тим, коли завезуть нас до полку.

Через кілька днів після святочного сезону я був призначений до залоги гарнізонової варти при магазинах з амуніцією.

Напередодні моого перебрання варти з відпустки до своєї родини повернувся один поляк, що замешкував всього кілька кілометрів від магазинів. Коли він прощався з родиною, то сказав своїй мамі, що чергуватиме при недалеких бункерах. Мама приготувала для нього теплу вечерю та, закутавши голову, під вечір понесла синові вечерю на вартівню. Йшла через поле в бурхливу хуртовину, що шаліла в той час кілька днів. Пробиралась вона в тумані сніговій до дротяних загорож, де в той час тримав варту її син при входовій брамі. Коли він побачив якусь постать недалеко загороди, то окликнув — «Стай, бо стрілятиму!» Та мати не вчула цього оклику і все більче підходила до загороди. Вартовий в той момент, виконуючи наказ служби, вистрілив, і постать повалилась на землю. Коли на звуки пострілів вибігла вся залога з готовими рушницями, вартовий доповів, що хтось добирався до магазинів з амуніцією. Аж тоді виявилась жахлива трагедія, коли залога відшукуала в снігах мертву матір вартового з ще теплою вечерею. Після цієї родинної трагедії, син отримав три тижні відпустки, щоб якось отямитись від цього страшного горя.

Через кілька днів бурхливої хуртовини з морозами трохи потеплішало, й у Лодзі відродилося нормальне життя й рух. А тим більше в казармах, бо наближалася весняна пора, а з нею прибуття свіжих новобранців. З цієї причини в нас забрали старої системи тяжкі карабіни, на їх місце видали нам новіші з тим, щоб ми оволоділи цими модерними самострілами, що в той час були найкращою зброєю для піхоти в обороні чи при наступі на ворожі позиції.

З появою цих нових скорострілів заняття наші все частіше стали відбуватися в залі, що для нас було набагато краще, ніж товктися з ними на польових чи лісових вправах у снігах. А ще

тому ми перебували в казармах, що наближався місяць березень, а з ним — і прибуття нових рекрутів. Тому ми мали багато роботи з приготуванням ліжок, зі зміною соломи в сінниках та сіна в подушках. В таких клопотах пробігали дні місяця лютого.

Нарешті 5 березня почали прибувати сотнями рекрути з вузликами у руках. Між ними було багато українців у вишитих сорочках, але з моїх сторін я відшукав лише одного земляка Михайла Шнурівського з села Висипівці.

З бігом часу зголосувалось все більше цивільної братії, з якої зразу оформлювались військові відділи. Ними вже опікувались новоспечені капрали й старші стрільці, що зимою пройшли вишкіл у підстаршинській школі. Тепер вони ганяли рекрутів так само, як іх самих ганяли рік тому попередні капрали.

Старші річники, поза польові вправи та вартівничу службу, ще займалися вправами з влучної стрільби на гарнізоновому стрільбищі. З такими заняттями пробігали дні весни без особливих змін до місяця травня.

Під час вечірнього збору 23 травня шеф подав до відома цілій сотні, що стояла в рядах в залі:

— Сьогодні на вулиці міста Ротердаму (Голландія) несподівано загинув від розриву бомби провідник українських націоналістів Євген Коновалець. Бомбу підложив невідомий атентатчик.

Хоч про цю трагічну подію інформував поляк з крові й кости, вже ж таки на його обличчі не було радісної усмішки чи душевного задоволення тим, що український народ так несподівано втратив свого провідника. Не було також радісної реакції й між підстаршинами та рядовими поляками. А, може, це було з твої причини, що вони були такими пасивними, що навіть не мали найменшого поняття про значення й популярність полковника Євгена Коновальця не тільки на землях поневоленої України, але й поза межами польської держави. Лише кілька з нас, добре знаних між собою, переглянулись між собою з болючим серцем із слізами в очах з глибоким здивуванням, що навіть гнобитель українського народу не промовчав про це трагічне вбивство, а офіційно подав до відома між рядами своєї армії.

Після болючого повідомлення про знищення полковника Коновальця, яке всі українці переживали з болем у серці, ми все ж мусіли бути мовчазними та обережними, бо були свідомі, що знаходимся в рядах ворожої армії. Між новими рекрутами не бракувало жовтодзьобих зрадників з галицьких земель, які добре володіли українською мовою, та осіб юдейського віроісповідан-

ня, що також були ворожо наставлені до українських націоналістів. Тому ми ніколи не розмовляли між собою на політичні теми в оточенні незнаних людей в казармах, але в більшості розмовляли поза їхніми мурами — переважно в неділю, коли мали відпустки і ходили вулицями або парками міста.

Ми знали від наших земляків, що в місті є православна церква, але не мали нагоди відвідати її, бо в ранні години неділі повинні були ходити до гарнізонового костела на відправу Служби Божої або на відправу греко-католицької, коли до гарнізону приїздив із Варшави о. Василь. Тому в нас не траплялось нагоди, щоб в ранніх годинах зйти до православної церкви та побачитися принагідно з своїми братами з Наддніпрянщини.

Одного погідного недільного дня нас декілька вийшло на перепустку з смердючих казармів на свіже повітря в парк. Як звичайно, ми розмовлями між собою материнською мовою. В той час попри нас проходило двоє чоловіків уже в старшому віці, почули нашу товариську розмову українською мовою, підступили до нас ближче, перепросили та спиталися:

— Напевно, будете з західніх земель України? Ми впізнали по вашій розмові.

Відтак вони представились. На жаль, я забув їхні прізвища. Щоб проходячі головною алеєю поляки не прислуховувалися до нашої розмови, ми всі відійшли подалі на бічну стежку й присіли на лавці. Тоді ці панове стали оповідати, як вони опинились тут, у Лодзі.

— Ми — бувші вояки армії отамана Симона Петлюри. Поляки зовсім не допомагали українській армії боротися проти большевицької навали, не зважаючи на те, що Пілсудський договорювався з нашим головним отаманом, що будуть спільним фронтом боротися проти наступаючих большевиків «за нашу й вашу вольності»!

Згодом поляки взагалі ганебно зрадили український нарід та в користь червоної армії допомагали знищити воєнну силу воюючої України. Щоб не попастися в руки большевицьким катам, ми рішили піддатися армії Пілсудського, як хитромудрого союзника та приятеля, хоч він в такий ганебно-злочинний спосіб зрадив український нарід. Та іншого вибору для нас, військовиків, не було, лише піддалися в руки полякам, які зразу ж, як інтернованих, вивезли нас тисячами з родинами вглиб своєї держави й порозміщували в центральних містах. Нас, понад 300 родин, примістили в невеличкому таборі поза містом Лодзь.

Тепер ми маємо тут свою церковцю й дім Просвіти, в яких провадиться наше культурно-освітнє життя. Ось, наприклад, наступної неділі матимемо святочну академію в річницю Тараса Шевченка.

На це святкування вони запросили принагідно й нас, подаючи адресу, під якою має відбуватися свято. З огляду вечірньої пори, ми попрощалися із земляками з запевненням, що зустрінемося в наступну неділю на святочній академії.

На протязі тижня ми повідомили ще кількох свідоміших українців про відбуття свята в честь Тараса Шевченка з метою, щоб вони вже в суботу зголосились за перепустками для виходу із казармів та прийшли після обідової пори в неділю на означене місце.

В неділю в умовленому місці, на умовлену годину, зійшлося нас 16 в парку. Під час веселої товариської розмови котрийсь із братії піддав ідею, що було б дуже добре зробити товариську світлину на пам'ять про перебування на військовій службі. По дорозі ще хтось із друзів додав, що було б дуже гарно, якщо б світлину зробили з написом на табличці українською мовою. З цією пропозицією всі погодилися та пішли до недалекого магазину й купили з грубого картону таблицю великого формату. Відтак зупинились, що ж написати на таблиці? Та щось не формувалась конкретна думка в моїх друзів. Вони спитали у мене, що б я написав, на мою особисту думку?

— На мою думку, тут не потрібно великої фантазії, але вистачило б трьох слів: «Прихильники української книжки». Зразу ж ці слова були виписані великими літерами на табличці, з якою й зробили світлину на згадку.

Вже сонце ховалось за далекі узгір'я, коли ми вирішили підходити до указаної нам адреси не всі разом, а по троє. Коли ми зайшли до невеличкої залі, вона вже була заповнена по береги святочним натовпом, між якими було з пару десятків таких, як ми, військовиків. Вони прийшли з різних полків, щоб далеко від рідної землі, у ворожому краю вроочисто відсвяткувати разом з братами-наддніпрянцями роковини генія Тараса Шевченка. Великий портрет Тараса Шевченка висів на передній стіні на сцені. Присутніх було коло 500 гостей. Свято почалося зі співу Шевченкового «Заповіту» — «Як умру, то поховайте...»

В часі святочної академії ніхто з присутніх військовиків та цивільних осіб не розмовляв на політичні теми, бо всі були свідомі, що між нами, напевно, не бракує агентів державної безпеки, одягнених у цивільне.

Не зважаючи на те, що ми поводилися дуже обережно, як я вже згадував, заходили до залі по двоє-троє, наступного ж дня наш шеф був повідомлений про присутність чубариків на святочній академії в честь Шевченка. Це було наявним доказом того, що за греко-католиками хтось слідкує поза мурами казармів.

Хоч за участь у святі нас шеф не покликав на переслухування до канцелярії, це було для нас застереженням бути більше обережними між поляками в казармах чи поза ними — ворог був чуйний! Не треба було також довго очікувати на реакцію у справі зробленої світлини, бо поляки між собою говорили по залі, що чубарики робили між собою організаційну світлину в парку. Про неї згодом підступним голосом питався сам шеф, що він цікавий був подивитися, як вдалася світлина. Та ми всі в один голос відповідали, що світлина не вийшла. Поляки не так цікавилися тою світлиною, як написом на ній, за яку вони могли причепити нашій групці організовану конспіраційну дію.

Отже, після фота й святочної Академії ми постановили собі, щоб в принарадженні зустрічі з земляками-наддніпрянцями не входити в глибші розмови на теми вбивства полковника Євгена Коновальця чи інші політичні теми, бо хтось із них, зовсім певно, може співпрацювати з польською службою безпеки. Щоб свідомо не попасти в якусь небажану халепу, ми постановили між собою: як довго носимо на собі мундир ворожої армії, так довго не займатимемося політичним життям між поляками, бо ми вояки, а не політики.

* * *

Під кінець червня із старших річинників зформували вартівничу команду й залишили в казармах, а решту полкової залоги одного дня навантажили на транспортові вагони та вивезли на літнє таборування. Але тим разом нас не повезли до річки Варти, як попереднього літа, а завезли в піщані терени військового полігону, так званий Барич. Тут ми розташувались в дерев'яних бараках між кущами колючої тернини на відлюдному місці.

Я привіз із собою на полігон понад 20 злотих, що зложив собі за 10 днів виплати по 85 грошів денно. Ще не було такого, щоб поляки, отримавши такі ж самі гроші, колись відклали їх на чорний день. Не встигши отримати свої 85 грошей, вони зразу ж складалися по декілька на пляшку горілки чи купляли собі сигарети. Я ж з дитинства не був призвичаєний до нікотини та алькоголю та був свідомий, що вони тим більше дуже шкідливі для організму. Тому постановив собі краще мати в кишенні кілька злотих та ужити їх в потребі чорної години або на тістечка чи

склянку зимної води, яку привозили селяни з подальших місцевостей.

Поляки від свого народження пияки, курці та гравці в карти на гроши. Кілька з них, що були моїми близчими сусідами по казармі, знали, що в моїй кишенні знаходяться кілька злотих. Тому вже з перших днів після приїзду хитро-підступні п'яниці запрошували мене між кущі тернини в холодок, щоб з ними зіграти в карти. Я відпекувався, як умів, від підступних поляків, кажучи:

— Поперше, я не вмію грати в карти, а подруге, це гра, яка мене абсолютно не цікавить.

Кілька днів мої колеги-поляки придивлялися заздрісно на мене, коли я заїдав тістечко, попивав лимонаду чи навіть чисту холодну воду, та від спраги тільки облизувалися, бо не мали ломаного гроша в кишенях. Від своєї злобної заздрості вони вдавали з себе, як тільки могли, найкращих приятелів, щоб в підлій спосіб заманити мене між кущі в холодочок для гри в карти. Одної неділі після обідової пори я таки погодився нарешті піти до іхнього босяцького товариства, хоч був свідомий того, що заводові картографи обчистять кільканадцять злотих із моєї кишені. Та я пішов з ними грати не з метою виграшу, але щоб своїм програшем раз назавжди позбутися іхнього небажаного товариства. А ще тому, щоб при грі на гроши ще більше зрозуміти нахабну вдачу польського шумовиння.

Не пройшло й години, як я програв кілька злотих й рішив залишити лайдацьке товариство. Та вже з погорди і досади, що дався спровокувати себе негідним полякам, залишився грати та програв ще додатково кілька злотих з науковою, що більше вже ніколи не сідатиму до поганого товариства грати в карти, бо абсолютно не надаюся до цієї нечесної гри.

Через свою нерозсудну помилку від першого ж дня в понеділок я залишився виключно на харчах польової кухні, що видавала їжу три рази денно й то не завжди. Бували часто-густо дні на польових заняттях, що кухня взагалі не приїздila до своєї частини цілу добу чи й дві. Тоді доводилося перебувати голодному й спраглому під гарячим сонцем на польових вправах чи в далеких маршах, бо я не мав уже за що купити тістечко чи склянку чистої води, що коштувала 10 грошей. А зате за мої гроши вже купували поляки, що колись із заздрістю приглядались до мене й ковтали слину. Я з люттю приглядався, як за мої гроші, які я складав собі на чорну годину, вони вгощалися, та що я міг зробити!

Поза бойові вправи та далекі марші ми ще тримали варту при магазинах амуніції, що були секретно розміщені між розлогими деревами на відстані двох кілометрів від наших бараків. Про ці магазини згодом почали кружляти чутки між бувшими вартівниками, що ніби нічною порою хтось невідомий товчеться якщо не між бункерами, то кругом, між товстими деревами. Мені здавалося дуже дивним, чому б вартівники зі збросю в руках мали ширити такі чутки.

За якийсь недовгий час мене призначили одного дня на варту до бункерів з першою зміною від 4 до 6 години вечора, відтак від 10 до 12 години ночі. Комендант варти запровадив мене до магазинів, роз'яснив обов'язки служби, забрав попереднього вартового та відійшов. Само собою, що підземні бункери з амуніцією не найприємніше місце для вартового, ще й між здоровими дубами та іншими товстими деревами. На моє превелике здивування, не було майже ні одного дерева, щоб на ньому не було слідів від удару блискавки. Всі вони стояли без верхів, ніби їх зрубали артилерійські снаряди.

Я перестояв дві години своєї служби. Коли прийшла моя зміна, я запитав капрала, повертаючись до вартівні:

— Чому майже всі дерева без верхів та виглядають так, якби їх двічі чи тричі вдарила блискавка?

Заводовий підстаршина, що вже кілька років перебував в армії, оглянувшись на розлогі, без верхів, дерева та показуючи мені на подальші старі будови, відповів:

— До світової війни на цій території панували російські царі, за яких були побудовані ці будинки, магазини з амуніцією й навіть всі казарми в Лодзі. З постанням польської держави кацапів прогнано на схід, а спійманіх в цих об'єктах старшин розстріляно або повішено на гіллях цих дерев. Від того часу між вояками снується легенда, що на дерева спадають громи тому, що на них звисали колись офіцерські душі, що тепер мають страшити вартових в нічну пору.

Я вислухав це оповідання з цікавістю, наче зфантазовану казку. Повернувшись на вартівню, повечеряв та все роздумував про бункери, біля яких на деревах поляки колись вішли своїх ворогів-загарбників. З такими думками перебував на вартівні приблизно до 9:30 вечора, відтак з комендантом варти пішов заступати на свою зміну.

Хоч нічка була погідна й зоряна, та між деревами біля бункерів була така темрява, що не можна було відшукати вартового, треба було тільки кликати, щоб він відізвався.

Перебравши варту, я взяв рушницю через рам'я та почав обережно проходити між перевали повільним кроком, щоб припадково не розбити собі носа об дерево. Нічка була спокійна, навіть ні один листочок на деревах не шелестів. В тій мертвійтиші я посувався повільним кроком між бункерами, мов би між гробівцями. Оповідання капрала не виходило у мене з голови, хоч я старався забути про нього, не думати. Перевтома щоденними вправами та далекими маршами робила своє. Чим глибше в ніч, тим більше опановувала мене дрімота, хотілось спати. Щоб дрімота не переборола мене, я старався не спиратися на дерево та не присідати, а, взявши рушницю в руки, робив різні фізичні вправи, щоб прогнати геть сон.

Вже було приблизно коло 12 години ночі, коли я, втомлений вправами з рушницею, сперся на неї та нетерпеливо очікував недалекої вже зміни. Через якийсь час в мертвійтиші почувся ніби легенький брязкіт ланцюга. Я подумав собі, що це, мабуть, галюцінації в мене від бажання спати, та дзеленькання чимраз голосніше наближалося до дерев. Я подумав, що, напевно, в якомусь селі зірвався з ланцюгом собака й тепер біжить сюди. Я вдивлявся у темряву, щоб побачити собаку, та кликав його. Тим часом дзеленькання наблизилось до мене на кільканадцять кроків. Хоч я з великою увагою вдивлявся у темряву, але ніякого собаки не побачив, тільки чув невпинне кружляння навколо мене з брязканням ланцюгом. Я рішився кілька разів клацнути замком рушниці, може він відзоветься, загавкає. Але це не допомогло. Собака не відзвивався, ані тікав, але кружляв навколо мене.

Я вже хотів дати постріл, щоб викликати на підмогу залогу, та вояцька гордість не дозволила мені осоромити себе, тим більше, що я українець. Я подумав собі: «Якщо поляки кожної ночі тримають тут варту й не кричать про поміч, то чого я мав би робити із себе таке посміховисько. Хай вже краще панікують поляки». З цією постановою нетерпеливо очікував на недалеку вже зміну.

Через кілька хвилин дзеленькання ланцюгом настала мертвітиша, немов би нічого перед тим і не кружляло навколо мене!

Згодом прийшла очікувана зміна, та чомусь із зовсім противної від бункерів сторони, гукаючи на мене та шукаючи в темряві, оправдуючись, що прийшли з запізненням, бо блудили.

Повертаючись до вартівні, я ні словом не обмовився капралові про пригоду з дзеленьканням ланцюга, щоб той не кепкував з мене, як з боягуза. Я подумав собі, що краще сам перевірю вранці. Коли прийшов на вартівню, було вже коло

першої години ранку. Залишалось передрімати три години, бо на четверту треба було заступати вже на третю зміну. Як тільки перебрав варту на світанку, зразу з цікавістю став розглядати місце, з якого вночі чулося брязкання ланцюгів. Та мої розсліди залишилися безуспішними, бо я не знайшов ні собачих слідів на піску, ні збитої роси на траві під деревами. Ця нічна таємнича пригода так і залишилася у мене нерозв'язаною.

Через кілька днів під вечір залишили барак та вирушили в дорогу з метою навчання прицільного стріляння. Пізнім вечером дійшли до досить убогого поселення, ѹ тут розташувались на квартирах. На світанку кількох нас призначили на охорону шляхів у заліснене місце від цивільного населення. Поручик, сівши на коня, гнав нас на призначенні місця майже біgom, так що з нас піт біг струмками, поки дібралися до призначеного місця. Мені, як українцеві, дісталося якнайдальше місце в закутині лісу.

Служба була сама по собі відпочинком, бо треба було лише завертати з лісових шляхів піших селян чи на возах назад до їхніх домів або на іншу дорогу.

Згодом заторохкотіли тяжкі машинові карабіни, що своїм клекотінням розносилися по лісовых чагарниках.

Сонце вже піднялося над лісом, як один селянин вийшов з дружиною та донечкою жати жито, що виросло не вище колін та ще й ріденьке. З нудьги та самотності я підійшов до женців. Господар був приблизно в літах мого батька, досить говірливий поляк, бувший вояк російської царської армії. По нашій розмові він довідався, що я походжу зі Східних Кресів, про які він добре знов ще з часів служби в армії. Відтак він звернувся до своєї родини, кажучи:

— На Східних Кресах жито й пшениця росте повище головіка, а не таке, як ось тут, по коліна, в якому й жабу можна побачити на кілька кроків перед собою. Якби хліб не надходив з тамтих сторін, то поляки давно вже померли б з голоду.

З його вислову я був чимало здивований, що поляк так розумно насвітлює багатства землі Східних Кресів. Відтак, не зважаючи на те, що я був у мундирі польської армії, він почав нарікати на сучасну панську владу, кажучи:

— Паночку, коли панував цар Николай, був хліб, солонина, кожухи, чоботи, ѹ людям жилось добре тоді! Тепер злодії створили собі якусь панську державу та з бідних селян-хліборобів стягають останню сорочку та грабують податками до такої міри, що в панській Польщі ходимо голодні й босі на цій неврожайній піскуватій землі.

З цього невдоволення та нарікання з крові та кости поляка я прийшов до глибокого переконання, що навіть польський народ не задоволений системою власного уряду.

В товариській розмові день пройшов швидко. Селянин з родиною пішов додому, де в той час вже не було чути торохкотіння скорострілів, а я очікував на дозвіл залишити свою стійку.

Вже западав вечірній присмерк, коли почулося сюрчання свистка, що сповіщав про збірку. Я взяв рушницю на плече та швидким кроком поспішив на місце збору з вірою, що там на мене чекають інші. Коли, задиханий, добився на місце, то там вже нікого не застав. А тут прямо на очах темніє. Кричу, свищу та не знаю, в якому напрямі пробирається через заліснений терен. пішов навмання крізь кущі та через деякий час вийшов несподівано на лісову стежку й взяв курс в напрямку півдня. Пройшов коло двох кілометрів стежкою вже в темряві, коли з подальшого узгір'я почув несподівано вовче скавуління. Щоб потім не було запізно, зразу заложив багнет на рушницю та приготував замок, так, щоб кожної хвилини бути готовим до пострілу. З готовою рушницею пройшов ще добрий кусень дороги з напружену увагою. Незабаром я почув якийсь рух та шелест в кущах, що наблизився все ближче. Відтак за якихось двадцять кроків від мене зупинилось двоє вовків та хижакськими очима світили прямо на мене. Стукнуло в мене серце, та подумав я собі: «Напевно, чекають, щоб роздягнути мене з польського мундиру!» Щоб не було запізно, не надумуючись довго, я зразу дав кілька пострілів по хижаках, що тільки заскавукали й щезли в кущах. Тримаючи міцно в руках рушницю, готовий кожної хвилини до пострілу, я посувався обережно, наслухаючись час від часу, чи не загрожує знову небажана зустріч з хижими сіроманцями.

Лісові площи, як звичайно на піщаних землях, був без високих дерев, лише був вкритий густими кущами, між якими я пройшов майже п'ять кілометрів. Нарешті за кільканадцять кроків перед собою помітив муровані стовпи по обох сторонах доріжки. Зразу ж промайнула думка, що я дістався до якоїсь оселі, аж віддихнув спокійно, що в цій оселі залишусь вже до світанку. Як тільки наблизився до цих стовпів, як зразу пізнав лісову браму, попри яку поручик гнав нас вранці на варту. Аж з дива сльози затопили мені очі, що я йшов навмання, куди лише провадила стежка, а тут пройшов якраз до села, де знаходилася постое моя частина. Неначе б важкий камінь зсунувся у мене з серця, перехрестився з віячністю Богові, що добився до своєї мети. Спершишь на стовп,

віддихнув трохи та через кілька хвилин підійшов до недалекої забудови, з якої якраз вийшло кілька вояків напроти мене. Коли вони побачили мене, то аж в долоні заплескали з радості, кажучи:

— Ми саме вибралисі в дорогу шукати тебе, щоб ти припадково не пропав, як пропадали інші минулими роками, що заблукували у лісових чагарниках.

Наступного дня ми в ранніх годинах залишили місце свого постюю і під вечір повернулись назад до бараків. Тут перебули ще кілька днів і приблизно в половині серпня темної ночі залишили полігон в Баричу раз назавжди та попрямували через піски до залісеної місцевості.

Уже було за полуночі, та сонце найбільше сипало жару на піскуваті терени, коли почалися бойові вправи, в яких брало участь кілька дивізій. У цих вправах брав участь зі своїм штабом генерал Роммель з Німеччини. Вони були при своїх автаках з білими пасками на рукавах. Це означало, що вони судді цих бойових дій. Ці вправи проходили п'ять днів. По закінченні їх відбулася велика парада при участі коло 30,000 вояків зі всіх формаций польської армії.

Прямо не хотілося вірити в те, що під час паради спостерігав, а відтак відбирав честь від вояків польської армії генерал ворожої армії Роммель. Бо в той час вже виразно звисала примара воєнного конфлікту між цими сусідами, відвічними ворогами. В часі огляду рядів вояків я вперше мав нагоду побачити генерала гітлерівської армії, що проходив перед нашими рядами з польським та своїм штабом.

Після величавої паради перед штабом гітлерівської армії зараз же наступного дня почалися тактичні маневри з наступом на далеке місто Лодзь. Тим разом мені вже доводилося багато легше, ніж попереднього літа, бо я був приділений до тачанки з тяжким кулеметом, яку тягали коні. Майже від Барича посувалися з бойовими діями крізь поля, мочари й лісові чагарники, аж поки, на 21-ий день добилися до призначеної мети зі здобуттям Лодзі. Вже був темний вечір, коли ми увійшли на подвір'я казармів.

ДО ЦІВІЛЬНОГО ЖИТТЯ

Не встигли ще сотні увійти на полкове подвір'я, як вже крізь гучномовці почулося повідомлення, щоб старші річники негайно здавали зброю та зголосились з іншими військовими речами до магазину по свої цивільні уборання.

Як тільки вчув я таке радісне повідомлення, зразу забув про

перевтому й голодний шлунок, а чимшивидше подався здавати військові речі й перебратися, нарешті, за 18 місяців у своє власне убрання.

Коли я вже перебрався у своє цивільне вбрання, вступив до канцелярії та отримав військову книжку та квиток для проїзду. Шеф на прощання подав руку та побажав щасливої подорожі до рідної хати.

Вийшов з канцелярії, взяв свої речі та чимшивидше поспішив до залізничної станції Каліска, щоб не спізнилися на поїзд. На двірці мені довелося ще дві години чекати на поїзд. Щоб не залишилися голодним в далекій дорозі, я зайшов до ресторану, щоб повечеряти та випити чарку на щасливу дорогу. Серед метушні звільненої братії несподівано познайомився із своїм земляком із недалекого села Глубічка Великого — Іваном Когутом, з яким вже разом з іншими земляками присіли до столу. В братній розмові при чаю ми всі ділилися думками про те, що хоч і звільнилися ми до цивільного життя, та все ж немає великої надії на довге перебування вдома, бо у випадку воєнного конфлікту між Німеччиною і Польщею зразу ж поляки мобілізують нас у свою армію.

Отак, в братній розмові досиділи ми до 9-ої години вечора, поки прибув поїзд. У вагонах не було великого переповнення, можна було знайти місця для сидження. Ми з Іваном сіли поруч та старалися вже триматися разом. Поїзд мчав всю ніч, і аж коло третьої години пополудні наступного дня ми зупинилися на головній станції міста Львів. Тут прийшлося пересідати на другий поїзд в напрямі Золочева, що мав прийти о шостій годині вечора. Щоб не нудитися довгий час в почекальні, ми, кілька товаришів, вирішили залишити станцію і зайти до церкви св. Юра, щоб подякувати Богові за Його ласку, що дозволив щасливо відслужити та повернутися додому. Та при нагоді хотіли подивитися на город Львів.

Проходячи вулицями міста, з цікавістю приглядалися на жителів міста та прислухалися до їхньої розмови. На велике здивування і смуток, чулася найбільше польська мова, хоч місто було українське. По довшій прогулці зайшли до українського ресторану — повечеряти та випити останню чарку з товаришами по зброй, бо їхні шляхи розходилися в інших напрямках.

Під вечір надійшов наш поїзд, яким ми до 11-ої години ночі щасливо дібралися до села Корівці, звідки мені було найближче додому. Та Іван переконав мене, щоб я не йшов зі своїми речами під нічну пору крізь поля та ліс понад 4 кілометри дороги, а краще

іхав з ним до його села та переночував у його домі. Я радо погодився на цю пропозицію й заїхав до Глубічка Великого. Ранком, після сніданку, щоб не тягатися зі своїми речами понад 6 кілометрів, я залишив їх у Івана з тим, що коли іхатиму до Тернополя, то зайду та заберу їх. Попрощався з Іваном та його родиною та через гору попрямував до свого рідного села.

Коли я наблизився до своєї хати, то прямо очам своїм не повірив, так все змінилося. Навіть дорога перед хатою була вже не зруйнована, яку я залишив, коли йшов у армію, а від нової греблі проходив нововисипаний гостинець з телеграфічними стовпами. Моя родина дуже радісно зустріла мене вже в новій хаті, бо інженер вже вибрався з неї після закінчення будівництва мосту й греблі.

Ще кілька днів перед моїми очима маячіли високі мури казармів з шумом та метушнею бурхливого вояцтва. А тут кругом стояли низенькі селянські забудування в спокійній тиші, до якої мені треба було ще звикати після бурхливого життя в Лодзі.

З приходом додому я не довго дозволив собі відпочивати та жити спокійним життям, бо ж не забував про трагічну смерть полковника Є. Коновалця та про недалекий воєнний конфлікт між Польщею та Німеччиною. Тож після кількох днів відпочинку знову включився до діяльної праці в рядах «соколів», щоб мати спроможність більше поглиблювати та поширювати серед молоді організаційну мережу в маштабі нашої округи.

Крім денних домашніх занять, до яких я вже не дуже й спішив, я брав частенько підручника німецької мови та зі словником довгими вечорами продовжував навчання. Бо був свідомий того, що з вибухом неминучої воєнної хуртовини увесь доробок може пропасті разом з господарством. А знання німецької мови може згодом придатися навіть на рідних землях, якщо б з бігом часу німецька армія прийшла на допомогу українському народові звільнитися з-під гніту польських панів, як також большевицької тиранії на східніх землях України.

З такими оптимістичними надіями на недалекі кардинальні зміни пробігали дні осінньої пори. Ми не гайнували марно золотого часу, але послідовно підготовляли із свідоміших юнаків та селян авангард для безпощадної боротьби за звільнення в слушний час своєї землі з-під багнета польської шляхти. Підпільний революційний дух ОУН з бігом часу все більше набирав сили по всіх закутинах галицької землі. Та наша організаційна діяльність провадилася лише до пізньої осени, бо

як тільки настутили тріскучі морози із глибокими снігами, то годі вже було вийти з хати на дорогу, й, само собою, не можна вже було ходити нічною порою по дальших селах, лише в конкретних випадках зв'язувалися між собою через посланців.

Як тільки проминули тріскучі морози та потанули сніги, зразу ж відновились зв'язки підпільної мережі та пожвавилось життя товариства «Сокіл» не тільки в залі читальні «Просвіта», а й на просторій площі громадського пасовиська, де ми готувалися з фізичними вправами до виступу на святах, що мали відбутися в день св. Петра й Павла — 12 липня і в день місцевого празника Різдва Богородиці — 21 вересня.

З підготовкою «соколів» мені приходилося затримуватися поза селом не тільки до пізнього вечора, але й частенько до ночі або й до світанку. Цю мою неприсутність вдома батько трактував як лінівство та нечесну поведінку, хоч я і повернувся вже з військової служби.

Одного дня, при сніданку, батько, дивлячись сердитими очима на мене, невиспаного, з болем серця сказав:

— Сину, яким руслом ти ведеш своє життя? Краще опам'ятайся, доки ще не запізно. Щось не дуже добре, на мою думку, пахне з твоєї відсутності ночами поза хатою. Бо вже кілька разів запримітив я пізнім вечером жандармів, що скривалися в тіні дерев поблизу нашої хати. То будь обережний зі своїми побратимами, щоб не виросла за тобою золота верба з ганьбою для родини й народу!

Батьківські слова з пересторогою про появу жандармів нічною порою коло нашого домівства щипнули мене під серце досить болючою тривогою, та, щоб не пригноблювати батька зайвою тривогою, я сказав до нього:

— Тату, хоч би навіть трапилася якась неприємна пригода зі мною на майбутнє, то, запевняю вас, що не зроблю найменшого сорому ні для родини, ані для свого народу, бо я не якийсь курокрад чи конокрад. Мене кличе святий обов'язок боротись за нашу національну справу проти польських завойовників, що стільки горя накоїли нашему народові, а особливо нашій родині. Це ж через них пішла наша мама передчасно на вічний спочинок.

Батько, неначе закам'янілий, сидів мовчки біля столу із слезозами в очах після моїх безкомпромісних слів. Він зрозумів, що я вже не зверну з обраного мною шляху. Подивився з журбою на мене, покрутів головою та каже:

— Заскорі рішився ти посвятити своє здоров'я чи навіть

голову положити під святе Євангеліє! Бож ніколи десятки чи сотні одчайдущих фанатиків не зможуть здобути волі для свого народу, доки сам народ не пробудиться та не спалахне гнівом та ненавистю до своїх гнобителів.

Після цієї слушної батькової поради я був уже більше обережний зі своїми побратимами, та все ж продовжував далі почате святе діло. Я був свідомий того, що раніше чи пізніше доведеться таки попасті в катівські руки поляків.

Хоч вже напередодні свята св. Петра й Павла багато наших однодумців опинилося за гратах в'язниць, але підготовлені святкування вдалося відбути при великому здвигові гостей з близьких та дальших місцевостей нашої округи. В той час відбуття свят, мабуть, у нікого з його учасників, не промайнула думка, що вони відбуваються вже в останній раз — назавжди!

В короткому часі після свята св. Петра й Павла поляки почали масово виарештовувати свідому молодь по підозрі в участі у нелегальній організації ОУН. Польські гробокопателі й поневолювачі українського народу були свідомі вже недалекого неминучого воєнного конфлікту з Німеччиною, тому напередодні неминучої війни, із страху перед своїм упадком старалися якнайбільше свідомої патріотичної молоді загнати за гратах в'язниць. Одного дня по селу пронеслася невесела чутка про те, що жандарми забрали Василя Уніята з села Плесківці. Його арешт викликав у нас велику тривогу, бо Василь знав лише нас трьох. Крім того, ми з неповним довір'ям відносiliся до нього з огляду його попередніх дій, а саме:

Коли він ходив ще до середньої школи в Тернополі, йому було доручено розповсюджувати між студентами нелегальні організаційні картки з метою, щоб в цей спосіб придбати трохи фондів для ОУН. Хоч Василь з великим ентузіазмом роздавав ці картки та з успіхом збирав гроші, та вже в ті часи був інформатором для агентів тайної поліції. З цією ганебною співпрацею з ворогом за Юдин гріш товариші його спіймали й винесли остаточне рішення, щоб по змозі якнайскоріше покінчити з ним — потопити у мішку в джерельному випливі, недалеко села Білої на сіножатях. Та напередодні зліквідування поліційного донощика, мабуть, хтось із студентів поінформував професора Бабія, який особисто вмішався у цю справу. Щоб не допустити до цього вчинку, він систематично вмовляв студентів, щоб вони простили Василеві за цю ганебну провину, бо він доконав її несвідомо, бо він тільки спокусився на Юдин гріш від свого ворога. Він говорив, що молода людина може легко

поповнити подібну помилку необачно. Завдяки заступництву професора Бабія Василь залишився між живих та вже ніколи не міг змити з себе плями негідного вчинку. Він загубив довір'я в своїх приятелів по школі та в скорому часі змушений був покинути школу й повернутися в своє рідне село.

З бігом часу Василь одружився з Стефцею, донечкою Ілька Тимочки в Плесківцях, та його ганебний вчинок протроху призабувся між жителями Обаринець та Чернихова. Але кілька з нас дуже добре пам'ятали його негідну поведінку в школі. Тому, як тільки жандарми арештували Василя, зразу постановили собі — ще того самого вечора всю нелегальну літературу занести на цвинтар до родинного гробівця о. Білинських, щоб в разі Василь викаже нас, не попалась до рук жандармів разом з нами, що було б доказом нашої принадлежності до нелегальної ОУН.

На протязі кількох днів непевної ситуації ми приготовлялися морально й фізично з певним переконанням, що під час переслухувань Василь зрадить когось із нас, щоб врятувати власну шкіру. Тому в кожній хвилині дня й ночі чекали появи жандармів у хату. Ми могли залишити її та зникнути в лісових чагарниках, але наша втеча з дому була б небезпечною для наших родин.

З ІСТОРІЇ СЕЛА ЧЕРНИХІВ (З книжечки Я. Косовського з нагоди 35-літнього ювілею читальні «Просвіта» — 1936 р.)

Єпископ Скородинський з духовенством віддав честь іконі Божої Матері в Чернихові 1790 р. (Відбитка тодішнього малюнка).

Руїни села Черніхів у 1916 р.

Школярі зі своїм улюбленим учителем Тадиком Сенником біля побудованої після 1-ої світової війни школи в Черніхові — 1922 р.

Школа, побудована в 1935 р. в Черніхові.

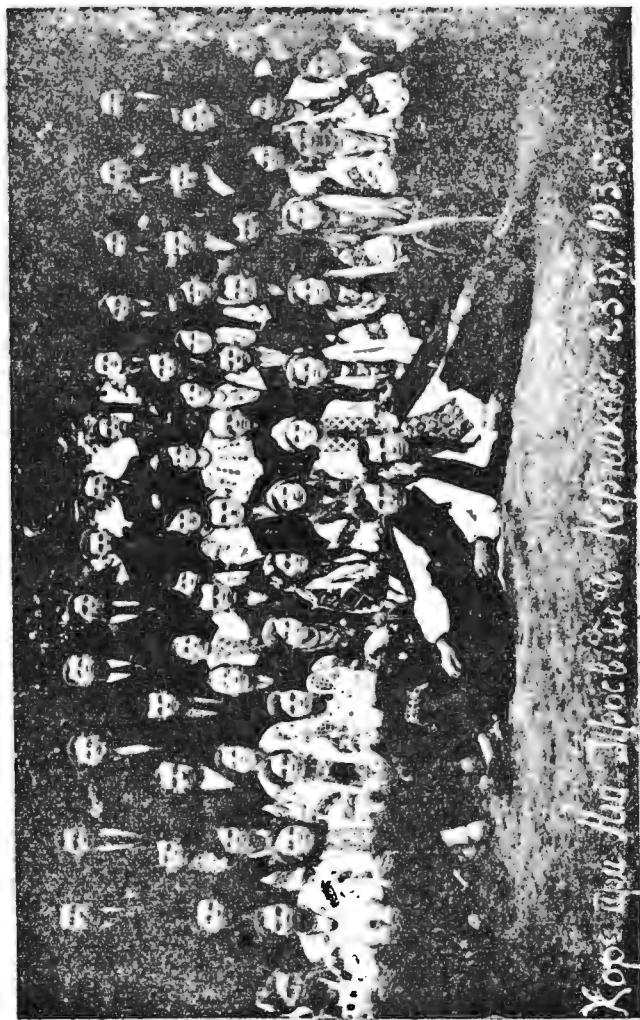
Дім читальні «Просвіти» — 1936 р.

Аматорський гурток.

Управа і Н.Рада споживчої кооперативи «Сила». Сидять зліва: О.Дідушок, М.Власенко, І.Ступка, І.Худик, О.Твердохліб, С.Глинський. Стоять: М.Смульський, М.Вижиковський, П.Гудима (крамар), Д.Бойко, В.Іванців, М.Гесюк.

Xopse Tere Jum. 1935. 33 N. 1935

МОГИЛА ГЕРОЇВ

З приходом большевиків 1939 р. на ЗЗУ в Глубічку Великому була головна станиця районового НКВД. Напередодні жнив 1940 р. одної ночі на гомін дзвонів в окружних селах зійшлося кілька десятків членів ОУН до невеличкого лісу біля с. Воробіївка, щоб наскоочити на ту станицю з відплатою за знищених або вивезених на Сибір братів. Та, на превеликий жаль і смуток та вічну ганьбу, знайшовся зрадник між ними, і ворожі панцерники оточили їх з усіх сторін, змусивши хлопців ховатися між кущами і на деревах цілу ніч, а на ранок енкаведисти всіх їх позістрілювали, мов птахів, з дерев... З приходом німців на тому місці висипано високу могилу і побудовано пам'ятник. Та не довго стояв той символ українського патріотизму погиблих героїв: з поверненням большевицької орди все було знищено динамітом у 1944 р.

ЧАСТИНА ДРУГА

ЗА СПРАВУ СВОГО ВОРОГА

Пізно увечері ми почули в коридорі кроки, що наближалися чимраз скоріше до нашої келії. Блімнуло світло, як ніколи не бувало попередньо в цю пору, заскрготів ключ у замку. На цей скрегіт всі хлопці, що мовчки сиділи або лежали на сінниках на підлозі, зразу піднялися на ноги та з великим здивуванням поглядали на двері. Коли двері відчинилися, ми побачили ключника Гітера, інспектора й начальника в'язниці із папером у руках. Переглядаючи прізвища в'язнів, він вичитав моє та Петрове і велів разом із ним вийти на коридор.

Залишивши в келії 31 мученика, ми вийшли на коридор. Там нам дали вдягтися в своє убрання, дали взуття та попровадили сходами до канцелярії начальника в'язниці. Видали посвідки звільнення й наші речі, забрані попередньо з кишень. Випроваджуючи за браму, ключник сказав нам:

— Поцілуйте цей прут зараз, щоб не прийшлося сюди ще раз потрапити, бо вже тоді не вийдете звідси, збунтовані гайдамаки!

Це несподіване наше звільнення з в'язниці хоч і дуже обрадувало нас, та й зродило певну тривогу: чому ж це звільнили тільки нас двох, та ще й нічною порою? Чи не криється за цим якась підступна гра? І тому, щоб припадково не попасти знову до рук жандармів, пробиралися ми темними вуличками міста та швидким кроком старалися якнайшвидше залишити місто.

Коли ми повернулися щасливо до рідного села, вже був світанок недільного дня. Моє несподіване повернення чимало здивувало родину й всю громаду, що на знак жалоби через наш арешт вивісила чорний прапор на будинку читальні.

Хоч я був зовсім немічним та перевтомленим до безкраю, все таки вирішив піти на відправу Служби Божої, що відбувалася в цю неділю в селі Плесківцях. Там принагідно я сподівався зустрітися з Уніятом та передати йому від мучеників із в'язниці "привіт із подякою". Та я помилувся, бо не зустрівся з Василем біля церкви, лише довідався, що він тепер старається не з'являтися поміж людей, а тим більше серед друзів, що вже довший час слідкують за цим сексотом.

Я повернувся з Плесківців з надією, що хоч кілька годин відпочину, пересплю. Але зараз же після обідової пори загостила до нас близча родина й друзі, і так в товариській бесіді провів я Божий день неділі до вечора.

Так й не встиг поспати того дня ані одної години, бо о десятій годині вечора зайшло на подвір'я двоє жандармів з громадським листоношою, щоб доручити мені мобілізаційне покликання ще й з досить коротеньким строком на збори, бо ще цього ж самого вечора, о 12-тій годині я змушений був покинути родину й вийхати з села, щоб вже наступного дня вранці зголоситися на воєнну команду в Тернополі.

На приготування не було часу, тому я перевдягся тільки в інше убрання й вже готовий був у дорогу, з якої повернувся додому лише кілька годин тому.

В присутності родини, друзів і майже всієї громади відпровадили нас, майбутніх воїнів, до недалекого цвинтаря, де на нас вже очікував парох о.декан Йосиф Грицай, щоб попрощати нас в останній раз в невідому долю завтрашнього дня. Поцілувавши мене в голову, він сказав:

— Їдьте з Богом, діти, та якнайшвидше повертайтесь назад до рідного села здоровими! Якщо хтось із вас з різних причин воєнної хуртовини опиниться в чужому kraю, не забувайте ніколи що ви сини українського народу. Та незавжди лишіться вірними своїй Церкві, звичаям, традиціям та нашому обрядові!

Прощання з заплаканим батьком, ріднею й всією громадою було дуже болючим та коротким — під додглядом жандармів. Відтак підіхали підводи, на які посідали покликані вояки, та рушили крізь греблю до головного шосе. Переїжджаючи новим мостом над річкою Серет, я з болем серця подумав: «Бог його знає, чи прийдеться ще колись повернутись мені до цієї річки купатись та поплавати в цьому тихому плесі, який я так любив!»

Вже була пізня ніч, коли наші підводи посувалися битим шляхом через села Іванківці, Малашівці, Івачів Вишній, Івачів Нижній, Плотича, Чистилів, Біла. В кожному селі метушився нарід, прощаючи з риданням своїх рідних чи близьких в невідоме завтра, ще й за справу своїх ворогів.

Коли ми проїжджали село Івачів Вижній, до мене прибіг попрощатися Микола Білецький та запитав мене, чи я маю якесь особисте прохання до нього. На довшу розмову в нас не було часу, лише, стиснувши його правицю, я прошепотів:

— Якнайскорше розправитися при нагоді зі зрадником Василем Уніятом, щоб тим самим врятувати друзів, поки ще не запізно, бо секстот в кожному разі старатиметься за Юдин гріш видати в руки катівським садистам всіх одчайдухів, в жилах яких пливе патріотична кров з безмежною любов'ю до свого народу.

Чому Микола з іншими друзьями не подбали виконати цього

Парох о. декан Йосиф Грицай

ЗМОНОГРАФІЇ СЕЛА ЧЕРНИХОВА

1936 р.

У парохіяльних книгах є записані такі священики, що були парохами або завідателями парохії:

- о. Степан Білинський, парох, помер 1782 р.
- о. Дмитро Чоловський, завідатель, був близько 1773 р.
- о. Іван Култатицький, сотрудник, близько 1776 р.
- о. Алексій Білинський, парох, від р. 1784.
- о. Степан Білинський, парох від р. 1845.
- о. Едуард Косановський, завід. 1898 — 1899.
- о. Іван Гарматій, завід. 1899 — 1901.
- о. Єронім Алексевич, парох. 1902 — 1910.
- о. Павло Тимчак, завід. 1910 — 1912.
- о. Вільгельм Белкот, парох. 1912 — 1921.
- о. Петро Івахів завід. 1921.
- о. Петро Цвєдзик, парох 1921 — 1927.
- о. Йосиф Побережний, завід. 1927.
- о. декан, Йосиф Грицай — парохом від 1927-го року.

бажання — залишилося назавжди невідомим, але відоме те, які пророчі слова я говорив тоді: Василь в недовшому часі став до співпраці з енкаведистами, як тільки прийшла большевицька тиранія через три тижні пізніше. Уніят зробився активним агентом НКВД, що тоді мало свою станицю в Глубічку Великому, оперуючи в 25 оселях округи. В цих оселях за час перебування большевиків Уніят спромігся видати в руки жорстокого ворога українського народу 37 патріотично настроєних душ за Юдин гріш — 750 рублів за виданого брата. Більшість з них в жахливий спосіб, з зав'язаними дротом руками, були зліквідовані в Глубіцьких каменоломах, у підвалах Тернопільського комісаріату чи у в'язниці. Бо майже нікого з них не вивезли на Далекий Схід.

З приходом німців Василь довгий час переховувався, навіть потайки від своєї родини. Його дружина не знала, де він переховувався.

Дещо пізніше Василя досягла рука месників. Зловленого Василя привели на те саме місце каменоломів, де попередньо енкаведисти знищили проданих ним братів. Хоч негідного зрадника було порубано на 37 частин, та, на превеликий жаль, воскресити замучені жертви його ганебної зради уже ніхто не міг.

Уже був ранок, коли ми під'їхали під будинок «Сокул под золотом гвоздем». Тут на нас вже очікувала військова жандармерія. Перевіривши мобілізаційне покликання, провадили нас до просторої залі, де вже відбувалася реєстрація. В залі панувала неймовірна метушня та шум. Всього зголосилось було коло трьох тисяч резервістів. Крім комісії, вся братія розмовляла українською мовою, лише через гучномовці можна було почути польську мову.

Воєнна комісія працювала безперебійно на повну силу. Закликаних резервістів напливало з кожним часом все більше, так що біля полудня вся заля була вже заповнена по береги українцями, що завтра мали класти свої буйні голови за свого ворога.

Ранком 29 серпня була дуже погідна й чарівна дніна. Вулиці навколо виглядали, немов би муравлісько. Одні вже носили військовий мундир, але більшість ходила ще в своєму одязі, бо в магазинах не було стільки мундирів на той час.

Уже від першого дня можна було запримітити, що Тернопільський гарнізон був зовсім не приготований до загальної мобілізації. Та ситуація на вулицях з кожним часом змінювалася. Доки покликані вояки сотнями вешталися в своєму

цивільному убранні, то скрізь можна було почути українську мову чи пісню. Але воєнна машина старалася якнайшвидше забрати під військову команду з вулиць всіх українців, за яких поляки вже в той час не були певні.

Касарні в Загребелі скоро заповнилися вояками, що одержали амуніцію та зброю. Але для сотень інших бракувало не тільки приміщень, але також обмундирування, взуття і навіть крісів. На все це доводилося чекати аж до наступного дня.

Щоб розв'язати проблему з приміщенням, команді була приділена велика школа на вулиці Тараса Шевченка, в якій формувався новий полк з трьох батальйонів. Та з амуніцією та обмундируванням вийшла ціла комедія: в магазині не було всього подостатком щоб одержати те, що треба, зокрема відповідний розмір. Треба було брати те, що тобі давали. Якщо щось не підходило, то треба було мінятися з іншими, бо розміри було або завеликі, або замалі. В таких одностроях вояки виглядали як карикатури. Та ж сама проблема була з взуттям. Дехто одержував по два черевики на ліву або на праву ногу. Тоді приходилося між собою шукати пару та шукати розв'язки цієї проблеми. Після цього жебрацького обмундирування нам видали зброю і по 25 набоїв з застереженням, щоб без наказу «пшиложоних» невільно заладовувати крісів.

Вороги «ойчизни» — німці — стояли ще дивізіями напоготові на кордоні, а в командному й підстаршинському складах панували переполох і паніка, з чого жевріла безмежна радість в серцях українських юнаків, що очікували тільки якогось принагідного заворушення. Поляки були свідомі того, що на українців, над якими вони так брутально знущалися, не можна покладати ніякої надії. Повстання поневоленого народу могло вибухнути кожної хвилини. Йому зразу ж прийшли б з допомогою ті змобілізовані тисячі українців, вже готових, зі зброєю в руках.

Щоб не допустити до заворушення «збунтованих хлопуш на Східніх Кресах», щоночі до Тернополя прибували транспорти чистокровних поляків із «Велько Польськей», а на їхні опорожнілі транспорти заладовували українців і транспортували під німецький кордон.

Я і мій товариш Дмитро Матуш були приділені до другої сотні першого батальйону. Для мене було дуже дивним те, що за попередньої військової служби я був приділений до важкого машинового карабіна, а тут призначили до залоги незначного гранатомета. Ця картина зразу переконала мене, що поляки спеціально не хотіли давати важкої зброї в руки українцям.

Військові вправи провадилися щоденно поза містом. На них завжди поруч зі мною був друг Дмитро. Після вправ була обідова пора, після якої збиралися ми, українці, групками, щоб обмінятися новинами чи зустрітися з рідними, що жили в тому місті або приїздили з близьких чи подальших сіл.

В принараджінних зустрічах з рідними ми старалися через них нав'язати зв'язок з організацією, щоб бути в контакті на випадок зриву українського народу в Тернополі, або взагалі в Західній Україні. Але, на превеликий жаль, всі наші заходи не увінчалися успіхом, бо жодного зв'язку ми не добились. Якщо й існував на той час якийсь зв'язок в окрузі, то для нас він не був доступним та відомим, бо з нашої братії ніхто про нього не знав, а тих, що знову я, годі було розшукувати, бо їх всіх я залишив у тернопільській тюрмі.

Одного разу ми з друзями йшли вулицею міста. Перед собою побачили велике скупчення військовиків та цивільних. Коли ми наблизилися ближче, то почули по радіо заклик, в якому сповіщалось населення, що польські відвічні вороги — німці знаходяться на самому кордоні «ойчизни». Та що треба всьому населенню стати рука в руку та плече в плече на оборону цієї «ойчизни» від гітлерівських банд. Від цієї обманної пропаганди ми були чимало здивовані. Кляті вороги напередодні свого загину мають ще собачу смілість закликати до оборони своїх кордонів тих, яких не встигли ще вимордувати по тюрях чи в Березі Картузькій!

Нарешті, прийшов так довго очікуваний день! 1 вересня 1939 року. Німецька армія переступила польські кордони. Війна! В касарнях та по всіх військових частинах загострено дисципліну. Нам негайно видали дещо додаткових набоїв, по 5 гранат та протигази. Без особливої перепустки не можна було виходити до міста, а в нічну пору ми перебували в повній бойовій готовності, так, що навіть ніхто не розбирався до спання.

Слідуючого дня під час польових вправ над нами появилися розвідувальні німецькі літаки, що наводили страх на військо та цивільне населення. У нас, українців, точилися дискусії над ситуацією завтрашнього дня. Що німці переможуть, і то в скорому часі, Польщу, було цілком ясно. На війну покладались великі надії. Але як Гітлер потрактує Україну — невідомо. Вже трохи прояснялася ця ситуація, і виглядало так, що на будуче в українського народу немає ніяких рожевих надій.

Хоч західній ворог в тодішній час був великим жахом для Польського Панства, а не для поневоленої України, та все таки

було переконання, що політика Гітлера не увінчається радісним успіхом для українського народу, хіба ще більше поневолити його. Доказом такої політики було передання Закарпатської України в 1938 році мадярам.

Серед ночі 4-го вересня оголосили тривогу. Сотні в повній бойовій готовості вишикувалися по коридорах і чекали дальших наказів. Так перестояли кілька годин. Щойно на світанку одержали наказ заходити в кімнати. Опісля ходили чутки, що десь біля Збаража «збунтовані хлопи» повстали проти поляків, і наш полк повинен був від'ехати на допомогу Збаражському гарнізонові.

З фронтів доходили досить невеселі для поляків вістки: перші оборонні фронтові лінії німці розгромили своїми панцерними дивізіями, польська армія розбита і панічно втікає, без надії дати німцям спротив. У Тернополі жахлива паніка й хаос паралізували все життя в місті. «Цивільна Оборона Народова» копала глибокі рови на передмістях та в парках. Але бомбових нападів ще не було, лише час до часу над містом високо пролітали розвідчі німецькі літаки, на які поляки не відважувались навіть пустити одного пострілу з протилітунських гармат.

Останні години радости й смутку в Тернополі. Була це чудова погідна недільна дніна. До школи прибули сотні рідних та знайомих, щоб попрощатися з нами, може, вже в останній раз. Передчувалося, що ситуація може змінитися на гірше. Дійсно, на другий день в ранніх годинах прийшов наказ, щоб перший батальйон готувався до від'їзу. В школі зчинилася шалена метушня і пакування речей в наплечники. Після сніданку — збірка дружинами і марш до магазинів, де нам видали запасову білизну, шоломи та так звану «залізну порцію» — з м'ясними консервами та кількома бісквітами. Повернувшись з магазинів, ми заладували одержані речі в наплечники.

Після цього приготування ми отримали наказ, що за п'ять хвилин маємо бути в повній бойовій готовості на подвір'ї перед брамою. О восьмій годині ранку з'явився майор з сотенным, перевірили ряди вояків — чи когось не бракує в рядах і чи забрали з собою призначені речі. По генеральній перевірці командир батальйону дав наказ маршу сотнями за браму, де вже на нас чекала полкова оркестра. Під звуки цієї оркестри ми відійшли до залізничного двірця.

Осіннє сонце освітлювало наші засмучені обличчя, коли ми проходили вулицями міста. Друг Матуш йшов зі мною в одній чвірці. Він дуже вболівав за залишеною дівчиною, і я, як міг, старався розрадити його. Сотні вийшли на станцію. Замовкла

оркестра та повернулася в місто, а ми почали заладовуватись на транспортові вагони.

— Поглянь, Дмитре, хоч ще раз на наш дорогий Тернопіль,— сказав я до нього, заходячи до вагону,— бо, може, це в останній раз сьогодні його бачимо!

У Дмитра від душевного переживання заблищали сльози в очах. І дійсно, для нього це було останнє прощання. Не минуло й два тижні від тієї хвилини, як він впав, мов скошена квітка, від куль німецького скоростріла. Віддав своє юне життя не за Україну, але за зненавидженого окупанта — Польщу.

Неначе довга чорна змія мчався наш транспорт на захід пропам'ятного дня 5 вересня 1939 року. У вагонах було заладовано від 130 до 140 вояків. Це були переважно сини українського народу, яких поляки везли з-під Збруча, Збаража і Тернополя, мов отару овець, на гарматне м'ясо. Наша дорога проходила через Глубічок Великий, Курівці, Цебрів, Озерну, Зборів, Золочів, Львів. По всій трасі нас зустрічало населення квітами та із сльозами бажало нам в скорому часі здоровими повернатись щасливо до рідних домів. Наш транспорт, підсиленний другим льокомотивом, не зупинявся на жодній зупинці та мчав швидким ходом, щоб якнайскоріше доставити своїх пасажирів до призначеної мети. Наша братія у вагоні між собою розмовляла тільки українською мовою та навіть не звертали увагу на польських підстаршин, які не дуже то любили слухати «хохлацьку» мову між вояками у польських мундирах.

Українці добре знали, куди їх везуть поляки і які наслідки можуть їх чекати. Але добре знали вони й те, що іншого виходу для них немає, лише тримати терпеливо при собі зброю та очікувати слушного моменту. Бо ніхто з українців не бажав собі підставляти голови під святе Євангеліє за Польщу.

Поїзд мчав все далі й далі, проминаючи рідні оселі, поля, чарівні гаї, луги та міста. В наших серцях залишався безмежний біль та смуток, бо, може, вже востаннє бачимо рідні околиці й батьківщину. Залишаючи дорогу Тернопільщину, щоб не виявити перед ворогом своїх болючих переживань чи страху перед надходячою воєнною хуртовиною, ми заспівали стрілецької пісні:

Їхав стрілець на війнонъку,
Прощає свою дівчинонъку.
Прощає, миленька, чорнобровенъка,
Я йду в чужую сторононъку.

Пісня підбадьорила й тих, що недавно повінчалися чи

залишили в колисці немовлятко. Для них це була дійсно трагічна хвилина розпуки. Але воєнна хуртовина не мала жодних сантиметрів ні до кривавих сліз, ні до душевних переживань. Наш транспорт проїздив місто Зборів. На прощання хлопці затягнули:

Прощай, сад зелененький,
Прощавай, родино,
Прощай, гаю зелененький,
Прощавай, люба дівчино...

З усіх вагонів неслісъ у соняшне Поділля стрілецькі та народні мелодії. Хоч полячня, яка знаходилася між нами, з незадоволенням крутила носом, бо не дуже їм до смаку були українські пісні, та вони були у меншості, тому не рішалися забороняти нам співати.

Вже було коло третьої години сполудня, коли наш транспорт зупинився на головному двірці міста Львова. Тут ми мали вже довшу зупинку. Команда транспорту видала наказ, що нікому не вільно залишати вагони без дозволу військової жандармерії. Сидячи у вагонах, ми через отвори дверей спостерігали таку метушню та хаос, яких попередньо ще ніколи не бачили. Цивільних людей на станції взагалі не було. Весь рух знаходився під контролею воєнної жандармерії та військовиків.

Вже сонце хилилось за обрій, як наш транспорт рушив у дальшу дорогу. Поїзд посувався чомусь дуже повільно та надто часто зупинявся з довшими перервами. Настрій з кожним разом мінявся. Українські мелодії затихли за тих кілька годин транспорту, бо хлопці почувалися вже досить перевтомленими та голодними. Поляки підбадьорювали себе «надійно-переможною» пісенькою: «Ми перша бригада, єєди заєлземи до Гамбурга, то злапами і повесіми tego Гітлера мурге». Далі нахабні поляки потішали себе тим, як то вони будуть поводитися з німецьким жіноцтвом у переможному поході польської армії на Берлін.

Надворі почав спадати вечірній присмерк, а з ним і прийшов час на вечірню перекуску. Кожний новоспечений «фронтовик» брався до наплечника і розправлявся з харчами, які одержав при останній зустрічі з родиною у Тернополі, а якщо хтось нічого не мав, то одержував від своїх друзів.

Хоч від Львова до Перемишля було коло 40 кілометрів, але транспорт їхав туди цілу ніч. Лише перед сходом сонця наш транспорт зупинився на станції. Почулися свистки та наказ вийти з вагонів на 15 хвилин. Почалася метушня, бо кожний старався якнайшвидше вискочити надвір подихатим свіжим повітрям, розім'яти свої кості та полагодити свої потреби. На пероні

задзвеніли «манерки», кожний старався набрати собі води. Бо ніхто не знав, коли буде мати знову нагоду запастися водою, а спрага в дорозі велика.

Хаос і замішання в Перемишлі були ще більші, ніж ми бачили у Львові. З розмов з вояками, що їхали із заходу на схід, ми дізналися, що німецькі літаки на території вглиб Польщі контролюють шляхи, бомбардують військові транспорти та деякі головні об'єкти в містах. Для нас, українців, це були приємні новини, бо нашим бажанням було, щоб чимскоріше скінчилася війна і ми могли повернутися на звільнені від польського ярма рідні землі.

Після зупинки наш транспорт посувався в напрямку Ярослава, але таким черепашим кроком, що навівав жах. Бо ж кожну хвилину могли налетіти німецькі літаки та знищити транспорт разом з невинними українцями. Приблизно біля 10-тої години ранку поїзд зупинився за кілька кілометрів від Ярослава у відкритому полі. Потім прийшов наказ залишати вагони та формуватися в сотні, відтак наш батальйон рушив маршем в північно-західному напрямку від міста. Нам було незрозуміло, чому нас не везуть далі до призначеної дівізії в Скерневіцах. Але на це питання скоро прийшла відповідь сама, бо через кілька сот метрів ми побачили перед собою жахливу картину: залізнична колія була знищена, а рейки були порозкидувані на десятки метрів. Телеграфічні стовпи були повалені, лише залишились кругом глибокі ями від вибухів німецьких бомб, а над Ярославом підносилися чорні клуби диму від горіючих будинків, час до часу освічувані спалахами високого полум'я. Дивлячись на таку руїну, ми оставпіли: ніхто з нас не бачив ще німецького фронтовика, а вже перед нами були страшні наслідки війни.

Командант батальйону мав на думці, як видно, якнайскоріше перемаршувати попри залізничну колію тих кілька кілометрів до станції, там заладуватись на поїзд та їхати далі до призначеного місця. Але не встигли ми пройти навіть ще кілька сот метрів, як над нами з'явилися німецькі літаки досить низько, бо можна було добре бачити хрести в них на крилах. Літаки, пролітаючи над нами, сипнули вогнем скорострілів по наших сотнях. Навіть не треба було давати наказу «ховайсь», бо наші хлопці, рятуючи своє життя, порозбігалися на всі сторони, і кожний падав до землі, де лише попало. Після зникнення літаків нам стало ясно, що добитися до станції буде абсолютно неможливо. Тому, замість йти до міста, нам було наказано посуватись навмання через поля на захід. Страх перед ворожими літаками додавав «оборонцям моцарства Польського» енергії.

Вони майже бігом проминули село Павлосово і майже не зчулись, як опинились в лісі. Тут послідував наказ ховатись під великі розлогі дерева, а головно ховати зброю та інші металеві предмети, щоб не було відблисків на сонці.

Цілий Божий день високо над лісом пролітали ескадрильї ворожих літаків, навіваючи своїм гудінням чимало жаху. Ми ввесь час ховалися під кущами, мов ті зайці, бо мали заборону стріляти в їх напрямі. Для нас, українців, це був наявний доказ того, що польська армія від перших днів війни була неспроможна боронити незалежність своєї «ойчизни».

Під вечір, коли вже не було такої небезпеки бути поміченими ворожими літаками, ми залишили ліс і помаршували на станцію. Ale вільного транспорту в нашому напрямку не було. Довелося чекати ще якесь час, поки прийшов транспорт з порозбиваними вагонами та кількома платформами, на яких були встановлені протилітунські гармати. З Ярослава ми вирушили вже біля 12-тої години ночі. Посувалися обережно та досить повільно, бо залізничну лінію, добре таки пониженню, лагодили нічною порою. Отак повільно, мов би черепашим кроком, ми посувалися до світанку. Коли стало зовсім ясно на дворі, збільшилась небезпека бути поміченими ворожими літаками. Несподівано спостерігач зауважив, що у напрямку транспорту наближається літак. Ще не зовсім розібравшись, чи це дійсно ворожий літак, він підняв тривогу, і протилітакові гармати зразу ж почали стріляти по літаку, що наблизався. Не минуло й кілька секунд, як літак скрутіло, й він упав недалеко від транспорту. Поляки з цього дуже раділи, що збили ворожого літака. Ale коли наблизилися до збитої машини, то побачили, що то був польський літак. Тоді вони дорікали собі, що «малисьмо одного літака і самі знищили його».

Після цієї гумористичної пригоди транспорт посувався поволі все далі на захід по відкритій місцевості. Уже було після обідньої пори, коли несподівано із-за узгір'я надлетіло кілька ворожих літаків. Хоч був наказ в разі налету ворога не виходити з вагонів, та коли люди вчули розриви важких бомб навколо транспорту, то про всякі накази забули, і вся братія на зламаний карк утікала в поле від транспорту й ховалася в кущі.

Коли поляки в паніці розбігалися по полю, мені стало дуже смішно: замість того, щоб переможно йти до Берліну, як вони ще зовсім недавно вихвалялися, вони ось тут полохають зайчиків по полі. Я не витримав та нагадав своїм друзям вчоращеню чваньковитість поляків, за що й отримав зразу нагінку від поручника, який підступив до мене, поплескуючи рукою по зброй,

та сказав мені:

— Цей револьвер я ношу не для гітлерівців, але для таких сукиних синів, як ти, гайдамаку!

Від цих слів мені стало ще більше ясно, з ким українці ідуть на фронт і за яку погань мають класти своє життя.

Через кілька хвилин наліт літаків на наш транспорт припинився, вітер розвіяв дим від вибухів, і братія поверталася, але вже не всі, до транспорту. Льокомотив і половина транспорту були знищені вщерть, і стало зовсім ясно нам, що наш транспорт тут кінчиться, і до наміченоЯ мети — Скерневіце — ми ніколи вже не доїдемо. Отже, не було іншого виходу, як формуватись сотнями та скорім маршем дістатися до недалекого лісу, щоб знову не стати об'єктами для німецьких літаків. До міста Пшеворська залишилося всього кілька кілометрів, але ми до нього навіть не наблизилися, бо весь час кружляли по лісі. Батальйон залишився без зв'язку з командою полку, а це означало з однієї сторони — безцільну метушню в лісових нетрях, а з другої сторони — брак медичної опіки та харчового постачання.

До вечора ми маршували лісом у північно-східньому напрямку. Потім вийшли на шосе і в темряві форсованим маршем посувалися до світанку. Приблизно коло 9-тої години вийшли на річку Сян, де зустрілися з іншими військовими частинами, також в хаотичному стані та без зв'язку з головною командою штабу. Але вони принаймні мали польові кухні, і нам пощастило одержати по півлітри горохівки та по шматку хліба. Це вперше нас нагодували після від'їзду з Тернополя. Наш курінь розташувався над берегом річки. Хоч стояла чудова погода, всім був даний наказ, щоб не роздягалися та не заходили у воду. Можна було тільки скинути взуття та обмити ноги та трохи обмитися перший раз за три дні.

По недовгому відпочинку та відживленню наш курінь вирушив у дальшу дорогу в північному напрямку, згодом перебралися через Сян і посувалися в напрямку містечка Синяви, де було запляновано залишитися на ніч. Та з цього пляну нічого не вийшло, бо як тільки ми наблизилися до Синяви, то побачили жахливу картину: того самого дня на Синяву налетіли ворожі літаки та скорострільним вогнем і бомбами понищили багато будинків та поранили і вбили багато цивільного населення. Наш курінь вирішив залишити доторяющую Синяву і рушив далі у дорогу.

Була вже вечірня пора, тому можна було вже сміло

маршувати головним шляхом в напрямку містечка Тарногруд. По дорозі прийшлося зустрічати тисячі переполоханих втікачів з возами, наплечниками та торбами в руках, які зі своїм скромним маєтком рятували своє життя від німців. Нешасні втікачі прямували на південь, розказуючи, що німецькі танкові частини вже перли до Сяну біля Розвадова і Стальової Волі. Чим більше ми наблизялися до Тарногруду, тим більше ми зустрічали втікачів. Маси народу залишали напризволяще свої оселі й утікали від німців навмання, куди тільки бачили їх очі. Нам просто не вірилося, що за такий короткий час німецька армія перейшла всю територію Польщі й опинилася над річкою Сян. Було дуже важко просуватися назустріч такій масі втікаючого населення, тому вкінці прийшлося залишити битий шлях для цивільного населення, а самим посуватися польовими та лісовими дорогами. Вже надходила нічна пора. Ми готувалися до чергового маршу в нічній темряві. Але раптом одержали повідомлення, що в цих заліснених теренах оперують вже німецькі патрульні загони, які можуть наскочити на нашу частину. В той час ми знаходилися на відстані 300 метрів від лісу. Негайно відсунулися на похиле узгір'я та зайняли оборону. Зразу ж пішли в рух лопатки. Нікого не довелося підганяти чи пояснювати, як має окопуватися лежачи, бо ніхто не хотів бути відкритим перед ворожими пострілами, якщо б дійсно наскочили німці.

Ніч була погідна і зоряна. Не було найменшого подуву вітру, тиша стояла така, немов би нікого тут не було. Але кожний в той час думав про своє життя, а не про спання. Ми знали, що знаходимося на відкритому просторі без жодного зв'язку з іншими частинами. Хоча наш курінь нараховував коло тисячі бійців, все таки ми були нездатні до оборони, бо крім кількох ручних тяжких карабінів та гранатометів, не мали ніякої зброї. Зрештою, яка в нас, українців, могла бути бойова готовість заради поляків стріляти в німецьких вояків, на яких ми очікували довгий час як на визволителів українського народу від польської неволі?

Через деякий час повернулися послані дозорці, які не виявили ніяких слідів перебування німців. Тому команда рішила на світанку залишити позиції та вирушати в дальшу дорогу. Чим далі посувалася наша частина, тим більше ми відчували перевтому від важкого наплечника, майже 40 кілограмів, та від постійного недоідання. Хоч старшини й бачили наше положення, та нічим не могли зарадити, бо й самі знаходилися в такій складній та безвиглядній ситуації, лише старалися підбадьорюва-

ти нас облудними обіцянками, що в Тарногруді на нас чекає кухня з добрим сніданком. Хоч їх обіцянкам ніхто не вірив, але нікуди було дітися, треба було посуватися, доки було сил.

Сонце вже стояло досить високо, коли наша частина залишила битий шлях і підійшла до лісу, звідки вже було добре видно Тарногруд, до якого було ще кілька кілометрів дороги. Щоб не бути поміченими німецькими літаками, довелося розташуватися нам в кущах на узлісся, де ми побачили сліди бою з порозбиваними гарматами, спаленими автами та порозкидуваними іншими речами воєнного характеру. Ясна річ, що для нас ця картина не була такою трагічною, як для поляків. Ми лише дивувалися, що ще не бачили фронту, ані німецького вояка, а вже слідують такі спустошення в частинах польської армії.

Надворі була ясна й тепла погода, тому кожен зміг добре відпочити та набратися нових сил до дальшої дороги. Цілий день над головними шляхами кружляли німецькі літаки. Під вечір сигналом труби нам було наказано оформлятися в сотні. Дивлячись на розкидану воєнну амуніцію, я сказав до своїх земляків:

— Хоч не маємо ми в наплечниках хліба, то при нагідній окazії наберіть хоч собі набоїв, не на німців, а проти тих, з котрими маршуємо, щоб в крайньому випадку мати їх подостатком, бо зброя без набоїв не має ніякої вартості.

Поки вся братія повибиралася з кущів, друзі встигли набрати собі по кілька десятків набоїв і поспішили до сотні. Залишивши місце відпочинку, пішли уже не по шляху до Тарногруд, а польовими та сільськими дорогами в західному напрямку. Просувалися без всяких пригод до світанку. Як тільки зробився ясний день, голодні вояки почали розглядатися, чи не можна десь роздобути чогось єстивного. Плодів на деревах вже не було, хіба морква й капуста на городах. Сміливіші завертали до селянських хат та просили хоч би шматок хліба. Але ті, хто заходили з чесною душою та не нахабно, виходили ні з чим. Безоглядні ж поляки зі зброєю в руках навіть нікого не питалися, заходячи в хату. Розбивали все крісами та нещадно грабували, що тільки потрапляло їм під руки. З кожним днем вояки робилися все безсильнішими від голоду та від дощів, так що скоріше вже виглядали як отара овець, а не військова частина.

Під час денного маршу над нами не раз кружляли німецькі літаки, коли ми проходили повз бідні оселі. Та літаки нас не атакували, мабуть, з огляду на те, що не хотіли нищити мирного населення. Під вечір, проходячи повз дуже бідне село, ми довідалися, що вже недалеко знаходиться німецька армія, яка

вже через кілька днів буде тут. Для нас, українців, це була надзвичайно радісна вістка, бо ми вже і так молили Бога, щоб якнайскорше прийшли німці, і закінчилося, нарешті, це хаотичне повзання полями, бо в іншому разі від перевтоми й голоду прийдеться й так нам пропасти намарно. Але в той час іншого виходу не було, лише триматися своєї частини та підкорятися наказам своєї команди, бо в разі віддалення від команди на кожного падало підозріння як на дезертира, за що чекала на місці куля в лоб.

Нічною порою погода змінилася на гірше. Почав накрапати легенький дощик. Вояки, вичерпані фізично, взагалі вже не трималися строю, як військова одиниця, але кожний тягнув свої ноги, як тільки дозволяли йому сили. Чим глибше в ніч, тим більше почав мочити нас дощ. Посувалися ще якийсь час по розмоклій грязюці. Нарешті було вирішено зупинитися на спочинок в кількох стодолах, що були недалеко від дороги. Змоклі до краю, зайдли ми до стодол та розташувалися на сухій соломі та снопах.

Хоч не було дозволу роззуватися, та всі почали стягати взуття та промоклий однострій, і незабаром вся братія поснула мертвим сном. Лише вартові залишилися біля стодоли на той випадок, щоб припадково не наскочили німці та не спалили вояків разом із стодолами.

Перевтомлені хлопці спали глибоким сном, але, на превеликий жаль, недовго. Біля третьої години ранку засвистіли свистки та почувся наказ: в повній готовості виходити на поле до збірки. В стодолах зчинився повний кошмар. Світло робити було суверо заборонено. Кожний зривався з міцного сну та не міг опам'ятатися, що з ним діється. В темряві нелегко було у півпритомному стані знайти всі свої причиндали — взуття, наплечник і зброю. В метушні я кажу до Дмитра і ще трьох інших земляків:

— Накриваймося соломою, немов би нічого не чули в міцному сні.

Зарилися соломою з думкою, що перебудемо так до ранку. Ale не так воно сталося. Через кілька хвилин до стодоли зайдов поручник з двома підстаршинами і знайшли не лише нас, п'ятьох українців, але, на превелике наше щастя, ще кількох поляків, накритих соломою. Розлючений поручник зразу спитав прізвища, з яких, напевно, зорієнтувався, що ми не поляки, а «гайдамаки». Витягнув револьвер та почав верещати, що за зраду «оїчизни» всіх нас розстріляє. I хто зна, чим би скінчилася ця нічна подія, якби не було з нами кількох поляків. Ми, чимало

налякані, схопили наплечники та кріси й вийшли до своєї сотні. З гарячого переживання нас відхолодив дощик. За цей час повернулися дозорці з повідомленням, що недалеко звідси знаходяться вже німецькі патрулі. На таку вістку треба було поспішно залишати стодоли та крізь поля й луги маршувати далі по розмоклій грязі під дощем.

На світанку покинули польову дорогу й вийшли на головний шлях, яким кілька годин маршували без ніяких пригод. Але коло десятої години ранку хмари розвіялися, засвітило ясне сонце, а з ним і прийшла небезпека нападу німецьких літунів, що зразу ж почали кружляти над нами досить низько. Щоб не попасті під вогонь летунських скорострілів, ми знову залишили головний шлях і чимшивидше маршували до недалекого лісу. Там розташувалися під узгір'ям між розлогими деревами й сушили на сонці намоклій однострій та чистили зброю. Згодом сотенні з кожної сотні вислали додаткові патрулі за продуктами до недалеких осель. По відході патрулів за хлібом послідував наказ, щоб всі зібралися навколо попід дерева, що чимало зацікавило вояків. Всі хотіли почути від своєї команди про загальний стан воєнних дій та про дальшу ціль нашого безкінечного маршруту.

Після кількох хвилин схвильованого чекання надійшов майор зі своїм адъютантом. Якщо вірити його словам, то польська армія спромоглася здобути вже всю східню Прусію і Берлін, в якому тепер відбувається парада перемоги. А тому, що Англія оголосила Німеччині війну, то в недовгому часі можна очікувати радісного закінчення наших труднощів. Будьмо, отже, сильні духом, терпеливі й витривалі ще якийсь недовгий час, поки польським непереможним арміям пощастиТЬ зліkvідувати ворожі дивізії на території нашої батьківщини, яка ніколи не забуде нашої посвяти та жертвоюю боротьби.

Бо пляни найвищої воєнної стратегії полягали в тому, щоб без великих жертв і пролиття крові пустити німецькі частини якнайдальше вглиб нашої території, щоб тим самим розширити фронтові дії в користь нашої перемоги. Інформаційні звідомлення підбадьорили польських фанатиків, що були дуже задоволені з того, що їхні колеги роблять переможні марші в Берліні. Але для нас, українців, було досить дивним, щоб майор міг казати такий абсурд, а чомусь приховав правду, що польській армії залишилося ще кілька днів голодувати та переховуватися по лісах.

Повернулися залоги з кількома сільськими возами, наладованими вижебрами, а скоріше награбованими хлібом та

іншими харчами. Щоб хоч трохи підкріпити всіх голодних вояків, цього було замало, бо при обчисленні вийшло по одній буханці хліба на 12 вояків, але все ж це було краще, ніж нічого.

За цілий день перебування в лісі висох наш однострій. Цілий день з-під кущів ми прислухалися до гудіння моторів важких бомбовиків, які пролітали над нами та час до часу скидали бомби на поблизькі містечка або засипали заліснені терени фосфорово-запальними бомбами. Перед заходом сонця залишили ліс та головним шляхом пішли в західному напрямку до річки Сян. Заходяче сонце на обрії гір виглядало чомусь таким червоним, мов би купалося в морі крові. Дивлячись на цю загадкову картину, я звернувся до свого приятеля:

— Глянь, Дмитре, на сонце, як воно заходить червоно!

Дмитро, з вдачі трохи флегматик, дивлячись на спадаюче сонце, зі слізами промовив:

— Нині, чи завтра — все одно прийдеться нам, побратими, марно загинути від німецьких чи наших бандитів куль, бо у мене немає найменших надій і віри, щоб я дочекався щасливо повернутися ще колинебудь під стріху рідної хати...

Вранці одинадцятого вересня підійшли до села Королівки, навколо якого побачили багато війська різних формаций. Ми зупинилися на відпочинок за селом, в якому зовсім не було видно мешканців. Через деякий час відпочинку ми отримали наказ переглянути та почистити зброю. Це могло означати, що, мабуть, прийдеться тут зустрітися з ворогом. Негайно були розіслані розвідники не тільки до річки Сяну, але й поза річку. Ситуація виглядала досить невтішною. Через деякий час повернулася розвідка з тривожними вістями, що німецькі з'єднання знаходяться вже за кілька кілометрів від річки, а танкові патрулі час до часу доїжджають до Сяну без найменшого опору польської армії.

Одержані такі звідомлення, старшини вже не мали часу на перевірку зброї, лише негайно оголосили бойову готовність, та наша частина негайно рушила в напрямку Сяну. Наша частина зайняла позиції над самим руслом річки, у віддалі яких 400 метрів від мосту, через який проходив головний шлях у напрямку Леженськ-Тарногруд. Під вечір одержали наказ окопуватися, але на цей раз не для лежання, а для стояння, через ворожі бомбові напади, щоб не було великих людських жертв. Між нашими позиціями зайняли становище кілька важких кулеметів і три гранатомети. До пізнього вечора ми окопувалися до свого росту, не знаючи, що буде: чи врятуємо своє життя, чи загинемо в

готовому гробівці.

Пізнім вечором до наших становищ приїхали дві кухні з варивом. Видали майже по літрі гарячого супу і по великому шматку хліба.

Перша ніч на позиціях була погідна й тепла. Головним шляхом через місто втікало переполохане населення від наступаючих німців. Всі стримувалися від найменшого галасу, і ніхто не відважувався засвітити хоч би найменше світло. Сотнями втікали люди через річку, яка в нашому місці була неглибокою. Нам доводилося допомагати нещасним втікачам вибиратися з намоклими речами на стрімкий берег. Вони безрозсудно лишали свої доми й утікали, не знаючи куди й по що, бо німці все одно їх завтра чи пізніше і так догонять.

Ранком 12 вересня, як тільки почало світати, перед нашими очима постала жахлива картина: на головному шляху, на мості, мов ті бурхливі хвилі, плив натовп з клунками на плечах, з дітьми на плечах, а між ними — польські вояки з розбитих німцями частин, що стрімголов утікали за річку із збросю, а часто й без неї. Навіть не можна було собі уявити такої картини, що польська армія утікала в такому безладді, часто навіть роззута та без одностроїв. Цей панічний страх втікаючого мирного населення й фронтовиків передався й нам, коли ми несподівано почули звуки труби. Всі ми по команді зразу заняли свої приготовані становища.

Незабаром над нами з'явилися ворожі розвідчі літаки, навіть не дуже високо, на які з оборонної лінії поляки не зробили ні одного пострілу. Через якийсь час над нами вже закружляли кільканадцять літаків, відтак опустилися дещо нижче і сипнули бомби невеликого калібрУ та посіяли вогнем скорострілів. На втікаючі через міст маси людей німці не звертали уваги, мабуть не мали в пляні нищити цивільних утікачів та руйнувати важливий для комунікації міст через Сян, який з біgom часу буде конче потрібним для їхніх частин. Чим далі минав час, тим небезпечнішою та більше хаотичною представлялась ситуація польської оборони, бо не було чим створити спротиву німцям — ні танками, ні летунськими ескадрильями.

Часто-густо втікаючі цивільні люди та вояки були настільки ослабленідалекою дорогою, нервовим напруженням та тагярем на собі, що не витримували переходу через річку та падали просто у воду. При переході через річку їх перевіряла місцева жандармерія, щоб з того боку не перейшли часом «диверсанти». Деякі особи були ними затримані, чи то були дійсні диверсанти,

чи ні — ніхто не зінав, і що після того з ними сталося, також ніхто вже не довідався.

Я останнім часом все шукав й не міг відшукати того шовіністичного поляка, який грозив своєю пістолею, що він носить її не для гітлерівців, а для таких, як я, щоб при нагоді помститися на ньому. Але, мабуть, він був поранений чи вбитий в часі налету, або з якоїсь іншої причини залишив наш курінь, бо вже ніколи більше я його не зустрічав.

На протязі всього того часу вдень і вночі через міст постійно снували вози та піші, втікаючи за річку Сян. Ранком 14-го вересня ще можна було бачити втікачів, але в основному це вже було не цивільне населення, а польське військо, що безладно втікало без зброї та одностроїв. Така невесела картина переконувала, що вже незабаром і у нас прийде до зудару з німцями, які можуть вже напасті на наші позиції кожної хвилини.

Приблизно о 9 годині ранку наші розвідники повернулися із-за Сяну з повідомленням, що танкові з'єднання ворога зайняли вже Ніско та Рудник, перейняли контроль над головним шляхом і тепер без найменшого опору посuvаються до русла річки. На ці тривожні звідомлення ми дістали наказ бойової готовності: зайняти свої позиції та чекати дальших розпоряджень.

Хоч розвідчі літаки та чорні бомбовики безперервно гrimіли над нашими головами, та вони навіть уваги не звертали на наші позиції. Лише з поблизуких міст доходили сильні детонації вибухів, після яких підносилися дими. Було дуже дивно, що ворожі літаки пролітали так низько понад протилітунськими гарматами, але «моцні» поляки не відважилися пустити ні одного гарматного пострілу, боячись, мабуть, не зрадити своїх позицій.

Наша оборона закінчилась досить несподівано і майже комічно. Приблизно в полудень всякий рух через міст був припинений, лише якийнебудь одинокий селянин час до часу переїздив возом, наладованим домашнім скарбом, та водою невеличкими групками пробиралися втікачі, які оповідали, що німці вже сьогодні, мабуть, опиняться під Сяном. Ще через деякий час на головному шляху почувся крик: «Німці надходять!» Кілька вояків, мов божевільні, бігли босі і по-дикому верещали. Їхній крик несподівано перервала труба, яка сповіщала вже не про оборону наших позицій, але про відступ. Ця команда полякам не дуже подобалася. Але нам, українцям, вона була дуже сприятлива. Бо краще мучитися довгим маршем, ніж ризикувати своїм життям за ненависну Польщу. По всій лінії зчинилася метушня. Тисячі вояків залишали свої окопи та хаотично

відступали від берегів Сяну.

По дорозі в напрямку села Королівки до нашої частини було приділено сім возів — чотири санітарні й три вози з різною амуніцією. Раніше вони належали частині, що потім була розгромлена німцями. Командант куреня та сотенні розжилися на коней, з чого самі поляки кепкували: наша команда сіла на коней, щоб скоріше втікати від німців.

Не встигла наша частина відійти далеко від Сяну, як вчувся вибух такої страшної сили, що аж задрижала земля. Це польські сапери знищили міст, щоб перешкодити перехід танкових частин ворога через Сян.

Щоб не стати жертвами ворожих літаків, ми змушені були залишити головний шлях і чимшише добитися в лісовий терен, в якому згодом розташувалися на відпочинок до вечірнього присмерку, бо перехід денною порою являвся ризикованим та небезпечним більше, ніж попередньо. Вже в темряві залишили лісові укриття та посувалися у напрямку Тарногруд-Ксезнопольо. Та наші розвідники донесли, що німці вже зайняли містечко Янув Любельський і наближаються до Білгорай. Тому ми змушені були змінити напрямок нашого маршруту на схід. Цілу ніч маршували польовими та лісовими дорогами крізь бідні лемківські оселі. Мешканців по селях майже не бачили.

Вранці 15 вересня залишили головний шлях і по відкритій місцевості посувалися до Лукова. Але не довго ми йшли спокійно, бо несподівано із-за узгір'я з'явилися декілька німецьких літаків та вогнем скорострілів заставили нас розбігтися по полю, мов зайців. Після зникнення ворожих літаків ми зробили облік втрат. На щастя, не було вбитих, лише кілька вояків було поранено. Все це виглядало для нас дуже дивно й загадково. Вже два тижні ведеться війна, ми не бачили на свої очі ще ні одного ворога, а кругом все знищене вогнем та бомбами, залізничний рух повністю спаралізований, биті шляхи під контролею ворожих літунів, по яких ніхто з нас ще й одного пострілу не зробив, хоч вони невпинно переслідували нас. Нам тільки було дуже прикро, що між пораненими вояками були в більшості українці, які ні в якому випадку не хотіли воювати за Польщу.

Цілий день ми знову перебували в укритті, а увечері прямували далі. Наступного дня не встиг наш курінь вирушити з лісу, як наші розвідники звідомили, що ворог захопив вже недалеке місто Краснистав та наближається до села Щебрзешин по головному шляху, недалеко від містечка Замосць. Такі звідомлення були наявним доказом того, що наш курінь

знаходиться в оточенні німців з півночі, заходу і півдня, а нам залишився лише один шлях — втеча на схід, до більшевиків.

Отак, в хаотичному відступі, в оточенні ворога, ми посувалися на схід через місцевості Луков та Олександрію. Перевтома і голод виснажували нас до крайності. Населення, втікаючи з своїх хат, забирало з собою все єстивне або закопувало десь у городі. Живности — курей чи качок — не можна було зварити, бо було суворо заборонено палити вогні, щоб не зрадитись димом перед ворогом. Ми мали лише подостатком води, але від чого її пити, коли утроба марша грає від голоду? Але не було іншої ради, як ще деякий час триматися на ногах і по змозі з останніх сил маршувати. Бо кожному було ясно, що в короткому часі, якщо німецькі війська не вимішають нас із святою землею або зроблять каліками, то ми напевно попадемо до полону німецької армії.

На світанку 16 вересня ми переправились через річку Танев і згодом зупинилися над її руслом в лісі. День був гарний і теплий, кожний вязався лагодити свої особисті справи. Нарешті, можна було спинитися, помитися, випрати сорочки та онучки із спітнілих ніг та перебратися в запасову білизну, щоб з поту і бруду не завелися в нас приятельки людської недолі.

Нічним маршем посувалися ми до світанку 17 вересня. Наша команда, мабуть, вже й сама не знала, куде веде курінь, а де знаходиться ворог. Маршували чарівною долиною, любуючись її краєвидами. Несподівано цю ідилію перервав свист і розрив артилерійських шрапнелів над нашими головами. Частина зразу розбіглася на оборонні становища, чекаючи кожної хвилини появи німців.

Ворожа артилерія обстрілювала нас так, що набої перелітали над нашими головами або не долітали, та, на велике наше здивування, ми вийшли майже без жертв. Після цього ранішнього привітання німцями ми сковалися знову в лісовій гущавині й чекали довший час, доки повернуться наші стежі. Вони доповіли нам, що вже за кілька кілометрів від нас, біля Юзефова, знаходяться німецькі війська. Зрозуміли було, що ворожі розвідники також розіслані по лісових нетрях та уважно слідкують за нашим переміщенням. Коли помічають наші сотні, то дають сигнал ракетами, після чого ми знову попадаємо під артилерійський обстріл.

На звідомлення нашої розвідки вже не було коли розташовуватися в залісненій місцевості, ми лише негайно оформлялися в сотні й рушили в дальшу дорогу швидким

темпом, щоб не попасти у ворожі руки. Навколо нас були жахливі картини: побиті вояки й цивільні, попухлі коні лежали, мов би грубі колоди дерева, стояли побиті автомашини та вози, подекуди ще блимали вогні дрогорючих хат. Ця жахлива картина була доказом гітлерівської «бліскавичної війни». Проти такої мілітарної сили поляки зовсім не були приготовані ні в терені, ні в повітрі. Тому німці за кілька днів розгромили всі оборонні лінії польських дивізій на заході, а тепер докінчують ліквідувати ці частини, що весь час відступали на схід.

Біля обідньої пори переходили попри оселю Гута Рожанецька. Дорога проходила крізь села та хутори. По дорозі пробували заходити до селян, якщо були в хаті, щоб випросити дешо з харчів. Та селяни, видно, дуже «любили» поляків, бо кожного разу віповідали: «Перед вами були вояки й все зgrabували». Єдиним рятунком для нас було шукати по городах залишенню моркву, редьку чи качани капусти.

Під вечірню пору ми посувалися крізь село, що не зазало досі бомбардування і було досить спокійним. Селяни нікуди не розбігалися, кажучи: «Куди ж втікати?» Виглядало так, що це було українське село. Але годі нам було зраджуватися перед ними, що ми їхні брати, бо бачили, як шаліють польські шовіністи, яким вже земля горіла під ногами: «Якщо ми програємо війну, то тільки через збунтованих українців». В цьому селі поляки показали своє злочинне нутро. Коли виrushали з нього, то послідував наказ: «Пустити червоного півня». Без найменшої потреби через кілька хвилин все село перетворилося в море вогню. З цієї злочинної дії ляхів у нас стиснулось серце від болю, що не німець плюндрює селянські оселі, але із помсти нищить їх шовіністична банда.

В ніч на 18 вересня ми вже не маршували, а розташувалися недалеко річки та чекали світанку. З огляду близького розташування німців було вже небезпечно йти вночі, щоб випадково не натрапити на ворога. Вранці пройшли залізничну лінію, що пов'язувала Майдан Сопоцькі й Гребенне та була вже вщерть зруйнована бомбами, а вагони були порозкидувані на віддалі у кілька метрів. Дійшовши до головного шляху, що провадив з Юзефова до Томашова, зупинилися біля недалекого лісу. Тут вже стояло багато військових формаций і кілька протитанкових гармат. Їх обслуга гордилася тим, що мала сутичку з німецькими танками та два з них знищила. Шлях був під контролем польової жандармерії, і ніхто з цивільних не міг ним користатися. Ми зайняли позиції скраю лісу, звідки дуже добре було видно рух ворожих танків біля Юзефова. Над нами часто

пролітали чи кружляли ворожі літаки, але, на превелике наше щастя, не положали поляків, що, мов би зайці, перебували під кущами, навіть не окопуючись. По якомусь часі нашого перебування в кущах підїхала польова кухня іншої частини, і нам видали по півлітри супу та кілька сухарів. Наїстися не було чим, але дещо заспокоїли голод.

Після обідньої пори ми вперше побачили німецьких вояків: польська стежа наскоцила на німецьку та захопила їх у полон. Їх відвели в глибину лісу до команди штабу, та вони, мабуть, сонця більше не побачили, бо через кілька хвилин ми почули револьверні постріли з того місця, куди були запроваджені німецькі вояки.

Під вечір ми дістали наказ посуватися далі. Після денного відпочинку йшлося непогано. Все далі посувалися в залісену місцевість. Все темніше ставало навколо, так, що тяжко було відрізняти людей від дерев. В такій темряві ми маршували десь до першої години ранку. Але німецькі розвідники, видно, добре слідкували за рухами польських частин. Бо несподівано в лісі, недалеко від нашої колони, ми побачили три червоні ракети високо над деревами. Зразу нам стало ясним, що це ворожа розвідка подає сигнали для артилерії. На результат не треба було довго чекати, бо через кілька хвилин почулися постріли гармат, та снаряди почали падати якраз на нашу маршову частину. Всі, рятуючи своє життя, ховалися за товстими деревами, що захищали від відламків снарядів та верхівок дерев, які, мов скошені, падали на землю. Артилерійський вогонь довго не тривав. Але були знищені дві підводи разом з кіньми та вбито кілька вояків. Поранених було кільканадцять. Навколо в темряві було чути благання поранених та іржання недобитих коней. Найбільшим лихом було те, що в темряві нічого не можна було побачити, а робити світло було заборонено. На довший постій вже не було часу. Треба було якнайшвидше маршувати далі, щоб знову не потрапити під обстріл ворожих гармат. Санітари підібрали поранених, а неушкоджені люди вирушили далі в похід. Ніхто не зізнав, які ми мали втрати, бо в хаосі й темряві не було зроблено жодного підрахунку. Наша частина поповнювалася в часі повільного маршу вояками, що згубилися від своїх частин та блукали по лісі. Отак ми йшли до світанку 19 вересня. Ще не сходило сонце, як ми, попри товсті смереки, вийшли на узлісся, а там вже видні були орні поля та сільські забудовання. І тут знову нам довелося пережити неприємну несподіванку: німецькі снайпери, що сиділи, замасковані, поміж гіллям смерек, засипали нас, неприготованих, вогнем з автоматів. Вмить

роздіглися ми, як зайці, і залягли до оборони, думаючи, що то наступають німецькі частини. Коли ми зайняли оборонні позиції, снайпери вже більше не торохтили автоматами, мабуть з тої причини, що не хотіли зраджувати своїх криївок. Для певності були розіслані стежі вглиб лісу, але перевірка не дала жодних доказів присутності ворожого війска поблизу нас, а за снайперами на деревах шукати не було коли. Тому ми обережно виходили з-за дерев й посувалися далі у південно-східньому напрямі. Маршували вже вільним кроком, бо вояки були перевтомлені й голодні та заледве волокли ноги. Вже близько ранку дійшли ми до сільських забудовань. Тут вже було повно польського війська. Там я побачив десятки легких і важких гармат. Я зразу подумав собі, що вони готові до втечі, бо жодна з них не зайняла оборонного становища. Дивним було, що вже стільки днів наш курінь пробирається крізь поля й ліси і ні разу не зустрічав артилерії. Я навіть зразу думав, що поляки взагалі вже її не мають. А тут, на превелике диво, стільки гармат в одному місці.

Навколо чулося торохотіння скорострілів і вибухи гранат, але це нас не дуже тривожило, бо голод заставляв нас шукати чогось поїсти, хоч би скляночку кави, якої ми не бачили вже два тижні. Згодом сотник скликав сотню, кажучи до нас:

— Хлопці, маємо корову, тепер постараїтесь картоплі, то матимемо добрий обід.

Всі зраділи та, схопивши шоломи з голів, розбіглися шукати картоплю. Розуміється, і я з ними. Хоч я й радів цьому несподіваному доброму обідові, та пригадав, що це якраз день моого народження, який не віщував мені ніякої радості. З жалем і згадкою про минуле, ковтаючи рясні слізози, ніс я свій шолом, повний картоплі.

Наше нетерпеливе очікування доброї вечері несподівано перервало сюрчання свистка, що скликало наш курінь до збірки. Про причину не треба було довго думати, бо нерадісна музика скорострілів помітно посилилася та наблизилася до нас. На це вказав нам командант куреня, якого я за цілий час нашого «бойового» маршу бачив лише другий раз. Він ще раз ствердив, що ми знаходимося в німецькому оточенні.

— Німцям вдалося оточити нас,— сказав він. — Тепер мусимо з цього оточення вириватися. Единим шансом виходу з цього кітла є для нас напрям на Львів. Отже, мусимо негайно йти на пролом. Нехай кожний викине з своїх наплечників все, що тільки обтяжує його. Перш за все перебратися в свіжу білизну.

Залишити при собі зброю, амуніцію, протигази і плащи.

Виконуючи наказ, ми вже й забули про смачний обід, бо мали пригноблений настрій. Бо хто знов, чи не буде ця свіжа білизна не одному з нас останньою. Наші думки скоро були перервані клекотом гарматних розривів. На нас посипалися снаряди з усіх сторін. Земля дрижала від розривів снарядів і бомб. Від фосфорових снарядів почали горіти будівлі. Так мусили виглядати Содом і Гомора. Снаряди скочували верхи високих дерев, в паніці люди бігали в усіх напрямках, не знаючи, куди сковатися, падали та знову піднімалися, поранені благали рятунку. Десятки інших замовкли зразу, розірвані на кусні.

Біля мене під грушею лежав мій друг Дмитро. Коли снаряд відтяв верхівку дерева над нами, Дмитро схопив мене за руку й крикнув:

— Втікаймо на противлежну сторону!

— Лежи! Куди втікати, бачиш вже перед собою тих, що втікали! — закричав я йому в вухо, щоб почув мене у тім пекельному гаморі. — Де будеш шукати собі смерти? Якщо вона за тобою шукає, то й ось тут, під грушею, знайде.

Отак, не рухаючись із місця, ми дійсно пережили щасливо це жахливе бомбування, коли навколо нас десятки віддали своє життя. Гураганий вогонь тривав недовго, але дим і тумани від нього заслонили сонце. Не пройшло й кілька хвилин після цього пекла, як на конях прискакали розлючені старшини і почали виганяти недобитих вояків, щоб займали лінію оборони у відкритому полі. Чим ближче ми підбігали до лінії оборони, тим більше бачили побитих вояків, що лежали кругом у калюжах крові. Ця жахлива картина відбирава прямо останні сили, так що не було змоги бігти далі. Та на це не було іншої ради. Треба було свідомо йти під ворожі кулі.

Ми з Дмитром добігли до дороги, де перед тим стояли замасковані під деревами гармати. Тепер цю дорогу не можна було перейти, бо нею плила кров, неначе вода після проливного дощу. Поміж розкиданими гарматами лежали убиті й поранені вояки та чути було іржання недобитих коней.

Побачивши цю картину, я тільки молив Бога, щоб не залишив мене калікою на все життя.

Поки ми йшли поміж загороди городів, ми нічого не бачили, що діється у відкритому полі. Біля мене по лівій стороні біг Дмитро з ручним машиновим карабіном у руках. Кілька метрів за нами з'явився поручник на коні з револьвером у руці та наказав: «Вперед!» Вибору не було: загинути можна було чи від німецької

кулі, чи від польської. Ми перебігли через прогалину за городи і аж тут допіру побачили дійсне пекло... З місця впав я в рядки картоплі та крикнув до Дмитра:

— Кидай свого карабіна та падай скоріш між рядки!

Дмитро завагався падати, мабуть, був заляканий польським поручником за плечима. Напевно, ворожий скоростріл був випадково наставлений на цю щілину в огорожі, бо не встиг я ще влізти між рядки, як почув вже від Дмитра: «Рятуй, брате!» та побачив, що він повалився неживим на землю. Дмитро заснув навіки за справу своїх ворогів на 25-му році життя дня 19-го вересня на лісовій галявині недалеко Томашова Любельського.

Навколо було чути розpacливі благання порятунку. Деякі перестрашені поранені підіймалися, шукаючи захисту чи медичної допомоги. Ale ніхто не міг прийти на поміч, бо німецькі скоростріли не тільки стинали з ніг польських вояків, але й гичку з картоплі. Лежачи в рядках, я із слізами на очах приглядався на цю криваво-смертельну картину.

Ворожа артилерія підсилила гарматний вогонь, била на край лісу, де знаходилась перша лінія оборони польської армії. Під сильним вогнем гармат і скорострілів поляки не встояли і в панічному хаосі відступали через відкрите поле, де їх часто доганяли кулі та гранати.

Розриви падали послідовно, щокілька метрів один від одного, і цей вогонь наблизався чимраз ближче до наших позицій. Від всього цього на мене повіяло жахом смерти. Я почав щосили порпати під собою землю, бо лопаткою було неможливо, бо невпинно сікли скоростріли. З кожним свистом надлітаючого снаряду мені здавалось, що ось цей впаде на мене, і за секунду від мене не стане й знаку.

За кілька десятків метрів від мене направо стояла не розвалена ще стодола. Із-за неї показалася з польської сторони тачанка з важким кулеметом. Обслуга зайняла становище біля цієї стодоли і відкрила вогонь по наступаючим німцям. Мені прямо не вірилося, що в такій безвихідній ситуації знайшлися ще фанатики, що одним кулеметом хотіли стримати наступ німців. Та не довго прийшлося тим фанатикам положати німців своїми пострілами, бо в повітрі заклекотів снаряд й потрапив прямо у тачанку. За секунду від кулемету, обслуги і коней не стало сліду, немов би їх там ніколи й не було.

Гарматні снаряди безперервно свистіли в повітрі й розривалися за кілька метрів від мене. Найбільше жахливу хвилину прийшлося пережити в той момент, коли в повітрі

зам'якотіли гранати і почали падати переді мною. Лежачи напівживим, я з-під шолома приглядався оком, що діється кругом мене. Ця жахлива картина вивела мене з рівноваги, і я вже хотів пересунутися на кілька рядків, та якийсь голос духа шепотів до мого серця: «Не шукай смерті сам! Лежи на місці! Як маєш бути поранений чи убитий, то ось тут є твоє призначення!» Я послухав голосу свого духа та чекав на Боже призначення.

Снаряди м'якотіли навколо мене, та одне м'якотіння дало мені знати, що це вже настає моя черга. Я тільки притулився обличчям до землі, чую — впав снаряд біля мене, але не розривається, лише шипить. По хвилині я трохи піdnіс голову й бачу, що в третьому від мене рядку наліво шипить ще один снаряд. У мене зродився ще більший жах, про який я пам'ятатиму все своє життя. Бо в цю хвилину в мене не тільки посилило волосся, але в скорому часі випало. Доки цей снаряд шипів на землі, я був повністю переконаний, що коли він розірветься, від мене й сліду не залишиться на землі. З таким міркуванням я чекав вибуху, та по кількох хвилинах шипіння припинилось. Аж допіру мені прийшло на думку, що то був запально-фосфоровий снаряд, а не розривний...

Після якихось 20-30 хвилин артилерійський обстріл по наших позиціях припинився. Тільки понад наші голови з пронизливим свистом пролітали снаряди, доганяючи недобиту польську армію.

З туманів диму та куряви доносилися благання, ридання й стогін поранених. Ще дим не розійшовся, як вже за кільканадцять метрів перед нами показалися німці у синіх одностроях, що лавами наступали на наші позиції. Німці наступали майже на п'ятирів полякам. На постріли поляків відповідали вогнем ручних автоматів, яких польська армія майже не мала. На постріли поляків німці не падали до землі, лише приклякали на одне коліно, пускаючи серію пострілів, і вже готові були до дальнішого наступу. Багато старшин і підстаршин пробували ще в останні хвилини втікти від німців до лісу. Німці зразу до них не стріляли, лише кричали: «Гальт, гальт!» Якщо поляк зупинявся, то від нього відбирали лише зброю, а тих, що не слухали й утікали далі, стріляли по ногах, переважно в зап'ятки черевиків. І через нерозсудну втечу багато поляків були прострілені в ноги.

На цю фронтову трагедію поляків я приглядався вже спокійно та радів тим, що вже чорт побив польське лицарство, а я залишився живий та не поранений. Відтак думаю: найкращий час показатися мені в картоплях. Не встиг я ще піднятися на ноги, як

чую вже переді мною за кілька метрів німець держить наставлений на мене автомат, даючи знак, щоб я падав на землю. Я впав, а він знов щось галасує і показує рукою, щоб я підвісся та йшов до нього. Я з несподіванки встав з гвинтівкою в руках, тоді він знову дав знак, щоб я залишив зброю на землі й підніс догори руки. Я з переживань ніяк не міг його зрозуміти, тому німець три рази клав мене на землю, поки я зрозумів, що треба відкинути зброю і підняти руки вгору.

Опісля я дуже дивувався, що німець був дійсно доброю людиною, бо це було на лінії фронту, і він міг з першої хвилини послати мене на лоно Авраама, так само, як це робили поляки з німецькими фронтовиками. Вони не брали їх в полон, а ліквідували їх там, де вони попадалися ім до рук.

Як я вже встав без зброї та з піднятими руками, німець замахав до мене, щоб я підійшов до нього. Він обшукував мене, чи не я маю захованої зброї, тоді наказав відстебнути амуніцію, де у мене було понад 300 набоїв і майже повний хлібак. З такої кількості набоїв німець був дуже здивований. Довелось їх викидати перед німецьким фронтовиком. Коли він побачив в мене велику кількість набоїв, він впевнився, що я не стріляв його камрадів.

Коли я скидав з плечей плаща для перевірки, чи немає захованої в мене зброї, то прина гідно побачив, що він прострелений в трьох місцях. Але, коли це трапилося, я так і не пригадую. Чи в той момент, коли друг Дмитро упав, чи в часі лежання між рядками картоплі.

Німець роззброїв мене та передав під охорону інших фронтовиків, що сірими лавами посувалися за поляками. Поляки в паніці відступали в Янівські ліси, над якими звисали тумани димів.

ПОЛОН

Полонених зігнали з усіх закутин лісової місцевости на простору галевину, звідки можна було побачити жахливу картину, де перед кількома хвилинами смерть косила фронтовиків польської армії. Куди б не глянув — кругом лежали убиті й поранені, що простягали руки, благаючи допомоги чи просили добити їх, щоб не мучилися.

Німці, не гайнючи часу, на швидку руку відчисляли по чотири полонених і видалили ім по одному шмату грубої тканини. Під охороною санітарів ми забирали тяжко поранених воїнів з поля бою, але до них уже не належав мій друг Дмитро — він лежав

убитий. Я лише зі сльозами на очах закрив йому навіки очі.

Довгою колоною транспортували поранених до медичного осередку, що знаходився на відстані двох кілометрів від лінії фронту. Між пораненими були в більшості кровні брати-українці.

Ми четверо несли тяжко пораненого відламком гранати українця, для якого вже не було найменшої надії на життя. Граната вирвала з його правого боку частину черева, так що з середини висувалася утроба. Він благав слабким голосом: «Брати! Не мучте себе! Краще залиште мене тут. Мені й так вже небагато лишилося...» Нелегко доводилося дивитися на нещасного, що в страшних муках так тяжко карався, ще й за чужу справу! Донесли його майже напівживим до медичного польового центру й залишили, але як довго він ще мучився — годі сказати!

В маршовій колоні я довідався від своїх земляків, що в останніх хвилинах бою командир нашого тернопільського батальйону, бачачи, що пропадає армія, а з нею польська держава, взяв машинний карабін в руки та бігав по лінії фронту, давав накази воякам стріляти по ворогові, доки німецька куля не скосила його на вічний спочинок. З батальйону залишилося нас не більше 90, що попалися до неволі, а кількасот — загинули на полі бою чи залишилися пораненими.

Невільників гнали через високе узгір'я, звідки було видно гендалеко, як німці роззброювали приблизно 11 польських дивізій.

До полону гнали військовим строєм — чвірками. Колона невільників з бігом часу все більше поповнювалася групами полонених, так що вже під вечір нас вже було до кількох тисяч. Нас гнали польовими шляхами і через залиснену територію, де по обох боках дороги виднілись жахливі картини воєнних дій. Лісові дерева якщо не були знищені вогнем від фосфорових бомб, то були скошені гарматними пострілами. Куди б лише не глянув — кругом видніли порозбивані гармати, транспортові авта з воєнним вирядом, польові кухні, а навколо лежали вбиті фронтовики обох армій, як також лежало багато коней, порозриваних снарядами.

Під вечір німці майже подвоїли конвой у нашій колоні, так що кожні чотири чвірки пильнувало двоє конвоїрів з готовими до стрілу автоматами. Відтак був проголошений суровий наказ: вразі хтось вискочить із ряду — буде застрілений. Хоч кожний з нас почувався виснаженим фізично за ті три тижні, але під страхом смерті всіми силами старалися ми не відставати та маршували далі в невідому путь з душевним задоволенням, що

все ж таки залишилися живими та не каліками.

В часі маршу між полоненими було багато офіцерів, що намагалися приховати це, відчепивши свої старшинські відзнаки і зробилися рядовими фронтовиками. Один із таких шовіністів — бувший капітан, йдучи поруч зі мною в одній чвірці, постійно нарікав і проклинав українців.

Під суворим і строгим контролем нас гнали вільним маршем, без відпочинку майже до світанку. Під час нашого нічного маршу ми чули кілька пострілів біля нашої колони, але чи конвоїри підстрелили когось з полонених — невідомо.

Ранком пригнали нас до села Юзефів. Тут загнали за браму на просторе подвір'я місцевого костела, що вже було заповнене невільниками. Завдяки погожій погоді було приємно віддихнути свободіно від вчорашнього пекла та маршової перевтоми — через цілу ніч. Площа була обведена високим муром, зо два метри, так що німцям було легко тримати під контролею кілька тисяч полонених. Поставили лише на входовій брамі до костела залогу із скорострілом і кількох вартових поза муром. Хоч ми вже трохи перепочили, та голод не давав спокою. Деякі, що дійсно були ослаблені фізично, здалися на Божу ласку і, безсилі, лежали попід мурами. Сильніші духом та фізично старалися у цій тяжкій ситуації допомогти якось собі й своїм безсилим друзям.

Як тільки селяни довідалися, що в костелі перебувають полонені, вони, переважно жіноцтво, виносили хліб та варену картоплю до загороди, біля якої стояли вартові. Німці, на превелике диво, поставилися до невільників досить гуманно. Вони дозволили деяким полоненим, найбільше по десять, перебратися через мур до селян за поживою. Коли одна групка поверталася — пускали інших. Та не так легко було в такій масі голодних людей добрatisя на перелаз через мур. Часто-густо доводилося не одному повернатися назад без хліба чи картоплі.

Після полуночної пори біля одного кулемета на мурі вартові дозволили по кілька чоловік йти понад сто метрів на поле назбирати собі картоплі. Хоч не було дров чи води варити сиру картоплю, все ж таки я сказав до своїх земляків:

— Що буде, то буде, я обов'язково мушу піти по картоплю, щоб гладати її навіть сирою.

Допхався до муру, вискочив з тяжким трудом на мур і чимшивидше побіг до рядків з картоплею. Не встиг я ще дійти до них, як на моє превелике щастя, підбігло до мене кілька жінок з вареною картоплею в казанах. Не маючи жодної посудини, я підставив полу плаща, жінка насыпала туди кілька гарячих

картоплин, з якими я чимдужче втікав, щоб інші голодні не відібрали.

Хоч для нас п'ятьох було замало цих кількох картоплин, та все ж таки за цих кілька днів ми трохи підкріпилися до дальнього невільничого життя.

Місце в костелі та навколо нього зовсім не відповідало перебуванню там кількох тисяч полонених, бо не мало жодних харчових магазинів, ні води до пиття, а тим більша проблема була, що не було де викопати рова, щоб було тільки одне місце для відправи своїх потреб. Тому ми повинні були полагоджувати свої потреби там, де тільки могли.

Німці були свідомі того, що перебування в таких негігієнічних умовах може витворити якусь пошестять, яка може знищити не тільки тисячі полонених та цивільне населення, а зачепити й іх. Тому на третій день почали оформлювати полонених у сотні й після полудня під конвоєм ми залишили костел з площею навколо у страшному смороді.

Полонені, що були виснажені голодом і перевтомою з попередніх днів фронтових дій, марщували вільним кроком — ніхто не спішився в табори неволі. Навіть конвоїри не були такі строгі, як попередні, лише йшли попри невільників, не підганяючи до скоршого маршу, тільки виконували свій обов'язок. Коли ми переходили через село, селяни виносили хліб, варену картоплю та відрами воду, що відсвіжувала нас від спраги.

Конвоїри залишили голодних полонених на цій площі, а самі зникли в темряві. Невільники розлазилися, наче мурашки, шукаючи чогось поживного, щоб не впасти від виснаження. Хоч ніч була погідна, та досить холоднувата для тих, що не мали ніякої одежі. Тому вони мусіли підкрадатися до господарських забудовань та красти десь в'язку соломи, сіна чи дров. Через недовгий час в темряві почало блімати світло вогнищ. З кожною хвилиною цих вогнищ ставало все більше. Біля них грілися невільники та пекли знайдену картоплю, кукурудзу чи навіть кормові буряки, щоб хоч якось підживитися та не впасти з голоду. В той час я вже також почувався настільки ослабленим, що зробився зовсім безсилий та не міг сам собі допомогти в ту темну ніч. Лежав на землі та роздумував; хоч був я ослаблений фізично, мав ще сильну тягу до життя. Тому я примусив себе піднятися, перемагаючи слабість, та піти поміж вогні з надією зустріти когось із своїх знайомих, що розійшлися в нічній темряві. Ходив від групки до групки та приглядався до облич при

світлі вогнищ. Незабаром мені здалося, що хтось покликав мене моїм родинним прізвищем. З дива я здригнувся, затримався біля великого вогнища та побачив, що хтось махає до мене рукою. Підійшовши близче, я із здивуванням впізнав свого друга Богдана Різника, з яким ми разом були на військовій службі в Лодзі. Богдан, побачивши, в якому я знаходився становищі, сказав своїм друзям, щоб зробили мені місце біля нього. Відтак я познайомився із своїми сусідами з дому та з друзьями по військовій службі. Отак несподівано, серед ночі, я знайшов товариську підтримку.

Богдан, знаючи, який я раніше був фізично здоровий, запитав мене, що трапилось, як я дійшов до такого виснаження. Я пояснив друзьям, що всю свою силу залишив в підвалах тернопільського комісаріату. Тоді нові друзі організували між собою скромненьку вечерю для мене та положили біля вогнища, щоб я поспав.

На світанку мене розбудив Богдан, кажучи:

— З'їж швиденько трохи гарячого тіста та мусимо якнайскорше залишити цю площу, бо вартові на ніч залишили нас без всякої охорони.

Мені прямо не хотілося вірити, що могло щось подібне трапитися. Здивований, я підвівся і побачив на вогні якесь відерко, в якому Богдан варив тісто. З великим здивуванням спитав:

— Звідки ти, Богдане, так рано спромігся на тісто?

Богдан, пораючись біля вогнища з приготуванням сніданку, усміхаючись, відповів:

— Тісто позичив у доброї сусідки поблизу. Тут маєш воду для миття, а коли з'їмо тісто, то помандруємо в дальшу дорогу, як вільні, без конвойрів.

Під час снідання ми запримітили в сірому світанку, що більша кількість полонених уже розійшлася в різних напрямках. Розправившись з гарячим тістом, що добре підкріпило нас на силах, ми залишили догоряюче вогнище, з поспіхом вдяглися та чимскоріше покинули це місце, поки не прийшли німці, щоб забрати нас під свою охорону. Нас 18 українців рушили в напрямку залісненої території, що виднілася перед нами приблизно в двох кілометрах.

Йдучи через село, в якому проживали переважно українці, ми допитувалися у селян про німецькі частини в даній окрузі. Та виглядало так, що в поблизьких селах немає постійних військових частин, тільки час до часу проїжджають на

мотоциклах німецькі патрулі. Деякі селяни радили нам, щоб не попастися знову до німецької неволі — перебратися у цивільний одяг та перебути кілька днів у селі між своїми людьми. Інші радили розбитися на групки по два чи три чоловіки — так буде безпечніше посуватися на схід. Та цю пораду ми не виконали через те, що не хотіли натрапляти на польське військо, що ще не капітулювало та переховувалося в лісах.

Пробираючись виключно польовими та лісовими шляхами, під вечір підійшли ми до Рави-Руської. Зайшли в село, щоб попросити трохи хліба та хоч склянку молока. Дорогою зустріли селян, від яких довідалися, що ніби пару днів тому прибула сюди дивізія українських січових стрільців з Австрії. Тепер мобілізує нові сили до української армії. Хоч ми не дуже вірили цій вістці, знаючи, що Львів зайняли большевики, які ніколи не дозволили б створити дивізію з українських січових стрільців, та все таки рішилися йти в напрямку до Львова. Якщо б дійсно сталося таке чудо, що створилася дивізія УСС, то ми б до неї дуже радо зголосилися як бувші фронтовики з польської армії. Тільки невідомо, чи фортуна сприятиме нам пробратися щасливо через німецькі фронтові лінії під Равою-Руською.

Уже було сполудня, коли ми залишили залисену місцевість і вийшли до села. Назустріч нам ішли два військовики з польської армії. Яке ж було мое здивування, коли я побачив своїх друзів: Петра Мазура з рідного села і Василя Палямара з Янківець! Вони також вирвалися з німецького полону та блукали голодні, шукаючи харчів. Ми запропонували ім приєднатися до нашої групки, але вони, мабуть, не хотіли того, бо сказали: «Ми тільки зайдемо до господаря по склянку молока та зразу вас догонимо». Вони затрималися там, і на цьому раз назавжди розійшлися наші шляхи.

В цьому ж селі ми довідалися від свідомих селян, що Львів зайняли большевики і там нема ніякої української дивізії, що це кимось зфабрикована брехня. Від цієї інформації у нас пропало всяке бажання пробиратися до Львова — під сталінську тиранію.

Під вечір польовою доріжкою ми вийшли на простору леваду й пішли у напрямку містечка Гребенне. Не пройшовши далеко, почули за спинами гудіння мотоцикла. Оглянулися й побачили перед собою німецького фронтовика, що їхав прямо за нами. На такі зустрічі ми вже були приготовані, бо знали напевно, що раніше чи пізніше вони будуть. Німець підїхав. Побачивши, що ми не маємо ніякої зброї, запитав польською мовою:

— Звідки тут взялися, хлопаки?

Ми розповіли поручникові, що в дійсності трапилося з нами, як були залишені охороною та подумали собі, що можемо повернутися до своїх домів. Поручник покрутив головою, злізаючи з мотоцикла, та сказав:

— Такого зарядження я не чув, щоб польських вояків звільнити з полону.

Він ще раз обшукав нас легенько, чи не маємо ми зброї. На наше велике щастя, він не заглядав до наших плащів, де ми мали таки два револьвери, які знайшли в лісових чагарниках та тримали при собі на випадок охорони від якогось нападу. Лагідно сказавши нам: «Відпочивайте тут, я незабаром повернуся до вас», поручник сів на мотоцикл та від'їхав. В той час ми могли розбігтися та сховатися в недалекому лісі, та не було найменшої потреби втікати — не було куди. А тим більше були певні, що німці не будуть тримати в таборах за дротами українців, бо українці не воювали проти німецької армії. З такою надією, що німці нам не вчинять кривди, ми підійшли до рівчака з водою та втопили свої револьвери, щоб не наробити собі непотрібного клопоту. Через якихось п'ятнадцять хвилин під'їхав поручник з транспортовим автом, кажучи:

— Сідайте на авто, поїдете до головної команди, там буде вияснена справа вашого звільнення.

З великим задоволенням заладувалися ми на машину та поїхали за кілька кілометрів. Аж опісля ми побачили, що попалися на німецьку фронтову лінію. Привезли нас на головну команду, що була розташована в просторих будинках, розташованих досить далеко від головного шляху та цивільного населення. На головній команді перекладачем був той самий поручник, що привіз нас сюди. В часі переслухання ми пояснили офіцеру в ранзі майора, що ми не поляки, а українці, що ми не йшли на фронт добровільно, а нас на це примусили поляки. Як тільки майор довідався, що ми — українці, зразу змінилася атмосфера до більше прихильної, ніж була попередньо. З цього ставлення до нас ми зробили висновок, що німці звільнять нас до цивільного життя.

Після переслухання нашої справи, запровадили нас до польової кухні, видали по літрі гарячого супу, якого ми не мали вже понад три тижні, відтак кожному видали по двофунтовій коробці консервованого м'яса, по пачці сухарів та пачці цигарок, кажучи при тому:

— Тепер від'їдете до міста Ярослава. Там знаходиться спеціальна комісія по справах полонених, що дасть вам більші

інформації чи навіть посвідки про звільнення, з якими зможете повернутися до своїх домівок. Без цих посвідок ви не можете бути вільними.

З подякою забрали ми видані нам харчі та вийшли на подвір'я, де вже на нас чекало транспортове авто.

Вже була темна ніч, коли авто зупинилося перед великою брамою, біля якої при світлі ліхтарів метушилися німецькі фронтовики з автоматами в руках. Наказали зійти з авта і погнали за браму на площе, що по береги була заповнена польськими невільниками. По краях площи стояли німці, тримаючи наготові автомати. На головних входах стояли залоги з важкими кулеметами. Побачивши цю жахливу картину, ми зразу втратили надію на наше визволення. Ми вже були свідомі, що нас привезли не для звільнення, а для тяжкої неволі.

Хоч не легко було нам приглядатися на цю жахливу картину, але ми не почували ні крихітки докору совісти, бо знали, що іншого виходу в нас не було. Краще залишитися в німецькій неволі, ніж повернатися додому під большевицьку систему.

Пробираючись з великим трудом поміж полонених, ми шукали принаймні когось із знайомих, щоб спитати, яка доля чекає тут українців. Та абсолютно нічого конкретного не могли довідатися, бо ніхто нічого не знов, що за таємниця ховається супроти українців у німецькому таборі.

З бігом ночі все більше напливали більшими чи меншими групами полонені, що їх німецькі фронтовики виловлювали по всій окрузі та звозили на цю площе.

Хоч було чимало прикрим та болючим, що ми ще перед кількома годинами були вільними, на свіжому повітрі, а тут ані поворухнутися в тісноті, ані віддихнути свіжим повітрям, та все таки змушені були примиритися з ходом подій та переносити всі невигоди так, як переносять їх тисячі інших, що ганебно програли війну. В такому переповненному казані не було місця не тільки для сидячого відпочинку, але не можна було встояти на ногах від тісноти. Між полоненими кружляли чутки, що німці не будуть тут довго тримати нас, але в скорому часі вивезуть нас далі на захід. Цією версією потішали себе поляки. Натомість між українцями ходили тривожні чутки зі страхом, щоб не заладували українців в транспортові вагони, мов тварину, і не вивезли на схід. Хоч ми й знаходилися під строгою вартою в полоні, все таки не так боялися їхати на захід, не знаючи точно, що нас може спіктати в Німеччині. Але, що може чekати нас від сталінської тиранії — ми знали дуже добре.

В таких переживаннях про нашу дальшу невідому долю ми перебували в натовпі до пізньої ночі. Уже приблизно біля першої години ранку почулися свистки вартових. Гамір та метушня припинилися. Від брами надійшов наказ:

— Полонені — оформлюватися чвірками з виходом за браму!

Знову почалися шалена метушня й гамір. Кожний намагався відшукати своїх друзів чи знайомих, щоб потрапити в один транспорт та ділити разом долю чи недолю. Шалена метушня заважала оформлюватися в чвірки. Люди, мов сполохана отара баранів, пхалися до брами, кожний проривався наперед, щоб першим вийти за браму. Вартові були змушенні для втримання порядку часто-густо застосовувати автомати. Потім самі стали оформлюватися чвірками — хто тільки попадався їм під руки. Зформовану колону під строгим контролем погнали вулицями міста Ярослава.

Під час метушні й хаосу я розгубився із своїми друзями. Найбільше жалкував я за Богданом.

Хоч українців тут була переважна більшість, та годі було розпізнати їх в темряві, хіба по розмові, якщо не боялися зраджувати себе, що вони є українці.

Пригнали нашу колону на станцію, де на нас уже чекали транспортові вагони, на щастя, криті. Тут німці також не гайнували часу, а зразу ж при допомозі копняків чи автоматів та з вереском «махт шнель» заладовували по 160 полонених до вагонів. Засунули важкі двері вагону, і ми опинилися, неначе б оселедці в бочці, але вже хоч сидячи та опираючись один на одного.

Транспорт довгий час не рушав з місця. Весь цей час ми перебували з тривожними думками, щоб німці цей транспорт, переважно з українцями, не відтранспортували до Рави-Руської та не передали большевикам. З такими бурхливими думками нетерпеливо чекали хвилини, коли ми виrushимо, щоб дізнатися, в якому напрямі нас повезуть.

Вже було біля третьої години ранку, коли наш транспорт нарешті рушив. Аж тепер впав з нашого серця важкий тягар та блиснула знову надія на наше звільнення та вільне життя серед цивілізованого народу західнього світу, а не в кровожадних пазурях московського ведмедя.

Транспорт посувався черепашачим кроком, з довгими зупинками. Ранком, як тільки сонячне проміння почало пробиватися крізь щілини вагону, ми почали нетерпеливо

очікувати зупинки, щоб трохи віддихнути свіжого повітря та при нагоді напитися води. Та наші сподівання були даремні. Поїзд лінивим рухом посувався невпинно до призначеної мети.

Уже було сполудня, як поїзд зупинився. Почулися свистки і вигуки біля вагонів. Згодом відчинилися двері. Біля них стояло по кілька німецьких вояків з автоматами в руках та верещали: «Равс шнель, равс шнель!» Полонені чимшивидше залишали вагони, прямо на зламаний карк скакали, щоб не дістати під ребра копняків або автоматом. Зразу оформлювали чвірками в колону та погнали до недалекого міста. Коли ми проходили повз місто, місцеве населення виносило все, що тільки могло — харчі чи хоч води напитися бувшим фронтовикам польської армії. Конвоїри на все це дивилися спокійно і людей з хлібом, картоплею чи водою від нас не відганяли. Та не довго конвоїри приглядалися спокійно на хаос, що створився під час роздачі харчів. Змушенні були фізичною силою вмішатися в розбурхану масу голодних невільників, що були грізнішою небезпекою від рогатих чи не рогатих тварин. Цивільних людей віддалили від дороги з повідомленням, що забороняється виносити хліб чи воду полоненим. Під строгою вартою нас погнали далі за місто Тарнів.

Уже було сполудня, коли нашу кількатисячну колону пригнали до великих фабричних об'єктів, в яких до війни поляки виробляли штучні погної. Тут нас затримали і по кількастро призначували до одного магазину, в яких не було навіть клаптика соломи. Довелося приміщуватися просто на бетоновій долівці. Та ті люди, що розлазилися поміж магазинами, наче мурахи, шукаючи поживи, знайшла в одному з магазинів паперові мішки, що дуже придалися нам для застелення холодної долівки. Подалі від магазинів знаходилися невеличкі городики, на яких рядками росли морква, бурячки та недозрілі помідори. Все це за одну хвилину щезло з лиця землі. Ніхто не думав про наслідки, а старався якось заспокоїти виголоднілий шлунок. Через свою необачність скоро полонені й поплатилися, бо на всіх скинулася недуга червінки. Від цієї пошести сотні полонених почали качатися по бетоновій долівці в корчах чи діставали скрут кишок. До цього німці не були приготовані ні з медичною допомогою, ні з кухнями, щоб дати хворим хоч напитися гарячого плину. Лише застосовували одну можливість порятунку: тяжко хворих санітарі забирали в лікарню. Решта лікувалися тим, що сиділи годинами на дошках вбиральні, а часом від знесилення впадали в рови.

Магазини були кругом обведені дротяною сіткою, заввишки в два метри, поза якою ходили вартові. При головному вході із чотирьох сторін магазинів стояли залоги з тяжкими машиновими карабінами, неначе б на фронтових позиціях.

Хоч осіння погода була досить теплою, та в бетонових магазинах було вже холодно лежати на паперових мішках, яких не всі й мали, а тим більше були без плащів чи коців. Щоб не перестудитися на холодній долівці, ми змушені були ходити всю ніч по магазину.

Другого дня ранком видали нам по п'ять бісквітів кожному, що для наших голодних шлунків були, як муха для собаки. Та іншого виходу не було, лише надіятися на Божу силу, щоб не вмерти з голоду. Ще три дні видавали нам по кілька бісквітів три рази на день без жодного гарячого плину — хоч би чаю чи кави. Аж нарешті на четвертий день прибули військові кухні, й від цього дня нам почали видавать по півлітри кави вранці, півлітри супу на обід і півлітри кави на вечерю з кількома бісквітами — мабуть, хліба не мали.

Хоч на виснажені шлунки це був досить скромненький приділ харчів, все ж таки від гарячого супу й кави з кожним днем приходили невільники до кращих сил, а з ними знову відродилася оптимістична надія на спасіння з певним переконанням, що в цих магазинах нас триматимуть недовго, скоріше чи пізніше нас вивезуть, бо не залишать же нас тут під зиму!

Одного дня німці оголосили: якщо хтось хворий чи має проблеми з зубами, хай зголоситься до службового в канцелярії, який два рази на тижні буде відпроваджувати до лікаря. На перший день зголосилися лише кілька полонених, що дійсно потребували медичної допомоги. Коли хворі повернулися з міста, то привезли з собою в торбах по одному, а то й по два хліби. Чутка про це швидко розійшлася поміж голодними людьми. На слідуючий день зголосилося вже багато більше полонених, які зовсім не потребували медичної допомоги та згодні були вирвати у дентиста здорового зуба та за це мати змогу купити в місцевій крамниці буханку хліба.

Між тими, що віддавали здорові зуби за можливість купити хліба, були два брати, що походили з місцевості Делятин. Маючи польські злоті, на зміну зголосувалися вони до дентиста, повертаючись кожного разу з більшою щілиною в роті, але з двома хлібинами в торбі. Біля них часто лежали їхні безсилі земляки, що не мали грошей, простягали руку та просили шматочок хліба, на що отримували завжди одну й ту саму

відповідь: «За хліб зуби віддав. Хочеш хліба — віддай свої зуби». Але в дійсності, тут справа була не в зубах, а в золотих, яких мало хто мав у кишенні. Подібних братів було багато, які брали хліб вночі під голови замість подушок, щоб не вкрали голодні земляки. Ні шматочка їм не давали, щоб потім, зацвілий, викидати на смітник ще й кепкувати із своїх земляків, що не вміють дати собі ради в біді.

Я приглядався до братів, що тягалися з хлібом у мішках, а перед моїми очима стояли друзі, що їх я покинув у в'язниці. Між нами панував дух солідарності під гаслом: «Один за всіх — всі за одного». Ніхто із них не мав рабського сумління, щоб споживати таємно свої харчі й щоб голодний друг біля нього слину ковтав.

Нас запровадили до фабричних об'єктів. Командантом бараку, як звичайно, був поляк, що провадив порядок по військовій дисципліні, особливо в часі видачі супу чи кави. Всі ставали в ряди і по черзі піджодили до котлів так, як водилося в армії. Згодом, в порозумінні з німецькою командою, українці відділилися від поляків та зайняли окремий барак, з якого поляки забралися до своїх. Хоч багато українців залишилося все ж між поляками, все ж таки створився бльок з кількасот українців. Це давало нам надію, що німці краще трактуватимуть самих українців, ніж разом з поляками. Ми надіялися, що так нас скоріше випустять із неволі. Нам здавалося зразу, що для українців буде набагато краще, що ми оформилися, хоч і у полоні, у якусь організовану одиницю. Та, на превеликий жаль, не довго ця надія жевріла. Як тільки принесли котли з супом, полонені не ставились чомусь в ряд, як попередньо, але хаотичним натовпом збилися навколо котлів. Не допомагали прохання команданта, ні інших, щоб не робили собі ганебного сорому перед поляками, а тим більше перед німцями, що приглядалися здалека. Та розбурханий голодний натовп не слухав заклику до порядку, але всі в ньому змагалися між собою п'ястуками за першенство набрати собі їсти — доки не перевернули котла. Рідина розплилася по бетоні. Годі вже було її зібрати, бо сотні черевиків змішали її з болотом. Хоч ця картина була болюча, але правдива, з доказом того, що багато бракує ще рабам, щоб будувати разом спільну хату. На другий день при видачі обіду, на сором й ганьбу, стояв німець з автоматом і пропускав за чергою. Ця картина була додатковим доказом того, що без чужого нагая рabi не зуміють ще культурно презентувати свій нарід.

В часі реорганізації українського бльоку я несподівано зустрівся з своїми бувшими друзями по військовій службі. Мирославом Шматою й Михайлом Посмітюхом, з якими я

перебував разом в одній сотні. Ми зраділи цій зустрічі, покинули гамірне оточення в бараку та вийшли на свіже повітря під теплі промені сонця, що його найбільше свого часу використовували полонені для полювання на приятельок, що нічною порою не давали спати — так гризли поза пазуху. Переходячи між будинками, запримітили під дротяною загородою більше скучення полонених. З цікавості підійшли до гурту, що заслоняв прорізану в загороді діру, крізь яку на череві поляки пролізали на волю. Цьому сприяла і відповідна місцевість, що за огорожу мала високі кущі. Так що поляки з поблизьких околиць мали золоту нагоду звільнитися в той час від полону. Про втечу німці абсолютно не могли дізнатися, бо самі не знали точно, скільки полонених тримали в магазинах.

Втеча поляків не робила ніяких труднощів для залишених невільників. Німці не знайшли секретної дірки в загороді, і по кілька поляків кожного вечора втікали на волю.

З початком вересня між українцями закружляла непевна чутка, що незабаром відтранспортують нас до Krakова. Там мали б звільнити українців до цивільного життя. Хто схоче — зможе повернутися до своїх домів, може залишитися в Польщі чи виїхати до Німеччини. В такі фантастичні версії ніхто не хотів вірити, маючи вже доказ з Ярослава. Хоч я критично сприймав всі ці чутки, але був певний, що в цих обставинах бруду та хвороб нас довго тримати не будуть, скоріше чи пізніше нас кудись вивезуть.

Це сталося 19 жовтня. Вранці, після сніданку, повідомили, що після дванадцятої години сполудня ми залишаємо фабричні об'єкти. Цю вістку найкраще сприйняли українці, в яких жевріла надія, що нас, напевно, звільнять з неволі та перевезуть у Німеччину.

Після обідової пори видали кожному по півпачки бісквітів і зразу стали оформлювати у маршові колони, які під строгою вартою гнали у напрямку Тарнова. На станції чекав уже транспорт, як звичайно, з товаровими вагонами, куди зразу з вереском і копняками почали нас заладовувати. Замкнулися двері, і поїзд поволі рушив у дальшу путь. Тим часом у вагоні їхали самі українці, так що можна було вже присісти чи навіть прилягти на підлогу.

Транспорт повільним рухом, з кількома зупинками, посувався цілу ніч. Ранком почувся сильний звук бряжчання заліза під колесами вагону. Ми всі зірвалися з долівки на ноги, кинулися до щілин, через які побачили, що переїжджаємо міст

над річкою Вісла. У нас зродилася радісна надія, що транспорт ось-ось зупиниться і нас виладують з вагонів. Та не так воно трапилося, як ми мріяли й бажали собі. Транспорт продзеленькотів через міст, залишаючи Krakіv, і помчав далі на захід. Як тільки проминули Krakіv, зразу стало відомим, що німці знову обманули українців, яких не везуть до якогось звільнення, але транспортують прямо до свого краю.

Уже було сполудня, як транспорт зупинився. За вагонами почулися вигуки і метушня. По довшому часі відчинилися двері, і конвоїри повідомили, що можна вийти з вагонів, але віддалюватися не далі двадцяти метрів. Неначе б мурашки, залишали ми задушливу атмосферу вагонів і спішили вийти на свіже повітря. Транспорт спинився на бічній товаровій станції, де, крім конвоїрів та полонених, нікого з пасажирів не було. Ми всі, віддихнувши свіжим повітрям, розходилися поміж вагонами — полагоджувати свої потреби там, де хто лише міг, та швидше спішили з мискою до недалекої помпи — напитися води та відсвіжити запорошене обличчя.

Через якихось півгодини відпочинку на свіжому повітрі засюрчав знову свисток — нас на сигнали заганяли знову до вагонів, немов би отару овець до кошари. І знову транспорт рушив у дальшу невідому путь. Без зупинок посувалися до пізньої ночі. Коли ми, нарешті, зупинилися, то були певні, що прибули вже до призначеної мети, і нас тут виладують. Але німці не спішилися відчинити двері.

Ми по великому рухові поїздів зорієнтувалися, що знаходимося на залізничній станції якогось великого міста. Потім ми дізналися, що це було місто Вроцлав. Ми вже були повністю впевнені, що нас везуть на важкі невільничі роботи до Німеччини. Згодом засюрчали свистки, і на гудок льокомотиву поїзд вирушив у дальшу дорогу.

Уже було з полуночі, коли поїзд зупинився. По якомусь часі нетерпеливого чекання почулися біля вагонів кроки вартових, що відчиняли двері та з вереском виганяли всіх назовні. Кожний по своїх силах старався якнайшвидше зіскочити на землю і долучитися до своєї колони, щоб оминути ударів чи непотрібних копняків від конвоїрів, що дуже суворо ставились в той час до полонених. Братію під строгим конвоєм гнали від бічної станції вуличками передмістя. По дорозі ми довідалися, що знаходимося в м. Губін, тобто вже на території Німеччини. Ми з цікавістю приглядалися, як виглядає німецьке місто й взагалі німецька територія.

Від станції нас погнали польовою доріжкою чимдалі від міста в поле, де згодом ми побачили перед собою десятки величезних наметів. Коли ми побачили їх, аж холодом обвіяло поза спину, бо побачили, що вони приготовані для невільників, яких якраз тепер туди зганяють, під надходячу зиму. Зі страхом наближалися ми до тих наметів та приглядалися здалека на ймовірну картину своєї майбутньої недолі.

Пригнали нас до табору з наметів, що під буйними вітрами коливалися, неначе б кораблі на просторих водах. Загнали по 800 під один намет, в яких не було ні однієї соломинки на землі. Довелося розташовуватися на промерзлій землі та готуватися до нового життя в холоді та голоді. Від першої хвилини вигляди на порятунок були дуже пессимістичні й майже безнадійні. Ніяк не можна було врятуватися через зиму в таких жахливих умовах. Але рятунку не було, наша ініціатива знаходилася під автоматами німецької армії.

Щодня тисячі полонених приганяли в наш табір, що не був навіть обнесений жодною загородою, тільки стояли кругом вартові і берегли днями й ночами переможену польську армію з тисячами невинних українців.

Під час довгих осінніх ночей ті, що не мали плаща або коца, не відважувалися лягти спати на примерзлу землю, щоб не заснути та задерев'яніти раз назавжди. Тому вони змушені були ходити всю ніч під наметом, щоб дочекати ще завтрашнього дня. В таких умовах пробігав Божий час, а з ним все більше й більше приходили нові транспорти, так що через три дні нас перебувало вже під наметами понад тридцять тисяч — голодних та завошивлених невільників, без жодних харчів чи хоч би гарячого плину. Тільки на третій день почали видавати по літрі кави на двох і по кілька бісквітів. На цьому раціоні продержали нас кілька днів, аж доки не збудували кухонні котли. Тоді під час обідової пори нам видавали по літрі супу з брукви на двох полонених. Хоч це була надзвичайно скромненька порція на виголоджені шлунки, все ж таки відродилась була іскра надії, що з видачею три рази в день гарячого можна буде до якогось часу помаленьку нидіти.

Осінні дні були погідні, тільки холодні вітри з морозом пробирали нас до костей. Але після отримання гарячої кави вранці ми трохи розігрівалися. Люди розлазилися поміж наметами, відшукуючи місце під проміннями сонця, щоб хоч пару годин передрімати після безсонної ночі. Інші стягали з себе сорочки та очищувалися від чорнохребетних приятельок, що під час ночі так пекуче сслили останню кров у людини.

Майже від початку нашого прибуття до табору цивільні німці почали звозити камінь, цеглу, дерево та інший будівельний матеріал і почали будівництво двох невеличких будинків за 50 метрів від головної брами. Щію роботою керували майстри, що приїжджали з недалекого міста Губін. Потім запотребували кілька десятків полонених до помочі при муруванні стін. Будови з кожним днем підносились, наче гриби росли при дощі. Не минуло й трьох тижнів часу, як обидва будинки були викінчені й на швидку руку передані до ужитку команди табору. В одному будинку примістилася адміністрація, а в другому містилися магазин, приміщення для дезинфекції, що почали функціонувати вже з початком листопада.

З огляду на те, що дезинфекційна камера була невеликого розміру, то викликали за один раз по 50 полонених, відбирали їхнє завошивлене лахміття та кидали в паровий котел, а людей заганяли до парового приміщення на 10 хвилин. Після цієї парової лазні нас випускали до іншого приміщення, де ми очікували вже на свої смердючі лахи. Після дезинфекції нас не гнали вже до попереднього намету, а заганяли до спеціального невеликого, в якому долівка була застелена свіжою соломою. Звідтіля вже більшими чи меншими групами відпроважували на транспорт до призначеного місця праці — «авс командо арбайт».

З кожним днем відходили з-під наметів полонені, а на їх місце прибували нові транспорти поляків до табору-чистилища, через яке кожний невільник повинен був обов'язково пройти. В нас знову зажевріла надія, що, може, ми позбудемося, нарешті, цього докучливого перебування в таборі та врятуємося в люто зimu від холоду.

Коли я чекав на покликання до дезинфекції одного дня в затишному куточку між шатрами, у мене зродилася ідея — чи не варто було б накреслити хоч кілька рядків про наше перебування в таборі під наметами недалеко міста Губін:

*До Губіну привезли —
Під шатра холодні загнали.
Положили на примерзлу землю,
Ще й клаптика соломи не дали!*

*Невільники в ніч холодну
Спати не лягали...
Бо голод, холод і воші
Спокою не давали.*

*Табір на просторому полі
Ні деревинки не має...*

*Лише буйний вітер з морозом
По шатрах гуляє.*

*Понад тридцять тисяч
Полонених зігнали,
Вночі строга варта,
А вдень харчів не давали.*

*Аж за днів кілька
Якось кухні спорядили
Та на двох полонених
Літру супу приділили.*

*Суп був з брукви,
Що шлунок розігрівала,
Та й при їжі
Навіть ложки не вимагала!*

*Ой, німаки ви злочинні,
Що ж доброго учинили,
Що невинних українців
В тaborах неволі закрили!*

*Та ж ми з вашими фронтовиками
На фронті ся не били.
За які ж провини
Нас голодом, холодом морили!*

*Якщо врятуюся живим,
Повік му пам'ятати,
Як це було тяженько
У вашій неволі страждати.*

*За вашу нерозсудну злобу, німаки,
Що невинних українців в неволі тримали,
Дай вам, Боже, війну програти,
Щоб згодом й самі у полон попали!*

(Листопад, 1939 р.)

Хоч невільники десятками залишали табір після дезинфекції, все ж таки доводилося довго чекати своєї черги, поки покличуть до чистилища. Треба було терпеливо каратися ще деякий час й очікувати на радісну хвилину, коли випровадять з цього табору.

Через деякий час привезли трохи соломи. Її було замало на кількасот невільників, щоб кожний зміг хоч трохи прикрити своє ліжко. Щоб іншим не було кривди, вирішено, щоб ті, котрі мають плащі чи коци, — соломи не брали, лише дещо під голову. Решту забрали товариші по недолі, що без жодного укриття перемерзали в студеному наметі, бо ночі з бігом осінньої пори

ставали все холодніші. Та й вдень вже не можна було зігрітися під проміннями сонця. В більшості перепадали дощі зі снігом, що заставляли невільників більше перебувати під наметами. Вже не було стільки сил у виснажених невільників, щоб цілий день перебувати на ногах, ми змушені були хоч пару годин перележати чи пересидіти на землі, від чого не в одного на ціле життя залишився невільниковий ревматизм чи якась інша недуга.

На другий день після привезення соломи змінилась на краще система харчів, бо замість бісквітів стали видавати по одному кілограмові солдатського хліба на 10 осіб. Його видавали при вечері. А на снідання, на заміну кави, почали видавати баланду, тобто переварену розколочену муку. Так що тепер ми вже одержували три рази на день гарячу рідину, до якої не потрібно було навіть ложки. Та все ж це було набагато краще, ніж попередня кава.

При одержанні своєї частки хліба, я постановив собі, що половину пайки візьму до вечері, а решту залишу на сніданок. Заховав хліб в мисці під головою з думкою: «Ніч можу голодним перележати, зате матиму шмат хліба на снідання до баланди».

Хоч я ховав його дуже обережно, щоб ніхто із сусідів не побачив, вранці чекала на мене неприємна несподіванка. Коли я облизуючись, діставав свою їдунку з надією, що сьогодні матиму сніданок набагато кращий, ніж попередні, то побачив, що від хліба залишилося лише кілька крихт. Від жалю й досади аж слізози покотилися в мене, що дався так себе ошукати — залишився без хліба, а якась негідна погань моїм хлібом рятувала своє життя. Зразу я спитав свого сусіда Кужду, чи не він зробив припадково мені несподіванку з хлібом. Хоч він був свій земляк, але від нього можна було всього сподіватися по-сусідському. Я й кликав його завжди не Кужда, а Нужда. Та сусід дав мені слово чести, що ніколи такої прикрости не заподіяв би мені по-сусідському. Не зловивши за руку нікого, я почав приглядатися до сусідів по ліжку, бо був свідомий того, що далекий не підступався та не міг запримітити, де я ховаю хліб. Під час сніданку виявилося, що в кількох інших також був викрадений хліб з-під голови. Ніхто з покривджених не робив великого шуму про злодія, бо кожний був певний, що злодійчук мусить бути близько між нами, ще й до того свій недорослий землячок. Нас кілька змовилися, щоб знову сковати хліб під голову, але мусимо пильнувати підлого тип, щоб хлібом своїх товаришів по недолі не рятував свого негідного життя. Дві ночі не було випадку крадіжки. На третю ніч — коло другої години

ранку зчинилася метушня, почулися голоси: «піймали злодія», та в нічну пору не робили багато шуму, лише впізнали, хто це є, і цю справу залишили на день. Ранком, при видачі сніданку, уже всім було відомо, що зловленим злодієм є Зима. Не дуже то була приємна новина для українців тому, що Зима був нашим земляком з-під Карпат. Але про це ми не зраджувалися між поляками із сорому, що знайшлася між нами така негідна людина, що в таких тяжких умовах краденим у товаришів хлібом рятує своє негідне життя.

Після сніданку поляки взяли в руки Зиму, який був свідомий, що за крадіжку хліба в своїх товаришів йому добряче дістанеться. Зі страху він признався до всіх крадіжок хліба, що тільки траплялися в наметі. При цьому поляки довідалися від нього, що він не поляк, а українець. Тоді було винесено рішення, що Зима має бути пікараний 25 бучками в задницю. Цю екзекуцію має виконати українець, у якого першого був украдених хліб,— тобто в мене.

Після винесення присуду покликали мене до іншого намету, в якому посередині стояв великий стіл. Біля нього стояв підпухлий попід очі, тремтячий Зима в оточенні соток невільників. Всі кричали: «Забити злодія!»

Я підійшов до свого земляка, що заледве стояв, заплаканий, на ногах від страху та спитав його:

— Для чого ти, мерзенна людино, зробив таку ганебну неприємність своїм землякам ось тут, між тисячами таких же голодних і нещасних, як ти сам? Хоч скривдив ти мене крадіжкою хліба, але від свого серця я тобі прощаю тому, що в твоєму серці немає людського сумління — співчуття до близнього. Якщо б у тебе була людська гідність, напевно не простягав би ти ніколи своєї злодійської руки по життя свого товарища по недолі. Але я особисто не положу своєї руки на тебе. Мое сумління не дозволяє на те, щоб побивати тіло свого несвідомого земляка, краще йди під інші руки — нехай вчать розуму тебе чужинці.

Кинув пужачка під стіл і вийшов із намета. Так що я не бачив і не знаю, хто виконував цей присуд кари над ним, бо поляки цього не простили йому, але вліпили 25 пужачків йому в задницю. Від цих бучків він кілька днів перебував під опікою санітарів, але від цього часу втратив свою вояцьку гідність.

ТРАНСПОРТ

Під кінець листопада, одного дня після сніданку приділили нас, понад 900, до дезінфекції, яка проходила до пізнього вечора. Після парової камери нам видали чисту білизну з газового котла і запровадили всіх разом до свіжого намета з соломою до спання. Зразу видно було, що нашу групу, таку чисельну, хотіли приділити кудись на важкі роботи.

Наступного ранку, після сніданку, оформили нас в колони і, як звичайно, під охороною конвоїрів, погнали в напрямку м. Губін. Пригнали на бічну станцію, де на нас уже чекали товарові вагони. Під команду «махт шнель» заладували, неначе баранів, у вагони, замкнули двері, засюрчали свистки — транспорт рушив у невідому путь. Через кілька годин поїзд зупинився. Відчинилися двері, і кілька вартових почали виганяти нас з вагонів. Зігнавши нас при допомозі вже старших віком вартових, оформлювали в маршові колони, їх рушили у напрямку фабричних об'єктів, що виднілися віддалі перед нами. Ми були вже певні, що нас привезли на фабричні роботи. По дорозі ми довідалися від конвоїрів, що знаходимся в місті Фюрстенберг. Погнали нас бічними вулицями міста до фабричних труб за якихось три кілометри. Ми наблизилися до великих фабричних забудувань, що, на превелике наше диво, були чомусь в руїнах. Пройшли попри фабричні руїни, недалеко від яких побачили кілька будинків, що були обнесені колючою загородою понад два метри заввишки. Біля входової брами стояли вартові з автоматами в руках. Перегнали нас крізь браму й затримали біля першого будинку. Перед нами з'явився досить товстопузий старшина в ранзі капітана з кількома підстаршинами. Представив себе: «Називаюся Шульц, буду вашим шефом». Перекладачем з німецької мови був законспірований жид з-поміж полонених. Конвоїри відрахували нас приблизно по 150 чоловік та відчинили широкі двері бараку, заганяючи нас в зимову пору до бувших фабричних стаєнь з повибиваними вікнами й дірами в даху. Долівка була виложена цеглою, серединою проходив заглиблений рівчак. По обидвох сторонах стін ми застали вже застелену солому, приблизно на два цалі заввишки.

Наші опікуни познайомили нас з приміщенням цієї санаторії, видали по одному старому коцові й вийшли з бараку, але дверей не замикали, і не було вартівника, так що можна було зайти до інших бараків та шукати своїх товаришів.

Хоч наші опікуни дуже добре знали, що ми не єли цілий день,

але не дуже то спішилися подати хоч якусь скромну вечерю, хоч би гарячої кави — розігрітися під холодну ніч в бараку.

Не дочекавшись вечері, ми почали укладатися на свіжу солому, де лише кому пощастило зайняти місце, накриваючись плащем чи коцом. Інші заривалися в солому, неначе свині. Хоч в голоді й холоді, але спалося в першу ніч на соломі — за довгі тижні — міцним сном.

Перед світанком блиснуло світло, почулися свистки й вигуки: «Авштейн!» Всі ми, як спали, так зірвалися на ноги, бо ніхто не розбирався до спання. Тому вже за кілька секунд стояли в рядах на збірці. Через недовгий час зайшов шеф Шульц з кількома вартовими і перекладачем, бо ж небагато з нас розуміли німецьку мову. Тому він з собою водив «дольмечера» — польського жида Шварца.

— Всі полонені,— зарядив Шульц,— мають зранку зайти до магазину по дерев'яні черевики «гольц шуге», а свої залишити в магазині.

З цим зарядженням з першого дня почалася тяжка німецька неволя, до якої приготовляли зразу з дерев'яними черевиками, мабуть для того, щоб забрати добреї черевики в заміну дерев'яних, в яких абсолютно не можна тікати з полону.

Коли ми повернулись із магазину, нам видали на снідання по півлітри гарячої кави і один кілограм армійського хліба на трьох. В Губіні нам кілограм хліба видавали на десятьох. Після сніданку нам видали пилки, сокири та інше знаряддя, оформили в колони і погнали коло двох кілометрів до залісненого місця. Тут почалася перша тяжка фізична праця в полоні з загартуванням при зрубі лісу й копанні ровів до трьох метрів глибиною для запровадження каналізаційної мережі. Тим, що попали на копання ровів, відмірювали по 10 метрів на кожного, які треба було викопати до вечора. Хоч земля була піскувата, не тверда під лопату, все ж таки в стані безсилля не було легко за цих кілька годин викинути стільки землі з глибокого рова. В полуздневу пору видали по півлітри кави. Після півгодинної перерви працювали аж до оголошеного «файранту» о п'ятій годині вечора. Повертаючись в темряві, братія, що не призвичаїлася ходити в дерев'яних черевиках, падала. Тоді приходилося йти напівбосо до бараків по замерзлій землі.

На вечерю видали по три четвертих літри смачного горохового супу, якого ми не бачили вже кілька тижнів. Кожен «розправлявся» з ним на своєму ліжку, бо столів не було. Після вечері видавали хліб на слідуючий день з додатком по шматку

маргарини або по ложці мармелади чи трохи студенцю, так що тут уже не можна було падати з голоду, але знову ж, мусіли шість днів на тиждень тяжко працювати від 6-ої години ранку до 5-ої години вечора. Неділю мали вільну для відпочинку.

Не довго довелося мені ходити на копання канав у ліс. Згодом приділили мене до команди на працю в зруйнованій склярні. Над нашою групою не стояв вартовий, а був старшого віку цивільний німець, який був нашим майстром. Ми зсували купи зруйнованих стін, очищували цеглу з вапна, переносили тисячами різних форм вироби скляної продукції та виконували інші роботи. Тут було набагато легше працювати зі старшим майстром, який при роботі завжди казав «імер лянкзам», ніж під вартовими, що підганяли копняками чи прикладами та кричали: «Махт шнель, швайнє гунден!»

Коли гнали нас повз недалекі фабричні руїни, ми думали, що це наслідки німецько-польської війни, але по чорному кольору мурів видно було, що ці руїни набагато старші. Через кілька днів знайомства з нашим стареньким майстром ми, нарешті, осмілились розпитати його про ті руїни.

— З приходом Гітлера до влади,— почав він, присівши біля нас на цеглі, немов усі працювали при її очищуванні,— вся німецька індустрія й адміністрація були в руках або під контролем жидівських мільйонерів. Самі німці мусіли виконувати таку працю, яка їм залишалася. Прийшовши до влади, Гітлер видав маніфест до жидів, щоб вони до означеного речення залишили Німеччину і виїхали за кордон, бо, Німеччина, мовляв, належить німцям.

Старенький майстер своїм оповіданням намагався переконати нас у слушності гітлерових заходів ніби для добра німецького народу. Не знати, чи Гітлер пропонував певне відшкодування для тих жидів після експропріяції їхньої власності, а якощо так, то чи ті суми були реалістичні щодо вартості тієї власності, у всікому разі жидівські провідники відкинули з обуренням той маніфест, фабрик не залишали та організувались до рішучого спротиву зарядженням уряду.

Старенький майстер продовжував:

— Якщо до означеного речення жиди не залишали фабричних об'єктів, місцевий комісаріят висилав поліційні патрулі для арештування адміністрації даної фабрики. Але коли поліційні відділи з'являлися біля фабрики, іх зустрічали з вікон і дахів вогнем кулеметів. І якщо поліції не вдавалося самій опанувати ситуацію, прибували військові частини. Таким чином, у багатьох

місцях були справжні бої з участю гармат і навіть танків. Як результат такої сутички між урядовими військовими силами і власниками фабричних об'єктів і є оті руїни з чорними мурами і коминами на місці колишньої склярні та інших фабричних будівель, що ви бачили.

Оповідання старого майстра було для нас несподіванкою, в яку просто трудно було повірити. Але руїни були перед нашими очима, отже, поза невідомими для нас детальнішими подробицями, вони були свідками боїв ще перед німецько-польською війною. Також ясно, що в той час у Німеччині існувала потужна сила прибічників марксизму, саме коли на сцену виходила нова сила — гітлерівський нацизм...

З кожним днем ми більше звикали до нашого майстра. Він мав добре серце, співчував нам, не наганяв нікого з нас до праці, лише кожен робив по змозі своїх сил, рівно стільки, щоб не перевтомитися та не перемерзнути. Казав до нас «махт шнель» лише в той момент, коли несподівано наблизався вартовий.

Одного дня майстер спитав мене:

— З котрих сторін Польщі ти походиш?
— Я — українець, походжу з Галичини, з-під Тернополя, — кажу.

Старенький присів на цеглі й почав оповідати, що він добре знає всі землі України ще з часів Першої світової війни. Він тоді побував на східному фронті, в містах Одеса, Харків, Київ та в інших містах західної і східної України. Навіть кілька місяців він перебував там в неволі, де карався в голоді й холоді на тяжких роботах. З великим трудом врятувався він з тої неволі з поламаними пальцями на руці. З цього його оповідання мені стало ясно, чому він з таким зрозумінням ставиться до нас, полонених.

Сумні осінні дні пробігали з молитвою до Бога про здоров'я. З кожним днем все холоднішало, все дужчали морози, все більше випадало снігу. Найприкрішим було те, що в бараці, куди ми поверталися після роботи, було так само надзвичайно холодно, як і надворі, все ті ж були порозбивані вікна та дірки в даху. Тому снігом завівало наші ліжка, а в непогоду скапувала до інша вода, так що не можна було вночі спати в цій барлозі.

Ми ще надіялися, що Шульц постарається направити вікна й дах в пору лютої зими та пригадували йому кілька разів про це

через перекладача. Та Шульц, посміхаючись, казав лише «я, я» — і на цьому ремонт його кінчався. В такому стані й застала нас лютня зима.

Не зважаючи на морози й сніги, припхали згодом залізницею під склярню понад 30 вагонів з цеглою, цементом, вапном з призначенням, що за 24 години вони мають бути випорожнені.

На другий день до нас на допомогу прислали ще 30 полонених і призначили до розладовування вагонів, але вже під наглядом іншого майстра, цивільного, що не був уже таким співчутливим та розсудливим, як наш майстер у склярні. Цей був набагато молодший та, напевно, злодійкуватий. Та ще й злий, мов той собака. Куди б не повернувся, — завжди верещав: «Махт шнель, швайнен гунден — поляк!» Найбільше горе було тому, хто йому чимсь не сподобався, то над ним уже копняками та штурханцями збиткувався цілий день.

Першого дня, при виладуванні будівельного матеріалу, ми думали собі: «Випорожнимо вагони, і на тому, певно, закінчиться». Бо де ж в таку погоду, з морозним вітром, доставляти більше вагонів! Та на цьому глибоко помилилися. Як тільки випорожнили вагони вже під вечір, як надіхав льокомотив, забрав порожні й через недовгий час знову ж припхав 36 вагонів до розладовування на слідуючий день.

Не легко приходилося зносити мерзлу цеглу зі снігом, що приходила завжди у відкритих вагонах. Цегла була зgrabована з Польщі та Чехо-Словаччини, і дуже рідко прибувала німецька. Її складали віддалік від вагонів. Цемент, вапно, гіпс та інші матеріали приходили в паперових мішках у закритих вагонах. Між мішками часто-густо знаходили цілі артилерійські снаряди. Цей матеріал в мішках носили вже під намети.

З кожним Божим днем росли величезні стоси з цегли, гори мішків попід наметами. До складів за день приходило понад 55 вагонів за день, а бувало — й більше.

Поки ми розладовували вагони, інша команда прокладала рейковий шлях від лісу до складів. Як тільки почалася транспортація матеріалу в ліс, зразу німці почали заливати фундамент і навіть вночі, при вогнях, мурувати стіни для майбутнього невільничого табору.

Згодом, як уже навезли подостатком будівельного матеріалу та вагони вже більше не приходили до розладовування, нашу команду знову призначили до копання каналізаційних ровів. Ранком загнали на простору площу розбудови, де ще за кілька

тижнів тому шумів ліс. Тепер тут була площа з новими фундаментами та мурами будинків. Привели над рови каналізації, виміряли призначені метри, і кожен почав поволі рухатися з лопатою в руках, щоб не перемерзати, оглядаючись навколо, чи не набігає звідки сердитий вахман.

Нас кількох ще не викопали рова по коліна, як наш недалекий сусід вкопався вже під пахви. Ми з попереднього досвіду знали: якщо викопаєш скоріше — приділять другу ланку. Тому старалися якнайповільніше викидати пісок з рова. За недовгий час наш сусід викопав рова майже в три рази глибше від нас. Ми його просили й переконували: «Не будь стахановцем та не виконуй норми на 300%». Але він на наші умовляння не звертав уваги, лише щосили порпався в рові, як хом'як. Несподівано, як злий дух, з'явився СС-ман, підійшов до нашого сусіда, якого вже не видно було з рова, і, як нагороду за добру працю, кинув йому пару цигарок. Тоді підійшов до нас з вереском: «Швайнे гунден фавленце» і кожному по черзі вліпив по два чи три бучки через плечі. Тоді ми вже взялися серйозно викидати землю — не побайдикуєш, бо за карком стоїть «юберменш». Постояв кілька хвилин і відійшов — шукати нових поляків-неробів.

Як тільки вахман залишив нас, відійшов на солідну відстань, зразу збіглося кілька невільників над рів «стахановського» робітника з лопатами. Не минуло й кілька хвилин, як наш сусід вже був присипаний у рові по пахви землею — на перший раз з пересторогою, щоб добре затямив собі. Як довго перебуватиме в неволі, так довго повинен шанувати здоров'я своє й своїх товаришів по недолі, бо невідомо, як довго прийдеться каратися, та чи взагалі вдасться перебути її в таких жахливих умовах.

Для нас набагато легше було перебути день в лісі при копанні ровів чи стинанні кущів, ніж попередньо, при виладовуванні цегли. У нас ще довгий час заживали пучки пальців, що були витерті до крові від ношення чи подавання тисяч цеглин кожного дня.

Хоч стояли люті морози і земля була покрита снігом на кілька цалів, нас все одно кожного світанку гнали до лісу. В лісі палили багаття. Біля вогню і роботи час пробігав набагато легше, ніж нічною порою на ліжку із стертої соломи, наче на смітнику, та ще й не раз прикритому снігом. Тому ми з біgom часу від цієї каторжної роботи та перестудження підпадали не тільки на фізичних силах, але й набирались різних недуг.

Згодом було проголошено: хто почуває себе хворим, чи потребує зубного лікаря, може зголоситися перед виходом на

працю до перекладача. Перекладач зголосованих заносив до списку хворих. З приходом Шульца доручував йому цей список, з якого той вичитував хворих з ряду і доручав перекладачеві відпровадити їх до лікарського перегляду.

Медичний відділ містився в недалекому бараку, так що ця процедура не вимагала конвоїрів, бо навколо стояли дротяні загорожі, то лише сам перекладач запроваджував до лікарів, між якими було дуже мало досвідчених.

Оповідали друзі по недолі, що потребували медичної допомоги та ходили до перевірки:

— На перевірці нас не вистукували, не перевіряли грудної клітки, чи в дійсності пацієнт не має припадково запалення легенів, лише міряли стан гарячки. Якщо не було великої гарячки — відправляли назад до бараку. Якщо гарячка була надмірна — відпроваджували вже в лікарню. Повернених до бльоку зразу ж відprovаджували на працю ще й з допискою, що пацієнт не є хворий, лише лінівий до праці. На підставі такого лікарського свідчення Шульц карав на годину чи дві стійкою при брамі під контролею постів. Перед стійкою покараному наказували скинути з себе однострій і залишали тільки в брудній білизні, що ще не доїли воші, та в дерев'яних черевиках. З цієї стійки на морозі приводили не раз уже напівживими до бараку. Нещасний, що перемерз при стоянні, заривався в завошивлену солому, щоб зігрітися, та часто засипав раз назавжди.

Тому нерідко бували випадки, що хворі боялися зголосовуватися до лікарської перевірки, знаючи добре, що то за лікарі. Щоб не попасти під браму, краще не зголосовувалися, працювали, як могли. Йшли з командою до праці з думкою — якщо впадуть в дорозі чи в лісі, то заберуть до лікарні або до «гімель командо». Хто повертається живим увечері до бараку, то після вечеї кожний вкладався на своє ліжко, щоб відпочити від трудів денних, або шукав приятельок недолі по швах сорочки, щоб переспати хоч кілька годин вночі.

Бувало часто-густо й таке: Шульц з вахманами роблять збірку, перечислюють раз, другий — барак є одного чи двох. А добре знають, що втекти не могли з-поза цієї дротяної загорожі, та ще в таку снігову пору. Йдуть вахмани переглядати ліжка, здалека бачачи, що «швайне поляк шляfen» (польська свиня спить), підходять з криком — поляк не встає. Витягають його з соломи, а він уже давно захолов.

Одного дня почав боліти у мене зуб, радше пень зі зломаного у комісаріяті зуба. Прямо не мав спокою всю ніч, а тим більше

вдень, на холодному повітрі. Рішився я зголоситися до зубного лікаря. На другий день після сніданку запровадили нас кільканадцятьох до зубного лікаря. Тут прийшлося зачекати в черзі, доки закликали. На поклик я зайшов до приміщення, в якому побачив кількох полонених. Підступив я до стола, на якому лежало кілька кліщиків різного калібру без жодної стерилізації. Прямо лежали на столі, не як у лікаря, але як би в якогось електричного механіка. Я зразу зрозумів, що прийшов не до фахового лікаря, а до якоїсь шевської майстерні. Та подумав собі: якщо вже прийшов до зубного лікаря, треба піддатися перевірці, щоб не поставили мене під браму на кару.

Посадили мене на грубе дерев'яне крісло, підступило до мене ще троє помічників. Головний лікар наказав двом скопити мене за руки, третьому міцно тримати за голову, так що я не міг рухати нею. Відтак лікар почав шукати хворого зуба в опухлих яснах. Не застосовуючи жодного знечулення, почав розтинати пухлину. Здавалося, що від болю голова розлетиться на кавалки в часі процесу, коли по частинах «лікар» витягав корені зуба. По кількох хвилинах операції — радше мордування — залишили мене напівпритомного, з вогнями в голові, окривавленого, наче б різали барака на бойні. Прийшовши трохи до себе, я прополоскав яму в роті. При відході подали мені кілька порошків аспірини, щоб вживати, коли буде боліти голова, кажучи:

— Якщо будеш почуватися недобре або спухнуть ясна, в кожному разі можеш зголоситися до нас.

Напевно, боялися, що від їхньої операції з нестерилізованим інструментом може статися зараження крові. Але я був вдячний Богові, що живим вирвався з їхніх рук, й чим швидше поспішив до бльоку з певною думкою, що мене зараз же поженуть до праці. Та завдяки тому, що було вже сполудня, мене залишили в бараку.

Ще кілька днів на морозних вітрах боліла голова та спухлі ясла. Від цієї пухлини й болю в мене вже зродився страх — чи дійсно не кинулась якась гангrena чи зараження крові. Та, дякувати Богові, все пройшло без зголошування до лікарів, яких я не бажав більше й бачити, хоч би навіть почувався хворим.

З бігом часу зима ставала все суворішою, з глибокими снігами та прикрими морозними вітрами. День робився чимраз менший, ночі ставали довші. Але зміни в годинах праці не було, від темного ранку до темного вечора ми перебували в лісі. В той час майстри вже не виходили до праці, лише невільники продовжували далі рубати ліс, затягали кругом високі, понад три метри, дротяні загороди, возили грабарками цеглу та виконували

інші роботи під наглядом вахманів. Це вже були нові люди, що взимку прибули на заміну бувших СС-сів. Всі вони були вже в старшому віці. До полонених ставились з більшим співчуттям, ніж попередні, так що лише виконували службу свою — ніби пильнувати та наганяти до роботи. Але цього вони не виконували та не збиткувалися над безсильними невільниками. Хіба у випадку, коли наблизався підстаршина чи старшина СС, то вони розганяли нещасних від вогню, що в більшості грілися біля нього, ніж тягалися зі зрубаним деревом у снігах. З приходом нових вахманів перебування в лісі для невільників значно полегшилося.

Найбільшим страхом для кожного був вечір, коли поверталися до брудного та завошивленого бараку. За кілька тижнів перебування в ньому ніхто не купався і не перебирається в чисту білизну, якої взагалі не видавали. Кожний лягав на купку стертої соломи, що вже давно перетворилася на сміття. В такому негігієнічному стані та з замерзанням товаришів кожної ночі ми вже не могли далі перебувати. Тому ми звернулися до перекладача, щоб переповів Шульцові: якщо не постарається направити вікон, накрити діри в даху і не поставити якоїсь печі до огріття бараку, то краще підемо до брами на скоростріли, ніж маємо по одному чи два замерзти кожної ночі на цьому смітнику.

Шульц бачив, що правда за нами, бо на його очах кожного ранку витягали замерзлих небіжчиків. Щось подумав і сказав:

— Постараюся в якнайскоршому часу перевести конечний ремонт бараку.

На третій день, в часі раннього збору Шульц наказав вахманам вибрati з наших рядів найздоровіших для naprawи вікон, даху та встановлення великої печі, приблизно на середині бараку. Відтак доставив подостатком дров та вугілля і наказав палити безперебійно вдень і вночі. Хоч на такий великий барак одної печі було замало, та все ж таки з'явилася якась іскра надії, що з цією піччю якось перемучимось до весни.

Від першого дня появи печі зразу відродився настрій у людей. Повертаючись увечері з лісу, замерзлі, зразу обступали червону піч, гріючи ручи чи ноги. Бо бувало й таке, що по дорозі кололися дерев'яні черевики і люди мусіли напівбосійти до бараку. Від цього часу показалися на печі їдунки, в яких варили все, що змогли дістати за день, або просто розігрівали хліб з водою, щоб зігріти промерзле тіло.

З ремонтом бараку зробилося багато затишніше. Не бушував

уже морозний вітер, не присипало снігом ліжка. Але залишилася нерозв'язаною ще одна пекуча проблема: воші. Від них годі було отріпатися. Кожний очищувався від них годинами з вечора, але не надовго, бо на соломі, на якій спали, їх водилася сила-силенна.

З встановленням печі ми мали вже кращу можливість очищуватися від цієї нечисті біля гарячої печі. Ми придумали крематорій для вошей: кожний мав невеликий кусень грубого дротика, підступав з ним лише на пару секунд до печі. Розпікши дротик, відходив і тим дротиком тягав по швах заяложеної сорочки та штанів, з яких зносився смердючий димок. Після чого йшов вже на ліжко, щоб переспати трохи спокійніше.

На початку січня 1940 року випали навальні сніги з морозами понад 32 ступені по Цельсію. Всі роботи на будові були припинені, але кожного ранку на свисток вахмана кожний зривався з ліжка та вибігав на двір відсвіжувати обличчя сніgom. Але не всі могли митися снігом — набирали його в миску, топили, щоб обмитися теплою водою.

В половині січня до бараків прибула військова комісія в складі кількох офіцерів вищої ранги для перевірки умов нашого невільничого життя. Після інспекції обставин нашого життя в бараку кардинально змінилися. Одного вечора повернувшись з праці, несподівано на місці завошивленої барлоги ми застали триповерхові дерев'яні ліжка з одною ковдрою до накриття. Ліжка поставлені були під стіною з північної сторони, а з протилежної сторони стояло кілька великих столів. Від того часу ми споживали вже їжу при столах, а не на смердючому смітнику. Зі зміною обставин в бараку змінилося на краще й наше денне харчування. Від того ж дня почали видавати густіший суп, до котрого потрібно вже було ложки. Також додали по кілька грамів більше маргарини, мармеляди, студенцю чи червоної кров'яної ковбаси «блютвурст». Кожного дня видавали щось інше. Тільки одне залишилося незмінним — один кілограм хліба як давали раніше на трьох, так і тепер залишилося.

В недовшому часі забрали від нас Шульца, а на його місце прийшов також СС-ман в ранзі поручника. Він був більше строгий за свого попередника, який ніколи не робив прикрости невільникам. Та новий шеф спромігся зробити прикрості вже через кілька днів.

Як тільки він заходив до бараку та щось не подобалося йому, він робив зразу великий вереск і виганяв з бараку всіх на сніг, не зважаючи на те, хто як в той момент був одягнений. Наказував вартовим відчиняти браму і гнав, де було найбільше снігу. А були

місця, де снігу було на півтора метри. Викупавши нас в снігах, через кілька хвилин давав сигнал свистком, що можна повернутися до бараку. Було багато таких, що в снігу губили свої дерев'яні черевики і напівбосі бігли до бараку.

Цей новий шеф Шмідт при ранньому зборі відраховував по кілька або кільканадцять полонених з ряду. З них були створені команди для праці на об'єктах військових частин в окрузі міста Фюрстенбергу. Решту відправляли до лісу. Найбільше небезпечною та тяжкою була робота — різання криги на річці Одра. Лід розвозили по льодівнях на весь літній сезон. Дякувати Богові, я не попав до цієї команди та не обмочився в ополонці, як це довелося відчути на собі іншим.

Мені пощастило попасті до команди з 12-ти осіб, що була призначена для роботи у військових розвагових приміщеннях. Треба було виносити чи вносити сотні крісел і відновляти паркетові підлоги. Там можна було отримати щось їстивного чи шматок хліба. Це було набагато краще — перебувати в чистих і теплих приміщеннях, ніж тягати снігами гілля в лісі. Часто приділювали нас до військових об'єктів — розладовувати кілька вагонів з вугіллям, деревом чи іншими матеріалами. Під час розладування вагонів військовики частенько подавали нам шматки хліба, але обережно, щоб не помітив їхній старшина. Але із всіх праць, найкраща була — чищення картоплі у військовій кухні. Провідником кухонної групи був призначений старший віком українець. Він був не дуже то співчутливим, хоч би навіть до своїх земляків, із зухвалої гордости, що він являється чимсь кращим за інших і поза свою групу нікого, поза своїх прихильників, не хотів брати до праці на кухні. Якщо було призначено когось вранці до його групи, то той працював тільки до вечора, бо наш «шеф» робив рапорт, що той не вміє чистити картоплі. На другий день він вже не забирає того робітника, так яому було шкода, щоб іншим не дісталось трохи супу, залишеного з учорашнього дня чи скоринки хліба. Я в цій кухонній групі припадково працював три дні за весь час перебування в бараках.

В таких нелегких умовах пробігали тижні й місяці жахливої неволі, і не було ніяких надій на її швидке закінчення. Кожний просив у Бога лише міцного здоров'я, щоб скоріше проминули дні лютої зими та щоб дочекатися теплих днів весни.

З початком березня між полоненими закружляли чутки, що в недовшому часі нас вивезуть із цих стаєнь до Сталагу або розвезуть по господарях на рільничі роботи.

Хоч ці чутки були не зовсім певними, але кожний був переконаний, що така тяжка неволя не буде назавжди — скоріше чи пізніше якось вона попливє іншим руслом, тільки щоб Бог кріпив здоров'я і дав сил видержати.

На будові в лісі робота йшла на повну силу, хоч довкруги було багато снігу. Але німці часу зайво не марнували, а використовували кожну годину дня при відкидуванні снігів. Інші доставляли будівельні матеріали цивільним майстрям, що клали цеглу, муруючи нові будинки. При такій будові була велика потреба робочих рук. Тому інші команди були зліквідовані, і всіх заганяли в ліс до будови. З кожним днем доми виростали, наче б гриби по дощі. Прямо не можна було собі повірити, що ще кілька місяців тому тут були лісові хащі. А тепер тут було ніби містечко з муріваними будинками. Все це було зроблене руками 900 полонених у голоді й холоді.

Під кінець березня, одного погідного дня, перебуваючи в лісі, я почув себе погано і, використовуючи теплі проміння сонця, заховався у затишний кутик і на згадку про прокляту неволю прішився написати ось цих кілька рядків:

У Фюрстенбергу — біля склярні
там знищенні стайні стояли,
до котрих конвоїри німецькі
польських невільників загнали.

Загнали дев'ятьсот нас,
щоб там ліс рубати —
та й на зрубі того лісу
Сталяг будувати.

Дні за днями — ліс рубали
та й копали каналізаційні рови,
за цю працю — так мозольну —
навіть з брукви супу не дали.

Будували та й стогнали —
ще й ночами не спали,
бо ж ці кляті чорношкірі
через нічку — кусали.

Висисали кров останню,
що невільники ще мали,
з яких багато — як заснули,—
більше уже не встали.

Застигали серед брудів,
навіть не стогнали —

*бо на стогін і благання
уже сил не мали.*

*Так кінчались лицарі горді,
що до неволі попали,
які боролися — «недами гудзіка»
та з ганьбою цілий плащ віддали.*

*Коли каралися фронтовики «ойцизни» —
вони ж війну програли —
а за що ж нещасні українці
в цих зліднях неволі страждали?*

*Пам'ятасмо вам, поляки прокляті,
коли на землях наших панували
та й народ український
в підземеллях в'язниць мордували.*

*Щоб нарешті — навчились ляхи прокляті
або всі — тут пропали
та й на землі України
ніколи більше не вертали!*

*Якішо марно не пропаду
в цих стайнях недолі,
то згадаю про жахливі воши,
як опинююсь колись на волі!*

З початком квітня кільканадцять одноповерхових будинків ззовні були вже викінчені. Залишилися роботи виконування всередині, до яких вже не потребувалось стільки невільничих рук, бо то вже були роботи фахові: слюсарські, електричні, столярські чи інші, які виконували вже цивільні майстри. Щоб з наближенням весни не тримати без використання на роботі полонених, німці почали приготовляти більшими чи меншими групами на зовнішні роботи. Ще перед 15 квітня перші групи почали вивозити з бараків, але куди й до яких робіт — про це ніхто не знат. Хоч ніхто не знат, на які праці вивозять полонених, все таки кожний дуже хотів би вийхати, щоб залишити нарешті ці смердючі стайні. В кожного жевріла надія, що, може, пощастиТЬ попасті на працю до якогось чесного господаря та можна буде якось поправити своє стражене взимку здоров'я. Та тут ніхто вибору не мав і ніхто в нас не питався, чи бажаєМО ми вийхати, чи ні. Тільки під час раннього збору приходили двоє офіцерів, переглядали всі ряди, тоді по одному викликали тих, що їм подобалися, в більшості таких, що фізично дещо краще себе тримали.

ВІДРЯДЖЕННЯ

Не довго прийшлося мені чекати з призначенням на виїзд, бо вже 18 квітня мене приділили до групки, що складалася з 22 невільників. Цього ж самого дня нашу групку покликали до магазину, де нам веліли скинути всі наші завошивлені лахи, включно з сорочкою, й все це разом зразу вкинули до палаючої печі. Ми перейшли дезинфекційну парову лазничку, щоб не розвозити своїх «приятельок недолі» по Німеччині. Потім видали нам, вперше за сім місяців, першу чисту білизну і свіжий однострій. Мені попалася зелена австрійська блюзка з червоними кавалерійськими штанами. Я дуже не любив цих червоних штанів, бо виглядав у них немов би паяцабо кльовн у цирку. Та не було вибору — що попало під руки — в тому мусиш бути.

Коли ми очистилися з брудного та смердючого лахміття, нас привели до купи старого взуття, з якої ми підпасували собі до ноги черевики, залишивши дерев'яки. Потім нам видали по пів кілограма військового хліба, по шматку червоної ковбаси замість обіду. Тоді запровадили до брами, де на нас чекало вже двоє конвоїрів зі списками у руках. Перевірили наші прізвища по списку та запровадили до станції міста Фюрстенберг. Через недовгий час під'їхав поїзд, на превелике здивування, вже не товарний, а пасажирський, і ми вперше за довгий час поїхали вже як люди, а не як тварини.

У вагоні було досить вільного місця, частину якого зайняли ми з конвоїрами. Вони обидва були вже в літах, понад 60 років. Під час дороги ставилися до нас не як до полонених, а мов би до товаришів, «камрадів», і оповідали, що в часах Першої світової війни були на східному фронті й дуже прихильно висловлювались про український народ, який ставився прихильно до німецьких вояків. В часі нашої, так би мовити, прихильно-товариської розмови ми сказали їм, що ми не поляки, але українці з Галичини, з чого вони були надзвичайно здивовані. Ми розповіли їм, що від 1920 року Польща окупувала західні землі України. З вибухом воєнного конфлікту між Польщею і Німеччиною ми були змушені проти своєї волі йти на західній фронт воювати проти німецької армії. Аж допіру вони зрозуміли нас, що українці нізащо караються в полоні — не за свою, а за чужу справу. При цьому вони сказали:

— Тепер майже всі здорові молоді німці змобілізовані в армію. На їхні місця праці бракує робочої сили. Тому всі військовики, що попалися на фронті в полон, мусять тепер

заступати вільні місця праці — де тільки потребує економіка Райху.

Поїзд не був поспішний і посувався повільно, з багатьма зупинками. Так ми їхали до вечора. Конвоїри довіряли нам, бо знали, що ніхто з нас не має найменшої потреби втікати. Тому всю ніч ми спокійно спали. Над ранком поїзд зупинився на станції Франкфурт над Одрою. По довшій зупинці ми вирушили в дальшу дорогу. Проїхали ще кілька годин і нарешті зупинилися на невеличкій станції Бад Франвальде. Тут нарешті висіли з вагону і в товаристві своїх конвоїрів, що йшли поруч з нами, ніби якісь приятелі, пішли вільним кроком. Пройшли польовою стежкою приблизно три кілометри до невеличкого села, в якому запримітили кільканадцять господарств.

Вже було біля 11-тої години ранку, коли нас привели на просторе подвір'я села Габов. Тут на наш прихід очікувало коло 20 господарів, що стояли на відстані кількох кроків від дротяної загорожі. За нею був невеликий будинок, з виглядом на магазин. На двох невеликих вікнах були залізні гратеги. Ми зразу зрозуміли, що це невеселе приміщення уже заздалегідь приготоване для нас.

Поставили нас конвоїри в два рядки напроти гуртка господарів, перерахували, тоді передали вахманові, що перебував там уже якийсь час з групою з 10 польських невільників. Новий вахман, що був також вже понад 60 років віком, перебрав нашу групку під свою опіку, а наши бувши конвоїри відійшли в свою путь. Новий опікун наш витяг з течки документ і в присутності господарів виголосив:

— Вас привезли сюди на працю до сільсько господарських робіт при домі чи в полі.

— Працювати маєте від 6 години ранку до 8 години вечора.

— Після праці увечері ваш господар буде відповідальний за вас. Особисто маєте вас привести ось до цього бараку для спання.

— Ранком, перед 6-тою годиною, я буду вас будити свистком. Відчиню вихідну хвіртку. Маєте розійтися самі на свої місця праці.

— Маєте слухати й виконувати всі зарядження свого господаря. Вразі непослуху чи відмови працювати, зразу будете відправлені до Сталягу.

— Запам'ятайте собі раз назавжди, що вам суворо забороняється контактуватися з німецькими дівчатами чи жінками. Якщо вас зловить хтось на такому вчинкові або жінка зголосить про якийсь випадок насильства — кожного із вас чекає

кара смерти через повіщення.

— Вам забороняється входити до їdal'ni чи кухнi та сiдати разом з нiмецькою родиною при столi до сnданку, обiду чи вечеp'i. Їжу можете споживати в коморi, стодолi та iнших бiчних примiщеннях, tльки не в кухнi, з родиною.

Вахман проголосив нам заповiдi свого фюрера, потiм доручив кожному iз нас формуляр для пiдпису, що всi точки пересторогi нам вiдомi.

По закiнченнi процедури з пiдписанням документу вахман дав волю господарям, щоб вони самi вибирали з-помiж нас, кого tльки бажає собi iхня родина.

Господарi пiдступили до нас, неначе на ринку до баранiв, i по одному, по своєму уподобанню, подавали руку й забирали до своiх домiв. З огляду того, що tльки я був у червоних штанях, nibi iндик на виставi, до мене пiдступили кiлька купцiв. Щоб не було якогось непотрiбного непорозумiння, вахман дозволив менi самому рiшати, до якого господаря я пiду. Я вибрав з-помiж них господаря з несильною фiзичною будовою з думкою, що вiн не буде так збиткуватися надi мною. Вiн був з донечкою. Задоволений, вiн подав менi руку та представився — Герман Страхе, а донечку назвав Емiлiєю. Подавши менi руку, забрав з собою додому.

Йдучи дорогою, я передумував: не знати, чи вибрав собi чесну родину, щоб допомогла вiдживитися до нормального здоров'я. Чи, може, вибрав собi такого, що тяжко фiзичною працею ось тут вiкiнчить мене? Але годi! — подумав я собi. Як то буде — нехай дiється Божа воля, все ж таки, мабуть, буде не гiрше, nиж u смердючих бараках. З такими розбiжними думками я зайшов на подвiр'я. Тут уже на нас чекала панi Страхе з синочком Гербертом i донечкою Ренатою, що привiтали мене не як полоненого з ворожої армiї, але прихильно, неначе б якогось приятеля чи члена родини.

З привiтом господинi я запримiтив в їi очах сльози, коли вона узрiла такого висnаженого невiльника, що ледве тримався на ногах. Я зразу вiдчув їi добре християнське серце. Вона взяла мене за руку та провадила до сходiв своiх хати. Я, перепросивши, забрав руку та сказав:

— Нам, полоненим, строго заборонено заходити в хату. Тому не пiду, щоб не було клопоту через вахмана, бо вiн може зловити мене в помешканнi.

На мою вiдмову господиня сердито сказала:

— В моїм домі я господина, не вахман. Він не має права приказувати мені, кого я маю запросити до своєї хати.

Вхопила мене за руку і проти моєї волі запровадила в хату. Побачивши, що немає потреби протиставитися добрій волі господині, я рішився зайти, і всі шестеро підходили до сходів. Та господар подумав щось і звернувся до господині:

— Ти йди до кухні — приготовляй сніданок, а ми прийдемо через кілька хвилин,— і провадив мене до іншого будинку.

Мене здивувало, чого він забирає мене до іншого приміщення, коли я погодився зайти в хату? Господар, побачивши, що я виглядаю таким змарнілим, запровадив мене до комори з цікавости, скільки я важу, і велів стати на вагу. Я важив 47 кілограмів. Мені аж страшно зробилося, що за цих кілька місяців я втратив так багато здоров'я. Перед своїм арештом я важив 68 кілограмів.

Господар занотував мою вагу, неначе б з якогось веприка, й забрав до кухні на сніданок, що вже приготований стояв на столі. Посадили мене за стіл, немов би гостя свого. Тоді господар звернувся до мене:

— Міхель, кілька днів старається якнайменше споживати м'ясних виробів, що можуть дуже пошкодити твоєму зголоднілому шлункові. Краще споживай зразу більше супу, картоплі й хліба зі смальцем, маслом і мелясом. Ці харчі не пошкодять тобі.

Хоч я сам був свідомий того, все ж таки подякував йому за його добру пораду. Його відношення до мене свідчило, що це була чесна людина.

По закінченні їжі господарі поцікалися, звідки я походжу, де попався у полон та дещо більше про моє життя. Хоч я не знав багато німецької мови, та все ж таки щось залишилося в пам'яті з часів моєї науки. Тому я старався все розказати їм, як тільки був спроможний. Коли вони довідалися від мене, що я не поляк, а українець, то були радісно задоволені, аж сусідів покликали, щоб похвалилися, що їхній полонений не поляк, а українець.

Перший раз за довгі місяці я почував себе біля цього столу як людина, в оточенні хоч чужої, але тепло-широї родини.

Задоволений та ситий я встав з-за столу, заповненого хлібом, салом та іншими продуктами, про які мені вже й не снилося, щоб колись дочекався я сидіти при столі, заповненому такими харчами.

Господар забрав мене на двір, щоб показати своє

господарство, яке мало коло 40 гектарів орної землі й сіножатей при долині русла ріки Одри.

Цього дня мене вже не заставляли до жодної праці, лише гостили родинно, як гостя, до вечора. Відтак господиня приготовила дві канапки, подушку і ковдру, і з цими подарунками господар запровадив мене о восьмій годині на ніч за колючі дроти. Передавши мене під опіку вахмана, господар повернувся додому.

В бараці я застав уже майже всіх своїх товаришів та кількох інших, що працювали вже тут кілька місяців. Вони були вже добре відживлені й задоволені, що попали на працю до господарів, а не на фабрику. В товариській гутірці ми провели час до дев'ятої години, поки всі господарі позводили своїх робітників. Вахман замкнув двері нашого «готелю» із двору, так само замкнув і хвіртку й відійшов на свою квартиру.

З огляду на те, що наше приміщення не було досить просторе, то ліжка були поставлені в два поверхи. Я вибрав собі горішнє ліжко, щоб мати більше свіжого повітря, що проходило крізь загратовані віконця.

Між тими, що тут перебували вже раніше, не було українців, а якщо й хто був, то боявся, напевно, признатися, як це часто-густо бувало з нашими недорослими рабами, що виростали на хлібі українських земель, але між своїми ворогами навіть признаватися не хотіли до своєї національної принадлежності.

По довшій розмові й знайомстві кожний розправився ще зі своїми принесеними канапками та пішли спати, бо ж через кілька годин прийдеться вставати.

Першу ніч спалося дуже міцно, мов би після бурхливої хуртовини. Тут панувала кругомтиша, якої я не мав уже понад 9 місяців, та тим більше не чулося кашлю, стогону, що його тільки вчора залишили біля печі у смердючих стайннях Фюрстенбергу.

Тут починалося уже напівневільниче життя. Можна було спокійно спати, не докучав уже холод, та й не було й голоду. Тільки те погано, що вахман не дозволив поспати довше та відпочити. Хоч казав нам попередньо, що до роботи підемо о шостій годині ранку, та збудив нас о четвертій. Відчинивши двері, закричав: «Равс цум арбайт!» Кожний зривався з солодкого сну і чимшивше збирався. Без вахмана розходилися до своїх господарів.

Коли я прийшов на подвір'я, то господарі спали ще міцним сном. Прийшлося вперше годувати коней і корови без господаря

на його господарстві. Та для мене в цьому не було жодної проблеми. Набрав я січки, зайшов до комори, всипав вівса і насипав в жолоби чотирьом коням. Відтак набрав буряків, вимішав з січкою та насипав коровам. Тоді взявся до чищення долівки з-під корів і коней. Скінчивши цю роботу, почистив коней, неначе б вони були моого батька.

Я майже докінчував уже свою роботу біля тварин, коли в стайню увійшла господиня з дочкою доїти корови. Побачивши, що все так гарно й чисто зроблено, вона була дуже приємно здивована. Аж послала донечку до батька, щоб прийшов подивитися, який порядок зробив Міхель на перший день та без господаря!

По закінченні роботи в стайні я зайшов до повітки — рубати дрова. Коло восьмої години ранку господиня покликала до сніданку. Я залишив повітку, скинув сорочку та підійшов до криниці й вимився до пояса. Господиня аж очі жмурила, що я так викупуюся холодною водою. Після такого миття господарі переконували мене, щоб на будуче я не купався в холодній воді, бо можу застудитися. Я на це відповів їм:

— Я за все своє життя ніколи не мився теплою водою, хіба під час купання в лазні, якої й так уже не мав кільканадцять місяців.

Після сніданку, що починався кожного дня о восьмій годині, господар давав вказівки, що ми мали робити — він з сином та я.

Хоч його син Герберт був тоді ще 16-літнім юнаком, та до мене ставився з пошаною. Ніколи не відносився до мене як до полоненого ворожої армії, тільки нагадував завжди під час праці, щоб я не дуже спішив. «Ти ще не вповні здоровий фізично». Перекрутися я на подвір'ї чи при рубанні дров ще дві години. Знову закликала господиня:

— Міхель, «цвайте фрюштіг».

Я залишив працю й зайшов на кухню, де стіл знову був заставлений, як попередньо, хлібом, мелясом і салом, яких я споживав більше, ніж хліба, щоб скоріше відживитися. Ще не виголоднів я від другого сніданку, як господиня знову покликала на «мідтаг ессен», що кожного дня починався о першій годині сполудня. О п'ятій годині був підвечірок, а о восьмій слідувала вечеря. Я уявляв собі, що тільки в моїх господарів заведено їсти 5 разів денно. Повернувшись увечері до бараку, я спитав своїх співмешканців, чи в їхніх господарів також їдять п'ять разів денно. Я одержав відповідь, що так робиться в кожній німецькій родині, без огляду, чи багато праці є, чи ні, бо німець мусить мати кожних пару годин відпочинкову перерву з перекускою — такий

звичай у них.

З таким харчуванням, при легкій роботі для мене, як невільника, відродилось нова надія . Хоч ночі проминали за колючими дротами, але життя зробилося набагато краще і мое підупале здоров'я покращало.

Господар був членом гітлерівської партії, а господиня була наставлена дуже ворожо до цієї партії, критикуючи політику Гітлера. Одного дня під час обідової пори між господинею й чоловіком зайдла дискусія на тему війни з Францією, Бельгією й іншими країнами, що їх в той час близьковично перемагала німецька армія. В часі дискусії господиня досить сердито сказала чоловікові:

— Ти дурень, Герман, разом зі своїм фюрером. Згодом переконаєшся сам, що він взявся за велику рибу, якої ніколи не зможе проковтнути, а скоріше чи пізніше вдавиться нею, а Німеччину з народом заведе до жахливої прірви.

Герман почевонів з досади та, не відповівши ні слова, вийшов з хати.

Господиня, наче б рідна мати, розуміла й співчуvala мені, що я нахожуся невільником у полоні та мушу каратися під багнетом вахманів. Тому вона потішала завжди мене тим, що тепер й на Україні мусить бути чорна біда під комуністичною системою Сталіна. Так що немає ніякої потреби спішити додому тепер.

— Доки перебуватимеш у нас, ми не зробимо тобі жодної кривди. Коли скінчиться війна і ти захочеш залишитися у нас, то тобі допоможе мій рідний брат, що працює тепер директором пошти в Берліні. Зараз будь терпеливий — напевно, гірше уже перебув.

Господар був також дуже доброї вдачі й характеру, хоч був партійний. Ніколи він не спішив сам до роботи і не підганяв мене, тільки при роботі завжди казав мені:

— Міхель, повільніше. Ти ще нездоровий і безсилий, роби помаленьку, як тільки можеш. Якщо не чуєш себе добре — не роби нічого — відпочивай.

Такий вираз співчуття я ніколи не надівся почути від німця, та ще й партійного. Прямо не хотілося вірити, що між німцями не всі були душогуби.

Я радів серцем і душою, що Боже провидіння допомогло мені вибрати таку добру й чесну родину, що не експлуатує мене при тяжких роботах, а старається допомогти мені прийти до здоров'я та не гордус мною, як «ундерменшем». Бо інші полонені

оповідали про своїх господарів, що в часі обідової пори їм не дозволяють заходити до кухні та сідати до столу при іжі, а велять споживати їжу десь в інших приміщеннях, без родини.

На моє превелике щастя, в моїх господарів було все інакше: якщо я не встигав вчасно прийти до столу, ніхто з родини не засідав до нього, аж поки не засів я на своєму кріслі.

Якийсь час я приглядався до цієї родини з непевністю та підозрілістю — може, за цією ширістю криється якась неприємна для мене справа, та в недовшому часі переконався, що ця родина є дійсно ідеальною для мене.

З кожним днем я прямо на очах поправлявся на тілі, з чого господарі раділи. Майже щотретього дня господар ставив мене на вагу з цікавости, скільки я прибував на вазі.

Вахман, що був відповідальний за полонених, харчувався кожного дня по черзі в господарів, у яких працювали полонені. Одного дня припала черга на моїх господарів — перехарчувати цілий день вахмана. Ранком він спізнився прийти на сніданок вчасно, прийшов пізніше. В той час я не був уже при столі — вийшов до праці. В часі обідової пори прийшов вахман до кухні. Побачивши мене при обіді за столом, аж охнув зі здивування, сердитий. Поставив рушницю під стіною і почав сварити господарів, чому полонений поляк сидить за столом.

— Зразу викинь його з хати туди, де йому призначене місце, тобто до комори чи стайні! Інакше не сяду до столу!

Побачивши це ставлення вахмана до господарів, я встав і, щоб вони не мали якоїсь неприємності за мене, хотів чимшивидше вийти з хати. Господиня зловила мене за руку, притримала і сердита сказала до мене:

— Міхель, сідай на своє крісло і продовжуй обідати.

Мені зробилось дуже неприємно в такій ситуації між вахманом і господарями. Але я послухав господині, я ж був в її хаті, і продовживав обідати, приглядаючись з цікавістю, чим ця полеміка між ними закінчиться.

Господиня піdstупила до вахмана, кажучи:

— Тут я господиня дому — не вахман. Якщо чоловік цей працює разом з нами, для нашої родини, він гідний бути разом з нами біля столу при обіді, а не в коморі чи в стайні, бо так хоче вахман! Якщо не подобається тобі, вахмане і ти не бажаєш собі обідати разом з нами, можеш зразу забратися на двір і зачекати, поки ми пообідаємо.

Рішуча поставка господині вивела вахмана з рівноваги. Він

змішався, не знав прямо, що з собою робити — виходити надвір чи сідати до столу. По хвилинному думанні рішився все ж таки сісти до обіду. Господар при цій справі не відзвився ні словом. Господиня, схвильована, подала вахманові обід, присіла до столу і зрівноважено продовжувала до вахмана:

— Вахмане, бачиш сам, що цей невільник є такою самою людиною, як і ти. Що сьогодні він є в полоні, а ти над ним вартовий, то абсолютно не має нічого з тим, щоб трактувати його, на твою думку, мов би якого злочинця. Подумай, вахмане, скільки тисяч наших фронтовиків, схоплених на фронті, перебувають тепер у полоні. Хіба ж ці вояки не люди, і мав би хтось трактувати їх, неначе б якусь скотину!

Вахман мовчки обідав та прислухався до докорів господині, що продовжувала освідомлювати недорослого німця:

— Якщо б ти, вахмане, попався завтра до полону, тебе б також запровадили до господаря на працю, як цього чоловіка. Ти працював би разом з родиною даного господаря, а під час обідової пори дали б тобі їжу в стодолі чи в стайні. Як би ти почував себе в той час, вахмане?

Вахман вислухав уважно лекції моєї господині, почервонів із сорому, підвівся, перепросив її, кажучи:

— Я навіть ніколи не думав про це, лише виконував зарядження своїх зверхників.

Від цієї пори вахман дуже змінив своє відношення до полонених і трактував нас, як таких же людей, як і він сам.

Хоч з кожним днем я приходив до кращих сил, та згодом почав відчувати, що щось не все в порядку з моїм здоров'ям. Ночною порою мене мучила спрага з гарячкою з запамороченням голови. Про ці запаморочення я говорив лише з своїми товаришами по бараку, але не зголосувався ні вахманові, ні своїм господарям, думаючи, що це, напевно, в мене хвилева реакція на зміну живлення. Тому я потішав себе, що все це незабаром минеться без жодних поважних наслідків. Та тим часом з кожним днем я став почувати себе все більше ослабленим — з гарячкою, спрагою, без апетиту.

Одної ночі я захотів напитися з надмірної спраги. Коли злазив з ліжка, запаморочилося у мене в голові, потемніло в очах, і я повалився на долівку. До мене підбігли мої товариши, підняли мене, дали напитися. Я трохи походив по бараку і пішов спати. Але сон не снувався — я передумував над своєю скритою недугою, що кидає мною уже серед ночі на землю. Від таких

думок я зробився ще більше ослаблений та невеселий. Господарі помітили моє бліде обличчя та те, що я не міг їсти, й запитали:

— Що з тобою, Міхель? Може, ти хворий?

Та мені щось дуже не до смаку було зраджуватися перед ними про свою скриту недугу. Відповідь була — болить голова. Господиня зразу дала мені якісь ліки, і на протязі дня все проминало.

Одного дня після сніданку я пішов закидати яму з картоплею на город. Була тепла й погідна весняна днина, я скинув з себе сорочку і працював роздягнений. Не нагорнув ще й половину, як пекучим вогнем засвербіло в мене між пальцями лівої руки. Не витримав — потер. Не помогло, ще більшим вогнем пекучим пекло. Та я, не звертаючи уваги, працював далі. Потім глянув на руку і побачив між пальцями чорний міхурчик, величиною з конопляне сім'я. Та я на нього не звернув особливої уваги, поплював на міхурчик і закидав яму. Через недовгий час запримітив, що вже вся рука червоніє і підпухає. Тоді я вже злякався, кинув лопату і чимшивидше побіг до господині. Як тільки вона побачила міхурчик з опухлою рукою, аж скопилася за голову, бо зрозуміла, що справа була серйозною. А тут нема господаря вдома, щоб негайно завезти мене до лікаря. Щоб пухлина не підходила вище, перев'язала вона мені руку вище ліктя й прикладала холодні компреси. Аж коло п'ятої години господар повернувся з міста. Як тільки глянув на мою руку, нічого не кажучи, зразу посадив мене на бричку і повіз до лікаря за 5 кілометрів від його садиби. Ці 5 кілометрів ми подолали майже за кілька хвилин, так господар був перестрашений моєю пухлиною.

Коли увійшли до канцелярії лікаря, то пухлина вже доходила мені до плечей. Лікар оглянув руку та зразу дав мені якогось застрика, кажучи, що ми, на щастя, прибули ще вчасно. Негайно підставив під руку велику посудину, тоді розрізав чорний міхурчик між пальцями, з якого вийшло більше, ніж півлітри чорної крові. Тоді до цього отвору напхав ліків, зав'язав руку, кажучи:

— Якщо б не приїхав сьогодні, то завтра було б вже запізно. Бо в тебе почалося вже зараження крові. До завтра ти б не витримав.

Уже ми мали відходити з канцелярії лікаря, коли він з цікавости спитав мене, з якої частини Польщі я походжу. Я відповів:

— Я — українець. Походжу з Тернополя, з Галичини.

Лікар поплескав мене по плечі, кажучи:

— Я знаю майже цілу Україну. В часі Першої світової війни я побував в Одесі, Києві, Житомирі, Тернополі, Львові та в інших містах.

Тоді почав оповідати господареві про гарну і багату Україну із ширим та співучим народом. Коли ми відходили, він навіть попрощався зі мною українською мовою. Я подякував йому за врятування життя та за милу згадку про український народ і від'їхав додому. Господиня зі страхом очікувала нас. Побачивши мене живим, зраділа. Зразу запровадила в кухню з проханням, щоб я найвся під надходячу ніч. Але я почувався дуже погано, мене пробирав дріж, і не було ніякого апетиту.

З причини пізнього вечора та моєї відсутності в бараку до нас зайшов вахман перевірити, що трапилося. Господарі розповіли йому, в чому річ, і просили, щоб в такому стані залишив мене на ніч в їхньому домі. Та він не погодився на це і з господарем запровадили мене до бараку за дроти.

Цілу ніч гарячка палила мене немилосердно. Щокілька хвилин товариші подавали мені напитися, або я сам намагався сходити, та від запаморочення голови валився з ніг. У мене не було ніякого фізичного контролю над собою. Я був вже певний, що це мої останні хвилини життя, бо не було вже найменшої надії дочекатися ранішніх променів сонця.

В такому тяжкому стані, в боротьбі зі смертю, пробігали довгі години ночі. Ніхто з моїх співмешканців нічим не міг допомогти мені, лише прикладали холодні компреси до моєї голови, що трохи відсвіжували мене та приводили до притомності.

Наблизилася хвилина, коли вахман ось-ось мав засюрчати свистком. Я дуже на нього чекав з надією, що він зможе надати мені якусь допомогу або запровадить до господаря.

Я уже був зібраний та чекав, спершись об стінку, коли почулося сюрчання свистка. Відчинилися двері, і в них я побачив не тільки вахмана, а й моого господаря, що цілу ніч з дружиною не спав з тривогою за моє здоров'я. Тому він очікував на вахмана під загородою.

Побачивши перед собою господаря, наче б свого рідного батька, я, врадуваний, хотів підійти до нього, та в очах померклло, і я повалився на землю. Коли всі вийшли з бараку, вахман з господарем помаленьку провадили мене в дім господаря. Господиня вже не спала, як попередніми днями, а очікувала на

мене. Зразу ж забрала мене до найкращого свого покою і до восьмої години вечора піклувалась мною не як невільником, а як своїм рідним сином.

Господар, побачивши, що мені потрібна серйозна медична допомога, поїхав до Бад Франвальден і привіз медичну сестру, що заопікувалася моєю рукою та взагалі моїм здоров'ям. Кілька днів підряд приходила робити перев'язку, чистила глибоку рану, з якої невпинно стікала черна кров, даючи мені весь час якісні пілюлі чи застрики.

Дякуючи опіці сестри й господині, з часом я все більше приходив до кращих сил. Гарячка спадала, а з нею опадала й пухлина, і рука приходила до нормального стану. Хоч я почував себе вже набагато краще, але сестра ще не дозволяла працювати, бо вся рука була ще перев'язана і я мусів носити її, за наказом сестри, на хусточці, на грудях.

Приблизно через тиждень сестра зняла пов'язки з моєї руки, перевірила її стан і тільки тоді дозволила помаленьку братися до праці. Я був безмежно вдячний їй та родині господаря, що врятували моє життя. Бо якби ця хвороба стрінула мене у смердючих стайннях Фюрстенбергу — зразу я би опинився на лоні Авраама.

Всі ці кілька днів лікування моєї руки я зовсім нічого не робив цілими днями, тільки відігрівався на сонці в невеличкому садочку. За цей час господар із сином підготовили ріллю під засів зерном. Як тільки я позбувся пов'язки з руки, зразу попросив господаря, щоб той взяв мене з ним в поле сіяти яру пшеницю і ячмінь. Ми вкинули два мішки зерна на віз, він забрав сівалку та поїхав спереду, а я з возом за ним. Виїхали ми на недалеке поле, приготували сівалку. Тоді господар почав пояснювати мені, як поводитись з сівалкою. Я тільки посміхався: він вчить мене роботи з сівалкою, з якою я вже добре знайомий був з дому. Як тільки господар відійшов на кілька кроків чогось до воза, я вхопив кермо сівалки в руки, вдарив коней батогом, і тільки порох закурився за мною.

Господар надігнав мене і з великим здивуванням спитав, звідки я знаю, як орудувати сівалкою. Я відповів: «З дому». Господар покрутів тільки головою, більше ні про що не питався. Я передав йому в руки кермо сівалки, а сам пішов пильнувати, щоб зерно купками не затримувалося в сівалці. Коли засіяли всю нивку, повернулися додому. Господар зразу розказав дружині, як то ми обое сіяли. Господиня покликала мене до себе та з якоюсь ніяковістю сказала:

— Я думаю, що гітлерівські пропагандисти говорили нам неправду на зібраннях, що українці та інші народи Східної Європи не мають ні цивілізації, ні культури. Живуть примітивним життям в печерах або в куренях, не знаючи ніякої освіти чи ремесла. Навіть ріллю обробляють дуже примітивно, не маючи ніякого господарського устаткування. А я бачу по тобі, що ти багато знаєш, як німець, хоч ти й українець з дикунського світу.

Я вислухав господиню з великим здивуванням, що таку фальшиву пропаганду ширять гітлерівці між своїм народом про Україну. Лише сплюнув, кажучи:

— Український народ, хоч і не культурний, по розумінню німців, але він є чесний і моральний. Він нікому не робив і не робить кривди. Тоді, коли ваш, цивілізований німецький народ кругом руйнує і грабує, де тільки дотягнеться негідна рука вашого фюрера. Ще й нас, невинних, держить місяцями в полоні. Хіба ж це гідно цивілізованого світу?

У господині по обличчі покотилися сльози, і вона пішла на кухню.

В таких роботах пробігали весняні дні. Я був радий, що врятувався від вірної смерти і з вдячності помагав господарям при різноманітних роботах вдома чи на полі. За довгий час перебування в господарів я призвичайвся до їхньої родини, як і вони до мене, так, неначе б ми були дійсно одна родина.

Цілими днями я почував себе зовсім вільною людиною між цивільним населенням, хоч чужим і далеким. Я відчував і бачив, що ці люди ширі та розуміють мене більше, ніж часом деякі свої недорослі раби.

Хоч, здавалося, я був вільний під час дня, все ж таки поза браму було заборонено мені виходити без вахмана або когось із родини господаря хоч би до недалекої корчми склянку пива випити. Але тими привілеями я не дуже турбувався, бо був свідомий того, що краще ночувати за дротами під охороною вахманів і вдень працювати в добрих господарів, аніж повертатися до рідної хати під московську неволю.

Дні мої пробігали з душевним задоволенням, що я попав до такої чесної та порядної родини, що від первого дня трактує мене як рівноправну людину, а не «унтерменша», та ще й полоненого. Ніколи мені не відділювали харчів, лише клали на стіл, що тільки мали, кажучи:

— Міхель, споживай, що тільки тобі смакує й поправляється на

тілі, бо невідомо, що тебе чекає в майбутньому.

Хоч я вже прийшов до кращих сил, все таки я відчував, що щось не все в порядку з моїм організмом, бо паморочення голови і меркнення в очах продовжували переслідувати мене. Але, щоб не робити знову господарям зайвого клопоту, я нічого не казав їм про це, з надією, що з часом все це пройде само. На появу моєї недуги недовго довелося чекати. Одного дня на карку й спині з'явилися в мене чотири підшкіряні болячки з докучливим болем, так, що не можна було повернати головою. Господиня зразу помітила це і при обіді спітала:

— Міхель, чи ти не захворів знову?

Мені вже було соромно говорити господині неправду, тим більше, що раніше чи пізніше все й так виявиться. Тому я вже сказав:

— Вже кілька днів я почуваю себе дуже погано, особливо вночі, а тепер висадилися боляки на спину і карк — не можу головою покрутити, та й сорочка докучає.

Господиня зразу запровадила мене до помешкання, скинула сорочку з мене та аж зойкнула, як побачила мої болячки. Через недовгий час прибула сестра, щоб перевірити мій стан здоров'я. Перевірила стан руки, зміряла гарячку, що була тоді 39 ступенів, приложила мазь на болячки, залишила ліки, щоб вживати щодві години. Якщо не поможе, то ранком відправлять мене до лікарні.

Від пекучої мазі я цілу ніч не заснув, стогнав від болю нариваючих боляків.

На другий день після сніданку прибула сестра для перевірки моого стану. Під час обстеження устійнила, що поза підшкірними наривами у мене немає іншої недуги, так що немає потреби відправляти мене до лікарні. Треба лікувати нариви, яких не можна розгинати — мусять дозріти, доки самі не засохнуть. Приложила мазь та від'хала.

Вдень було ще пів біди — сидіти в садочку без сорочки та вигрівати боляки на сонці. Та прикро було нічною порою, бо приходилося сидіти цілу ніч до ранку або лежати на череві, так пекуче докучали нариви на карку, ще й на боці з'явилося кілька нових.

Дякуючи опіці сестри й господині, через кілька днів боляки почали потроху заживати. Деякі, що були глибше в тілі, сестра витягала. На їх місці залишилися згодом 9 глибоких рубців розміром з волоський горіх чи більше.

Приблизно два тижні карався я проклятими боляками, поки

не позбувся їх за допомогою господині й сестри. Вони були свідомі, що я не привіз їх з України, але придбав в часі тортур в гестапо та в смердючих стайнях у Фюрстенбергу. Та не без того, щоб не лишилися наслідки перебування в тернопільському комісаріаті.

На початку червня господиня одержала вістку від свого брата з Японії, що по службовій справі він приїжджає до Берліну і при цій нагоді зможе відвідати її родину.

Кілька днів господиня інтенсивно приготовлялася до зустрічі дорогих гостей — брата з жінкою, з якими вже не бачилася кілька років. Я був переконаний, що коли приїде до наших господарів родич, та ще й в чині амбасадора, то, як довго гості перебуватимуть в господарів, так довго я вже буду харчуватися уже не в кухні, а десь в іншому місці. Та помилився на цьому — все виявилось інакше.

Одного дня господиня вийшла на ганок і, як звичайно, покликала мене до обіду. Я обмився й прийшов на кухню. Аж подався назад та хотів вийти, коли побачив за столом її гостей. Господиня, мабуть, здогадалася, що я не смію підійти до столу, схопила мене за руку і представила своєму братові з жінкою, кажучи:

— Міхель, тут твоє крісло! — та веліла сідати біля жінки брата, що вручила мені гарний подарунок від себе й свого чоловіка. Всі засіли з невільником до родинного столу. Цим актом щирої господині я був надзвичайно розчулений. Ніяк не міг уявити собі того, щоб гість приїхав відвідати родину, та ще в чині амбасадора, і його посадили при столі разом з невільником з польської армії!

Хоч я й присів біля столу, але ніяк не міг зібрести себе докупи, бо був до цього зовсім не приготований, щоб нещасний невільник обідав за одним столом з німецьким амбасадором. Це моє збентеження помітила не тільки моя господиня, а й її брат. Він звернувся до мене:

— Будьте нашим родинним гостем. Ви ж не злочинець, щоб ми гордували вами. Ви військовополонений. Тепер іде війна, і таких, як ви, є сьогодні сотні тисяч. Ви така ж сама людина, як і ми. Тому ми шануємо вас і просимо забути навіть про те, що ви полонений — будьте тут, між нами, зовсім вільно, неначе б при своїй родині.

Пообідавши, я подякував господарям за їхню увагу до мене та вийшов до своєї праці.

Гості не залишились на кілька днів, як того сподівалися господарі. Вони перебули тільки до вечора і від'їхали до Берліну, бо наступного дня мали вже відлетіти до Японії.

Довгий час з думки не виходила в мене це неймовірно шляхетне ставлення німців до такого «унтерменша», як я. Я добре знов, що німецький народ вважає себе за «юберменшів», і тому не міг навіть уявити собі, щоб вони так прихильно ставилися до невільника. Тому про цю чесну й ідеальну родину Страхе в моєму серці залишаться найкращі спомини з вдячністю, що врятували мое життя.

Одного вечора в неділю, в червні, ми перебували за дротяною огорожею під бараком і на зміну з поляками співали свої пісні та розповідали різні гумористичні історії та анекdotи. В часі веселої гутірки до мене підсіло двоє земляків, які розкрили переді мною свій секретний намір — залишити господарів та втекти додому. Але їм конечно потрібно було мати в дорогу компас і мапу Німеччини. Знаючи, що ці речі у мене є, вони рішилися відкрити свій секрет переді мною. При чому благали мене, щоб я приседнався до них і втікав разом з ними. Їхня ідея втечі дуже заскочила мене, і я відповів їм:

— Я цю справу передумаю вночі, а тоді дам вам свою відповідь.

Над втечею я зовсім не задумувався, тому що в мене не було найменшої потреби, я не хотів навіть намарно тратити свій час нічного відпочинку. Якщо я не поспішав повернутися додому, коли побував під Равою-Руською, то який сенс в тому, щоб сьогодні тікати через всю Німеччину. Це було дуже ризиковане. Подруге, я не мав на це жодної потреби, та й сумління не дозволило б мені на це, щоб перед жнівами залишати по-злодійському чесну родину, що стільки добра заподіяла мені. О, ні! Ніколи я не дозволю собі зробити такий невдячний вчинок!

На другий день я не тільки висловив свій негативний погляд, але й старався відговорити їх від цієї абсурдної втечі й переконати їх, що це дуже небезпечна справа. Поперше, треба переправитися через широке русло ріки Одра, перепливаючи яку, можна легко піти на дно. Та якщо б навіть пощастило перебратися на той бік, то й тоді дуже небезпечно буде мандрувати Німеччиною під час дня, тільки нічною порою. Подруге — тепер на нашій батьківщині панує комуністична система. До цієї тюрми народів я особисто не маю ніякого бажання повернатися так довго, як довго там пануватиме сталінська тиранія. Якщо земляки дійсно бажають повернутися до рідної хати — щасті їм, Боже, я ж

залишаюсь у своїх господарів.

На другий день раненько, як тільки розійшлися всі з бараку до своїх господарів, один із них підійшов до мене на подвір'ї. Я вручив йому потрібні речі, попрощався, і він із своїм другом щезли в недалеких кущах верболозів, що простягалися долиною до русла річки Одра. Я, неначе причарований, залишився на місці, думаючи з тривогою — чи вдасться ім пробратися крізь Німеччину та Польщу до своїх рідних сторін.

На четвертий день після втечі на подвір'я несподівано прийшов вахман і спитав в господині, де я. Господиня покликала мене, я вийшов із стодоли. Побачивши вахмана, подумав: «Щось мало трапитися, що ти прийшов за мною посеред дня».

Вахман сердито сказав мені:

— Твоїх камрадів, що втекли, вже зловили.

Думаю, вахман бреше мені навмисне, страшить, щоб другі не втікали. З недовір'ям підсміхнувся, покрутив головою: щось мені не віриться. Вахман підступив до мене: «Ти не віриш». Я знову покрутив головою, що не вірю. Тоді він запитав, хто дав ім компас і карту на дорогу, як не я. Ці доказові слова зразу щипнули за моє серце — німець правду говорить. Вахман далі продовжував:

— Як зловили їх обох з компасом і картою, то вони призналися, що отримали їх від тебе. Вони тепер перебувають замкнені в стялягу Фюрстенберг.

Я не мав уже що сказати, тільки боявся, щоб за співпрацю з ними мене тепер не завезли до них. Але вся процедура закінчилася на тому, що вахман попередив мене:

— Не втікай, бо й тебе зловлять!

Підсміхаючись, я запитав:

— Чому ж я не втікав разом з ними, коли давав ім карту й компаса. Якщо я, вахмане, не втікав, коли перебував ще в Польщі, в початкових днях своєї неволі, то тепер тим більше в мене немає ніякої потреби втікати від добрих господарів під комуністичну систему. Навіть коли б був вільним зараз, то не пробирався б так довго, як Сталін буде панувати на моїй батьківщині!

Вахман в присутності господаря й господині признав слухність моїх слів і відтоді вже мав до мене повне довір'я.

Хоч господар був партійним, але дружина з дітьми ставилися дуже ворожко до політики Гітлера. Вони не схвалювали його політику за розв'язання війни в Європі, кажучи, що він не тільки її

не виграє, але й доведе свою країну до краху. На цьому тлі часто-густо в іх сім'ї відбувалися дискусії на політичні теми під час обідової пори. Господиня завжди говорила до чоловіка, що пролита кров фронтовиків, які гинуть за перебудову Європи, не принесе користі чи перемоги німецькому народові, а неминучу загибіль та упадок Третього Райху. Хоч не дуже любив Герман слухати болючих та правдивих слів дружини, та мусив мовчати, бо діти були на стороні матері, проти партійної філософії. Тому господиня мала вирішальний голос навіть у справах господарських, коли господар казав до мене:

— Міхель, візьми косу та підеш косити очерет і осоку на мочарах,— господиня з місця відбирала в мене косу, відкидала геть, кажучи:

— Міхель, сьогодні неділя. Вона — для відпочинку, не для праці. Нехай Герман іде косити, він партійний безбожник. А ти підеш завтра.

І перемога завжди була на боці господині. Якщо Герман хотів, то йшов косити, а я залишався вдома, вигрівався на сонці.

Одного дня під вечір щось розполітикувалися ми з Германом, вийшовши на город та дивлячись на просторі долини, що розлягалася за селом. Зненацька над нашими головами просвистіло кілька воєнних літаків. Я на них не звернув ніякої уваги — не цікавили. Але Герман, посміхаючись, сказав:

— Це літаки наших аліянтів з Італії. Мусоліні — добрий камрад фюрера.

В розмові на тему війни та близкавичних успіхів німецької армії, проти якої не змогли встояти армії сусідніх держав, я зауважив їому:

— Пане Страхе, перемога вашої армії над Польщею, Австрією, Чехо-Словаччиною, Францією та Бельгією не є доказом того, що перемога на довгі роки. Це лише тимчасове становище, а війна ще не закінчена. Тому невідомо, яким руслом попливуть воєнні дії на Сході, бо скоріше чи пізніше ваш фюрер піде війною на Росію. Якщо Гітлер буде підтримувати поневолені Москвою народи, то в нього є надія на перемогу. Але якщо ваш фюрер не зуміє розв'язати питання східніх народів, поневолених Москвою, він програє війну з трагічними наслідками не тільки проти Росії, але на всіх фронтах. Бо побачите, що ваші фронтовики залишаться в полоні, як ось я зараз тут, а червона армія прийде до Одри.

Страхе аж відскочив від мене, кажучи:

— Ти дурний, Міхель! Поживемо — побачимо.

З початком липня поміж полоненими почали кружляти чутки, що на днях має приїхати спеціальна комісія, яка звільнитиме полонених, що схочуть добровільно перейти на цивільне життя. Ті, що не схочуть залишитися, зразу мусять від'їхати до свого Сталягу. На такі непевні чутки ніхто з нас не звертав особливої уваги, думаючи, що німці ширять якісь фантазії під наступаючу пору жнів.

Пробігали дні літа, а з ними все більше й більше стали говорити про те, що ось-ось, цими днями всі полонені будуть звільнені до вільного життя в Німеччині. З цього звільнення поляки дуже раділи. Я особисто не мав з ким поділитися своїми думками та переживаннями, якщо б ця комісія прибула б: від'їхати до Сталягу чи залишатися в своїх чесних та добрих господарів. З одного боку — як я можу залишити їхню родину в гарячу пору жнів. Вони ж так опікувалися мною ці три місяці, врятували моє життя. Тепер я повинен би з вдячності залишитися в них та віддячити їм за їх щире серце та доброту до мене. З другого ж боку — краще залишитися в однострої та зголоситися до Сталягу, де згодом з таких, як я, можуть творитися військові частини, яких потребуватиме батьківщина для боротьби проти большевиків, як тільки між Німеччиною та Москвою виникне воєнний конфлікт.

З такими протилежними думками я боровся днями й ночами, не спав та передумував про свою поведінку на завтрашній день.

З такими непевними думками й застукав мене день 17 липня. Вахман повідомив усіх увечері в бараку, що завтра ніхто з нас не піде до праці. Мусимо бути присутні в бараку, бо прибуде комісія по звільненню. Він сказав:

— Від завтрашнього дня вже будете вільними людьми при родах своїх господарів та перейдете під цивільну адміністрацію.

Поляки з радості аж ціluвалися, що, нарешті, закінчиться їх неволя з перебуванням за колючими дротами. А ще більше раділи тим, що за їхню працю будуть винагороджені заплатою, якої дотепер ніхто не отримував, не мав ні одної марки в місяць. Дотепер належну плату господар мусів платити за свого невільника до Сталягу.

До пізнього вечора ми, чотири українці, радилися, думали та рішали. Згодом двоє із нас вирішили залишитися надалі в своїх господарів. Я пішов за голосом свого національного сумління — залишитися надалі вояком, бо скорше чи пізніше, мене

потребуватиме рідний край. Тому я рішився від'їхати до Сталягу. До мене приєднався ще один мій земляк, кажучи:

— Якщо ти, Михайле, залишаєш своїх господарів, то я також піду з тобою до Сталягу!

КОМІСІЯ ЗВІЛЬНЕННЯ

На другий день, від самого ранку метушилися вже німці на подвір'ї — виносили столи й крісла, приготовляючись для комісії з великим задоволенням, що полонені, нарешті, будуть звільнені з-за колючих дротів.

Коло одинадцятої години ранку прибуло кілька старшин. Розложили на столах папери. Вахман відчинив загороду та запровадив нас усіх перед офіцерів. Один із них встав, кажучи:

— Від сьогоднішнього дня ви являєтесь вільними працівниками на сільсько-господарських роботах при родинах своїх господарів. Хто з-поміж вас не бажає перейти на цивільне положення, мусить завтра від'їхати до Сталягу.

Відтак запитав:

— Скільки між вами є українців? Піднесіть руки!

Я зразу ж піdnіс руку, по хвилі думання піdnесло ще три земляка, а потім ще один, про якого ми думали, що він поляк, бо він ніколи не признавався до нас.

Під час цієї комісії я був упевнений, що не всі поляки перейдуть до цивільного життя. Та коли офіцер запитав, хто з них не бажає перейти до цивільного життя,— ані один поляк не піdnіс руку.

Поляки з великим запалом піdpисували заяви звільнення, тільки ми, українці, прийняли рішення залишитися надалі невільниками. По закінченні комісії всі розійшлися до своїх господарів.

Хоч не дуже то приємно було мені вже в той час повернатися під вечір до своїх господарів, та не було вже де переночувати, бо бараки зразу ж закрили. Не було іншої ради, лише з соромом іти на подвір'я своїх господарів. Вони мене привітали як звільнену людину і зразу запровадили до приготованої кімнатки, що мала бути моїм приватним приміщенням. Вони ще не знали про моє негативне рішення, якого вони ніколи не сподівалися від мене, бо ж трактували мене весь час вже як свого рідного. Тому зустріли мене весело. Я ж болюче переживав своє рішення, ще й з кривдою для них.

Під час вечері господарі запримітили, що щось не все зі мною в порядку. Господиня спитала, що зі мною трапилося. Я

змушений був сказати їй щиру правду, що маю повернутися назад до Сталагу. Ця несподівана вістка, наче гром з ясного неба, вразила їх. Вони ніяк не могли зрозуміти мене: чому я роблю таку прикрість для них з відходом та повертаюся до тої біди, з якої прийшов до них три місяці тому.

Мені було надзвичайно боляче й соромно, я не міг глянути в їх очі, бо почував, що відповідаю невдячністю за їх щире та тепле ставлення до мене. Тому я був змушений оправдуватися перед ними. Я пояснював їм, що ситуація для українського народу являється зовсім іншою, ніж для поляків. Бо поляки ганебно програли війну із втратою своєї держави. Натомість українці мусять організувати тепер армію, бо, скоріше чи пізніше, з німецькими фронтовиками підуть на східній фронт воювати проти большевиків за визволення України.

Господар послухав та досить скептично сказав мені:

— Міхель, забудь раз назавжди про те, щоб фюрер дозволив створити якусь там українську армію для війни проти Сталіна. Не думаю наразі навіть, щоб між Німеччиною та Росією могла бути війна в скорому часі. Але якщо б навіть й виникнув воєнний конфлікт між цими двома державами, то, затим собі добре раз назавжди, що німецька армія не піде проливати свою кров на сході за визволення твоєї України з-під большевиків, а проливатиме свою кров заради інтересів Третього Райху. Ти в цьому помиляєшся, Міхель. Як поживеш, то побачимо згодом, та це уже буде запізно.

З розмови з господарем я близче зрозумів почуття німців про визволення українського народу від московських кайданів. Тоді вже відчув, що, мабуть, таки дійсно зробив велику помилку, що рішився надальше каратися в неволі за Польщу, тим більше, що самі поляки звільнилися. Та я не міг уже направити заподіяної помилки — запізно. Мусів від'ехати туди, куди мені було призначено долею.

Хоч я був дуже глибоко розчарований, все ж таки надальше обманював себе, як тільки міг, з оптимістичною надією, що наближається слушний час для бувших українських фронтовиків, яких покличе батьківщина — допомогти братам прогнати большевицьку погань з земель України. За цю справу краще віддати своє життя, аніж бути наймитом в сільському господарстві Німеччини.

Я вже не мав appetitu споживати вечерю через душевні переживання, дивлячись на засмучену господиню, в якої з жалю, що втрачає мене, аж сльози падали на долівку. Залишивши стіл, я

РОДИНА СТРАХЕ

Батьки з донечкою

Ренатою в 1939 р.

Дочка Емілія згинула разом із своїми батьками у власній хаті з рук большевицьких садистів у

1945 р.

Син Герберт згинув
на землях України в 1944 р.

З перебування автора цих спогадів у відрядженні. Як військовополоненому, йому заборонялося фотографуватися разом із родиною Страхе, тому на світлині він із собакою господаря на незабутню пам'ять і згадку — червень 1940 р.

Тільки дочка Рената врятувалася
від смерти і згодом одружилась.
На світлині — з чоловіком у 1979 р.

вийшов на подвір'я. Зайшов згодом до своєї кімнати, щоб заснути та горе своє призабути. Та сон не снувався. Мене ввесь час переслідували думки із сумнівом, чи добре зробив я для себе, що повертаюся до неволі. Пізнього вечора прийшов до мене вахман та привів із собою одного українця, якому господар не дозволив переноочувати в нього з люті, що той залишає його. Тому він привів його до мене, щоб той спав цю ніч зі мною, сказавши: «Завтра ранком зайду за вами, щоб відвести до Сталагу», — вахман відійшов.

Наступного дня об 11 годині ранку вахман прийшов за нами. Я попрощався з родиною та сусідами. Мій господар навіть не з'явився, щоб попрощатися зі мною, мабуть, з досади, що я заподіяв йому несподівано таку приkrість.

Господиня з дітьми прощалися зі мною, наче мати прощала сина в дорогу. Зі слізами на очах подала мені невеличкий пакуночок з харчами, за який я з болем серця й слізами на очах подякував їй. Попрощався з надією, що, якщо обставини дозволять — мушу обов'язково в майбутньому відвідати цю родину.

Нас троє з вахманом йшли вже дорогою по-товариському. Він знов, що ми не втечимо, бо добровільно самі зголосилися мандрувати до неволі.

Полудневе сонце сипало жар на землю. Від спеки дрижав серпанок над долиною, тремтів над садами. Проходячи попри корчму, ми спитали у вахмана дозволу зайти та випити склянку пива. Я мав у кишенні 5 срібних марок. Щоб не вкрали їх у мене в Сталагу, рішив витратити їх на себе. Вахман трохи подумав та спітав, хто ж буде платити за пиво? Я сміливо відповів, що я заплачу! Вахман згодився, і ми четверо зайдли до корчми. Випили по два келихи пива, і аж в голові у мене закрутілося, бо більше року вже я не пив пива. Витягнув гроші, розплатився, в нарешту купив для товаришів цигарок, бо сам не курив. Залишили ми корчму та в підхмеленому стані йшли до станції. По дорозі вахман з цікавістю запитав нас:

— Чому ж ви вчора не звільнилися з невільництва, як це зробили ваші товариші, а повертаєтесь назад до Сталагу?

Ми, як тільки могли, пояснили йому свої пляні на майбутнє.

Вахман уже був людиною похилого віку, під 70 років, але розсудно дивився на бурхливі події воєнної хуторовини. Вислухав він наші самооблудні сподівання та відповів нам:

— Вчора ви нерозсудно зробили для себе велику помилку. Ви

мали добрих господарів, при них ви без голоду спокійно перебули б цей непевний час. Тоді б побачили, в якому напрямку вам йти. Не забувайте одного, що не в скороу часі війна закінчиться! То чи не краще б вам було сьогодні спокійно перебувати з родиною на полі вільними, ніж повернутися тепер назад до неволі й голодувати, як голодували попередньо. Довгенько прийдеться вам чекати тепер оказійної нагоди, щоб вас знову звільнити на сільсько-господарські роботи. Та ще невідомо, чи пощастиТЬ вам знову попасти до чесної родини та на добре відживлення. Натомість, якщо згодом пощастиТЬ, то попадете на фабрику, де прийдеться вам тяжко працювати на дуже скромних харках, а не таких, які ви мали в своїх господарів. Про поворот до своїх родин — викиньте з голови. Як довго приватиме воєнний неспокій, так довго ви не повернетесь на свою батьківщину.

Ми здивовано глянули один на одного, бо вахман говорив дійсно святу правду нам, та зробленої помилки уже не можна було направити. Тільки зараз ми остаточно усвідомили, що зробили кардинальну помилку.

Вільною ходою, при товариській гутірці прийшли ми на станцію міста Бад Франвальде. Поїзду ще не було. Довелося чекати ще якийсь час. Сонце пекло немилосердно, ми пішли відсвіжитися холодною водою та втамувати спрагу. Через недовгий час надійшов поїзд. Увійшли до вагону, в якому не було багато пасажирів. Зайняли місця. Через пару годин їзди зупинилися на станції Франкфурт над Одрою. Тут прийшлося ще деякий час пектися на сонці, доки прийшов поїзд, що йшов по нашій лінії. Ми пересіли і рушили в дальшу дорогу. Через кілька годин їзди поїзд зупинився на тій самій станції, з якої ми від'їджали три місяці тому...

Від станції йшли в напрямку смердючих стаєнь, в яких у бруді та в голоді перебували цілу зиму. Здалека я приглядався на ці жахливі бараки, не вірячи собі, що ми знову повертаємося до цього смороду.

Наближаючись до бараків, я проклинав себе за нерозумну свою поведінку, що так нерозсудливо зробив таку неймовірну дурницю, промінявши вільне та сите життя на рабську неволю. Та й з болем подумав — терпи, душа, без кунтуша, а тіло — що хотіло. Пройшли попри руїни склярні та стайні, що, на превелике диво, стояли пусткою, без вартових при брамі, й пішли далі у напрямку лісу.

Йдучи між кущів недорубаного ще лісу, побачили oddalik

багато будинків, що виглядали, як невеличке містечко. Прийшли під залізну браму, на якій висів напис величими літерами: «Сталяг 3-Б». Вартові, що стояли при брамі з автоматами в руках, відчинили бічний вхід, і ми перейшли за браму, неначе б то уже до святого Петра!

Зразу ж біля брами з лівої сторони стояв двоповерховий адміністраційний будинок, де вахман передав нас під опіку інших вартових. Під час реєстрації ми надіялися, що нас приділять до одного будинку. Але нас так розкидали по різних будинках, що ми вже більше ніколи не зустрічалися.

Йдучи з папером до приділеного будинку крізь табір, я своїм очам не вірив, що німці руками невільників змогли за такий короткий час розбудувати ціле містечко на місці лісових чагарників.

Зайшовши до приділеного будинку, я зголосився до блькового, що, на моє превелике здивування, не був німецьким вояком, а старшого віку чоловіком з якоюсь цапиною борідкою. Не знаючи, хто він по національності, я зголосився до нього українською мовою. Цапок подивився на мене, як баран на нові ворота, кажучи: «Я тебе не розумію». Тоді я зрозумів, що він шовіністичний поляк, та звернувся до нього вже польською мовою. «Українці не доросли ще бути бльковими», — подумав я собі.

Запровадив мене до магазину, він видав мені дві ковдри, миску й ложку. Приділив місце для спання на другому поверсі, бо ліжка стояли триповерхові, і ось так, після трьох місяців доброго відживлення знову довелося мені перебувати на тaborovій баланді.

Хоч було вже по вечорі, але я тим не журився, бо привіз із собою трохи хліба і добрий кусень солонини, що дала мені господиня в дорогу. Ще цього ж самого вечора я зустрінув своїх друзів із смердючих стаєнь. Від них довідався, що їм не пощастило виїхати до господарів і вони весь час перебували ось тут, у Сталягу. Чимало дивувало товаришів, що я не залишився після звільнення у своїх господарів, а повернувся назад, до тaborової баланди. Я розказав їм про чутки, що німці в недовгому часі будуть організовувати військові формациї української армії. Тому й повернувся, щоб зголоситися. Друзі були біжче поінформовані в цій справі та сказали:

— Зараз немає ніяких виглядів на формування української армії. Але натомість є для українців можливість голоситися добровільно на транспорт, що мав би в недовшому часі виїхати

до Рави-Руської, на виміну за німецьких поселенців, що залишилися в часі Першої світової війни на землях України й в інших республіках Сovетського Союзу.

Коли я почув такі безнадійні новини, у мене поза шкіру обвіяло холодом, що я так нерозсудно проміняв спокійне й сите життя на рабське животіння у Сталягу. Аж тоді пригадалися мені щирі слова господаря:

— Міхель, ти дуже глибоко помилився, що добровільно повертаєшся до відомої вже тобі біди. Скоріше чи пізніше ти отямишся, але тоді вже буде запізно.

Мав повну слухність Герман Страхе, та повороту назад уже для мене не було — сам себе обдурив!

Вночі в душному бараці сон не снувався. Я передумував собі: де я був учора, а де знаходжуся сьогодні? З такими думками я вирішив розшукувати своїх земляків, що, як і я, залишили своїх господарів. Другого дня після сніданку (баланди) пішов я поміж знайомих, від яких довідався, що вони обидва не відбули ще кари й караються у таборовій в'язниці. Нелегко приходилося їх відшукувати за таборовими дротами між сотнями в'язнів. Та ще я призабув їх прізвища. Але товариші порадили: «Якщо хочеш з ними побачитися, то є єдина можливість — підійди під дротяні загороди о десятій годині ранку, коли в'язнів виводять на прогулянку».

У вказану мені годину я вже стояв біля загорожі в'язниці, що була розташована посередині табору. Під час фізкультурних вправ я пізнав своїх земляків, а вони по деякому часі впізнали мене. По закінченні вправ підбігли до мене — пооббивані й худенькі, та нашвидко розповіли мені, що під час нічної переправи через Одру мало не пішли на дно. Їх зловили на території Польщі. За втечу добре побили і посадили до в'язниці на три місяці. Та чи витримають — Бог його знає! На цьому закінчилася наша розмова, бо на свистки вартових їх загнали назад до в'язниці.

Довго стояв я перед загородою та вдивлявся вслід своїм друзям, що зробили ще більшу дурницю, ніж я з нерозсудним приїздом. Все ж таки, хоч я був невільником, але міг вільно пересуватися по табору, а їм приходилося каратися у в'язничних клітках, ще в набагато гірших умовах життя.

Я залишив в'язничну загороду та пішов по таборі шукати земляків чи знайомих. Ніяк не міг отяmitися з великого здивування, бо ще тільки три місяці тому ми ж рубали ліс та

копали каналізаційні рови. Тепер, йдучи чистими доріжками, приглядався на муровані бараки та принагідно зустрічав своїх земляків чи знайомих поляків. Від них я довідався про теперішні обставини тaborового життя, що змінилося на багато краще, ніж у попередніх часах. Тепер не гонять до праці поза табір, хіба до прибирання всередині тaborу. Кожного дня, крім неділі, обов'язково відбуваються фізкультурні вправи. Гігієнічна система також змінилася на багато краще. Кожного тижня видавали чисту білизну і водили до лазні. Так що тепер вже ніхто ночами не полює за докучливими вошами, як це практикувалося колись біля печі у смердючій стайні. В Сталягу перебувало тоді 35,000 поляків, понад 13,000 французів й коло 8,000 бельгійців. Час від часу їх привозили великими транспортами, прямо у воєнному виряді, тільки без зброї.

Третього дня, вештаючись поміж своїх, я несподівано зустрівся з односельчанином Іваном Голубом, з котрим не бачився вже від 1937 року. Несподівана зустріч з земляком здивувала й зрадувала нас до безкраю — хоч зустрінулися в неволі, та раділи й дякували Богу, що залишилися живими та не каліками. Завдяки добрій господині, що дала мені таки доволі хліба й солонини, я мав чим погостити свого земляка. Ми пішли подалі під кущі в холодок та трохи перекусили. Під час нашої перекуски Іван розповідав, що дотепер він перебував у Ляндсдорфі, у Сталягу «А». В цьому Сталягу під час зими він дуже застудився, перебуваючи в наметах у чистому полі. Тепер цей Сталяг зліквідували, і полонених порозвозили по інших тaborах. Їх, кількасот українців, привезли сюди, бо вони зголосилися добровільно від'їхати транспортом на землі України, тобто на виміну німецьких громадян з Росії.

Почувши від Івана, що він рішився на місце німців їхати до катівських рук Сталіна, я аж застиг з дива. Та земляк почав переконувати мене, що ми маємо нагоду повернутися тепер на батьківщину, ніж поневірятися далі в тaborах неволі, та ще й не має найменших виглядів, скільки часу ще прийдеться поневірятися та чи пощастиТЬ нам залишитися в живих. На цю пропагандивну пропозицію земляка я відповів:

— Першу жахливу помилку я зробив, коли мав щасливу нагоду звільнитися з неволі, а навпаки, повернувшись назад, до цього муравлиська. Та краще вже буду поневірятися тут до якогось певного часу, ніж мав би повернатися до московської тиранії. В цій дискусії з протилежними поглядами ми один одного не переконали, а пливли кожний своїм руслом у невідоме

завтра. Наші шляхи розійшлися у протилежних напрямках так, як химерна доля судилася кожному з нас.

Через кілька днів через гучномовці ми почули заклики до всіх полонених, що зареєструвалися на виїзд із табору, щоб вони негайно зголосилися до адміністраційного будинку на транспорт, що відходить завтра, але куди — не було сказано.

Наступного дня, майже в останніх хвилинах, я відшукав свого земляка, кажучи до нього:

— Абсолютно не вірю, Іване, щоб тобі пощастило повернутися до рідної оселі. Якщо ж я помиляюся в тому і ти щасливо дістанешся додому, то привітай рідну і знайомих, щоб знали, що я не загинув на фронті та перебуваю до якогось часу у німецькому полоні.

Оце був останній раз, що ми бачилися. Наші шляхи розійшлися. Іван в той же день від'їхав транспортом у невідому путь.

Пробігали дні гарячого літа, а з ними плило поза дротяні загорожі багато тисяч молодих людей під автомати німецьких вартових. Кожного дня до табору більшими чи меншими транспортами прибували французькі чи бельгійські фронтовики, з яких велика кількість була з Альжиру й Марокко — французьких колоній. Ці вояки були темношкірі.

Хоч побували вони у французькій армії, носили цей самий військовий однострій, але ставилися дуже ворожо до кровних французів. Майже не проходило дня чи ночі, щоб не відбувся десь самосуд над французами. З ненависті до французів при кожній нагоді побивали їх до непритомності, а бували випадки, коли забивали й на смерть. Щоб не продовжувалися самосуди альжірців над французами, команда Сталягу змушенна була зібрати всіх альжірців і примістити їх в окремому бараку, що був обведений колючим дротом. Ізолявали, наче б у в'язниці.

Одного дня нас кілька українців зайшло до бараку альжірців, щоб за хліб чи цигарки вимінити в них штани чи блузку. Завдяки цій нелегальній торгівлі вони ставилися до нас досить прихильно. Одного разу ми запитали їх, чому вони відносяться так ворожо до своїх камрадів-французів. Вони відповіли: «Ми маємо тепер нагоду віддячитися їм за їхнє окупаційне гноблення над нашими братами в Альжірі чи Марокко. А тепер за цих гнобителів свого народу ми мусимо каратися ось тут, поза дротами, голодні». Аж тоді ми зрозуміли, що смертельна ненависть альжірців до французів рідниться з нашою ненавистю до свого ненависного гнобителя — Польщі. За ту прокляту «ойчизну» також тисячі

невинних українців мусять каратися тепер поза дротами неволі. А скільки тисяч наложило життям або на ціле життя залишилося нещасними каліками!

На початку серпня одного дня прийшло повідомлення, що українці й білоруси обов'язково мають зголоситися за 5 днів до адміністраційного будинку для реєстрації. На таке несподіване повідомлення між нами почали кружляти всякі здогади і міркування. Кожний придумував, що йому більше бажалось. Одна версія була — німці в недовшому часі підуть війною на Росію. Тому реєструють, щоб згодом створити військові формaciї. Інша версія ширила пропаганду, що українців і білорусів інтернуватимуть у цивільні табори праці. Бо у випадку вибуху війни з большевиками німці не хотіли, щоб цей небезпечний елемент брав активну участь в боротьбі за Україну чи Білорусь. Цього можна було сподіватися від «юберменшів». По третій версії — нас чекає теж саме, що зустріло наших братів, котрі виїхали недавно транспортом до російського кордону на виміну за німців. Але які пляні в дійсності мали німці — ніхто не знов. Та в повітрі вже носилося, що в недовшому часі зайдуть якісь зміни в цьому перенаселеному вже по береги Сталягу.

П'ятого серпня розпочалася реєстрація. Реєстраційний персонал складався з українців та білорусів під контролем військових старшин. Хоч ніхто в дійсності не знов, яка ціль реєстрації і чим все це закінчиться, все ж білоруси з українцями йшли з повним довір'ям, кажучи:

— Хочемо ділити долю чи недолю з нашим народом. Ми свідомі того, що тільки спільним фронтом в боротьбі проти нашого відвічного ворога можемо рішати долю нашого поневоленого народу.

Тільки не зовсім було ясним і певним питання, чи німці не заведуть нас дійсно під хату Іванову, чи, може, справді зформують згодом з нас бойові одиниці.

Після закінчення реєстрації почали кружляти чутки, що українці й білоруси будуть перевезені до Сталягу «20», що знаходиться в Польщі, в місті Торуні. Ця версія була прийнята надзвичайно радісно, бо кожний радів, що ми переїдемо ближче до своєї батьківщини. Та ще надіялися, що німці дадуть нам в руки зброю і, нарешті, здійсниться наша заповітна мрія — в недалекій майбутності підемо разом з німцями ми на рідні землі України.

Між українцями і білорусами вже міцно утвердилася віра, що наближається вже ця довго омріяна хвилина, коли ми не тільки

позбудемося невільничого табору, але з бойовим духом станемо в рядах української армії. Та я особисто не дуже обманював себе та не вірив у ці рожеві надії. Не вірилось мені, щоб фюрер зробив щось у користь поневолених народів. А якби й дав згодом зброю в руки, то зовсім певно, що не з тим, щоб визволяти свій край з московської неволі. А можуть дати тільки для того, щоб за інтереси гітлерівської Німеччини класти свої голови на східному фронті за перебудову нової Європи по формі й структурі Третього Райху. «Юберменшам» ніколи не була, не є і не буде в інтересі Самостійна Українська Держава. Якщо б була в німців така тенденція, то не допустили б вони до того злочину, що доконали на землях Закарпаття. Обманний злочин німецького уряду з міністром закордонних справ Рібентропом дав ясний доказ для українського народу, щоб він ніколи більше не обманював себе фальшивою пропагандою німців.

З такими бурхливими думками та з недовір'ям до облудних німців чекав я тої хвилини, коли, нарешті, вивезуть нас на інше місце, а там, напевно, уже гіршого пекла не буде.

Між нами панували радісно-збуджений настрій і віра, що ось-ось уже добігає свого кінця невільниче перебування за дротами. Вони нетерпляче очікували тої радісної хвилини, коли в останній раз відчиниться чорна брама і вони раз назавжди залишать Сталяг «З-Б» біля Фюрстенбергу.

Дні гарячої літньої пори пробігали для мене в постійних доріканнях самого на себе, що я допустив такої кардинальної помилки і, замість того, щоб допомагати зараз моїм добрим господарям збирати в полі достигле збіжжя, повернувся назад у це невільниче муравлисько і цілоденно бігаю по просторій площи чи вправляю фізичну руханку, від якої годі було сковатися. Не було де. А сонце сипало немилосердно жар над землею. Від цієї спеки над табором тремтів серпанок.

Часто в часі призначених годин фізкультурної руханки та маршів колонами на площі та інших занять хтось із братії ховався в холодок між недалекі кущі, де находились викопані глибокі й довгі рови — лятрини. На ці кущі часто наскакували вартові та ловили хлопців в холодочку, заставляли їх лежати над смердючою лятриною та нюхати сморід із рова (це було карою), аж доки пройдуть години, призначені для занять, що тривали від двох до трьох годин dennno. За цей час від жару та смороду хлопці отримували сонячні удари в голову, так що вартовим доводилося освіжувати їх холодною водою. В неволі не завжди допомагала хитрість, а треба було пристосовуватись до дисципліни й

послуху, що був набагто строгіший, ніж у армії. Тому, помимо своєї волі, доводилося все виконувати й мовчати. Бо ж набагато краще було піти на руханку чи інші заняття, хоч під сонцем, та на свіжому повітрі, ніж перебувати між тисячами мушви над ровом лятирини.

ЧАСТИНА ТРЕТЬЯ

ВИМАРШ ЗА БРАМУ ІЗ СТАЛЯГУ

В найбільшу гаряч літнього сезону, в серпні одного дня крізь гучномовці пролунало повідомлення понад табором:

— Усі полонені, що зареєстровані на транспорт, щоб завтра після сніданку обов'язково з'явилися при головній брамі біля адміністративного будинку!

Протягом цілого дня і ночі з радістю і рожевими надіями на покращення долі метушилася братія, приготовляючись з відходом в невідому путь з загадковим питанням: на волю чи в дальшу неволю?

Кожний приготовляв і ховав у торбинку свій маєток, який спромігся набути за один рік часу в неволі. Самим найціннішим маєтком була ідунка з ложкою, якщо вона ще була і її не вкрали. З цими речами ніхто ніколи не розставався в неволі, щоб не хотячи не прогавити видачі супу чи кави.

Наступного дня на означену годину на просторій площі перед адміністративним будинком Сталягу метушились сотні українців і білорусів, готові йти маршем у дорогу. По якомусь довшому часі напруженого чекання з головної кватири вийшло кілька старшин СС-ів із списками в руках і кожного викликали за прізвищем. Викликаних негайно оформлювали по двісті в колоні і відпроваджували далі за браму. Ця церемонія — з викликом і оформленням — продовжувалась майже до 2-ої години дня, поки понад 1,200 зголосованих українців і приблизно 800 білорусів пройшли колонами крізь браму з вимаршем в дорогу.

Полудневе сонце сипало немилосердно жар на бруковану дорогу. Від гарячі мерехтів серпанок над будинками просторого табору, як нарешті по довгому смаженні під промінням сонця рушила братія в дорогу, залишаючи десятки тисяч невільників за огорожами колючих дротів — Сталягу.

Останній раз я поглянув на зруйновані смердючі склярні й стайні, мури тяжкої неволі й докучливої нудьги. Повз ці фабричні об'єкти нас гнали в напрямку міста до залізничної станції. Коли прийшли до бічної залізничної зупинки, на якій чекали вже заздалегідь приготовлені товарні вагони. Нашвидку заладували нас в криті вагони й замкнули двері за нами на тяжкі гаки. За ними ми розпрощались з ясним промінням сонця. Саме в ту хвилину промайнула нерадісна думка, що, мабуть, транспортують нас,

українців і білорусів, не до омріяної волі, але для продовжування дальшої неволі, якщо під таким суворим караулом нас транспортують.

По довшому відпочинку почулося сюрчання свистків, транспорт рушив у дорогу в невідомому напрямку і повільним кроком посувався з довшими зупинками час-від-часу аж до наступного дня. Згодом поїзд зупинився, біля нього почувся шум і метушня конвоїрів, що відчиняли двері й веліли виходити з смердючих вагонів на свіже повітря. Аж в той час ми тільки зорієнтувались, що знаходимось на станції міста Познань — Польща, де тим більше почувались згубленими з розбіжними думками неясних питань:

— Чи німці транспортують, мов би отару, по шляху до Торуня, як це кружляли чутки в Сталягу? Чи транспортують, мов би отару баранів, на заріз большевикам?

По довшій перерві з відпочинком на свіжому повітрі засюрчали конвоїри, даючи знати, щоб заходити у вагони, і в недовшому часі транспорт рушив у дальшу дорогу під гарячими променями сонця, що своєю жарою немилосердно нагрівало дах вагону.

Від гарячі без допливу свіжого повітря загинуло від удушення кілька наших друзів по зброї. Та ніхто не цікавився цією проблемою, навіть ніхто з наших конвоїрів, вони лише виконували свій службовий обов'язок, щоб доставити невільників до призначеної мети. Але чи довезуть їх живими чи подушеними, то про це ні в кого голова не боліла, бо ніхто із вагону не втік!

Товарний транспорт, як звичайно, посувався досить повільним рухом кільканадцять годин, а згодом зупинився з довшим постосем, але тим разом двері не відчиняли, щоб вийти на свіже повітря, лише забрали удушених небіжчиків і знову замкнули двері на гаки. З відкриттям дверей вдалося довідатись, що ми знаходимося на станції міста Іновроцлав. Тоді тільки зародилася дещо більша радісна іскра надії, що, мабуть, нас транспортують таки до Торуня!

Хоч доводилося нелегко мучитись нашим побратимам в гарячій і смердючій атмосфері у вагоні, та про це ми забували вже з радісною думкою, що транспортують нас до відомої мети, а не до большевицького кордону, як ми уявляли собі!

Уже було під вечір, як транспорт зупинився. Почулись кроки конвоїрів, що відкривали двері й верещали «махт шнель, равс» (негайно виходити). Братія зраділа, вдихуючи свіже повітря. Чимшивидше вискачували з вагону, щоб не дістати принагідно

прикладом автомата чи чоботом з зад. Нашвидку нас оформили в колони, залишили транспорт і військовим строєм помаршували вулицями міста Торуня. Жителі міста, думаючи, що це маршують іхні земляки-поляки, кидали нам шматки хліба, цукерки, цигарки і всякі тістечка, бо співчували тяжкій химерній долі тих, що колись боролися під кличем «недами гудзіка німцам», а тепер іхні сини караються під багнетами переможних німців за свою «Ойчизну», в жахливих умовах такої недолі, ще й на своїх польських землях під пильною вартою німецьких вояків!

Якщо мешканці розпитували нас по дорозі про своїх синів чи братів, ми відповідали, що вони залишилися ще в таборі, та згодом перевезуть їх сюди, до Торуня.

Маршуючи вулицями міста, ми сподівалися, що запровадять нас до військових казармів, десь подальше поза містом. Але в цьому ми глибоко помилилися, бо загнали нас над русло ріки Висли до колишніх німецьких форти, що були вкопані глибоко під землею, так що на поверхні просторих фортів зеленіли високі дерева, а посередині знаходилася простора спортова площа, що її ми бачили з недалекого узгір'я. Але, наближаючись ближче до фортів, перед собою побачили невисокий горбок з фронтовим муром, порослим травою, в якому черніла велика входова брама. Наближаючись ближче, побачили канал, глибокий на 5 метрів і широкий на 6 метрів, що обходив навколо всієї фортифікації. До цього каналу в разі потреби напускали воду з Висли.

Прийшли до каналу й перейшли крізь рухомий залізний міст, що в разі потреби можна було відділити від входової брами до форту, на якому тепер безперебійно тримали варту німці. Поза цей одинокий вхід через цей місток — іншого виходу не було з фортів, а їх було там надважко.

Запровадили нас в тунелі підземелля і порозміщували по 40, 50 чи більше до одного бункера — залежало від його величини. З приміщення бункера видніли два невеличкі вікна з міцними гратами з виглядом на чорні мури каналу, так що ці бункери нагадували нам, українцям, тяжку тюрму, хоч ми були невинні полонені, що приїхали сюди з надією на звільнення.

Скільки бункерів було в дійсності в усіх фортах, про це не знаю, бо я боявся темними тунелями віддалюватись далі, лише ходили по тих, що були освічені електрикою.

Хоч в бункері було досить приміщення, але приділили лише п'ятьдесятко нас. В ньому застали один стіл, чотири залізні крісла, а під муром стояло дерев'яне ліжко для команданта

бункеру. Кожний розглянувся вперше по новому місці відпочинку в підземіллях та й засумував, згадавши про Сталяг. Ще вчора вигрівався під промінням гарячого сонця, втікаючи в холодок, а тут сьогодні й сонце не прогляне між ці понурі мури крізь грубі грани, від яких аж холодом обвівало спину. Шкода було уже за вчорашнім сонячним днем і навіть за нарами, на яких спалося не так зле, ще й на соломі, а тут прийдеться спати без соломи на бетонній долівці...

Ще цього ж самого вечора видали нам теплу вечерю, по шматку хліба з додатком столової ложки мармелади. Після вечері — повідомили, щоб кожний приніс собі соломи з магазину — застелити долівку до спання.

Після вечері я пішов в цікавості на головну площа перед виходовою брамою до міста. Тут, на велике здивування, розміщувався чорний ринок. Тут можна було виміняти різні речі, включно з золотими годинниками і перстнями. Вимінювали за хліб, в більшості за сигарети, що їх ми мали від англійських і французьких полонених, яких застали ми уже в фортах.

Під час торговельної виміни всередині фортів не було жодного вартового, лише з містка спокійно приглядалися вартові на цей рух метушні.

Але англійці чи французи мали чим торгувати, це ж були фронтовики своїх держав, переважно багаті, не було що й порівнювати до нас, українців, що їх привезли сюди з убогими торбинками, що містили в них лише ідунки й ложки, а не золоті годинники чи перстені. Тому ми лише наразі приглядалися з боку цьому гандлярському інтересові. На ярмарок з бігом вечірнього часу все більше сходилося з бункерів англійців і французів, що продовжували ярмарок до десятої години вечора.

Під час цього ярмарку я несподівано зустрінувся зі своїм другом з дому — Миколою Явним з села Заруддя. З ним ми не бачилися понад чотири роки. Від нього я довідався дещо більше про обставини в цьому форти та які перспективні вигляди існують для нас, українців, на майбутнє. Тому що Микола уже довший час перебував тут, то тим краще орієнтувався в загальних справах, переконуючи мене:

— Дорогий брате, немає найменших рожевих виглядів для нас, нещасних українців, на щось краще чи хоч вимріяне, щоб згодом німці дали нам зброю, як колись сподівались від них як від своїх найкращих аліянтів. Хоч масово звозять сюди українців, але не з метою зформувати бойові одиниці з нас, але кружляють певні чутки, що в короткому часі звільнятимуть нас на цивільну

економію для сільсько-господарських робіт або до фабричних робіт.

Коли я почув це від земляка, у мене прямо під серцем затиснуло від таких болючих звідомлень. Миколі я сказав:

— Не можу собі простити тепер тієї помилки, що необачно зробив таку серйозну дурницю, що не перейшов в слушний час до цивільного життя в добрій родині. Тепер загнати можуть до копальні вугілля чи до каменоломів або на фабричні роботи.

Микола похитав головою, кажучи:

— Це називається трудно, брате! Зроблену помилку годі уже направити, треба тепер долю чи недолю ділити разом зі своїми земляками!

Так ми розійшлися.

Наступного дня створилась українсько-білоруська військова команда з метою, щоб з цього українського й білоруського елементу створити дисципліновану військову частину. При організуванні військових частин найбільшою проблемою виявилось, що бракує військовиків, щоб хоч знали трохи українську військову команду. Ніхто із нас не служив при українській армії, а УСС-ів між нами також не було.

Хоч було кільканадцять підстаршин між нами з польської армії, та не багато з них знали українську команду...

Щоб розв'язати це складне питання, команда звернулася до нашої братії з питанням, чи хто належав колись до молодечих товариств «Січі», «Лугу» чи «Соколів» і чи хто знає українську військову термінологію, щоб зголосилися до команди. Але таких не було багато. Якщо й були, то й так не дуже спішилися — на здорову голову клопіт брати з безкарною братією, що кожний виснажений поза дротами тaborів старався рятувати своє недомучене життя, як тільки сприяла можливість цьому!

Увечері з командного посту прийшло двоє вояків до бункера з запитом:

— Хто між вами тут є, що до війни працював в українських молодечих товариствах, нехай піднесе руку.

На превелике й сумне диво, з-поміж нас 50-тіох ніхто руки не підніс. Мабуть, вагалися, а, може, й в дійсності до жодних товариств не належали.

Для мене це явище виглядало боляче й жалюгідно, що ось тут, в полоні, ми не спроможні створити своєї скромної військової одиниці. Запитав себе в думці: як би справа представлялася в той час, якщо б прийшов слушний момент для українського

народу — творити свою регулярну армію?

Защеміло біля серця, і я підняв руку. Підступило двоє друзів до мене, питуючи:

— Звідки ви знаєте про впорядук української команди?

Я відповів так:

— Побував на протязі кількох років в рядах товариства «Сокіл», а в останніх трьох роках належав до військової служби, був чотарем першої чоти.

Привітали з вдоволенням, що знайшли хоч одного в бункері, та запровадили мене в канцелярію команди. Тут мені перевели іспит, зареєстрували і призначили мені відповідальність за п'ятдесят товаришів недолі. Ще цього ж самого вечора — перед сном — відбулась у коридорі між бункерами спонтанна молитва «Боже Великий — Творче Всесильний», спів якої розходився луною в тунелях підземелля.

Третього дня зорганізовано було два курені (батальйони) з українців, а один — з білорусів. Ще цього самого дня відбувся перший вечірній звіт з участю майже 3,000 наших братів, що великим колом стояли в рядах чвірками на спортивній площині. На сигнал свистка кожний чотовий здавав звіт перед своїм сотенним. За свою чоту я здавав звіт перед другом, тобто сотенним Ярославом Кальбою. Після звітів чотами — сотенні здавали звіт перед своїми зверхниками куреня, так що у початкові дні все було навіть змістовно зорганізоване за військовим зразком.

По закінченні звіту всі раділи, коли крізь площу стрункими рядами проходили колони українських сотень.

Хоч ми знаходилися в неволі, все ж таки тішилися тим, що, нарешті, дозволили німці оформити військову формацию для українців і білорусів. Навіть примітивна організаційна система додавала нам силу духа з вірою, що з бігом часу німці дадуть зброю в руки, і ми залишимось бойовою частиною української армії.

Хоч, здавалось, і дуже жахливою була картина нашого тюремного життя в підземеллі фортів, але з часом братія зживалась більше із своїми товаришами по недолі — білорусами, англійцями і французами. Поляків тут абсолютно не було, і то офіційно. Англійці й французи, побачивши нас в одностроях польської армії, кликали «польоне», але поступово ми роз'яснили їм, що ми є українці, а не поляки. Тоді вони звали

нас уже «україне».

Вони ж походили з державних народів, та й з багато кращих економічних умов, ніж ми, українці чи білоруси. Але вони не були пристосовані до важких умов невільничого життя. Були безпорадними, щоб у злиднях щоденно боротися за власне існування.

Зокрема це стосувалося французів, що навіть мало коли виходили із підземелля на свіже повітря чи вигрівалися під променями сонця. В більшості вони лежали попід мурами бункерів і вимінювали, що тільки могли, навіть власну одежду. Натомість наша братія була загартована злиднями нестатків. Французи, неначе комашня, звідси чи звідти щось «зорганізовували» і зразу таскали на вимін до своїх аліянтів. Англійці вимінювали також свої годинники чи шлюбні золоті персні, але виявлялися уже більше джентльменами. Вони навіть зорганізували спортивну дружину, що майже кожного погідного дня грава в футбол з українською і білоруською дружинами, розважаючи тисячі зацікавлених.

Незабаром німці почали комплектувати менші чи більші команди праці, що їх забирали вахмани вранці, а у вечірніх годинах приводили, але тільки українців і білорусів.

З командами праці, що працювали виключно у військових осередках німецької армії, з кожним днем на більшу силу провадився вечірньою порою торговельний ярмарок на ринку, в крикливому шумі тих, що торгували чи з цікавости тільки приглядалися, бо не всі мали чим торгувати.

Під час праці не бракувало польських робітників з міста Торунь, що мали німецькі гроші, за які не могли нічого купити. При щоденні зустрічі з поляками наша братія нав'язала добрий торговельний зв'язок співпраці.

Невільникам потрібно було хліба, товщу, тютюнових виробів, а врешті найсильнішим фактором торгівлі були німецькі марки. Натомість — поляки потребували найбільше взуття, військових плащів, жакетів і штанів — французьких чи англійських. Вишколені — долею чи недолею — наші дипломати торговельного ринку, щоб урухомити добрий «гандель» з поляками, взялися за яскравий спосіб хитrosti тим, що в часі праці продавали своє взуття за кільканадцять марок, а взувалися в іхнє старе, щоб тільки дійти увечері до форту. З приходом до праці зразу голосилися до свого комandanта бункеру записатися на список, що завтра не зможуть піти до праці — черевики розлетілися.

Наступного дня вранці, як тільки відійшли команди до праці, перед помостом збиралася більша група «фіфаків», чекаючи на конвоїра. Приходив вахман, перевіривши братію по списку, і провадив їх, напівбосих, до головної команди Сталягу, що віддалена була на кілька кілометрів.

Взуття в магазині було навалене не купами, а скиртами, що навіть не можна було собі уявити, звідкіля навезли німці такі гори шкіряного взуття в доброму стані. З виміною взуття, що проходила кілька годин, фіфаки не йшли вже цього ж дня до праці, а йшли другого дня проміняти «зафасовані» черевики. Цей гандлярський інтерес провадився, як довго мали запотребування від поляків, бо в іншому разі, як не проміняв своїх черевиків на подерти, не можна було піти в магазин по інші. В часі перевірки не випускали за браму...

Плащами, блузками і штанами багато краще проходила торгівля. Вбрали на себе подвійно і проходили за міст — ніхто не перевіряв. Повертаючись з праці, конвоїри заходили до пекарні й дозволяли кожному купити собі два буханці хліба чи в іншій крамниці пачку цигарок, що втішалися найбільшим попитом на вечірньому торзі.

З бігом часу робилося все краще життя у форти, але тільки для тих, хто мав хліб, цигарки і гроші, але ті всі інші, що не мали грошей, перстенів і німецьких марок,— голодували далі, бо харчова система була така, щоб тільки з голоду не перевернутися.

Згодом в одному із бункерів при вихідній брамі німаки відкрили кантину, в якій можна було купити різні вироби з сиру, мармеляди, повидла, цукерок та інших виробів щоденного ужитку. Хліб доставляли нам лише двічі на тиждень, і то незначну кількість, так що з часом поправлялося на краще невільничє життя, і ми жили надією, що в близькому часі уже щось зміниться у нас, українців,— тільки в невідомому напрямі.

Хоч німаки дали нам вільну руку оформитися у військову частину, на яку лише приглядалися збоку, але, по суті правди, не було в них найменшого бажання, щоб поза цими фортифікаціями створити з нас бойову частину зі зброєю в руках. Доказом цього було фаворизування аспірацій української проблеми тим, що вони виявили згодом свою солідарність до українців і білорусів, мовляв, якщо бажаєте собі бути при армії, то маєте добру нагоду — зголоситися до «СС-Дивізії». На цю пропозицію зголосилося лише кілька добровільців, бо краще було уже перебувати у форти, ніж йти добровільно — голову класти під святе Євангеліє за злочинну політику фюрера.

Хоч не було уже найменших виглядів на щось надійне, все ж таки команда не зраджувалась злочинною політикою німців, а трималась оптимістично, вірячи, що із зміною обставин міжнародньої дипломатії німці змінять згодом своє становище до наших омріянних ідей.

З цими самообманними надіями і сподіваннями на майбутнє, щоб довгі вечори не проходили беззвартісно при грі в карти чи в оповіданні байок, команда організувала відділ виховників, тобто «політруків», що їхнім завданням було провадити вечірні лекції по бункерах з освідченням в національно-патріотичному дусі про історію, літературу й інші теми, з перевихованням даного елементу на добрих фронтовиків, якщо приайдеться згодом воювати за кращу долю свого народу — за батьківщину.

Ця практика була не на часі, а тим більше в оточенні братії, між якою не бракувало законспірованих поляків, що походили з наших галицьких земель. Їм абсолютно не було до смаку слухати пропаганду українського націоналізму чи патріотизму. Але вони законспірувались з метою, щоб попри українців скоріше звільнитися з неволі й дістатися додому. Про цих підліх людців був доказ, що вони були польським шумовинням, бо в міжчасі вони робили всякі нечесні інтриги на виховників чи інших, що були свідомі більше національно і яких невеликий відсоток був між всією братією.

Але все ж таки не була зла ідея командного складу, щоб переводити виховні години довгими осінніми вечорами по бункерах, бо кращим було щось слухати — навчатися і дискутувати, ніж оповідати один одному якісь нісенітниці.

Одної неділі після обідової пори приїхали три невеличкі підвodi, на яких було по кілька кошів з хлібом, тістечками, солодощами та іншими харчовими продуктами. З харчами прибуло кілька цивільних людей уже в старшому віці обох статей. В часі несподіваної і цінної зустрічі з жителями міста Торуня довідалися ми від них, що вони дізналися, що німці привезли українських полонених з польської армії. Створили Комітет і між українськими родинами м. Торуня, зібрали певну суму грошей, на які закупили харчів, що сьогодні сюди привезли, як свою скромну допомогу при принагідній оказії відвідати своїх кревних братів, що караються невинно за чужу справу. Радість була безмежна при зустрічі з братами тут, під фортом. Вона дала нам велику духовно-моральну силу. Ми не так раділи тим, що брати привезли кільканадцять кошів з хлібом, як раділи із сльозами в очах тим, що в підземних фортах, далеко віддалених від цивільного населення, знайшли нас рідні сестри й брати.

В розмові з дорогими братами довідалоись, що вони тут в Торуні живуть від Першої світової війни. Вони були колишні вояки з рядів української армії отамана С.Петлюри. Ганебно-зрадлива поразка Визвольних Змагань сталася через Пілсудського. Поляки роззброїли їх і перевезли недалеко Торуня до табору інтернованих, де вони перебували кілька років. Відтак звільнili їх для цивільного життя як польських громадян. Від цього часу перебувають по сьогоднішній день, бо не бажають собі повернутися на рідну батьківщину під ярмо московської комуністичної тиранії.

Від дорогих братів, вільних мешканців міста, цікавило нас почути їхню особисту думку, як представляється сьогодні українська справа супроти політики німецького уряду в напрямі відродження суверенної держави. Відповідь була пессимістичною: з найновіших відомостей, що кружляють, немає найменших виглядів чи рожевих надій, щоб уряд фюрера, тепер чи на майбутнє, створив військові частини української армії. Якщо б навіть з часом і творив, то тільки в інтересі Третього Райху, але ніколи не для нашого народу в справі здобуття суверенної України...

Інформації наших земляків були реальні, а вони тим більше переконали нас, що немає найменшої потреби обманювати себе самих з якоюсь сподіваною надією на німців, так що немає інших виглядів, тільки чекати терпеливо тієї хвилини, коли звільнять нас німаки з цієї безвихідної неволі до копальні чи до фабричних робіт.

При відході вони пообіцяли, що старатимуться через свій комітет робити можливі заходи до німецьких владей про негайне звільнення українців з неволі. На цьому радісно закінчилася мила несподівана зустріч з земляками біля форту, і ми розійшлися з глибокою надією, що в незабаром вони допоможуть звільнитися нам з підземних бункерів.

Через кілька тижнів, з відповідальністю за всю групу, що за цей час розхитала мої нерви до безкрайності із всякими неприємностями, найбільше в той час, коли слідувала роздача приділених додатків до хліба, як мармеляди чи студенцю. Цю їжу приходилося видавати ложкою, а братія тиснулася збоку й верещала, щоб давати побільше. Хоч цей приділ я доручав роздавати іншим, то ніхто не спішився мене похвалити, думаючи про себе: «Це твоя відповідальна служба як командира».

Щоб наїvnі земляки не верещали під ухом, що, мовляв, не ошукуй нас,— я давав повнішу ложку, доки не випорожнив

посудини, в якій часто-густо не залишалося нічого для себе. За цей час братія свій додаток споживала і з-під ока підсміхалася, коли вона споживала хліб з мармеладою, а в мене залишився тільки пісненький, сухий шматок, що лише чорною кавою його запивав, щоб проковтнути.

Одного вечора піdstупили до мене М.Дусанівський та С.Боднар, що були односельчани з с. Денисів біля Тернополя, кажучи:

— Земляче, нащо морочити тобі свою голову й псувати нерви? Це ж не є регулярна армія, що можеш примусити когось дисциплінарно до порядку. Тут кожний хитрує по-своєму, як тільки сприяє йому можливість, не дивлячись навіть на свого товариша недолі, що він також голодний, тільки щоб задовольнити себе, хоч би й коштом свого товариша. Краще залиши свою службу в бункері з цими голодними баранами і піди з нами до праці — ще й маргарини принесеш собі до вечері!

Вислухавши щиро-розсудню пораду своїх земляків, я подякував.

Через ніч, передумуючи над доброю порадою своїх товаришів, я рішився твердо залишити цей хаотичний шум з дальшою відповідальністю за команду в бункері.

Другого дня я зайшов до команди й заявив, щоб на місце мое призначили когось іншого, бо я хочу піти трохи на свіже повітря до праці — й то вже від завтрішнього дня.

Через день я передав своє службове зобов'язання разом з військовим ліжком, що стояло при вікні передньої стіни, своєму наступникові, що був одним із цих виховників-політруків вечірніх лекцій, та примістився до спання на ніч між своїми земляками.

Другого дня вранці вийшов з групою своїх товаришів до міста і лише тоді мав змогу розглянутися на Торунь та недалеке русло ріки Висли.

Нашу групку запровадили у військове «депо» до гаражів, де ми працювали при чищенні танків, транспортових машин та інших допоміжних роботах. Роботу там виконували через день так, щоб Польща не вставала з гробу.

Повертаючись з праці увечері, конвоїри запровадили нас під пекарню, щоб ми купили собі не більше двох буханок хліба. Хоч у мене не було грошей, але позичили товариші. Йдучи попри тютюнову крамницю, нам дозволяли купувати лише по одній пачці цигарок чи тютюну. При щоденні легкій роботі можна було в обідову пору дістати трохи супу чи шматок хліба від

німецьких вояків. За цю працю винагороджували одною маркою на день, що була важною лише в орбіті Сталягу, але в місті була неважною.

Тільки тоді, від першого дня праці, я отямився і шкодував, що протягом цих кількох тижнів перебування в тунелях підземелля не тільки що не мав пфеніга в кишені, ще й час-до-часу губив свій додаток до хліба через своїх нахабних земляків. За ці тижні праці вони торгували між поляками, обертаючи сотнями марок, продавали взуття чи інші речі. А я перебував на свіжому повітрі, відігриваючись під теплими променями. Аж, нарешті, опам'ятали мене друзі, порадивши залишити смердючий бункер і піти до праці.

При денних заняттях на різноманітних роботах багато розрадніше й приємніше пробігали дні сумної холодної осени з непогідними днями. В той час не можна було виходити уже на спортивну площа, щоб приглядатися українсько-англійським футбольним змаганням, але доводилося нам перебувати в тунелях чи в бункерах без свіжого повітря, лише з надією на ласку Божу...

По суті дійсности, хоч ми перебували далі в неволі, все ж таки помічалась велика різниця від часів попередньої каторжної неволі. Тут ми мали більшу свободу, почували себе як люди, а не раби. Вартові не переслідували нікого, хіба що котрийсь фіфак спав задовго, а у цей час заходив до бункера вахман. Тільки задля гумору він наказував подати собі відро води, щоб розбудити сплячого. Не було випадків, щоб вартовий когось потурбував чи вдарив прикладом рушниці, як це часто-густо практикували інші вартові чи конвоїри. Тут за всякі вчинки німці не кликали до відповідальності даного невільника, але в цій справі зверталися до команди. Як також не примушували насильно виходити до праці поза фортом, лише кожний йшов добровільно, знаючи від товаришів, що дістане від німців обід на роботі ще й хліба принесе собі увечері. Тому багато наших земляків зголосилися до праці.

Уже було пізньою порою восени, як почали кружляти чутки між братією, що ніби в короткому часі всі українці й білоруси мають бути звільнені на працю в німецькій економіці. З чутками ходив неясно-певний поголосок, невідомим було, чи ці зміни мали б слідувати з якоїсь інтервенції наших земляків в Торуні, чи це було конкретне рішення головної команди. Але в дійсності небагато вірилося уже в ці кружляючі чутки з пропагандивними версіями, бо ж ніхто навіть не вірив в те, щоб під надходячу зиму нас розвозили кудись із форту.

Під кінець листопада чутки, що кружляли між нами, зреалізувалися. Німці почали оформлювати менші й більші групи ніби для звільнення — на працю. Але на яку працю і куди, і в яких умовах? В дійсності про це ніхто нічого не знав.

Хоч це рішення німців з вивезенням з форту було не дуже побажане й вороже для українців, бо ж до цього часу у нас була завсім інша тенденція з надією на майбутнє, але залишилася робочою силою на тяжких роботах у Німеччині — самогубство.

Одного вечора прийшов до мене Микола Явний, кажучи:

— Завтра вранці від'їжджаю з першим транспортом з групою понад 40 людей, але куди везуть — невідомо. Як заїду до призначеної місця — напишу.

Ми попрощалися, і другого дня в обідову пору іхній транспорт від'їхав.

Холодні дні пізньої осени непомітно пробігали, а з ними часдо-часу від'їджали меншими чи більшими групами друзі недолі в невідому путь. З кожним днем очікував нетерпеливо вістки від Миколи — цікавило довідатися, яка доля зустріла його з товаришами, а тим більше, чи вони звільнені уже з неволі?

Через кілька днів я отримав очікуваного листа від земляка. Він писав: «Нашу групу під конвоєм вартових привезли до м. Марієнверден (Східня Прусія). Тут звільнили на фабричні роботи. Нас троє мешкає разом в одному помешканні тому, щоб легше було нам платити, бо за гроші, зароблені тижнево, не вистачило б заплатити за мешкання і викупити приділені картки на харчі. Хоч тепер уже, дякувати Богові, я є вільною людиною, але не більше ситий, як при побуті в форти, де пробігали дні без фізичної праці та де можна було й голодному ніч переспати. Тут доводиться важко працювати від ранку до вечора за два кілограми хліба на тиждень із скромними приділами м'яса, смальцю, маргарини, сиру і мармеляди, бомасла навіть немає до викуплення на картках. Як також працювати мушу ще в своєму військовому лахмітті та в подертих черевиках, поки зароблю трохи грошей і дістану дозвіл на закуп нових. Хоч потрапив до фабричної праці не легкої, але дякую Богу, щоб у гірше пекло не завезли, як інших товаришів, що опинилися при будові залізничних шляхів — носити шпали, в каміноломи, до тартаків чи навіть до копалень. Та до якогось часу наша братія мусить каратися в голоді на тяжких роботах, без рожево-надійних виглядів, з надією на якусь кращу долю на майбутнє, а тим більше для нашого народу. Наші мрії не здійснилися дотепер. Ось така химерна доля нашого брата. Твій Миколай».

Прочитавши зі слізами в очах листа, я поділився невеселими вістками зі своїми товаришами. З цих сумних вісток вони були ще більше пригноблені, бо не могли на таке щось подібне сподіватися від німців. Та ніхто в цьому випадку не мав абсолютно нічого сказати. Туди іхати мусять, де їм призначать, бо ініціатива в руках німців.

В той час у нікого з нас не було вже рожевих мрій чи надій, на здійснення яких ми так терпеливо очікували довгі місяці. Але з болем серця переконалися, що про наші мрійливі надії треба забути. Немає найменших виглядів на те, щоб колинебудь вони зреалізувалися.

Хоч у братії не було вже жодних радісних надій, все ж таки здавалося з духововою наснагою й оптимізмом, що поволі переживемо якось воєнну хуртовину. Та Бога молили — за міцність сил у недолі, а згодом якось воно буде по Божій силі й ласці. З такими бурхливими думками боровся я днями й ночами в останнім часі та очікував нетерпеливо тої хвилини, коли, нарешті, покличуть мене на від'їзд до невідомої праці. В той час я на крилах був би уже злетів до своїх господарів, що постійно перед очима являлися мені. Зі щирими словами я в думці звертався до господаря: «Ти зробив велику помилку, Міхель!»

Приблизно в половині грудня, під час вечірнього збору, викликано було з рядів братії кілька десятків осіб, що приділені були до кількох невеличких груп. Між цими групками була одна із тих, до котрої приділений був і я. Тому що групка наша складалася лише з 12-ти осіб, то всі раділи тим, що мають приділити нас до праці на господарські роботи. З тою вірою, обманюючи себе, розійшлися ми з площі до бункерів.

Другого дня після сніданку всі групки, що були викликані на транспорт, вийшли на спортивну площа для дальшої інформації. Незабаром прийшло декілька офіцерів, переглянули нас і поверхово перевірили стан нашого здоров'я, але так, неначебто згінники купували барабанів. Повідомили, що цими днями ми виїдемо із форту, але куди і на які роботи — не сказали. Тільки наказали, щоб з кожної групки вибрали собі свого представника, що мав би відповідати за свою групку з приготуванням до транспорту. На бажання друзів довелося мені взяти відповіальність за групку, і я зразу списав «свою» дванадцятку, до якої належали: Юрій Семанишин, Андрій Симесюк, Володимир Дутка, Іван Гуменюк, Степан Закаль, Йосиф Скиба, Василь Луценко, Дмитро Ващук, Гриць Біловус, Олекса Павлишин, Михайло Мелех.

На другий день ніхто не йшов уже до праці з тих, що призначені були на транспорт. Після сніданку від своєї групки я забрав таборові гроши (бонди) на суму 360 бондів і з кількома іншими груповими був запроваджений до головної квартири Сталягу, де замінили наші бонди на райхс-марки.

Повернувшись до форту, видав друзям диспоновані гроши в марках, з яких братія була задоволена, що праця невільника не пішла зовсім намарно, але в перших днях свого звільнення вони матимуть свої гроши в кишені... на чорну годину.

На другий день — після обідньої пори — зібрали всі групи, призначені на транспорт, запровадили в магазин Сталягу. Видали чисту близну і змінили наш знищений однострій на кращий. Відтак запровадили в лазню, до якої приводили щотижня, але ця — являлася останньою для нас в неволі.

ОСТАННІЙ ДЕНЬ У ФОРТІ

В ранніх годинах 19 грудня, в бункерах рух-метушня між групами з приготуванням до від'їзду. Кожний прощався зо своїми товаришами недолі. Ніхто не знав, яка доля чекає нас у завтрашньому дні. Ні в кого не було жевріючої іскри надії,— чи зустрінемося ще колись? Хоч в кожного проявлявся радісний настрій, що ніби звільняється, нарешті, з неволі, але, все ж таки, ніхто не був певний, як це звільнення виглядатиме, коли під строгою охороною конвоїрів відпроводжають транспорти, не знаючи, куди та на які роботи.

Біля 10 години ранку наша групка залишила бункери, і ми прийшли до головної брами, де чекали на нас уже двоє конвоїрів, і під їхньою охороною залишили раз назавше підземні бункери форту над руслом р. Вісли біля м. Торуня...

Пройшли поміст і йшли проти морозного вітру, що дрібненьким сніжком сіяв нам в очі, прикриваючи білим килимом примерзлу землю.

Хоч мандрували ми до сподіваного звільнення, все ж таки з собою ми несли в торбинках свої нерозлучні ідунки з ложками, без яких невільник почувався б неначе фронтовик без набоїв до кріса — безвартісним.

По засніженому шляху добилися до станції м. Торунь, на якій прийшлося ще якийсь короткий час чекати на поїзд. Конвоїри ставилися до нас досить прихильно, по-товариському. Зразу виглядало нам, що вони ідуть з нами не для того, щоб пильнувати, але — щоб завезти до призначеної мети.

Згодом примчав пасажирський поїзд, зайшли до вагону, в якому було досить вільного місця, засіли всі разом гуртом так, що провадили гутірку й товариську розмову з конвоїрами. Вони ставилися до нас ввічливо, оповідали нам, як довго прийдеться їхати і до якого міста візвозять нас. Хоч ми не знали німецької території і де це місто лежить, лише з їхніх слів орієнтувалися, що везуть нас дальше на захід вглиб німецької країни.

Поїзд йшов повільним біgom, із зупинками на кожному престанку, та на часі нам не залежало, ми оповідали собі різні пригоди із життєвих переживань, воєнних дій і під час неволі.

Тому, що з земляками я раніше ніколи не бачився, не знав й не говорив, то мене цікавило запізнатися, хоча б принагідно, дещо ближче. В приятельській розмові кожний із нас мав багато до розповіді про перебіг свого минулого. Конвоїри продовжували розмову між собою чи, переважно спершись об стіну вагону, дрімали, не турбуючись уже нашою втечею.

Поїзд мчав до вечора, майже цілу ніч, і аж над ранком зупинився в Берліні. Тут прийшлося пересідати на поїзд іншої лінії. В часі довшої перерви з постосем і з очікуванням на поїзд до нашої групи прийшла сестра Червоного Хреста, щоб по їхній службі забрати нас як подорожніх до ї дальні й почастувати нас теплою іжею. Та наші конвоїри чомусь не погодилися на пропозицію сестри, відмовивши їй забрати нас з собою до ї дальні. Між сестрою і конвоїрами виникла полеміка з непорозумінням. Сердита старша сестра чимшивидзе побігла кудись і через кілька хвилин повернулася з представником Червоного Хреста більше високого становища, який зразу поставився серйозно до конвоїрів, кажучи:

— Ви не маєте жодного права заборонити службі нашої інституції допомагати голодним чи бідним подорожнім, що потребують такої допомоги від нашої установи. Ви сьогодні такі сильні й мудрі, що під багнетами провадите цих нещасних полонених. Як би ви себе почували, якщо були б на місці цих людей, а вони на вашому місці?

Добре виганьбив наших конвоїрів, не питуючи навіть на їхній дозвіл, запровадив нас з сестрою до ї дальні, де нас прийняли гарячим сніданням, ще й на дорогу дали по дві канапки, а потім відпровадили нас на перон до конвоїрів, що тоді соромилися самі перед нами за своє ставлення до нас, що межувало з потоптанням людської гідності.

Після довшого очікування надіхав поїзд, ми увійшли до вагону, який також був не дуже переповнений пасажирами,

зайняли місця, і поїзд рушив в дальшу дорогу. Користаючись ясним днем, з цікавості я приглядався крізь вікна, як виглядає країна німецького народу.

Поспішний поїзд мчав по лінії Ляйпциг-Ваймар-Ерфурт. Уже було під вечір, як поїзд зупинився на головній станції м. Готга (Тюрінгія), тобто на останній зупинці нашої мети. Ми забрали свої маєтки в торбинах і вийшли на вулицю, де привітав нас також морозний вітер з тонкою верствою снігу під ногами.

Недалеко від станції стояли трамваї, що чекали на пасажирів з поїзду. Але конвоїри не цікавилися заходити в трамвай, лише вздовж його лінії провадили нас довший час через місто. Йдучи містом, ми приглядалися з великим зацікавленням на вікна крамниць і навколо себе, як в дійсності виглядало місто Готга з його руїнами під час воєнних дій з Польщею. Поляки завжди хвалилися, що їхні бомбові атаки нанесли великих спустошень в центральних містах Німеччини. Але ми довгий час проходили вулицями міста, та ніде не бачили ні одного зруйнованого будинку.

З великим зацікавленням ми проходили вулицями приблизно коло години часу, нарешті вийшли за місто, де перед собою оддалік побачили велику браму з написом на таблиці: «Флюгцойген Месссершмідт Фабрік». Ми зразу подумали собі, що ведуть нас на працю до фабрики літаків. Наближаючись до брами, побачили ліворуч в безладному стані іншу браму з написом над нею «Рудгенверке А.Г.Швелен Фабрік Готга».

Аж холодом обвіяло нам спину, як впровадили нас за цю браму. Хоч ми не знали ще до якої праці приділять нас, все ж таки відчували, що заженуть до фізичної тяжкої, бо навколо бачили високі стоси зложених шпал заввишки три метри і телеграфічні стовпи, що лежали купами на просторі площа, які очікували наших безсильних рук і плечей.

Провели нас крізь зложені стоси дерева, запровадили до канцелярії й передали нас під охорону адміністраційної управи цієї фабрики.

В часі реєстрації з нами обходилися досить ввічливо, коли при реєстрації довідалися, що ми українці, а не поляки. Після полагодження всіх формальностей видали на руки харчові картки на період біжучого тижня. Харчі ми мали викупляти самі або прохати господинь, в яких будемо мешкати. Нас запитали, чи ми маємо свої гроші на початковий час прожитку й праці, якщо хтось не має, то може позичити на конто платні. З цього дійсно скористало кілька товаришів, що не привезли з собою ні одної

марки з неволі.

З полагодженням фінансових справ один урядник заопікувався нами і розвозив до вже заздалегідь приготованих квартир між німецькими родинами. Вісъмох із нас залишили по дорозі в місті на квартири, а Йосифа Скибку, Гриця Біловуса, Володимира Дутку і мене запровадили недалеко за місто, на так звану оселю «зідлюнг», у віддалі від фабрики близько одного кілометра.

По дорозі залишилися індивідуально при родинах Йосиф і Гриць, а мене з Володимиром привели до родини Вагнерів під числом дому 29 на затишній вулиці «Ост-Гаймер Вег».

Родина Вагнерів складалася з дорослих батьків у віці понад тридцять років і двох малих дітей. Урядник, що розвозив нас по квартирах, лише знайомив з даною родиною і залишав як вільних людей при родині.

Господиня дому прийняла нас прихильно в свою хату. Хоч зразу можна було запримітити її вдачу з німецькою гордістю, але на нас не дуже зробило це враження. Ми були свідомі того, що вони є у своїй хаті, на своїй рідній землі, а ми не тільки являємося «авслендерами», а ще й до того прийшли з неволі.

Хоч двох нас приділили до однієї родини, але нам дали окремі кімнати з ліжками. Перше питання господині звучало трохи дивно: «Чи маєте воші?» Ми відповіли, щоб вона була спокійна, що нас привезли сюди в чистій білизні, без вошей. Тоді вона запровадила мене до кімнати внизу, а Володимира — на горішній поверх, при цьому кажучи:

— Заки підете до спання, ось тут лазничка — скупайтесь!

Ми подякували нашій першій господині за гостинність після довгих місяців каторжної неволі, за зрозуміле співчуття щодо нашого гігієнічного стану і розійшлися до призначених кімнат на відпочинок. В кімнаті аж блищаю від взірцевої чистоти, як також від білої постілі з пуховою периною, на яку я приглядався зі слізами на очах. Перед сном я подякував Всешиньому за ласку, що кріпив мене силами в жахливих обставинах неволі, на протязі 16-ти місяців як один день. За цей довгий період часу дочекався я, нарешті, чистенького ліжка і спав як людина, а не як тварина. Цього я ніколи уже не сподівався побачити і з радісним почуванням заснув міцним сном під тепленькою периною.

Хто знає, як довго я спав би міцним сном, якщо б не почув сильного стуку в двері. Я відізвався. За дверима почувся голос господині: «Авштейн». Хоч не хотілося вставати з теплого ліжка в пору темної ночі, та, мабуть, господиня нашу втому зрозуміла,

бо за дверима дальше продовжувала: «Шоста година, мусите вставати й збиратися до праці, бо на сьому годину маєте бути на фабриці». Не було ради — треба вставати.

Заки помилися і зібралися, господиня приготувала каву і по дві канапки із сиром, що «рівняли собаці муху», а також по дві канапки і невеличкий термос з кавою приготувала забрати з собою до праці.

Вийшли надвір — темна ніч. Не знаючи куди прямувати, повернулися і попросили господиню, щоб вказала хоч напрямок — куди йти до фабрики. Господиня вказала лише напрямок і деякі фабричні світла, на які ми спішили прямо біgom, щоб на перший день не спізнилися до праці.

Тут у великий залі застали уже своїх земляків і понад сорок німецьких робітників, які знали уже, що ми українці, бо полякам заборонено було заходити до цієї залі — вони мали свій невеличкий дерев'яний барак з боку того великого будинку. Німці до нас, як українців, ставилися прихильно, неначе б до своїх добрих «камрадів», бо вважали нас за приятелів, а не ворогів. До поляків, яких було біля двадцяти, ставилися зовсім інакше.

В залі стояло кільканадцять столів з лавками, що служили для відпочинкових перерв у праці та за єдалню. На фронтовій стіні висів великий портрет Адольфа Гітлера з Гессом і Рібентропом. По бічних стінах висіли інші члени його уряду.

На довшу розмову з німцями, що з цікавости хотіли довідатися дещо більше про нас, ми не мали часу. Загудів фабричний гудок, всі залишили приміщення і виходили на місце праці. Прийшов головний майстер, що керував всією працею фабрики. Привітавши нас, новоприбулих, словами «гут морген», по двох чи трьох приділював до груп німецьких робітників, а не до поляків, що стояли групою збоку. Хоч вони взагалі не були в полоні, лише приїхали з Польщі на працю заробити гроші.

Майстер приділив нашу братію до групи, що мала розвантажувати малі шпали із вагонів, що давно чекали на залізничних рейках. Груповий приніс для нас гумові підкладки «торністри» на рамена, тоді приучували нас, як присідати і брати на плече шпалу, щоб не перекинутися взад або наперед. Шпали були з буку, довжиною два метри, а вагою понад дев'яносто кілограмів, бо транспортували їх з лісів ще сирими.

На початкове загартування праця була надзвичайно важкою, до якої ми не мали звички, а подруге — ми були виснажені з останніх фізичних сил. У першому дні праці мали кілька випадків незначного пошкодження від несення шпалів. Під цими тягарями тряслися ноги, багато не витримували й падали зі шпалою. Та з

кожним днем ми набиралися більшого досвіду і систематично призначаювалися до важкої праці з ношенням шпал чи телеграфічних стовпів довжиною двадцять метрів.

Денна праця провадилася від 7-ї год. ранку до 4-ї год. вечора, в цьому була година з двома перервами, о 10-й год. — другий сніданок і обід. Працювали 6 днів на тижень повні години, а щодругу неділю працювали до 1-ої години пополудні. Після праці — кожний заходив до лазнички — брав душ чи купався у ванні.

Хоч праця була нелегка, все ж таки набагато краще та й веселіше почувалися, ніж за дротами у неволі. Тут кожний з насчувся вільний нарівні з німцями, так що перебіг свого денного життя міг плянувати як тільки зарадити зумів собі чи навіть змінити своє призначене мешкання.

Поза тим не було б уже так зло, лише найбільше докучливою проблемою була харчова система — досить скученька, до якої наразі не можна було нічого собі додати чи допомогти. Без харчової картки — абсолютно не можна було навіть буханця хліба закупити, хоч би хтось платив за нього кілька разів його ціну, але ми не знали ще нікого в пекарнях чи в крамницях з продуктами. Хоч господиня старалася, як тільки могла, годувати нас канапками з сиром, але товщу й м'ясних виробів ніхто навіть і не бачив, а від сиру темніло в очах при тяжкій роботі.

За тиждень праці виплатили нам 36 марок та видали харчові картки на січенъ з додатковими картками «цузатц картен фюр швер арбайтер» — тяжко працюючих, на яких було кілька грамів більше товщу чи м'ясних виробів. Я прийшов увечері на квартиру й кажу до господині: ю

— Регулярну картку даю до вашої диспозиції, а додаткову — залишаю собі.

Господиня дещо змішалася й сердито відповіла:

— Якщо не даєте всіх карток, я не можу дальше харчувати вас на одних картках, ще й додавати зі своїх харчових карток хліба вам, краще тримайте собі всі — харчуйтесь самі.

Щоб оминути непотрібну полеміку з господинею в її хаті, я перепросився і віддав всі картки до диспозиції на цей новий період з постановою, що не довго вона буде годувати нас лише сиром, а товщі залишати для своєї родини.

На другий день під час праці я розповів своїм землякам про свою неприємну полеміку з господинею в справі харчування і звернувся з проханням до них, щоб між своїми знайомими німцями шукали приміщення для мене, але з піччю, щоб я міг

проводити кухню на своїх приділах без втручання господині.

За кілька днів прийшов до мене Олекса Павлишин з новиною:

— Недалеко моєї квартири є до винайму велика кімната з піччю. Якщо цікавить вас — зайдіть увечері за докладними інформаціями.

Ще цього самого ж дня, повертаючись з праці, я зайшов під ч. 13 Гогерзандштрассе. Пройшов тунелем попід передній будинок від вулиці й вийшов на невеличке подвір'я, де побачила мене старенька пані крізь вікно.

Вона зразу зійшла вниз. Я показав їй картку з її адресою. Вона відчинила двері й показала приміщення, яке на перший погляд мені сподобалося. Тут була піч у просторій кімнаті з меблями, тобто з ліжком, столом, з кріслами, канапою, шафою для убрання і комодом для складання білизни. Щоб не стратити такої щасливої оказії, я зразу заплатив за два тижні чинш, хоч не думав зразу вибиратися від своєї господині, але мешкання приготоване уже мав.

Я повернувся на квартиру й ще цього самого вечора повідомив господиню, щоб шукала собі когось іншого на мою кімнату тому, що до тижня часу я перенесуся на інше помешкання.

Несподівана вістка дослівно стрясла господинею зі злости, коли я повідомив, що буду вибиратися з їхньої хати. Хоч і не було це приємним для мене, але я був примушений розв'язувати якось складну проблему харчування.

До нового помешкання перебрався я з початком січня 1941 року. Звідси було багато біжче й до праці. Найбільше я радів тим, що був господарем в своєму приміщенні — незалежний від нікого, лише старенька пані кожного дня вранці, ще перед відходом до праці, приносила гарячу каву і один раз в тиждень чистила кімнату — замінювала постіль.

Хоч у кімнаті стояла піч, до якої я приносив дерево з праці, щоб огоріти її трохи, але куховарства не провадив, бо не було що варити, а на закупи з картками не ходив, ще не орієнтувався багато на них. Наразі заходив вечеряті до недалекого ресторану «Моріса», де принагідно познайомився з кількома українцями, що працювали уже довший час як цивільні робітники в приватних підприємствах, зокрема в кравецтві, в шевських варстатах і в огородників. Знайомства з цими працівниками я найбільше шукав і саме тоді випадково познайомився з Іваном Перетятьком з Кам'янки Струмилової. Він працював в огородника недалеко від моєї квартири уже довший час, але дуже сумно було йому, що

не було навколо нього більше українців. Він радів тепер з приїздом нашої групки, що її члени замешкують в сусідстві недалеко огородника. Але наразі я не смів питати його про продукти та городину, лише інформував його, що в мене досить складна проблема — жити самому на харчових картках, ще й займаючись тяжкою фізичною працею.

В дійсності — не легка справа була з цією системою харчових карток, але приходилося запобігати собі якось, щоб на волі — не йти голодному спати так, як я йшов спати у неволі!

Одного вечора, повертаючись з праці, по дорозі я вступив до склепу. Подав картки власниці крамниці. Вона подивилася на тих кілька пунктів, на які не можна було вже щось вибирати, покрутила лише головою, оглянулась, чи немає когось з німців, і видала без пунктів кусок маргарини, слойчик мармелади і шматок сиру. В такий спосіб я поступово зближався до рівня харчування місцевих мешканців, які згодом мали більше довір'я до чужинця, що їх не зрадить, і віддавали тоді за кілька грамів карток більшими шматками маргарину, сир чи слойкі мармелади.

До цієї крамниці я завжди заходив якийсь довший час, а згодом попросив, щоб краще вони тримали мої картки в себе в крамниці. Хоч не дуже то радо прийняли власники мою пропозицію, але, мабуть, не хотіли втрачати доброго голодного покупця — погодилися картки затримати. Відтоді з картками я вже не носився, лише заходив у крамницю, а вони знали уже, які продукти видати, але тільки в той час, як з крамниці вийшли німецькі покупці, і по цій самій системі я купував хліб у пекарні, де за 50 грамів на картках видавали мені два кілограми хліба.

Отже, з бігом часу я все краще поліпшував своє харчування. Не міг погодитися з тим, щоб бути вільним і голодувати, маючи в кишені гроші. Тому шукав різних можливих шляхів в чесний спосіб рятувати своє життя.

Одного вечора, повернувшись з праці, я пригрівав щось собі на вечерю. Хтось застукав у двері. Думаючи, що це хтось із друзів, я відчинив двері. В дверях побачив обсніженого Перетятька, що не забув мене і на санчатах щось привіз в мішку, присипаному сніgom.

Я допоміг Іванові занести мішок у хату. В мішку він привіз картоплю, моркву, капусту і бурячки — неначе б до якогось ресторану. Несподівана візита Івана з мішком у хату була щирим доказом братньої любові із зрозумінням гасла «свій до свого», гасла допомоги один одному в далекій чужині.

Хоч Іван не хотів брати винагороди за привезену городину,

що її на картки і за рік я не отримав би, але я його переконував:

— Щиро вдячний вам, земляче, за ваше співчутливе й добре серце, що хочете допомогти мені в цих прикрих обставинах сьогоднішнього життя в німецькому краю, але, якщо не візьмете хоч скромної винагороди, то залишите для мене велику неприємність, бо ж самі знаєте добре, що гроши в кишені є, та не можна купити за них те, що необхідне для ведення скромненької кухні.

Від цього вечора Іван не забував ніколи за мое куховарство і завжди доставляв санчатами чи візочком усяку городину, з якої я куховарив вечерами смачні страви, на які часто-густо загошували друзі та й з великим appetитом наїдались, неначе в ресторані Morica.

Хоч в ту зимову пору не було багато українців в м. Г'отга, а якщо деякі були, то й самі, мабуть, не знали, до якої спільноти — української чи польської належать.

Але від німців, з якими ми разом працювали, ми довідалися, що по окружних селах є багато українських молодих людей на сільсько-господарських роботах по фармах. Я хотів зібрати докладні інформації про ці села з метою, щоб принарадко колись відвідати молодь, насильно привезену з земель України.

Як тільки почало тепліти й зникли сніги, тоді почали приїжджати юнаки на роверах, відшукуючи українців у місті. Про них нам розповідали німці, що працювали разом з нами в фабриці.

З уваги на те, що мої друзі замешкували при родинах, то не могли нікого із цих юнаків запрошувати до себе з відвідинами, бо німці цього не любили й не бажали мати відвідувачів. Тому таких несподіваних гостей приводили до моого помешкання, яке знаходилося в доброму місці, мов законспіроване, так, що поза родину старенької пані — ніхто більше про ці відвідини й не знав. Через те, що кімната знаходилася далі від пильного ока німців, а я ще й сам один мешкав в просторій кімнаті, тому майже кожного вечора сходилися до мене друзі, неначе б до якоїсь читальні й обговорювали, як би то якнайскорше нав'язати контакт з українським представництвом «Февнтратвштельле» в Берліні та українським національним об'єднанням УНО. Щоб осягнути близчі інформації про видавництво української книжки чи часопису, щоб, нарешті, за довгі місяці — довідатися, що робиться в світі, а тим більше, як представляється загальна справа ОУН на землях Німеччини і чи є якісь скромні натяки на нашу невмирущу надію.

Поза моїм помешканням наші товариські зустрічі відбувалися переважно увечері або в неділю після праці по обіді в ресторані, звичайно в Моріса. Але з уваги на невеличке приміщення — лише з кількома столиками,— то власник не дуже то любив, коли ми збиралися в нього на сходини. Коли після вечері ми залишалися на довший час за столиками в розмові по приватним справам, а він потребував столиків для інших гостей. Отже, щоб Моріс не дивився на нас незадоволеним поглядом, вирішили ми перенестися зараз таки напроти його ресторану до «Гамбурггоф Готелю». Тут була уже простора зала — і дальня, де за дозволом власника ми зсували два чи три столики, за якими при їжі й склянці пива чи секту сидіти могли годинами і обговорювати свої власні справи та передбачувати майбутнє. Ніхто не дивився на нас кривим оком тут, але власники задоволені були тим більше, що мають кому служити їжею чи пивом, бо алькогольних напоїв не було офіційно дозволено продавати.

Хоч всі ми походили з галицьких земель, все ж таки — персонально не знали один одного біжче, тільки знали, що всі — українці. Але поза тим ми не знали переконань і національної зрілості, з посвятою патріотичних ідей, які мали наші нові друзі. Щоб мати повне довір'я один до одного, власне, біля цих столиків нам сприяла добра нагода розпізнати один одного глибше.

Після короткого часу наших розмов на «організаційні» теми, нас десятеро вирішили негайно написати до Українського Февнтравштелле. Ми таки написали листа до УНО з проханням, щоб на мою адресу надсилали українську пресу, літературу чи хоча б адреси українських книгарень.

Час від часу, переважно в неділю, приїжджали юнаки з приблизьких і дальших осель з болючим наріканням на поляків, що збиткували дуже над українцями і навіть забороняли говорити між собою свою мовою. Найбільше терпіли на цьому молоді дівчата, які не бажали собі споріднюватися з польським шумовинням.

Ці прикрі повідомлення юнаків ми сприймали з болем серця, але були самі безрадні, щоб помогти якось своїм нещасним братам і сестрам або хоч би лише морально підтримати їх. А тим більше, що була ще пора зими та ми були мало знайомі з округою Готга.

Подруге, ми самі не орієнтувалися, в який спосіб можна дещо допомогти в цьому випадку своїм молодим людям, що потребували ще батьківської опіки.

Не було іншої альтернативи в цій справі, в той час нам треба було лише терпеливо очікувати на інформації від українських Представництв із Берліну. До цих установ ми ставилися тоді з великою повагою, хоч не знали конкретного їхнього значення в обороні своїх людей у німецькому краю. Все ж таки без жодного контакту з центральними представництвами ми вагалися із своїм ініціативним вмішуванням у цих справах.

Щоб не зайти задалеко та не наразити себе на небезпечні інтриги поліційних органів (зокрема гестапо), що до цього часу не видавало чомусь жодних документів нам, ми були примушенні діяти обережно.

Хоч і не було ще у нас певного документу в руках, все ж таки ми не гайнували зайвого часу й не сиділи без діла. Але при кожній нагоді у свій вільний час ми розшукували далі своїх земляків, розсіяних в морі німецького народу.

З кожним днем Божим чимраз все більше відшукували загублених земляків, що працювали в господарів у даній окрузі міста Готга.

Чим більше віднаходилося своїх братів обох статей, тим більше потреба вимагала і навіть примушувала подумати про якусь, хоч би навіть про скромну домівочку, щоб можна було б час до часу зустрітися разом. Біжче запізнатися та й принагідно поділитися своєю химерною долею — на важких роботах, далеко від своїх батьків та рідної землі.

Але в той невигідний час взимку не так легко було знайти якесь приміщення, не знаючи біжче німців, а вони — нас.

Хоч в цій справі ми зверталися до адміністрації Гамбургер Готелю і доброго приятеля нашого Моріса, та всі заходи наші не увінчалися успіхом. Ми змушені були відкласти цю справу аж до весни. Ніхто не цікавився нами й тим, що ми не маємо ще жодної газети чи книжки, щоб при зустрічі можна було б зібраній братії перечитати й переказати про найновіші звідомлення світових подій.

В недовшому часі від УНО прийшла посилка з літературою, яка надзвичайно морально нас підтримала. Ми раділи, що, нарешті, маємо зв'язок з центральним Представництвом УНО, а з допомогою його сміло зможемо організувати клітину, як осередок в окрузі Готга.

При цьому ми надіслали інформаційний Обіжник про свою діяльність, вказали на потребу заступництва й опіки над нами, бо нас насильно німці вивезли з земель України на сільсько-гospодарські роботи в Німеччину.

З інформаційного бюлєтеню ми познайомилися з порівняльними доказами молодих людей, що їх, як і нас, насильно вивезли з рідних земель, і усвідомили, що тут не все щось в порядку з даною Установою, зокрема з її теоретичним розходженням між дійсністю і пропагандою. Бо в дійсності в практичному відношенні абсолютно ніхто із цих панів не цікавився химерною долею нещасних дітей у віці від 16-ти років, що перебували на фізично тяжких роботах по фармах. Вони були без найменшої духовно-моральної опіки цієї установи — УНО.

Панове дбали тільки про одне — щоб кожна людина була обов'язково зареєстрована в цій установі, не тільки для того, щоб малолітнім дітям допомогти в їх конечних потребах, але й для того, щоб вони вплачували місячно одну марку до центрального Представництва, не втрачаючи свого членства. А також, щоб вельмишановні панове могли легенько собі жити коштом здоров'я і фізичних сил цвіту українського народу.

Переглянувши надіслані матеріали, з яких нічого цікавого для своєї орієнтації ми не знайшли, бо не належали до тієї категорії робітників, що їх вивезли німці на сільсько-господарські роботи. Отже, ми з місця перестали цікавитися цією Установою, лише задля ока поліційних органів ми всі вирішили згодом організувати гурток під даною фірмою УНО, що являлася офіційною установою в очах і перед законом німецького уряду.

Між матеріалами я знайшов адресу видавництва «Золотий колос» в Празі, Чехо-Словаччина, по якій зразу замовив по кілька примірників книжок і дванадцять тризубів.

У міжчасі прийшло кілька формуллярів з «Февнтратвнштелле», що ми їх зразу виповнили і відіслали з проханням, щоб надіслали ще кілька додаткових для інших осіб, що бажають одержати посвідку з цього Представництва.

З відісланням формуллярів до Берліну, за кілька днів прийшла більша посилка від ОУН з табору Мельника з пропагандивними матеріалами і літературою, яка також не дуже цікавила нас, бо ми ставилися з певним недовір'ям до політичної філософії ПУН, а тим більше до самого вождя Андрія Мельника. Бо після трагічної смерті провідника ОУН полк. Євгена Коновальця в 1938 р. А.Мельник зробив ганебний розбрат не тільки в рядах Організації на рідних землях, але й також в закордонних клітинах, що він очолив їх після смерті Є.Коновальця.

Хоч ця література не була сприйнятливою для нас, все ж таки ми з цікавості переглядали її вечорами. З цих матеріалів ми довідалися вперше про великі розбіжності між тодішніми обидвома провідниками ОУН — Андрієм Мельником і

Степаном Бандерою, що, на превеликий жаль, не зуміли солідаризуватися в одинокий революційний фронт в боротьбі за визволення земель України під одиноким синьо-жовтим прапором й проводом.

Літературу фракції Мельника ми переглядали й студіювали уже без своїх двох земляків — Олекси Павлишина і Михайла Мелеха, що виглядав нам схожим на законспірованого жидка зі Станіславова. На їхнє місце до своєї дванадцятки ми прийняли Івана Перетятка і Нестора Дмитрука, що працювали уже довгий час у шевському варстаті в м. Готга.

З пропагандивних матеріалів, що час до часу надходили, ми познайомилися близче з ганебно жахливим розколом між двома партійними фракціями ОУН, що з кожним днем все більше поглиблювалися. Ця внутрішня боротьба переконувала нас, що щось не все в порядку з обидвома провідниками, якщо в такий непевний час вони творять фермент розбрата й незгоди між своїм народом, який потребував в тодішній критичний момент якнайбільшої солідарності для створення одностайногого фронту як за кордоном, так і на батьківщині. А ми спостерігали ганебний партійний розбрат із змаганням за свого вождя чи провідника.

Через цей шкідливий для всіх розкол у нас витворювалась все більша апатія і недовір'я до недозрілих ще провідників. Тому в нас не було найменшої охоти приєднуватися й вступати в ряди мельниковської фракції, бо ПУН провадив опортуністичну дипломатію в інтересі своєї партії, а не загальної справи свого народу й справи визволення батьківщини з кайданів ворожої неволі.

Коли у нас було уже досить усякої літератури до читання, тоді прийшла ще й посилка з кількома книжками від представництва видавництва «Золотий колос» Івана Романова. При цьому він надіслав каталог для орієнтації, які саме книжки є в видавництві для майбутнього замовлення. Незабаром я вислав замовлення.

Замовлені тризуби прийшли з кількома прапорцями, що репрезентували партійну фракцію Мельника. Тризуби були з мечем, а прапорці з протилежним порядком кольорів — жовто-сині. Ця кардинальна зміна тим більше витворила у нас критичний настрій з недовір'ям до ПУН, що зуміло задля свого партійного престижу змінити тризуб і прапор, але не подбало змінити долі свого народу.

Прибуття книжок, тризубів і прапорців було яскравим доказом того, що видавництво «Золотий колос» існує під впливом фракції Мельника. Але цьому ми ще не надавали великої уваги, головним було, що є своя рідна книжка, з якою ми не

бачилися уже кілька років.

Від того часу я був у доброму контакті з Іваном Романовим і майже кожного місяця замовляв у нього книжок і тризубів на суми від 100 до 300 марок, бо на книжки був великий попит не тільки між друзями в Готга, але тим більше прибуvalа зацікавлена молодь від господарів із довколишніх осель.

Коли юнаки приїждjали за книжками, я роздавав їм тризуби, щоб вони носили на грудях свій національний герб у противагу полякам, що мусіли носити на грудях велику літеру «П».

Найбільший попит був на такі книжки: «Кобзар», «Історія України», «Тарас Бульба», «Борці за волю», «Під одну булаву», «Облога Буші», «За сестрою», «Пісня і праця» I.Франка, «Міжнародне право» та інші.

У міжчасі книжки почали приходити з Берліну, Ляйпцигу й Відня (Австрія).

Пробігали дні холодної зими, а на її місце надходив подув теплих вітрів, що віщували недалеку весну. Братія, використовуючи вільний від праці час, розходилася вулицями, щоб запізнатися близче з дільницями міста, при цій нагоді шукаючи приміщення на домівку й своїх земляків.

Одного дня ми випадково зустріли свого земляка з Полтавщини, що перебував в Німеччині ще від Першої світової війни як бувший фронтовик царської армії. Він потрапив до німецького полону, з якого не хотів уже після повернутися під комуністичну систему Сталіна й залишався в німецькому kraю. У принараджності зустрічі він доручив нам адресу свого земляка, що разом з ним воював і потрапив у полон.

Одної неділі, вільної від праці, вибралося нас троє відшукати подану адресу свого земляка Івана Сохана. Їхали трохи трамваєм, решту йшли пішки, доки добралися до головної вулиці Айзенах, по якій дішли під число поданої адреси, зайшли на подвір'я садівника і... змішалися — мабуть помилкова адреса. Віддалік забрехала собака. По хвилі вийшов старший віком дядько з козацькими вусами й сивою головою. Напевно думав, що прийшли по якихось потребах садівництва. Ми підійшли близче до нього й запитали:

— Чи тут мешкає українець Іван Сохан?

Дядько підкрутив вуса і, підсміхаючись, спітав:

— Чи ви не будете українці? — і зі слізозами в очах привітав нас і покликав у хату. Представив свою дружину-німкеню з донечкою. При філіжанці кави ми розповіли йому про перебіг своєї недолі, що примусила нас опинитися тут, в місті Готга.

Сохан слухав уважно наші оповідання, як нам не за свою, а за чужу справу прийшлося стільки каратися в німецькій неволі. Покрутив головою, дивлячись на нас, дрижачим голосом сказав:

— Ей, брати дорогенькі! Не від сьогодні існує химерна доля нашого народу, але від віків уже карався і карається по сьогоднішній день під гнітом ворогів та й часто-густо кладе своє життя й проливає кров за чужу справу, а не за кращу долю свого народу, який багато сам собі винен, що століттями перебуває в кайданах неволі. Все це сталося з браку зрілого проводу і єдності в народі.

Потім зі сльозами в очах почав оповідати приблизно те саме, що оповідав нам його приятель кілька днів тому:

— Під час Першої світової війни забраний я був до царської російської армії. Згодом прийшлося йти воювати проти німців на фронт, де німци оточили й забрали цілу частину в полон і якийсь час тримали нас на землях України. Згодом із змінами фронтових дій перевезли нас вглиб Німеччини. З перебуванням у полоні довший час працював я на різних тяжких роботах, згодом мене звільнили, так що мав можливість повернутися додому. Але тому що царська Росія розвалилась, а на руїнах її постала ще гірша тюрма народів, ніж вона була за царя Миколая, то до тієї московської тиранії не бажав я повернатися і рішився залишитися тут, у Німеччині. Згодом запізнався з дівчиною, що її батьки мали цю хатину і займалися городництвом, квітами, з невеличким садком з грушами, яблуньками, сливками й вишнями. Коли одружився з їхньою донечкою, батьки відступили тоді нам городництво разом із хатиною, від того часу ми з дружиною провадили городництво на залишенній площі. Згодом сусід продавав два гектари городництва із садом. Ми з дружиною купили цей шмат землі і, як самі бачите, гарно доробилися за цих приблизно двадцять років. Та серцем болію, що не на рідній Україні, але ген далеко-далеко від неї, на чужині, де пригнала доля лукава так само, як пригнала вас, дорогенькі земляки, за чужу справу.

По його обличчі покотились рясні сльози...

Не тільки очі заплакали в сивовусого козака з-під Києва, але й нам покотилися по обличчю сльози — з болю серця за химерну долю свого нещасного народу. При віході з дому його запитали, чи не міг би він припадково допомогти нам розв'язати проблему з приміщенням, бо ми пошукуємо на сходини домівку.

Сохан подивився бадьорим оком на нас і промовив:

— Бачу, що ви, хлопці, толкові. Шукаєте чогось більшого, ніж своєї вигоди чи наживи. Тому старатимусь допомогти вам в

цій справі через своїх добрих приятелів. Наразі дам адресу до свого найкращого приятеля. Хоч він не є нашим земляком, а сербом, але він є більш щирій і розсудний, ніж часом свій земляк. Якщо в цій справі він не буде годний допомогти вам, прийдете до мене!

Попрощалися з Соханом неначе з рідним батьком і від'їхали додому, бо ж на подану адресу було уже запізно їхати. Нашу подорож ми відклали на пізніше, добре, що мали точну адресу.

Одного вечора після праці нас кількох сіло до трамваю, доїхали на «Голденштрассе». Потім по цій вулиці шукали даної адреси, а від трамваю віддалення було досить далеке. Підійшли під великий будинок, на якому виднів напис «Сімон Готель», аж охнули з радості: щоб тільки не відмовив нам!

Увійшли до просторої залі (ідалльні), де біля столиків побачили кількох гостей і обслугу, які з великим здивуванням зустріли нас, бо ж в такому віці цивільних німців не було. За хвилину підійшов власник, якому ми розповіли, хто ми є і що прийшли за рекомендацією Івана Сохана. Сімон зрадів, наче своїм рідним братам, кажучи:

— О, брати-слов'яни!

Ввічливо привітав і попросив до столу та розпитував з цікавістю, в який спосіб ми опинилися в м. Готга і звідки ми знаємо його доброго приятеля Сохана, що нас сюди прислав.

— Ми шукаємо, п. Сімонс, приміщення, щоб час до часу зійтися могла б більша кількість наших земляків, що розсіяні в місті й поза ним — в господарів. Хочемо свою домівку мати!

Сімон хвильку подумав і сказав:

— Я шаную вас і люблю українців. Тому проханню вашому не можу відмовити, але мусите поочекати деякий час, доки приготуємо вам домівку, не пізніше кінця місяця квітня.

Серед нас наступив радісний настрій, коли ми це почули, що зреалізується, нарешті, наша мрія — мати свою домівку. Побачивши нашу радість і задоволення, Сімон попросив нас йти з ним і запровадив до просторої залі, в якій до війни відбувалися танці й забави та інші офіційні прийняття. Ця заля була тепер майже не чинною, але господар сказав нам:

— Якщо б вам згодом вона потрібна була б на більші збори чи на якусь імпрезу, то в кожному випадку — можете сміло її займати, і то як для вас, українців — безкоштовно, бо я розумію й співчуваю вам.

Ми оглянули простору залю і приміщення на домівку. Подякували щиро панові Сімонові за його прихильне ставлення

до українців і за те, що не відмовив нам приділити приміщення на домівку. Зайшли ще на склянку пива і під присмерк вечора повернулись додому.

Йдучи до трамваю постановили собі, що будемо старатися своїми силами підготовити через літо святочну програму в честь Героїв.

Від цього ж дня ми почали загощувати до готелю Сімона на обіди, вечері чи на пляшку секту. Там принарадно слухали радіопередачі. Переглядали новини в пресі, обговорювали свої власні справи, насамперед з розшуками своїх людей в місті й в недалеких околицях.

Уже з початком квітня наша група збільшилась до 30 членів, між якими не багато цікавилися читанням книжок чи відшукуванням своїх земляків на сільськогосподарських роботах чи в інших секторах підприємств. Не бракувало й таких в дозрілому віці, що приглядалися збоку на все пасивно й без зацікавлення, твердячи:

— Я досить набідувався та й наголодувався уже на своєму віці, тепер мати хочу святий спокій — трохи відпочинку після денної праці. Голова у мене не болить за якихось там привезених молодих хлопців і дівчат з земель України.

З таким байдужо-пасивним ставленням не могла погодитися наша дванадцятка. Тому ми не зраджувалися нахилом пасивних людей, але тим більше рішуче постановили собі, що при кожній нагоді у вільний від праці час, використовуючи погідні дні весни, маємо роз'їздитися по більшіх чи дальших селах з розшуками своїх людей з метою моральної підтримки та помочі у відокремленні від наївних поляків.

До тих друзів, що в їхньому серці жевріла національна й моральна відповіальність за душі молодих невинних людей, щоб не пропадали вони намарно, належали: Нестор Дмитрук, Ю.Симонишин, А.Симесюк, В.Дутка, С.Закаль і Й.Скиба. Вони роз'їздилися не тільки роверами, але в більшості поїздами в дальші села, з яких приїжджали юнаки і зголосували болючі звідомлення про поляків, що засобами терору шантажують молодих дівчат, безсилих оборонятися, до того ж не знаючи німецької мови.

Хоч ми не мали самі жодного юридичного права чи дозволу з комісаріату, лише вказівку, отриману з «Февнтратвнштелле», всі свавільно роз'їздилися по селах з відвідинами своїх земляків.

Коли ми приїжджали в село, до якого нас запросили земляки, поляки взагалі не орієнтувался, хто такі ці люди і з якою метою

загостили. Але господарі були уже напередодні поінформовані про приїзд з відвідинами українців в даному селі, вони ставилися навіть дуже прихильно, так що не було жодних труднощів при зустрічі своїх земляків по «віртшафтах» чи в приватних домах господарів.

Під час весняних поїздок ми відшукували десятками українську молодь обох статей. Часто-густо вони вагалися навіть говорити свою мовою чи признаватися, що вони українці. Так «перевиховало» їх було польське шумовиння.

Крім того, багато більше українців перебувало в селях — деякі видавали себе за поляків, я деякі були колишні вояки, звільнені з полону, перед яким не були спроможні оборонятися в перших роках війни наші земляки. Поляки, переважно знаючи німецьку мову, були перекладачами. Нерідко молоді дівчата змушені були злигуватися з цим негідним елементом.

Хоч доводилося нераз зустрічати всякі неприємності, зокрема з боку польського шумовиння, але завдяки німецькому населенню, що ставилося багато краще до українців, бо вони були слухняними, чесними й працьовитими, більше, ніж поляки з «цемней вйоскі», що були переважно нероби, пияки і злодії, ми продовжували свою справу.

Тому, що господарі до українців ставилися немов би до своїх приятелів, більше прихильно, ніж до поляків, з якими часто сварилися, нам не доводилося мати жодних клопотів чи непорозумінь з «бюргермайстром» чи з місцевою поліцією, що знала дуже добре мету наших відвідин в селі. Вони бачили, що ми не прибули для того, щоб бунтувати людей проти іхньої тяжкої роботи в господарів, але загостили з відвідинами, щоб їх розвеселити та підтримати на дусі.

В принаїдних зібрannях більшими групами ми зверталися з закликом, щоб вони не падали духом, але були свідомі й горді, що є українцями, щоб взаємно шанувалися та не браталися з поляками, бойкотуючи їх при кожній нагоді зустрічей, а насамперед уважали на свою гідність. Щоб свідомо чи несвідомо не впали жертвою хитрих і підступних поляків, від яких можуть набратися сорому не тільки між своїми земляками, але тим більше від своїх батьків, бо раніше чи пізніше все це лихозакінчиться, і згодом вони повернуться до своїх родин.

Хоч доводилося нелегко, бо після тяжкої фізичної праці треба було їздити поїздами по далеких околицях незнайомої країни і вештатися по селях, що часто-густо знаходилися на значному віддаленні від залізниці та до яких доводилося мандрувати нераз

кілька кілометрів під променями, що сипали жару на землю.

Поїздами доїздили до дальших осель і то тільки тих, що нараховували в них щонайменше від 15 до 60, а то й більше наших земляків. Між ними, як звичайно, знаходилися свідоміші юнаки, що напередодні зустрічі скликали братію до залі «віртшафт» чи іншого приміщення, в якому могли тільки всі разом зійтися. Під час принаїдної групової зустрічі ми зразу старалися одного чи двох заангажувати з відповідальністю за місцеву групу в постійному контакті з містом, про потребу книжок чи тризубів чи в інших справах, а зокрема супроти поляків, що не дуже то були раді нашим відвідинам.

Початкові весняні поїздки по селах дали надзвичайно гарні наслідки співпраці з земляками, що з кожною хвилою все більше прибували. Про близькі інформації щодо Українського Національного Об'єднання давало нам Представництво «Фавнтратштelle», а ми принаїдно замовляли книжки, тризуби чи прaporчики.

Всякі відвідини відбувалися виключно в моєму помешканні, що було одиноким місцем в затишній закутині для полагодження біжучих справ не тільки для місцевих друзів, але тим більше для земляків, що приїздили із довколишніх осель. Адже вони могли шукати когось із нас на вулицях міста, якого ми й не знали, чи по незнайомих ресторанах. Вони сміло заходили на подвір'я й чекали на мене.

Під кінець місяця квітня Сімон повідомив нас, що приміщення уже приготоване — можна займати. Хоч дуже радо перебрали ми це приміщення, але з причини дальшої віддалі від нашого скupчення, а тим більше від праці, ми повинні були спочатку зайдти на вечерю. Тому лише раз або два рази на тиждень могли сходитися більшою групою. Але тримали його тільки для того, щоб пізніше мати де приготовляти й відсвяткувати восени заплановане «Свято героїв».

З приходом теплої весняної пори я зовсім залишив своє куховарство і частіше заходив до ресторану на обід в неділю. Найчастіше заходив по-сусідському до «Гамбургер Гоф», в якому був добре знайомий з власником і обслугою. Під час обіду чи вечері з моїх карток відтинали лише кілька грамів товщі, а вдавали набагато кращу їжу, ніж по інших ресторанах.

Приблизно в половині місяця травня, в неділю, наша чотирнадцята заїшла на обід до цього ж готелю. Після обіду ми сиділи при склянці пива і в товарицькій гутірці весело проводили час.

Під час нашої товариської розмови зайшов середнього росту мужчина і присів зразу при столику — по сусіству з нашою братією. Замовив собі вечерю й кухоль пива, приглядаючись час до часу на наше товариство і прислуховуючись жартівливій розмові. Не встремляв свого носа в товариську гутірку й не признавався, хто ж в дійсності він такий.

По його обличчі ми на перший раз зорієнтувалися, що це напевно українець або поляк, який працює для німецької чи російської розвідки. А може бути й своя ідейна людина, що працює для справи українського народу.

Зорієнтувався наш сусід, що ми розглядали його особу з підозрінням. Забрав кухоль з пивом, підступив до наших столиків і спитав чистою українською мовою:

— Чи можу підтримати товариство вам, панове?

Ми запросили невідомого гостя до свого товариства. Він представив себе як Василь Головацький, а потім сказав:

— Радію великою несподіванкою, що випадково зустрів таку численну групу своїх братів ось тут, в готелі.

Запізнаючись з товариством, спитав:

— Чи всі між вашим товариством є українці?

По недовгій розмові глянув на годинник, кажучи:

— На жаль, у мене часу не багато залишається, щоб довше підтримати вам товариство. Але перед відходом я хотів би дещо поговорити із вами, лише не знаю, чи тут, при столі, місце має заповідь?

Я зрозумів зразу, у чому тут справа, і сказав до Василя:

— Хоч ми тут всі українці, але, на мою думку, уважаю, що не буде доцільним в цій атмосфері говорити про якісь конкретні справи.

А гостеві я запропонував:

— Якщо б перейшлися кільканадцять кроків до помешкання, так краще запізнаємося, а тим більше, ви знатимете, де я мешкаю. У випадку, як будете знову тут у місті, то прямо загостите до нас, щоб не шукати за нами в ресторанах.

На мою пропозицію Василь дуже радо погодився зайти. Задля більшої певності я покликав з собою Юрія й Андрія, і ми вчвірку зайшли до мене.

Через обмежений час гість повідомив нас, що повертається з Krakova як зв'язковий з Крайовим Проводом ОУН. Організаційна мережа за кордоном і на батьківщині підготовляється до недалекого воєнного конфлікту Німеччини з

Росією. До цієї воєнної хуртовини, що в першій мірі розіграватиметься на землях України, ми обов'язково повині бути приготовані уже напередодні цього слушного моменту. Тим більше батьківщина потребуватиме колишніх фронтовиків, що боролися за справу своїх ворогів — поневолювачів. Тепер наближається слушна хвилина, що покличе боротися уже за свою святу справу з визволенням батьківщини із неволі. Вже відходячи, Василь додав:

— З великим задоволенням радію, що принагідна візита моя в Готгу увінчалася неочікуваним успіхом, що я познайомився особисто з колишніми фронтовиками, яких, на превеликий жаль, небагато можна зустріти сьогодні. Залишаюся з повним довір'ям і вірою, що від нинішнього дня ми працюватимемо спільними силами для свого народу на поневоленій батьківщині.

Він відчинив течку і передав нам кілька бюллетенів і довший лист Степана Бандери до Андрія Мельника.

— Подбайте якнайскоріше оформити організаційну клітину на дану округу та будьте дуже обережні щодо незнайомих вам людей.

На цьому ми попрощалися з неочікуваним гостем. Він відійшов в напрямку залізничної станції, а ми повернулися назад до своєї братії в готель.

Кілька вечорів опісля, в присутності Юрка, Андрія і Нестора, ми з великим зацікавленням вивчали залишені нам матеріали, з яких черпали найновіші повідомлення з організаційної діяльності ОУН на рідних землях і за кордоном. Матеріали насвітлювали значну розбіжність політичної філософії фракції ПУН з новоствореною партією під проводом С.Бандери, зокрема в листі до Мельника, в якому, називаючи його батьком, Бандера закликав до солідарності всі революційні сили ОУН, в одинокий фронт боротьби за визволення батьківщини з неволі, а не торгуватися з ворогами за якісь рабські привілеї автономії.

Переглядаючи кільканадцятьсторічний лист, ми тоді тільки усвідомили собі, що наступить розбиття ОУН на дві, ворожо наставлені одна проти другої, фракції. Це розбиття не принесе сподіваних перемог над нашими відвічними ворогами, але заведе нас в ще більше глибоке провалля з продовженням дальніої рабської неволі для свого народу. Нам було соромно за недорослих провідників, що взялися за керму визволення України з неволі, але тримались недолугого гасла: «Якщо не буде України такої, я хочу я і фракція,— хай краще ніякої не буде».

Хоч і було дуже прикро й боляче зустрічатись з неймовірним

ганебним розбратором, ще й в такий непевний час, коли в кожній хвилині може вибухнути нова війна, ми все ж таки вірили й надіялися, що не тільки може тимчасовий фермент партійних міжусобиць, але вразі вибуху війни між німцями й більшевиками на землях України вірогідно обидві фракції об'єднаються і одиноким фронтом разом з народом підуть до боротьби за кращу долю з перемогою над ворогами.

Хоч з інформаційних матеріалів ми були надзвичайно пригноблююче розчаровані, що на сміх і глум народній створилися дві революційні партії зі своїми вождями в непевному часі, все ж таки між собою ми вирішили — нехай сором і ганьба паде на кар'єрних отаманів, але нашим святим обов'язком буде включитися в ряди котроїсь із цих партійних фракцій. Бо ж ніхто не знав в дійсності, яким руслом попливе партійний розбрат на майбутнє.

Щоб не залишилися загубленими в далекій чужині, без зв'язку зі своїм народом на батьківщині, ми читали пропагандивні матеріали з фракції Мельника, а ще серйозніше вивчали матеріали і листа з партії Бандери, з якою більше солідаризувалися, завдяки духові ідеалізму цієї партії, ніж з мельниківським кар'єрним опортунізмом, що стояв на позиціях злочинного уголовства. Тому ми вирішили включитися в ряди тієї партії, що стояла на ясних і стійких позиціях за визволення нашої держави. Під цим гаслом несла прапор партія С.Бандери.

Хоч четверо з нас вирішили вступити в ряди організації, але наразі перед своїми найближчими друзями не хвалилися про це, але приготовлялися якнайскоріше зробити ширші сходини в готелі Сімона з метою, щоб зорієнтуватися конкретно, скільки між нами знаходиться свідомих земляків та з якою політичною орієнтацією.

На перші ширші сходини зійшлося понад 30 осіб, що прийшли з цікавістю подивитися на приміщення домівки та принараджено випити кухоль пива, ніж із метою послухати, що робиться навколо нас, а тим більше, як представляються загально справи в Німеччині та на батьківщині нашого народу.

В першій точці сходин ми інформували про значення Українського Представництва «Февнтратвнштелле» в Берліні. Про цю установу, поза нас кількох, ніхто більше й не знав, що навіть така установа існує, що через неї можна одержати український документ (виказку), що його до цього часу ніхто із нас не мав, а тут зразу ці справи полагоджувалося в домівці.

В другій точці стояло питання кращого ознайомлення з

діяльністю і опікою Українського Національного Об'єднання над молоддю, вивезеною із земель Західної України. Завданням цієї установи було зацікавлення молодими людьми та в крайніх потребах проблемами надужиття несовісних господарів. Але велимишановні панове не турбувалися химерною долею нещасних дітей, що ім від холоду й дощів пальці повикручувались на руках, але руки панів з УНО не порпались в землі, лише рахували собі в теплих приміщеннях надіслані вкладки (марки) від безсильних дітей, що перебували на важких сільсько-господарських роботах.

Хоч установа УНО не вив'язувалася із своїх обов'язків щодо привезеного контингенту з України, все ж таки перед німецьким урядом являлася офіційно установою, під маркою якої скорше чи пізніше прийдеться гурток зорганізовувати, щоб могти сходитися разом на сходини як члени УНО. Цю ідею присутні прийняли з охотою.

Щоб використати приміщення на інші цілі, зокрема політичного характеру, ми незабаром офіційно зареєструвалися в комісаріяті, як також повідомили провід ОУН в Берліні.

З формальним заснуванням тимчасової клітини УНО вкоротці взялися до створення активного ядра, щоб в якнайскорішому часі нав'язати більчий зв'язок з організацією ОУН.

Правда, ми усвідомили собі під час поширеніх сходин, що немає найменших виглядів й надії, щоб поза нашу групку бувших вояків можна довіряти комусь із байдужих земляків і завербовувати в ряди організації, що фактично являлася незаконною в очах німецької влади. Все ж таки при кожній нагоді при товариських зустрічах в парках чи в ресторані ми освідомлююче впливали, як тільки могли, на несвідомо закам'янілі душі своїх недалеких земляків з Лемківщини, перед якими не зраджувались жодною літературою і пропагандивними матеріалами з обидвох партійних фракцій ОУН. Найвище інформували і доручували ім матеріяли чи бюллетені, що часто-густо надходили з централді УНО.

Щоб не залишилися без зв'язку з організацією в такий критичний час світових подій, що все більше нависали маревом непевної ситуації в завтрашньому дні над Третім Райхом, одного дня під час праці повідомили тих, що були більше придатні для нашої орієнтації, щоб вони увечері зійшлися у моїй квартирі.

На вечірню зустріч зійшлися всі колишні вояки, що були поінформовані з'явитися. З цієї несподіваної зустрічі десятьох

друзів всі були чимало здивовані. Чому сходини закриті й відбуваються в помешканні, а не в домівці? — питали вони. Насамперед ми поінформували присутніх про мету неофіціяльного зібрання, про яке абсолютно поза присутніх тут ніхто інший не сміє знати з наших товаришів. Якщо хтось з присутніх не бажає собі чи не цікавлять його зовсім національні справи, щоб запізнатися більше з хаотичним розбиттям революційних сил на дві партії з ворожою тенденцією одна до одної, то може сміливо вийти собі за двері. Це краще зробити зразу, ніж пізніше!

З братії ніхто не підносився до виходу, лише можна було запримітити на обличчях, що вони почиваються неначе під тиском військової дисципліни і з цікавости мовчки очікували, щоб довідатися, нарешті, в чому суть справи в такій серйозній атмосфері.

Перша точка почалася з перегляду інформації з пропагандивних матеріялів і бюллетенів з фракції А.Мельника з його політичною філософією глибокого довір'я до німецького уряду. Матеріали пробували переконати читачів про дипломатію фюрера з перебудовою нової Європи, створюючи яскраво рожеві надії і то уже в недалекому часі. Як тільки Німеччина піде війною на большевиків, зразу слідуватимуть кардинальні зміни на землях України, що український народ матиме повну автономію під протекторатом німців. Але про відродження української держави, зокрема суверенної, не було й найменшої згадки.

Натомість з матеріалів ч. 2 ми довідалися, що існувала постанова з закликом до всього українського народу до безпощадної боротьби з усіма ворогами, за самостійну, від нікого незалежну українську державу. З цим позитивним гаслом підбадьорився настрій духа в друзів, що підтримали цю єдину розв'язку боротьби, ніж бути пасивним рабом на колінах перед ворогом на своїй рідній землі.

Після інформаційних звідомлень повідомили присутніх, щоб передумали серйозно на протязі кількох днів, до котрої з цих партійних фракцій вони хотіли б зголоситися, якщо забажають ділити долю чи недолю свого народу, а не залишатись загубленою пасивною тростиною серед чужого моря німецького суспільства. З таким душевним рішенням пізнього вечора розійшлася братія додому.

Щоб надолужити страчений поза дротами намарно час, ми працювали саме тепер, при кожній нагоді, у вільний від праці час, і по двоє чи по троє від'їджали в подальші села, в яких не побували ще раніше, і дальнє продовжували відшукувати

переполоханих земляків, що все більше привозили їх транспортами з весняною порою, виключно на сільсько-господарські роботи.

Цих людей, переважно недозрілу ще молодь, транспортували в той весняний час найбільше з округ: Перемишль, Ярослав, Радимно, Замосць, Красний Став, Хелм та з інших районів з-над Сяну.

Хоч привезена молодь походила із Західних Земель України, але, на превелике диво наше, в більшості люди були спольонізовані до такої міри, що не хотіли часто-густо признаватись, що породила їх українська мати. Багато між ними не знали материнської мови, а якщо навіть знали, то боялися зраджуватись перед польським шумовиням. Між тим цвітом українського народу не бракувало юнаків і юначок, що взагалі не знали, як читати чи писати по-українському, лише читали, писали і говорили польською мовою, хоч прізвища їхніх батьків свідчили, що вони — українці, а не поляки.

Вони навіть не реагували на просте питання — пропозиції наші, щоб запіznатися й комунікувати з хлопцями чи дівчатами в сусідніх селах! Безуспішними були всі наші заходи, на які вони відповідали завжди: нам живеться багато краще тут, ніж ми жили вдома при своїх батьках. Хоч працюємо важко, зате не голодуємо. Якщо ми це вияснення чули від малолітніх дітей, то ми й не багато дивувалися, але жахливим було слухати ці тлумачення від набагато старших чи навіть їхніх батьків. Від цього болю серця й розпуки — можна було дістати удар.

Доводилося повернатися нераз додому з важким серцем від переживань, що на Західних Українських Землях виховувався майбутній цвіт народу з рабською прикметою, без крихти національного виховання, а за цей імовірний злочин не були винні діти, але національними злочинцями являлися їхні батьки. Бо це вони привели їх на світ Божий, не дали душі з любов'ю до свого народу.

З частими поїздками приблизно на протязі трьох місяців ми відвідали майже тридцять осель, в яких працювало українців майже 400 осіб.

Частіше відвідували село Гроzenберінг, що було віддалене понад 20 кілометрів від м. Готга. В цьому селі працювало понад 60 осіб української молоді й кілька старших мужчин, що досить гарно співпрацювали з нами. Між ними найбільше ініціативним був п. Комар, але поза УНО він нічим більше не цікавився, і ми навіть не старалися перевиховувати його в справах національних

аспірацій, лише піддержували його як тільки могли, щоб зо своїми товаришами тримали якнайdalьше свою молодь від піdstупних поляків, що іх там було дещо менше, як в інших місцевостях. Тепер вони не були спроможні творити приkростей для молоді, як практикували в інших селах з кількісною перевагою поляків.

Наші поїздки з відвідинами по селах не дуже то імпонували польським фіфакам, що згодом почали організовувати під присмерком вечора засідки поза селом на нас, щоб цим самим нас відстрашити і щоб ми не приїздили більше в село з відвідинами своїх земляків. Але на іхні засідки ми не звертали уваги і обминали, як тільки могли, ці розпусно-пияцькі ватаги без фізичних розрахунків. Але згодом в селі Голдбах з'явився один шовіністичний поляк, що зорганізував за сходовою клітиною засідку увечері, де нам мало не порозбивали голови. Через такі злочинні інтриги, врешті, наш терпець увірвався, і одного із цих фіфаків ми подбрали відставити на довші місяці в руки гестапівців. Від цього часу поляки перевиховалися дещо і в майбутньому свого геройства уже більше не практикували, приймаючи нас за агентів комісаріату.

З наближенням весняної пори надходили все більше гарячі дні, тому ми вирішили закінчити поїздки з виїздом в терен. В той час ми орієнтувалися приблизно, скільки знаходиться українців в окружних селах Готга. Тоді присвячували більше свого вільного часу для підготовки святочної програми чи заходили в парк, щоб після тяжкої праці під спекою сонця подихати свіжим повітрям спокійно у вечірньому присмерку — під шум зелених дерев, в товарицькій гутірці на пекучі теми дискутували до пізнього вечора.

З ВІЗИТОЮ ДО ЗЕМЛЯКА

Одної неділі, що була вільною від праці, я зібрав в течку трохи матеріалів з обидвох партійних фракцій і рішився поїхати з відвідинами до Івана Сохана, щоб поділитися з ним своїми розбурханими думками, неначе б з рідним батьком, до котрого від першого погляду зустрічі мав повне довір'я і повагу.

Хоч був він забутий, мабуть, своєю ріднею і Україною, все ж таки в нього жевріла іскра гарячої любові до свого народу й батьківщини. Наявним доказом цього було, що він не забував й не цурався своєї материнської мови, що нею не стидався розмовляти в середовищі чужого народу.

Приїхавши до земляка, я застав його в городі, де він витинав квіти на замовлення кількох покупців, що приглядались збоку до різноманітних квітів.

Відправивши клієнтів з квітами, ми зайдли під крислату яблоньку в холодок. Я розглядався з цікавости по просторому саду земляка. А він був радий моїй раптовій візиті, що зможе порозмовляти своєю рідною мовою, яку так шанував і любив, лише болів серцем, що навколо нього не було з ким порозумітися.

Хоч довгими роками не мав Сохан жодного зв'язку з українською пресою чи національним життям, все ж таки як колишній старшина царської армії, цікавився міжнародніми подіями світу, що з кожним днем були все більше тривожні.

Після короткої розмови господар перепросив мене і пішов у хату. Повертаючись з німецьким часописом в руках, покрутив головою і сказав:

— Довший час зберігаю ось цей часопис, спеціально для вашої уваги з повідомленням, що ніби український національний революційний фронт ОУН розбився на дві партії під проводами Мельника і Бандери. Чи це можливе, на вашу думку, чи це тільки злобна пропаганда німецького уряду проти українського революційного руху?

— Пане Сохан! Ви напевно багато краще знаєте за мене: якщо у визвольній боротьбі, коли потреба вимагала солідарності й спільногого фронту, творилися горезвісні партії всяких отаманів, то чому ж сьогодні повторитися не може цей самий партійний розбрат з недозрілими провідниками, яким близчча власна кар'єра, ніж визволення України з кайданів неволі!

Земляк вислухав з болем мої думки про можливий партійний розкол на дві фракції, потер сиву голову руками і збентеженим голосом сказав:

— У мене просто бракує слів, щоб висловити розчарування, що за такі довгі століття рабської неволі наш нещасний народ нічого доцільного не навчився. Замість того, щоб одностійним фронтом стати до боротьби з усіма загарбниками на землях України, деякі особи в таку хвилину непевної ситуації в сьогоднішньому світі влаштовують ганебні партійні міжусобиці, що сприяють продовженню рабської неволі для наших братів замість їх визволенню.

— Хоч я небагато орієнтуєся,— продовжував Сохан,— в революційному русі українського народу, але якщо в дійсності відбулось розбиття Організації на два табори, і то з інформацій

німецьких часописів, я особисто своїм розумом і почуттям хилю голову по боці Бандери тому, що він стоїть на правильному шляху.

Для ближчого ознайомлення в справах партійного розбиття я залишив Соханові пропагандивні матеріали з обох фракцій, чим він був надзвичайно здивований. Аж тоді він зорієнтувався, що я не прибув до нього лише з відвідинами, але з метою, щоб разом поділитися з ним трагічним розколом в ОУН.

По моєму відході по його обличчі покотилися слози й сковалися між сивими вусами. За такі довгі літа, ось тут, в далекому чужому краю, він зустрів своїх братів, для яких є така дорога воля для свого народу. Ми розійшлися з вірою, що незабаром зустрінемося в його садочку або в домівці готелю Сімона.

Про всі матеріали, що приходили від Василя з Зальцгітеру на мою адресу, ніхто більше поза нашу дванадцятку і Сохана абсолютно не знав і не підозрівав, що така нелегальна література приходить до нас.

Під час перегляду свіжої літератури ми не могли добре собі усвідомити і зрозуміти суть орієнтації обох угруповань. Чому літературу з фракції Бандери треба дуже обережно й конспіративно переховувати не тільки від німецького ока, але тим більше від своїх земляків, що належать до фракції Мельника.

Ми були обережними перед німцями, бо свідомі були того, що німці можуть бути згодом «ворогом номер два» для українського народу, якщо б тільки вони пішли війною на Росію. Але для чого мали б бути так сильно законспіровані перед своїми братами? Цього ми не могли собі ніяк пояснити. Щоб брат скривався перед братом та ще й на далекій чужині, де химерна рабська доля призначена всім однакова.

Ми питали себе: хіба ж теперішні партії ОУН не є тією самою революційною організацією, що її метою було до 1939 року визволення батьківщини з неволі? Ми ж були свідомі, що під проводом полк. Євгена Коновальця була одинока підпільна революційна сила, як на батьківщині, так і за кордоном, де в той час був одинокий крайовий провід, а не коновальщина. Що ж твориться сьогодні з цієї святої Організації? Невже ж відроджується знову сумної та ганебної пам'яти розкол, як під час Визвольних Змагань, з ватагами ватажків і з розбиттям народу? Видно, не навчила ще український нарід розуму та єдності московська, польська і мадярська неволя? Якщо саме напередодні воєнної хуртовини, що могла бути остаточно

вирішальним моментом для кращої долі поневоленої України, ми не з cementували провідника духа в народі, то й не можна надіятися на кращу долю, щоб скинути ярмо неволі в завтрашньому дні.

Над такими нерозв'язаними питаннями ми боролись з думками, дискутували довгими вечорами — питали один одного, але на це ніхто конкретної відповіді не мав. Тільки обманювали самі себе, як тільки могли, потішали себе новими надіями. Ми вірили, що, якщо наспіє слушний час, і вічний дзвін вдарить на сполох, то, напевно, тоді згине всякий розбрат й партійна незгода. Брат подасть руку братові. Забудуть про свої престижеві особисті амбіції і під одиноким революційним стягом зіллються з народом у спільній фронт та задемонструють потужньюю силою перед ворогами, що український народ дозрів бути господарем сам на своїй прадідівській землі, без «пана і ляха».

З такими різноманітними бурхливими думками і дискусіями пробігали дні гарячого літа, наближаючись до пори жнив. В той час напередодні жнив німці привозили все більше робочої сили з земель України. З цих транспортів залишали деяких працівників на різні роботи в місті Готга.

Кожна привезена на працю людина мусіла працювати на тому місці, куди її примістили. До цього, чи подобалась ця праця, чи ні,— про це ніхто й не питався, кожен повинен був лише мовчки й терпеливо виконувати, що тільки працедавець наказував робити. Місце праці змінювати свавільно було суверо заборонено, навіть через уряд праці, «Арбайтсамт», що близько співпрацював з поліційними органами (гестапом). Якщо діялась якась кривда від свого зверхника праці, то покривджений працівник мав право зйти до даного уряду праці зі скаргою, щоб змінити місце праці. Але треба було мати конкретні докази. Якщо, наприклад, господар робить кривду, вимагаючи довші години праці, не дає задовільного харчування або під час праці б'є робітника, уряд Праці переслухував оскарженого господаря. Якщо було доказано господареві, що він у дійсності робив надужиття і кривду своєму працівникові, тоді уряд Праці забирає від нього працівника і призначував на інше місце праці. А господаря за це протизаконне поводження супроти працівника-«авслендер» карав тим, що він не міг діставати уже більше працівників з уряду Праці...

До Арбайтсамту зі скаргою на свого господаря могла піти тільки людина, що добре володіла німецькою мовою, бо в

іншому випадку на неї могли добре накричати ще й покликати поліцая, щоб він запровадив її назад до господаря.

Було кілька випадків у Готга, що декому пощастило самовільно залишити господаря і втекти до своїх знайомих в іншу округу. За такою людиною починались розшуки поліційних агентів. Але набагато гірше представлялася справа, коли такого дезертира з праці відшукували агенти. Тоді чекали його уже побої в комісаріяті, якщо втеча була перший раз. Якщо це була вже друга втеча, тоді відставляли на кільки тижнів «перевищколу» до карного табору.

Через сувору поліційну систему, що навіала жах на нещасних рабів, їм нераз діялася велика прикрість від німців. Вони старалися мовчазно й терпеливо переносити свою каторжну долю з вірою і надією, що завжди так воно не буде — скоріше чи пізніше зміниться, і гірка доля попливє руслом іншого життя... краще бути мовчазним і терпеливим, ніж ризикувати на побої батогами чи з вивезенням на тяжкі роботи до карних тaborів праці.

Гестапівці практикували свою систему дисциплінарної диктатури не тільки над привезеними зі Сходу робітниками, але й також ці правила відносилися до німецьких працівників, якщо вони не дотримувалися законних приписів уряду Праці і свавільно переходили на інше місце праці без відома даного Арбайтсамту. Тому поліційна влада звичайно карала буками, наганяючи страху, чи роботами в карних тaborах не тому, що робітник змінив собі місце праці. Німці притягали до відповідальності тільки за те, що робітник залишав свавільно працю без зголошення на поліційній станиці про зміну своєї попередньої адреси, що протирічilo порядкові й законам влади.

Хоч у тодішній час Німеччина знаходилась в повній воєнній готовості, з загальною мобілізацією обидвох статей, проте на їх місце праці привезли майже всім мільйонів робітників з усіх європейських країн, що перебували уже під окупацією. Все ж таки навколо панував спокій і взірцевий порядок у щоденному житті. Під час дня чи в нічну пору ніхто не зустрічав на вулиці чи під будинком п'яниць чи волоцюг-неріб.

Не було чуток навіть про випадки грабунків на вулицях серед прохожих людей чи про крадіжки в помешканнях. Не було випадків, щоб хтось згвалтував жінку, що проходили собі без жодного страху вулицями міста чи в парках до пізнього вечора.

Ніхто навіть і не думав про торгівлю на чорному ринку, зокрема взуттям, одяgom чи харчовими продуктами, яких так

мінімально приділювали по картках. Помітно відчувався насамперед брак м'ясних виробів, на які дуже голодні були навіть німці.

У той воєнний час з харчовою системою не було ні ситих, ні голодних, ані бездомних — кожний мусів мати своє приміщення і працювати для свого власного існування.

Між директором фабрики та працівниками її не було клясової різниці. Кожний був трактований одним і тим самим мірилом, без уваги, чи це німець чи чужинець, мимоволі кожен мусів пристосовуватися до введенії харчової системи і терпеливо працювати нераз мовчки голодний, знаючи дуже добре, що його «фатерлянд» знаходиться в напруженому стані війни. Хоч на цю систему воєнного часу треба було більше годин працювати, а харчів діставати менше, проте ніхто не стогнав, боячись нарікати на систему уряду фюрера, якому німці вірили прямо сліпо, що скоріше чи пізніше зреалізуються пляни в користь німецького народу й Третього Райху.

Крім системи харчових карток, не було й набагато краще з купівлєю одягу, черевиків, білизни та інших речей щоденного ужитку, включно з деревом чи вугіллям для опалу. Якби хтось хотів заплатити навіть вищу ціну за потрібні речі чи матеріали для опалу, то в цьому випадку не мали б тут жодного значення якісь нечесні махінації та гроші в купців, що притримувалися суворих законів і не рішалися ризикувати за кілька марок нечесної торгівлі на закриття свого підприємства з карою в'язниці на кілька місяців або на відпочинок в концтаборі.

У відношенні до робітників фізичної праці, по закону призначено було, що один раз на кілька місяців можна було теоретично купити одяг чи робочі черевики. Щоб одержати такий дозвіл, треба було піти спочатку до урядової установи, де перевіряли картотеку попередньої купівлі. Якщо бракувало ще кілька тижнів до призначеного періоду чи навіть кількох днів, то справу відкладали до призначеного речення.

Нікому скоріше не вдавали посвідки, без якої цих речей взагалі не можна було купити, а тим більше навіть німцеві, якому купець не довіряв, щоб той не видав його за нелегальний продаж на чорному ринку. За таку незаконну торгівлю власника крамниці чекала кара до двох або й більше років перебування в концтаборі в Бухенвальді.

Хоч був введений суворий контроль з більшими в'язничними карами, все ж таки, якщо купець знав більше покупця і довіряв йому, то іноді нелегально продавав йому потрібні речі. Власник

продажав з принципу, щоб вторгувати хоч кілька марок за день на прожиток своєї сім'ї. Бо в крамницях на вішаках чи полицях знаходилося повно різного товару, але крамниця пустувала без клієнтів, що не мали «бецугшайнів» чи «клайденкарт». А інші навіть з цікавості не заходили до крамниць.

АЛЯРМОВИЙ БЮЛЕТЕНЬ

Під кінець червня, в ранніх годинах у неділю, що була вільною від праці, я ще відпочивав у ліжку, як хтось застукав у двері.

Зі здивуванням, хто б так раненько загостив до мене, я відчинив двері, за якими побачив стареньку господиню, яка перестрашеним дрижачим голосом попросила, щоб я зайшов негайно до помешкання її родини нагору. Збиравчусь, я подумав, що сталося щось недобре в її родині, а може (промайнула думка) скажуть вибиратися з помешкання, то мабуть через те, що стільки незнаних чужинців завжди вештаються крізь подвір'я до моого помешкання.

З цікавістю я поспішав сходами нагору. Увійшов у помешкання, в якому застав сина старенької господині з його хоровитою дружиною. Всі троє гляділи на мене перестрашеними очима. Син підступив до мене зі спеціальним бюлетенем, виданим при недільному часописі з інформацією до німецького народу, що звучала так: «Увага! Наши танкові з'єднання без найменшого спротиву ворога посuvаються близкавично на Львів. Летунські ескадрилі безупинно бомбардують відступаючі війська ворога по лінії Золочів, Зборів, Тернопіль включно з Києвом».

Коли я прочитав неймовірні інформаційні звідомлення, у мене прямо в грудях аж дух заперло від радості, що німці пішли нарешті війною на московську тюрму народів. Може, саме тепер здійсниться невмируща мрія українського народу щодо відродження самостійної держави при допомозі близкавичної війни Гітлера.

По хвилевій мовчанці старенька господина зі слезами на очах спитала дрижачим голосом:

— Чи напад німецької армії на Росію є мудрим кроком уряду фюрера? Чи це не буде трагічним самогубством Третього Райху?

Я відповів:

— На мою особисту думку, навіть дуже розсудний крок зробив уряд фюрера, і то у слушний момент, що оголосив війну. Якщо б не пішла німецька армія тепер на Схід, то скоріше чи

пізніше червона більшевицька армія була б напала на Німеччину. Я сподіваюсь і вірю, що німецька армія не буде воювати сама проти більшевиків на східному фронті. Якщо уряд фюрера провадитиме мудру дипломатію супроти поневолених Москвою народів, то німецька армія матиме за собою моральну й фізичну силу понад сорокап'ятимільйонового народу України і понад тринадцять інших республік, що в московському комуністичному ярмі уже довгими роками очікували на вибух війни з Росією. Якщо уряд фюрера пішов війною на Схід з мудрою метою, щоб допомогти визволитися народам, поневоленим сталінською тиранією, то у випадку мудрої політики — на мою думку — німецькі війська не будуть воювати довго проти більшевиків, бо поневолені народи самі розіб'ють, без німецької армії, тюрму народів у Кремлі. Але якщо головна квартира фюрера війною пішла з метою перемогти Росію виключно своєю армією і східні народи поневолювати й далі, як поневолювала їх російська тиранія, то зовсім певно, можна уже тепер пророкувати, що такою обманною політикою фюрер скоріше чи пізніше запровадить німецький нарід на край безодні самогубства.

Син вислухав мене уважно, підвівся і сказав:

— Я думаю, що фюрер пішов війною на Схід не з метою поневолювати східні народи, але по пляну своєї політики з побудовою нової Європи із знищеннем комунізму, щоб на руїнах сталінської тиранії створити самостійні республіки східних народів.

З початком воєнного наступу на Схід перша фаза фронтових дій розігравалась в першій мірі на землях України. Щодня з радісним задоволенням слухали ми найновіші інформаційні звідомлення з радіо, преси й з часописів. Кожного дня вони інформували про переможні фронтові дії, з кожним днем слідували кардинальні зміни з яскравими перемогами німецької армії над більшевиками.

З інформаційних повідомлень про блискавичні перемоги над більшевиками виходило, що люди не хотять воювати за Сталіна і комуністичну систему. Дійсно, не можна було знайти собі місця від безмежної радості, що лише за цих кілька днів німецькі війська форсували річку Збруч і без великого спротиву більшевиків посувалися чимраз далі на Східноукраїнські землі.

Найбільше радісно ми сприймали інформаційні повідомлення з фронтів, що більшевицька армія, в якій знаходиться приблизно 50% українців, не хоче воювати за марксистську тюрму народів і,

кидаючи без бою зброю, переходить на сторону німецької армії.

Хоч ми душевно раділи яскравою перемогою німців, що за цих кілька днів стрімголов наступали на большевицьку орду, проганяючи її з земель України, проте ми не мали звідомлень про те, як ставляться німці тепер до українського народу.

З чуток, з радіозвідомлень й щоденної преси з немов би прихильним ставленням німців до наших братів на батьківщині, виринали радісно надійні ілюзії в наших серцях з переконанням, що прийшов, нарешті, очікуваний союзник, на якого ще задовго перед 1939 роком нетерпеливо очікував український народ.

Але в душі нуртувала думка, чи в дійсності союзник із Заходу прийшов, щоб допомогти зреалізувати ідейні почини українського народу, чи може знову заведе у прірву провалля, як запровадили український народ ганебної пам'яти на Закарпатті в 1938 році?

Цими розбіжними думками не зовсім з повним довір'ям до німецьких «визволителів», ми завжди сперечалися й радилися між собою, як тільки могли потішали себе обманними ілюзіями. Бо в дійсності ми не мали найменшого поняття чи орієнтації, як представляється справа сьогодні з ставленням німецьких фронтовиків до нашого народу.

Не довго довелося нам бути в такій непевній ситуації, боротися з думками й питаннями про сучасний стан на батьківщині. Раптово загостив до нас зв'язковий Василь, що повертається в той час саме з земель України.

Головним його завданням було поінформувати якнайскоріше всі організаційні клітини, розсіяні в Німеччині, про ганебну практику терору німецьких гавляйтєрів над українським народом на всіх землях України, завойованих німецькими військами.

Щоб докладніше поінформувати членів чи симпатиків організації про ганебно-злочинне ставлення німців до українського народу, Василь привіз для доказів бюлетень з пропагандивними матеріялами проти нового наїзника на землі України. Між цими матеріялами було багато всякої літератури, а також дві більшого формату карикатури. Одна зображувала попередній комуністичний рай за Сталіна, як батько із сином носили дерев'яне ярмо на шиї, що замкнене було дерев'яним кілком. Інша карикатура, уже за новочасного «союзника», буда дещо відмінна від попередньої тим, що батько із сином мали таке ж ярмо на шиї, але із зміною дерев'яного кілка на залізну колодку, ще й з важкими кайданами на ногах.

З цієї карикатури зразу можна було зрозуміти, яку

суверенність приніс Гітлер для українського народу.

Народ помагав, надіявся й вірив, що з приходом німців на рідні землі змінятися обставини на краще, ніж були вони за комуністичної диктатури Сталіна. Та, на превеликий жаль, не увінчалися рожевими надіями іхні мрії, але ще більше загнали український народ у ще гіршу німецьку неволю.

З доручених нам матеріалів ми довідалися, що з приходом німецької армії на західні землі України Крайовий Провід ОУН, без відома німецької окупаційної влади, з днем 30 червня 1941 року, під проводом Степана Бандери й Ярослава Стецька проголосив окремим Актом Українську Самостійну Державу. Німецький уряд ставився неприхильно до створення офіційального уряду та відмовився визнати українську суверенну державу на завойованих землях.

Проголошений уряд був нелегальним в очах фюрера і його оточення. Тому німці негайно арештували обох членів уряду й вивезли вглиб німецького краю. Від цього часу німці почали зводити суворі репресії, щоб тим самим терором викорінити ідею в народі проти якихнебудь аспірацій про створення якоїсь там української держави.

Несподівано знову полилася братня невинна кров. Звисали нашибеницях сотні свіжих жертв, неначе це вони були дійсними злочинцями. Тисячі інших патріотів були переслідувані, їх запроторювали в підземілля смердючих келій, в яких нещадно каралися сини українського народу під караулом большевицьких енкаведистів.

Незабаром розсіялися рожеві сподівання. Народ жахнувся, побачив й усвідомив собі, з яким наміром й політичною настановою йшли «визволителі». Прийшов ще гірший тиран із Заходу з перебудовою нової Європи на Сході, а тим більше з пляном колонізації земель України.

З інформаційних матеріалів, що інформували про трагічно-жахливу недолю свого народу на батьківщині, у нас зродилась тим більша ненависть до гітлерівських злочинних вішальників, ніж жевріла в серці ненависть до російсько-комуністичного уряду перед тим.

Ми тепер мали наявний доказ, що гітлерівський наступ на Схід був запланований не для того, щоб визволити поневолені народи з-під гніту сталінської тиранії. Новий «визволитель» маршував з тенденцією імперіалістичних зазіхань, щоб завоювати багаті землі України та мільйони дешевих рабів.

Карикатури (батька із сином у ярмі) я повісив на чільній стіні в

своєму помешканні, щоб кожному прихожому показувати й інформувати, як в дійсності представляється тепер свобода східних народів з перебудовою нової Європи по плянах й системі гітлерівської влади.

Маючи доказові матеріяли про злочинно-брутальне ставлення німецьких гавляйтєрів до українського народу, одного разу я рішився покликати стареньку господиню із сином і невісткою, щоб пригадати їм нашу розмову в справі вибуху війни з Росією кілька днів тому.

Спочатку я познайомив своїх гостей з першою карикатурою з виясненням, як виглядала рабська неволя українського й інших народів Східної Європи за Сталіна. А потім показав другу карикатуру з запитанням, як представляється сучасна воля народів за фюрера, що наклав ще більші кайдани неволі, ніж каралися народи в неволі за Сталіна.

Німці не могли йняти віри, що головна квартира Гітлера могла допровадити до такого абсурду й злочинної дипломатії супроти народів, звільнених з-під комуністичної системи!

Показуючи на додаткову колодку з важкими кайданами на ланцюгах, я вирішив за всяку ціну промовити до їх совісти:

Затямте собі добре цю карикатуру вашого фюрера з кайданами, бо швидше чи пізніше довідаєтесь із преси, що за цю несподівану злобну політику вашого уряду на Сході німецький народ чекає жахлива катастрофа в недалекій майбутності. Ваша армія, що пішла на Схід, ніколи не повернеться уже назад у Німеччину. Бо народи, що виявились зраджені дипломатією фюрера, будуть відплачуватися всіми силами й засобами ліквідувати так само окупаційну армію Гітлера, як допомагали німецькій армії ліквідувати армію Сталіна. Хоч тепер ваш фюрер маршує без допомоги східних народів під Москву, але всі факти свідчать, що уряд Гітлера зробив велику кардинальну помилку, якої уже ніколи не направить. Не визнаючи поневолених народів на Сході, він пішов лише своєю армією воювати проти Росії. Через цю жахливу помилку, з вірою в силу своєї непереможної армії, яка довго не видержить на Сході й згодом катастрофічно провалиться до тої міри, що червона армія Сталіна маршуватиме на Берлін.

Німці дивилися великими перестрареними очима на мене, неначе на якогось віщуна, що пророкує недалеку загибель Третього Райху з урядом Гітлера. Син господині покрутів головою, глянув на карикатуру, що символізувала перебудову нової Європи для східних народів у кайданах. Дрижачи,

півголосом він прошепотів:

— Фюрер взявся за надто велику рибу... не проковтне, захлинутися може...

Від тієї пори, коли нам стало відомим про жахливе ставлення німців до нашого народу на батьківщині, зразу між нами й німецькими робітниками з кожною хвилиною все зростала напруга більшої ненависті й незгоди. В часі праці чи поза нею при кожній нагоді ми постійно нагадували їм про брутальне й ганебне поводження їхніх фронтовиків з українським народом на завойованих землях України.

Хоч по суті між німцями було багато здорово думаючих людей, що, критикуючи, засуджували імперіялістичну політику і агресивну тенденцію уряду Гітлера, який сліпо гнав свій народ на гарматне м'ясо по далеких фронтах, а тим самим вів німецький край до певної катастрофи з майбутньою ганебною поразкою у війні.

Німці, що мали прокомуністичні погляди, більше солідаризувалися з українцями і завжди критикували уряд Гітлера за імперіялістичну дипломатію, за провадження агресивної війни з народами, своїми сусідами. Хоч вони були наставлені досить ворожо проти фашистівської політики, як вони завжди твердили, все ж таки в дискусійних розмовах зі своїми «камрадами» були дуже обережні з виявом своїх прокомуністичних переконань. Хоч всі працівники фабрики знали про кожного, хто ворожо ставився до гітлерівського уряду, а симпатизував рухові комуністичної партії КПД. Але перед нами, українцями, вони не ховалися зі своїми комуністичними поглядами, а завжди одверто говорили ще в той час, що раніше чи пізніше Гітлер програє війну з Росією.

Натомість, інженери, техніки й підручні робітники були очаровані духом гітлерівської партії та завжди в дискусіях переконували й доказували нам:

— Німецькі фронтовики проливають свою кров на землях України, тому маєте заступати їхні місця праці тут, в нашему краї. Та не думайте навіть собі про те, щоб брати наші проливали кров і клали своє життя за вашу суверенну батьківщину. Бо вони кров проливають і кладуть голови за інтереси Третього Райху.

З німецькими імперіялістичними плянами на східному фронті ми докладно познайомились тільки згодом. Український народ ніколи не мав й не матиме дійсного союзника, про якого так колись мріяв. Ми лише обманювали себе рожевими надіями про чесного союзника, що зможе допомогти відбудувати на руїнах

неволі самостійну державу, маючи як свого потужного союзника на Сході — Україну!

Преса й радіо захоплено інформували про успішні воєнні операції на східному фронті, про те, як без значного опору ворога проходить наступ із запаморочливими успіхами в користь німецької армії, хоч вони були свідомі, з якою метою Гітлер пішов на Схід.

Ми не мали причини радіти успіхам німців чи мати іскру надії на щось краще для наших братів на батьківщині в майбутньому тому, що дуже добре вже орієнтувалися. Якщо б німецькій армії пощастило перемогти большевиків і залишитися на землях України як переможцям, тоді український народ також не був би господарем на прадідівській землі, але зовсім певно був би робочою силою для німецьких «obermenшів». Все ж таки ми потішали себе близькавичними перемогами німецьких військ над червоною армією. Ми сподівались, що, мабуть, не буде гіршою неволя тиранії для нашого народу за німецьких гавляйттерів, ніж практикували її московські комісари.

Як доказ нашого незадоволення імперіялістичною політикою німецького уряду супроти українського народу на батьківщині, між нами й німцями приходило часто-густо не тільки до сперечань, але й навіть до фізичних сутичок.

Щоб позбутись різних непорозумінь і ворожих сутичок на місці праці, вмішалися майстрі фірми, і про цей нездоровий стан між робітниками повідомили директора фабрики.

Одного дня несподівано загудів свисток під час праці. Робітники, залишаючи свої місця праці, по вказівках майстрів сходилися на площу під адміністративним будинком фірми. Незабаром із канцелярії вийшов директор фабрики в присутності якогось поважного гостя. Кожний з нас вірив, що прийшов, мабуть, представник гестапо. Вони обидва підійшли до зібраної групи робітників. Директор дав знак, щоб усі сіли на траві. Представляючи гостей, він сказав:

— Перед собою маєте щастя бачити представника з «Арбайтс Фронту», що бажає говорити з вами.

Кожний зацікавлений був довідатися, про що говоритиме представник з «Арбайтс Фронту». Він, не гаючи часу, звернувся до нас:

— Всі ви добре знаєте, що німецький народ провадить велику війну на Сході. На війну пішли мільйони молодих людей, що змушені були залишити проти своєї волі місця праці, які ніколи уже всі не повернуться назад до неї. Щоб наші фабрики не стояли

пусткою, але продукували дальше інвентар господарський і воєнного характеру, то на їх місця праці покликали вас, друзі. Яку б ви працю не виконували — старайтесь виконувати її чесно, по спроможності ваших сил. Всі працюючі сили, без огляду на те, хто б вони не були по національності, повинні взаємно розумітися та й спільно в потребах допомагати й шанувати один одного.

При цьому представник заторкнув війну на Сході, кажучи:

— Наши фронтовики не тільки проливають кров свою на фронтах і віддають своє молоде життя за німецький народ і край, але й також за інтереси українського та інших народів Східної Європи. Якщо наші молоді люди жертвують свою кров і життя в інтересі ваших народів, то ви повинні бути тим більше вдячні й лояльні їм за те, що ось тут, далеко від фронту, можете без журно собі працювати. На доказ вашої вдячності до уряду фюрера і всього німецького народу ви повинні ставитися з великою повагою до німецьких фронтовиків, що кладуть життя своє за наші й ваші інтереси з перебудовою нової Європи — без комуністичної системи. На своїх місцях праці будьте серйозні й виконуйте призначені роботи, як виконують їх німецькі працівники. Ми знаємо, що теперішній життєвий рівень є досить низький, не вистачаючий. Та це ж воєнний час, що примушує наш уряд до контролі харчової системи чи інших речей щоденого вживання.

Закінчивши свою пропагандивну промову, він спитався, чи запоміж нас має хтось питання.

Хоч мої друзі переконували мене — не вибираїся «з мотикою на сонце» — бо й так ніхто не допоможе нашій справі, але здавалося в той час мені, що якщо я не висловлю хоч кілька слів свого душевного болю перед представником уряду і присутніми німцями, включно з директором фабрики, то шкодуватиму до кінця своїх днів. Я рішився піднятися з землі й висловити свій біль і смуток.

— Ми, українці, солідаризуємося з сучасним станом німецької економіки. У нас немає жодної ворохової тенденції супроти сучасної харчової системи, яка скоріше чи пізніше зовсім певно закінчиться. Але для нас не є зрозумілим лише одноке питання: якщо німецька армія пішла по формі й системі з перебудовою східної Європи на руїнах сталінської комуністичної тиранії, то чому ваші солдати поводяться тепер з українським народом в Україні багато гірше, жорстоко й арогантно, ніж поводилися попередньо московські комісари та енкаведисти? Хіба ж за те, що український народ чекав приходу

вашої армії на землі України, як на свого одиноко спасителя, вітаючи його хлібом, сіллю і квітами. Наш народ оваційно вітав вашу армію, як свого надійного союзника. Тому пліч-о-пліч допомагав спільними силами якнайшвидше прогнати з земель України ненависну систему комунізму з інтернаціональним марксизмом. Наш народ свято вірив у ваш уряд і в армію вашу, тому так оваційно вітав її, як бажаних гостей України. Але ніколи не сподівався того, що з приходом вашої армії вояки на наказ своїх зверхників зразу повели жорстоко кривавий терор проти тих самих патріотів, що допомагали вашим фронтовикам ліквідувати більшевицьку армію. Хоч сьогодні ви являєтесь переможцями над східними народами Європи, але ще не здобули перемоги над Москвою. Тепер вимагаєте від нас бути солідними в праці та лояльними до німецького народу...

Не дуже то приемно слухати було представникам уряду, директорові й іншим партійним бонзам про їхніх однодумців, що знущаються над українським та іншими народами на завойованих від Росії землях, але все ж таки представник відповів:

— Ми не є на фронті й не знаємо, як в дійсності виглядає справа і що там робиться. Ми тут на трудовому фронті. Наше завдання — виконувати працю на своїх місцях, але не займатися політичною пропагандою. Гра в політику при праці не має найменшого місця. Вірю, що в теперішній воєнний час багато доцільніше для вас спокійно працювати тут, ніж перебувати на фронті чи деінде в багато гіршому місці.

Мабуть, доповідач мав на думці «у в'язниці» або «в концтаборі», але не сказав це вголос, але лише дав до розуміння українцям і полякам, що солідаризувалися в той час разом з українцями.

Тільки після зустрічі з представником «Арбайтс Фронту» зрозуміли німці, в чому суть справи, чому витворилося таке вороже наставлення українців до німців. Чи комусь із німців подобалося чи ні, але брутальна поведінка німецьких вояків переважала на завойованих землях України, зокрема до українського та інших народів. Але ця поведінка не мала жодного впливу, ні значення на тодішню агресивну імперіялістичну політику влади Гітлера, що уже заздалегідь підготована була напрямна лінія через головний штаб фюрера, що землі України призначенні на житницю Німеччини, а не на самостійну державу під назвою «Україна».

Хоч ми були до безкрай розчаровані цими жахливими подіями, що діялися на рідній батьківщині від німців, ми все ж

таки під увагу брали слова, висловлені представником АФ. «Краще до якогось часу терпеливо працювати, ніж воювати на фронті за німців чи каратися у в'язниці або в концтаборі»,— думали ми.

Висловлені слова з пересторогою в досить відкритій формі через представника уряду відносилися виключно до українців. Нас повідомили, щоб ми не займалися політичною пропагандою та не творили жодних заворушень під час праці, бо в іншому разі в цю справу вмішатися можуть поліційні органи.

Від цього часу ми дещо злібералізували своє зовнішнє виявлення ворожнечі до своїх співробітників-німців. Проте, в серцях жевріла безмежна ненависть до них, що їхній фюрер запровадив терор і насилля над нашими братами на батьківщині.

Хоч безмежна ненависть жевріла й серце боліло, все ж таки ми з'являлись до праці кожний день і то вчасно. Бо з неприсутністю на праці без доказової причини майстер викликав до директора фірми, який давав лише пересторогу на перший раз. Якщо в майбутньому буде більше днів, пропущених від праці, без поважних причин, тоді цю справу передавав директор на розгляд гестапо.

Про суворі закони поліційної системи знов дуже добре кожний чужинець, бо німці переважно мали свої господарства, що допомагали їм не виходити до праці фабричної, а виконувати працю домашню. Але чужинці, не маючи жодного відношення до господарства, обов'язково мали приходити до праці, щоб заступити місце німця, що не з'явився до праці.

Так кілька разів до канцелярії директора викликали Володимира Дутку і Олексу Павлишина у справі кількох днів їхньої неприсутності на праці. Хоч вони давали оправдані причини, що не почувалися добре, але без лікарської посвідки це був не доказ, і ця справа передана була на розгляд гестапо.

Не минуло кількох днів, як обидвох українців викликали в комісаріят, з якого вони повернулися лише через три місяці з концтабору «Бухенвальд» заледве живими. Так «перевиховали» їх німці, щоб пам'ятали на майбутнє, як мають шанувати працю.

Маючи добрий організаційний зв'язок, ми одержували найновіші інформаційні звідомлення про вороже ставлення нашого народу до німецьких «визволителів».

Хоч ми уявляли собі всю справу зовсім інакше перед тим, як щодо німців, так і щодо своїх братів-українців, ми все ще підтримували себе невмирущою ідеєю. Але до нас надходили інформаційні матеріали з пересторогами, щоб всяку

організаційну діяльність провадити конспіративно навіть перед своїми земляками. Не знаючи більше дійсних обставин, крім організаційної мережі, то наша дванадцятка пристосувалась до народної приказки «стереженого Бог стереже» і намагалися бути обережними завжди, навіть перед своїми товаришами. Деякі з них ніколи не цікавилися національними справами чи химерною долею своїх братів на батьківщині. Не зважаючи на те, що майже кожного дня ми зустрічалися на вулиці чи в парку, але про справи, що не цікавили їх, ніколи не говорили з ними. Вільний час вони переважно проводили в оточенні чеських чи польських дівчат, яких в той час не бракувало в м. Готга. Отже, поза працею і жіноче товариство все інше було зайвою тратою вільного часу.

Хоч не всі звільнені з полону друзі були національно свідомими і ознайомленими із заповідями українського націоналіста чи з правильником, у якому заповіді примушували людину поважно подумати й застановитися над питанням: «Чи дійсно дана особа являється сильною духом і фізично приготованою до того, щоб добровільно проміняти спокійне й лагідне життя на тверду долю борця за кращу долю свого народу і батьківщини?»

Вступаючи добровільно в ряди ОУН, кожний прихильник революційного підпільного руху мусів насамперед собі усвідомити рішучу постанову й бути приготованим, що в кожній хвилині він може не тільки проміняти своє вільне життя на в'язничне, але й при потребі пожертвувати своїм юним життям.

Воєнні дії на східному фронті примушували нас, нарешті, прискорити розв'язку питання відношення до наших друзів, до яких ми ставилися б з довір'ям. Одного вечора наша дванадцятка зійшлася, щоб спільно обмінятися думками і оформити себе в організаційну клітину.

Перед початком зборів ми одержали привіт з підкresленням нашого значення в сучасному часі, коли горить земля на Україні. В цьому привіті писалося:

«Дорогі друзі по зброї! Довгі місяці тяжкої німецької неволі, дякувати Богові, ви щасливо перебули. Хоч голод, холод і докучливі воші залишили вас при житті, ви не загинули від зліднів й недолі, так, як сотні наших товаришів пропали. Сьогодні ми являємося вже вільними людьми. Перед нами немає уже дротяних загород чи вартових, що відокремлювали нас від вільної думки, від вільного життя. Але все ж таки не можна забувати, дорогі друзі, одного, а саме: ми сьогодні являємося ще примусовими робітниками і зовсім певно будемо й на майбутнє чорною робочою силою та «унтерменшами» в німецькому

суспільстві, але тільки так довго, як німці пануватимуть на землях нашої батьківщини. Уже сьогодні маємо фатальний доказ, яку злобну несправедливість принесли німці для нашого народу. Про переслідування й терор ніхто не йме віри, але в дійсності це є правдиве й реальне. Німці принесли нову неволю для братів наших. Знову полилися невинна кров і слози наших батьків, сестер і братів, що простягають свої руки і кличуть нас стати в їхній обороні та прогнати завойовників геть із земель України! Слухаючи ридання і благання наших рідних, не повинні ми тут працювати на користь нашого ворога, який безпощадним терором і репресіями переслідує й знущається над нашими братами. Тому наш святий обов'язок — стати в ряди революційної мережі ОУН».

Після прочитання відозви кожний із присутніх ще більше зрозумів нашу мету і вагу потреби. Ми усвідомили, що химерна доля нашого народу в сучасний час вимагає від кожного із нас не нарікати та пасивно приглядатися на поневолювачів своєї батьківщини, але момент вимагає фізичного спротиву, щоб спільними силами всього народу боротися за суверенну державу, коли не замовкли ще гармати обидвох гнобителів українського народу.

Друзі піднялися й одноголосно заявили, що вони свідомі того, що це є нашим святым обов'язком і повинністю як найшвидше включитися в ряди ОУН і разом з народом боротися до перемоги над лютими ворогами.

Вічна ганьба і сором був би для нас, якщо б сьогодні, як колишні фронтовики, що йшли зі зброяєю в руках боротися за справу своїх заклятих ворогів, ми тепер поневірялися в неволі. То чому мали б ми тепер бути пасивними до цієї святої справи?

Наприкінці друг Ю.Симонишин звернувся ще раз до присутніх друзів, щоб той, хто має якісь сумніви, непевність чи вагання, виступив перед друзьями. Якщо відступить пізніше, тоді являтиметься не тільки зрадником всіх нас тут присутніх, але тим більше свого народу й батьківщини.

На останні слова Юрія в друзів з'явилися слози на очах від остаточного рішення. Перед нами стояло завдання: «здобути українську державу або загинути за неї».

Всі стояли неначе б зачаровані. Ніхто не виступав з рядів, лише по хвилевій мовчанці рішуче заявили:

— Якщо стільки наших братів загинуло на фронтах за відвічних гнобителів нашого народу й батьківщини — поляків й большевиків, то чому ми не мали б посвятити свого життя

сучасній боротьбі проти нових загарбників — голодних «визволителів», що проливають кров, віддаючи своє життя тільки для того, щоб поневолювати наш народ та панувати на загарбаних землях України.

Нічні збори не роз'єднали, а ще більше з'єднали нашу дванадцятку, до якої належало, як я уже згадував раніше, десять колишніх вояків і двоє цивільних — Н.Дмитрук і І.Перетятько, що заступили місця наших товаришів, що прибули з нами з Торуня.

Під кінець нашої братньої зустрічі уже всі разом вирішували й розглядали кілька напрямних точок у зв'язку з приготуванням святочної програмки «В честь Героїв», що відсвятковуватися мала в останню неділю місяця вересня 1941 року. До полагодження справ слідували такі точки:

а) Підготовка свята, що має реклямуватися виключно під патронатом Українського Національного Об'єднання, але не з рамени ОУН.

б) Програму свята підготовляти мають Юрій Симонишин з Нестором Дмитруком.

в) Зарезервувати в готелі Сімон велику залю.

г) Запросити фотографа на цей день.

г) Про відсвяткування свята повідомити поліційні органи (гестапо).

д) При кожній нагоді при відвідах земляків інформувати і запрошувати молодь, щоб вона взяла участь у святкуванні свята Героїв в означений день.

З певним оформленням нашої групи я вирішив негайно написати до центру повідомлення, що в м. Готга оснувалася клітина дванадцятьох дружів, що готові уже вступити в ряди ОУН, щоб при принагідній оказії хтось загостив для докладнішої інформації та співпраці.

За кілька днів загостив лише сам зв'язковий Василь, щоб одержати близькі інформації про заснування нашої організаційної клітини. З собою він привіз нові інформаційні відомості з батьківщини, бюллетень і кількасторінкову збіркову листу на фонд ОУН для перепроваджування місячної збірки.

З оформленої організаційної клітини гість був надзвичайно радий, що такою активною групкою збільшаться ряди організаційної мережі ОУН в Німеччині.

При відході Василя ми домовилися з ним, що в короткому часі приїде хтось із Бравншвайгу по гроші, зібрани на листу і принагідно поінформує про близьчу співпрацю на майбутнє. Але

напередодні прибуття прийде повідомлення, на який день і годину має відбутися зустріч з усіма прихильниками, що підготовані уже стати членами рядів ОУН.

Незабаром після відвідин Василя прийшла поштова картка з повідомленням, щоб дня того і того, об одинадцятій годині ранку всі друзі повинні бути присутні в означений час.

Хоч призначений день припадав на неділю, все ж таки не всі друзі були вільними від праці й не могли бути присутніми на означену годину. Та години не можна було уже змінити в такому короткому часі.

Щоб у цей день залишитися вдома, на своє місце праці я вислав одного із своїх друзів.

Перед означенюю годиною в неділю хтось застукав у двері. Відкривши двері, я побачив Василя в товаристві невідомого гостя, якого він представив як свого друга Сника. Зразу в мене промайнула думка, що це мусить бути його «псевдонім», а не прізвище.

Сподіваних гостей я запросив у хату і зразу повідомив, що зустріч з усіма друзями на означену годину є зовсім неможливою тому, що більшість з них повинні в неділю працювати і повернутися лише о другій годині пополудні. Якщо зійдуться друзі дійсно на другу годину, то ми все таки будемо мати досить часу для полагодження організаційних справ, бо наш поїзд відходить з Готга у вечірню пору.

Хоч обидва гості були на кілька років молодшими від решти нашої братії, і то без жодного військового перевищколу, але з точки зору організаційної дисципліни я не брав серйозно під увагу того, що доводиться із жовтодзьобими революціонерами ставати в ряди ОУН, але душевно радів з їхнього патріотизму, що вони так далеко від рідної землі працюють для національної справи за визволення свого народу і батьківщини з ворожих кайданів неволі.

По довшій розмові, близче запізнавшись між собою, я попросив гостей до сусіднього готелю «Гамбург» на обід.

При обіді й кухлі пива ми провели в товариській гутірці час майже до другої години і повернулись до помешкання.

Через кілька хвилин до приміщення зійшлися всі друзі, що точно з'явилися на умовлену годину. Точна присутність була наявним доказом військової дисципліни, а тим більше їхньої віданості національній справі. Гостей я познайомив із своїми друзьями, як приготованими уже кандидатами до вступу в ряди організації, з якими гости по дружньому запізналися.

На зайні товариські розмови не було часу, тому я зразу передав ініціативу зустрічі своїм гостям, щоб вони по своїй системі й формі переводили нашу дружню організаційну зустріч.

Прибулі гості зорієнтувалися зразу, що тут до діла мають не з підростаючими юнаками, але вже з колишніми дисциплінованими фронтовиками. Тому до всіх справ ставилися серйозно й речево, неначе б до частини військового характеру.

У вступному слові гость підкреслив і навів кілька конкретних доказів на адресу уряду Гітлера, що своєю ганебною політикою зрадив український народ. Німецькі гавляйтери не тільки не визнали проголошеного Акту 30-го червня 1941 року, але зразу повели жорстокі репресії з переслідуванням й жахливим терором супроти нашого народу на всіх завойованих землях.

Доказом ганебно-облудної політики німецьких «юберменшів» свідчить те, що навіть українські військові формациї спочатку боролися проти большевиків в рядах німецької армії, а згодом їх почали відтягати з фронтових позицій, транспортуючи в далеке запілля від фронтових дій. Ці формaciї були поступово роззброєні й вивезені з земель України до Австрії або вглиб німецького краю як угрупування інтернованих до праці в таборах.

Це було за пляном головного штабу фюрера, щоб в цей підступний спосіб український народ залишився без жодної військової сили, яка могла б в кожному разі ставити збройний опір проти зазіхань німецьких загарбників.

Сьогодні український народ переконався уже раз назавжди, хто в дійсності були німці, за чим прийшли на землі України. З цього практичного досвіду і тяжкої долі не було іншого вибору для виходу з цього вогневого кола. Тільки залишається для нашого народу одинока свята постанова: «перестати ридати, благати й надіятися», щоб допоміг хтось визволитися братам нашим з-під гніту відвічної рабської неволі.

Український народ повинен в першій мірі об'єднатися в одинокий національний фронт під одним революційним прапором й гаслом «смерть гнобителям України». Як довго не буде братньої згоди й єдності в нашему народі з рабською прикметою, так довго пануватимуть вороги над нашим нещасним народом і батьківщиною.

Ми не будемо згадувати уже першого жахливого ворога із Заходу — прокляту українським народом Польщу, що через її агресивні зазіханення на землі України вже понад триста років тому сила обставин примусила гетьмана Б.Хмельницького

поїхати Москву і бити чолом перед царем з проханням, щоб він пішов на допомогу проти польських володарів. Та, на жаль, не допоміг гіркій долі свого народу, а тим більше набув нового жахливого тирана, який досьогодні тримає народ наш в кайданах неволі.

Саме тепер прийшов слушний момент і золота нагода, коли дві потужні сили воюють між собою на землі України, наш народ повинен забути за розбрат і незгоду, здисциплінуватися в гранітну силу та й без найменшого сантименту в серці нищити безпощадною боротьбою своїх ворогів тою самою методою, що нею нишили й нищать вороги безборонний народ України.

Чесність, моральність і сантиментальність нашого народу вже сотнями років не приводили до перемоги над ворогами, але провадили і досьогодні наш народ, як мирну отару овець, під мечі жорстоких катів.

Тому, дорогі друзі, неможливо бути пасивними сьогодні за кордоном в той час, коли горить рідний край, коли ллеться невинна кров наших братів на прадідівській землі.

Ми обов'язково повинні включитися до авангарду і боротися до успішної перемоги над гнобителями нашого народу.

Після гостя говорив Василь як зв'язковий, що відвідував рідні землі по лінії Львів-Київ-Харків-Одеса та інші більші міста Західної і Східної України, що знаходяться уже під окупацією німців. Як наочний свідок, він повідомляв:

— У мене немає слів для вислову, щоб я міг ось тут перед вами висловити, дорогі друзі, про цю неймовірно жахливу картину жорстокого терору, що шаліє тепер у найдальших і глибших закутинах наших земель під важким чоботом гітлерівських гавляйттерів. Де тільки мав змогу побувати, не тільки що переповідали люди, але змогу мав на власні очі бачити неймовірні злочини й жорстокості в поводженні з нашим безборонним народом.

Куди б не поїхав сьогодні по просторих землях України, кругом можна було бачити жахливі руїни, знищенні міста чи оселі з десятками шибениць, на яких гойдалися тіла повішених батьків, братів чи сестер. Їх з браку часу не встиг знищити кровожадний Сталін зі своїми марксистськими комісарами НКВД, а тепер ліквідує їх дорешту залізна рука гітлерівських садистів.

Брати наші звисають по шибеницях чи поневіряються по смердючих келіях в'язниць не за злочини чи грабунки, але вмирають і караються тільки за те, що проявляють національний патріотизм з безмежною любов'ю до свого нещасного народу та

поневоленої батьківщини. Сьогодні в рідній хаті шаліє одинокий жах гестапівського терору і глибокий смуток переживань за рідними, що жертвами впали від кривавих рук сталінських і гітлерівських катів.

В теперішню пору в рідній хаті ви не почуєте весело-радісної пісні увечері, як колись вона розходилася по лугах і вишневих садках. Усе завмерло, молоді майже не видно по селах. Лише зустрічати можна стареньких батьків і бідненьких сиріт, що виглядають зі сльозами на очах своїх батьків, забраних насильно в червону армію большевиками.

Хоч тепер окупант новий, змодернізованими способами поневолює й переслідує свободу нашого народу, ніж за большевицьких душогубів чи польських шовіністів, все ж таки нескорений дух у народі не втрачається, він зберігає патріотичного духа й організується в підпільні боївки, які по змозі своїх сил із зброєю в руках будуть боротися скоріше чи пізніше як проти большевицької зарази, так само проти гітлерівських військ на землях України.

Хоч ми знаходимося далеко від рідної хати, все ж таки не можна пасивно приглядатися до цієї святої справи, ми повинні оформлюватися в одинокий фронт революційних сил. Як тільки наспіє слінний момент, що покличе нас до рідної хати, до цього чину ми обов'язково маємо бути приготовані й чуйні. Якщо цього слінного моменту не використаємо в той час, коли нищать один одного на землях України жахливі вороги нашого народу, то залишимось недоростками і зрадниками на майбутнє перед воюючою Україною.

Мабуть, не один із присутніх друзів перший раз в своєму житті глибоко відчув і зрозумів святу мету потреби, що нею попередньо ніколи не цікавився й не знав про стихію підземних одчайдухів з революційної мережі ОУН.

Під кінець нашої сесії пролунав наказ «струнко», всі друзі підірвалися із своїх місць і непорушно очікували дальнішого наказу. В цей кульмінаційний момент можна було зауважити в кожного із присутніх слізи в очах. Це було доказом їхньої гордості, що прийшов нарешті слінний момент, щоб зложити приречення на вірність своєму народу й батьківщині, хоч на далекій чужині. Потім слідував наказ підняти праву руку вгору, і кожний вголос складав приречення не на святе Євангеліє, але на червоно-чорний революційний прапорець.

Після закінчення церемонії з приреченням слідував привіт до нових членів, що поповнили ряди революційної організації:

— Будьте горді з себе, що сьогодні склали приречення уже на вірність своїй батьківщині, а не ворогам своїм, яким прирікали вірність перед тим. Від сьогоднішнього дня ви являєтесь уже активними членами своєї національної армії на вірність життя й смерти за святу справу, за яку вмирали тисячі братів наших в нерівному бою з відвічними ворогами.

На цьому завершилася наша конструктивно-організаційна сесія. Гості залишили багато найновішої літератури, привезеної з центру. Забрали зібрани гроші на листу ОУН, від'їхавши в свою путь під вечірню пору.

Другого дня під час обідньої пори ми винесли спільне рішення, щоб з німцями поводитися тепер більше незалежно та обминати суперечки на політичні теми, щоб тим самим викорінити непотрібні непорозуміння. Бо непотрібні сутички і вороже відношення до німців може згодом допровадити до поважних наслідків, в які втягнуть свого носа агенти гестапо. Краще буде для нас і нашої святої справи, якщо ми не будемо заходити з німцями в балочки чи суперечки. Тільки відноситися до них, як вимагають обставини співпраці. Хоч німці можуть й самі спровокувати якусь неприємну халепу, за яку зовсім певно не будуть відповідальні німці, бо вони є не тільки господарями на своїй землі, але ще й окупантами гробокопателями на землях України. Тому за ними завжди буде їхнє право, а невинні українці можуть потерпіти.

Після обідньої пори, ще цього ж самого дня, хоч про око майстрів, ми демонстрували свою попередню лояльність до своїх «камрадів-німців».

З кожним днем відносини співпраці з німцями виглядали на краще так, що майстрів й «фріців» це явище зі зміною на краще дуже дивувало. «Що трапилося з українцями, що вони так змінилися щодо співпраці з нами?» — думали вони.

Хоч хитро підступні «фріци» питалися не раз, що трапилося з українцями, що вони змінилися так раптово із зовнішньою прихильністю відношенням до них, але відповідь була одна:

— Ваш фюрер звільнив український народ з-під гніту московського комунізму, за що ми вдячні німецькому народові, що допоміг звільнити землі із жорнами від бідних людей, яких попередньо не відбирали навіть енкаведисти. Тепер українці з німцями опинилися з'єднані під одним урядом фюрера, тепер немає потреби між собою ворогувати. Ми ось тут всі однаково трактовані працівниками, виконуємо призначену працю свою, за яку одержуємо винагороду, як і німці. Тому ми повинні шанувати

один одного і взаємно допомагати в потребах при праці, як добрі приятелі.

За відпруження відносин між українцями й німцями задоволені були майстри, яким найбільше потрібно було, щоб під час праці була гармонія, а тим більше з тієї причини, що українці були переважно в літах під тридцять, фізично здорові, а німці були в літах від 60-ти вгору, які при важчих роботах потребували нашої допомоги, щоб не поламати собі костей.

Пора гарячого літа минала, але відпочинкових вакацій фірма ні кому не давала, тим більше чужинцям. Бо німецькі господарі часто-густо залишалися в гарячі дні при домашніх роботах. Натомість українці чи поляки не більше як по одному, якщо хотіли відвідати своїх рідних на батьківщині, на дозвіл директора фірми могли одержати від трьох до чотирьох тижнів безплатної відпустки, але під умовою, щоб робітник повернувся до своєї праці назад в означений час. Коли повернулася дана людина до праці, тоді інший працівник одержував дозвіл на відпустку. З цього правила з нас, українців, скористав лише Й.Скиба, що виїхав літньою порою 1941 року в округу Станиславова.

В гарячі дні після праці ми в більшості виходили на свіже повітря в парк, де серед зеленої природи могли перебувати до пізнього вечора, так, що під цим оглядом почувалися вільні, неначе б німецькі громадяни.

Нераз бувало у вільний від праці день в неділю, що нас кілька вибиралося до парку. По дорозі чи в парку уже долучалося ще кілька знайомих. З цієї братії творилася більша група, на яку не дуже то прихильно придивлялися збоку старші віком німецькі жінки та й із заздрості між собою розмовляли, дивлячись на «авслендерів», що гуртками в молодому віці без журно походжали собі в парку, а їхні сини давно уже пішли в землю або залишилися досмертними каліками. Щоб не ранити материнського серця своєю веселою гутіркою у публічних місцях, ми не сходилися уже більшим гуртом, лише втрьох чи вчотирьох проходилися алеями парку.

Хоч серце німецьких батьків боліло, що їхні сини ген на далеких фронтах воюючи гинуть, а чужинці в їхньому краю живуть собі без журно, неначе б у Бога за дверима, та цей народ не розумів нас в той час, не співчував, мабуть, й не знов, скільки місяців ми каралися в тaborах неволі, ще й в голоді й в холоді, виконували важкі роботи при розбудові їхнього краю, поки добилися ось сюди, до цих парків. Ще й каралися за справу ворогів своїх, а німці воюють за справу свого народу з

перебудовою нової Європи, по формі ѹ системі імперіялістичної гітлерівської доктрини з поневоленням східніх народів.

В недовшому часі з від'їздом Василя зі Смиком я одержав повідомлення, щоб, по змозі, якнайшвидше прибути під таку ѹ таку адресу — присутність обов'язкова.

На отримане повідомлення не було багато часу на думання чи вагання. Раз прийшло таке повідомлення, негайно треба виконати ѹого, а тим більше сприяла нагода, що наступна неділя буде вільною від праці.

Увечері я поінформував своїх близьких друзів, що хочу виїхати в дорогу цієї суботи під вечір. Кілька днів приготовлявся в дорогу, без жодного дозволу фірми, без поліційного «райзенкартеншайн». Вибирається на ризико лише на фабричну посвідку праці, згідно з якою було суверо заборонено віддалюватися від даної округи міста.

В суботу я передав другові Й. Симонишинові ключі від помешкання. У випадку, якби щось сталося зі мною в дорозі, щоб він негайно забрав літературу та інші конспіративні матеріали з приміщення.

Хоч друзі хотіли підтримати товариство до станції, але я переконав їх, щоб краще не йшли зі мною через те, що на станції переважно вештається багато поліційних агентів, щоб не було якогось підозріння присутності чужинців на станції.

На станції панував недільний спокій, без шуму ѹ метушні з пасажирами. Я купив квиток і з цікавістю приглядався, як поліційні агенти метушилися між прохожими пасажирами, перевіряючи документи ѹ шукаючи своєї жертви. Нетерпеливо очікував на прихід поїзду, щоб обминути небажану поліційну перевірку, бо квиток сам за себе говорив, куди я їду, ще ѹ без документу в кишенні, без якого часто-густо виловлювали чужинців, що незаконно залишали свою працю, втікаючи за сотні кілометрів від місця праці.

Нарешті, надлетів так нетерпеливо очікуваний поїзд, і з глибоким віддихом я увійшов до вагону, який не був також переповнений пасажирами. Течку я поклав на поліцю, а сам сів дещо подалі від неї. У випадку поліційної перевірки нічого не в'язало б мене з нею (подумав собі), краще відректися в крайньому випадку течки з грішми та іншими речами, ніж опинитися в гестапівських руках.

По довшому постої не поспішний поїзд рушив з льокальними зупинками по лінії Ерфурт-Ваймар у напрямку до м. Вайсенфельд. Тут мені довелося пересіdatи на іншу лінію

поспішного поїзду. Уже западав вечірній присмерк, як поїзд рушив поспішним бігом у дальшу дорогу і мчав без зупинок до м. Галя. Тут після довшої перерви постою він мчав далі по лінії Мандербург-Бравншвайг. До цієї станції прибув після другої години ночі. Я залишив вагон з радісним задоволенням, що без жодних поліційних перевірок прибув до своєї означеної мети — міста Бравншвайгу.

Зайшов у почекальню, щоб одержати докладніші інформації, яким трамваєм і в якому напрямку міста їхати під дану адресу.

Хоч була пізня пора ночі, але було багато трамваїв, що посувалися в темноті міста, над яким панувала темнота без одного світла не тільки на вулицях, але ніде навіть не було його в поблизьких домах. Лише можна було почути в темноті скриплення трамваєвих коліс, з-під яких розсівалися іскри.

Кілька хвилин я вдивлявся у цю темряву, зразу подумавши собі, що над мешканцями цього міста звисає смертельна небезпека з очікуванням нападом ескадриль ворожих бомбовиків.

Підійшов до найближчої ліхтарні, що блимала мутним газовим світлом, яким інформувала подорожніх про зупинку трамвайної залізниці. Біля ліхтарні застав кількох людей, що чекали на трамвай. Підійшов до них і спитав число трамваю, що йшов на дану адресу. Мені відповіли, що трамвай стає на цій самій зупинці, а число його 8. Згодом присунув трамвай, я увійшов до середини трамваю і знову спитав водія, чи іду по правильній лінії і скільки буду мати зупинок. Водій зорієнтувався, що я чужинець, і пообіцяв повідомити мене при останній зупинці. На десятій зупинці він не забув і прийшов повідомити, що наступна зупинка буде для мене останньою, ще й додав, в якому напрямку я маю йти пішки і скільки кварталів.

Йдучи темнimi вулицями незнаного міста, я пригадував жахливу картину німецько-польської війни.

Від трамвайної лінії пройшов кілька кварталів, як побачив перед собою в темноті невеличкий парк з кількома деревами, про які згадував водій трамваю. Значить, я прийшов правильною дорогою на адресу, подану «маркет пляц», але тут знову розчарувався в темряві, бо до цього парку доходило кілька вулиць. Не знав тільки, яка з них мала число дому, який я шукав.

Довший час блукав вуличками попри цей парк, та моє ходження в темряві не дало жодного наслідку. Не було іншого виходу з цієї проблеми, тому я рішився зачекати між деревами з надією, може якраз хтось надійде.

Підступив ближче до якогось пам'ятника і очікував з великим

хвилюванням, щоб не надійшов припадково поліційний патруль і побачив тут мене, бо присутність в цьому парку в таку пізню пору ночі, ще й з матеріялами в течці, зовсім певно завела б мене зразу до комісаріату!

Довший час чекав я з напруженими нервами, як, нарешті, почув розмову двох людей, що наближалися чимраз ближче до парку. По розмові зрозумів, що це мусить бути чоловік з жінкою, значить, немає жодного ризика — цивільні люди. Взяв течку і пішов напроти них, щоб не настрашити, вийшовши несподівано з-поміж дерев. Перепросив й запитав про число дому на Маркет Пляц, якого не можу відшукати в темряві ночі. Вони відповіли, що живуть саме в сусідському домі, щоб я йшов з ними, вони запровадять. Підійшли до будинку, що був на розі, попри який я проходив кілька разів попередньо, і вказали на двері.

З великим задоволенням подякував я добрим людям, що Бог наніс їх в таку пору ночі, і що вони допомогли мені, бо в іншому разі я би мусів перебути між деревами до світанку.

Зайшов до будинку і при темному свіtlі в невеличкому коридорчику на поштовій скриньці відшукав прізвище, потрібне мені.

«Мабуть уже коло третьої години ранку, напевно сплять хлопці міцним сном», — подумав собі, натискаючи гудзичок дзвінка. Натиснув гудзичок кілька разів, та ніхто не відізвався. Тоді застукав сильніше до дверей, почулися кроки з кашлянням, відчинилися двері, в яких я пізнав знайомого друга. Хоч він був добре заспаний, але впізнав зразу мене, попросив у хату.

Я зразу запримітив, що візита моя серед ночі не була дуже побажаною. Але розчаруванням чи невдоволенням господаря я не переймався. Бо в цьому випадку тут ніхто не робить нікому жодної ласки чи прислуги. Був рішуче переконаний, що свята справа вимагає від нас трудів, перешкод і терпінья.

Друг Смик, як господар помешкання, сказав:

— Через пізню пору розбирайтеся й ідіть до ліжка, відпочивайте, а ранком полагодимо ділові справи, по яких ви сюди прибули.

Запрошення в ліжко зразу вщипнуло мене за серце, я подумав, що тут не все щось в порядку, бо не личить конспіративникам розлягатися на відпочинок, коли є невідкладні справи. Я почав його переконувати:

— Друже Смик! Я сюди прибув не з тим, щоб йти до ліжка переспати, але прибув, щоб полагодити справи і негайно повернатися назад до Готга.

Хоч він переконував мене, щоб я змінив своє первісне рішення і пішов переспати, я на таку пропозицію не погодився.

Тоді дещо знервований друг пішов у іншу кімнату і через кілька хвилин повернувся з трьома друзями, з яких я впізнав лише Василя, і принагідно запізнався з іншими. Всі чотири працювали нібито для добра свого народу під іншими прізвищами (псевдонімами). Ми присіли до столу.

Першою точкою слідувало інформаційне повідомлення, що арештованих членів проводу ОУН, тобто тимчасового уряду, Степана Бандеру і Ярослава Стецька, як інтернованих, німці перевезли до табору Саксенгавзен (Ораніенбург) біля Берліну. Тепер вдалося нав'язати з ними зв'язок і організувати допомогу харчовими продуктами з передачею одної посилки в тиждень. Щоб піти з допомогою нашим братам в даному таборі, як члена організації, нашим святым обов'язком є, щоб всіма трудами зусиль підтримувати провідників не тільки морально, але також і харчами. З огляду доброго контакту з провідниками через організаційних подруг, яким дозволено заходити з відвідинами до провідників.

Нашим святым обов'язком було розв'язати це складне питання виключно в одному напрямі, бо іншого у нас немає. Повести обширнішу акцію між членами, прихильниками і симпатиками, щоб цю допомогу якнайшвидше організувати й урухомити. Було б нашою вічною ганьбою, коли б гестапівці заморили голодом наших братів в концтаборі.

Слідуючою точкою було: кожний член організації зобов'язаний кожного тижня із своїх харчових карток віддати 50 грамів масла, 50 грамів м'ясних виробів чи товщу і 100 грамів хліба. Всі харчові пункти, щоб не пропали даремно, обов'язково мають бути переміняні на «райзен картен». Як також кожний член зобов'язаний був сплачувати 5% із свого місячного заробітку, щоб в цей спосіб організація мала свої власні фонди, без яких існувати не може організаційна мережа далеко від рідної землі.

Кожен провідник свого району повинен подбати про переводження збіркової акції, виключно із місячною збіркою на збіркову листу ОУН. Зібрани харчові картки і гроши треба було негайно пересилати на нашу адресу або доручити особисто.

Наприкінці зустрічі слідувала інформаційна тема з спеціальними висловами, щоб вивчити їх напам'ять і використовувати в кореспонденції у відношенні до організаційних справ та при кожній нагоді зустрічі з членами ОУН. З метою конспірації я одержав п'ятдесят слів для ознайомлення з ними, як

також передали мені тризуб у формі більшого гудзика з острогою, щоб носити його тільки під вилогою жакета з лівого боку на грудях.

Інформаційна зустріч закінчилася приблизно коло п'ятої години ранку. Хоч друзі пробували ще раз переконати мене залишитися з ними до ранку, а потім піти до церкви, де можна принарадко запізнатися ще з іншими друзьями, я за їхню ввічливу гостинність подякував й завважив, що, на мою думку, чим менше будемо зустрічатися в більшому оточенні наших однодумців, тим кращою буде співпраця й організаційна конспірація на майбутнє. Коротко поінформував недосвідчених ще юнаків про випадки з практичного конспіраційного досліду із часів ганебної слави польської окупації. У той час члени ОУН не сходилися у публічних місцях для розмови, не фотографувалися разом, бо це не відповідало системі організаційної конспірації.

Попрощався з друзьями й вийшов з помешкання з досить негативним наставленням до молодих людей, недосвідчених у конспірації, що взялися за таку серйозну організаційну справу, з якою абсолютно не ознайомлені. Був переконаний, що через несвідомість вони можуть натворити згодом багато більше лиха своєю амбітністю та самовпевненістю для організації, ніж допомогти святій справі.

З такими суперечливо-бурхливими думками я вийшов самітній на вулицю, щоб тим самим бути обережнішим перед оком чужинців. Надворі була вже ясна дніна. Чимшивидше віддалювався я від місця зустрічі. Я йшов тим самим шляхом через парк, в якому стратив стільки часу вночі. Завдяки погідній днині йшов вільною хodoю, розглядаючись з цікавістю навколо по крамницях та забудовах міста. Маючи досить часу до поїзду, я не поспішав.

Через деякий час надсунув трамвай, і я, вдоволений полагодженням усіх справ, приїхав на станцію, де довелося чекати ще понад годину часу на поїзд. Щоб не крутитися між людьми та не потрапити випадково в руки поліцая, я зайшов у почекальню, щоб відсвіжити себе теплою кавою.

Вкоротці було проголошено крізь гучномовці, щоб пасажири по лінії Магденбург-Галля негайно виходили на перон. В ранніх годинах, ще й в неділю, не було такої метушні й штовханини, як це було нічною порою.

Увійшов до вагону, одразу вибрав собі вигідніше місце, щоб можна було б трохи передрімати. Загудів льокомотив, і поспішний поїзд рушив у дорогу.

Хоч я був досить перевтомлений, але сон у мене не снувався навіть під коливанням поїзда. Перед моїми очима все ще стояли молоді друзі з нічної цікавої зустрічі. З іх інформацій я радів серцем і душою. Із задоволенням усвідомлював собі, що так далеко від рідної хати, ще й у ворожому краю, існують вірні сини українського народу, що свідомо вибрали собі тернистий шлях до змагань за визволення рідної батьківщини з ворожої неволі під гаслом «здобудеш українську державу або загинеш сам у боротьбі за неї».

Хоч я був дещо пессимістично наставлений до юнаків нічної зустрічі, все ж таки оптимістична думка переконувала мене, що, напевно, ніхто із цих ідейних юнаків не працює в теперішній момент за якусь матеріальну винагороду чи особисту амбіцію для престижової реклами чи кар'єри. Але вони ж мусять також виконувати денну працю в німецькій економіці, тільки використовують вільний час для національної справи. За цю ідею одчайдухи жертвували своїм молодим життям, пропадали й пропадають намарно у в'язницях чи в концтаборах, поневірялись тільки за те, що віддано любили свій поневолений народ, свою батьківщину.

Я заглибився в різні думки про химерну долю свого народу, так що не отяминувся навіть, як проїхав м. Магденбург-Галля, де мав пересісти на іншу лінію поїзду і приїхав помилково на головну станцію Ляйпциг. Та на превелике щастя мое, через півгодини часу почулося повідомлення, що пасажири лінії Вайссенфельд-Ваймар повинні негайно виходити на перон. Надійшов поїзд, але уже не поспішний, а льокальний, і приблизно біля другої години полуночі я рушив в дальшу дорогу. Від ритмічного коливання вагону я заснув міцним сном.

Було уже надвечір, як нарешті зупинився поїзд на головній станції Готга, де я зразу сів у трамвай і поїхав прямо до свого помешкання, щоб перевірити, чи все в порядку, та залишити течку. По дорозі зайшов на вечерю, де застав кількох друзів при вечері, що були дуже раді моїм швидким поворотом з далекої дороги і то без жодних документів. Принагідно повідомив друзів, що сьогодні не будемо мати жодних зборів через мою перевтому й гаряч. Збори відбудуться наступного дня увечері. Попрощаючи друзів і пішов додому відпочивати.

Наступного дня увечері зійшлися друзі ще перед означенюю годиною. Кожного цікавило довідатися, з якими інформаціями я повернувся з Бравншвайгу.

Насамперед я поінформував їх, що від сьогоднішнього дня не

будемо уживати вислову про члена чи членів Організації, лише називати їх членами «книжки», як також замість вислову «Україна» вживати «хата».

Розповів друзям про всі інформаційні справи, що осягнув їх під час зв'язку. Тоді ми приступили до основного питання — у справі харчових карток і п'ятитисячкової податкової системи у відношенні до заробленої місячної суми. При цьому я додав:

— Ми являємося карточками «книжки». Нашим святым обов'язком, моральним й національним, юти назустріч цій конечній допомозі, хоч це не є легка справа для нас.

Ми тяжко працюємо фізично, виключно на цих харчових картках, що являються досить мінімальною пайкою для нашого денного існування. Але треба брати під увагу те, що наразі ми являємося вільними людьми, а не в'язнями за дротяними загородами, за якими вже мали досить практичного досвіду й бачили, як тяжко каратися людині з голодним шлунком та ще й ізольованій від вільного життя. Хоч в дійсності ми маємо скромну систему денного раціонованого прожитку, все ж таки можемо дещо зарадити собі та дещо «зорганізувати» на чорно. Але наші брати цього не можуть собі дозволити за дротами концтабору. Тому звертаюся до вашого серця й братнього сумління прихильно ставитися до цієї благородної справи і увічливо жертвувати добровільно призначені грами товщів і хліба, які треба вимінювати зразу на картки подорожні «райзен картен».

С.Закаль зразу повідомив:

— Картки на хліб перебираю на свою відповідальність за всіх вас тут присутніх з тієї причини, що замешкую при родині, яка має свою власну пекарню, в якій часто-густо допомагаю їм саме при картках з хлібом, то про картки з хлібом не турбуйтеся — я їх доставлятиму вже виміняні.

Отже, вже з першого вечора проблема з хлібом була розв'язана без жодного невдоволення з боку друзів. Щодо карток з маслом і м'ясними продуктами, всі були досить здивовані з такої насильної контрибуції, але на опозиційний спротив ніхто словом не відізвався, хоч, може, й не було йому по душі, щоб себе обділювати після тяжкої неволі й сучасної важкої праці, та в цьому випадку один одного уже соромилися виступати з протестом. Тому кожний був свідомим і розумів мету наказу. Всі розуміли, що ця справа має не особистий, а національний характер. Від цієї справи не можна віддалюватися чи зовсім залишатися пасивним до неї.

З огляду на те, що не було іншого виходу із складної обставини, треба було залишатися пасивним рабом на ціле своє життя у своїх ворогів, або боротися проти них до повної перемоги чи загину.

Тому кожний із дружів свідомо віддаваний був справі з духовою постановою, що краще загинути в боротьбі за святу справу поліцарському, ніж залишитися рабським блазнем у гнобителів нашого народу й батьківщини. Із цієї власне зasadничої підстави з ненавистю до своїх ворогів розумів цю потребу, що вимагає якнайбільшої солідарності й жертвенности, щоб допомогти братам, що караються у гітлерівських таборах за кращу долю свого народу, бо хто ж інший мав би в цьому випадку допомогти їм, як не ми.

З оптимістичним духом підтримували друзі себе вірою й надією, що згодом на омріяній поклик ми залишимо тяжкі фізичні роботи й повернемося до свого народу на батьківщину.

З такими рожево-надійними мріями відходили стихійно дні гарячого літа в забуття, але не забували ми про святочну програму і два чи три рази в тиждень загощали до своєї домівки, приготовляючись до відсвяткування заплянованого Свята. При цьому й не забували свого земляка Сохана. На його запрошення одної неділі четверо з нас загостили до нього, щоб допомогти йому зривати достиглі вже яблука й груші й в принагідній окazії запросили його з родиною і по змозі з приятелями прибути на святочну Академію до «Сімон» готелю, що мала відбутися в останню неділю вересня.

Програмку підготовляли скромну, тому що не було відповідних мистецьких сил між нами. Якщо й були в місті Готга мистці, то не признавалися навіть до нас, що вони суть українці. Вони фізично не працювали на тяжких роботах під наглядом гестапівських агентів, як ми, бувші полонені, але працювали в «арбайтсamtі», «арбайтсфронті», перекладачами в гестапо чи в інших урядових установах, про які ми б не знали навіть, якщо б не довідалися від Сохана. Їх ми обминали здалека на вулиці, як бувших вислужників перед поляками, а тепер коляборантів гестапівської агентури.

Поза тим, було ще троє, з котрими час-від-часу зустрічалися по-товариському на вулиці, але також не цікавилися вони химерною долею свого народу. Вони твердили:

— У нас немає коли займатися непотрібною фантазією. Вільний від праці час ми використовуємо на студії для агрономів чи лісових інженерів, при УТГ-і в Подебрадах. Україна

потребуватиме насамперед кваліфікованих людей на місце тих, що їх знищила жорстока рука сталінського терору.

Отже, їхня політична філософія пасивної байдужості давала яскравий доказ, що це характери легковажні, амбітно-кар'єрної вдачі. Їх серце не боліло за долю братів, що тисячами гинули на шибеницях чи від розстрілів з рук сучасних гнобителів, лише приготовлялися заздалегідь уже на престижеві угодівські посади, без огляду на те, хто пригноблюватиме далі землі України, щоб тільки для них було опортуністичне крісло, хоч би навіть коштом сліз і крові своїх земляків.

Але, дякувати Богу, без опортуністів та інших, подібних їм кар'єристів, ми підготовлялися до свята — виключно своїми силами та силами кількох друзів з рішучою постановчою завзятістю. На доказ містовій владі з німецьким народом, що дух мрії про самостійність не тільки живе на землях України, але жевріє далеко від неї, ось тут, в їхньому місті Готга. Щоб тим самим освідомити «obermenшів», що, хоч Україна поневолена, але духом не скорена, і що вона боротиметься на дальнє до повної перемоги проти всіх гнобителів українського народу.

ЧАСТИНА ЧЕТВЕРТА

СВЯТО ГЕРОЇВ

В неділю 25 вересня 1941 року, після обідньої пори, з більших і дальших осель з'їздилася молодь нашої округи Готга до готелю Сімонс при Гольденштрассе. Вступ до залі був за добровільні датки, бо це ж з оказійної нагоди збиралися діти українського народу. Тут ціллю справи не було зібрати якнайбільше грошей із знедоленої молоді, але осягти якнайбільшої участі молоді й старших, які перебували уже понад два роки в Німеччині, щоб у принагідній святочній оказії зустрітися чи запізнатися біжче зі своїми земляками, розсіяними по господарських хуторах окружних осель.

В просторій залі висіло два прапори. По правому боці звисав синьо-жовтий, по лівому — гітлерівський символ — «гакенкройц», посередині, між прапорами, виднів напис великими синьо-жовтими літерами «Поклін героям». Цей напис кожного присутнього в залі наповнював духом безмежної радості, що так далеко від рідної хати бачить перед собою український національний прапор!

Напередодні відкриття свята, що мало почнатися о другій годині, до залі загостив гестапівець і повідомив, що хоче мати перекладача. Він був цікавий знати, хто й що говориме під час святочної програми.

Ми зразу подбрали про столик з кріслами і за перекладача запросили із дальнього нашого товариства Осипа Козоріза, що дуже добре володів німецькою мовою. Тим він зробив добру товариську прислугу — несподівано для нас, бо не цікавився ніколи своєю рідною книжкою чи національним життям. Він не погордував святочною програмою і загостив із своїми біжчими друзями.

В програму свята входили слідуючі точки:

1. Відкриття свята — Юрій Симонишин
2. Святочне слово — М.Ступка
3. В'язанка Стрілецьких пісень — співало нас семеро.
4. Деклямація «Україно, закута в кайдани!» — Н.Дмитрук — написав М.С.
5. «Ой, у лузі червона калина» — відспівано хором.
6. «Іван Підкова» — деклямація — Михайло С.
7. «Гонта в Умані», деклямація — В.Дутка.

8. «Реве та стогне Дніпр широкий» — співало семеро.
9. «Там у Львові, на Поділлі» — написав й деклямував М.С.
10. «Суботів» — деклямував Ю.С.
11. «Гайдамаки» — деклямував Н.Д.
12. «Іхав стрілець на війнонъку» — співало семеро.
13. Святочну програму закінчено подякою гостям.

Відспівано національний гімн «Ще не вмерла Україна».

По закінченні святочної програми запрошеним фотографом була зроблена спільна світлина, в якій взяло участь 250 присутніх гостей. Свято відбулося в радісно-духовій атмосфері, і можна було бачити слізи в очах від сердечних переживань не тільки у молоді, але й також у старших віком гостей, які після 5-ої години вечора прощалися з надією, що, якщо не повернутися до рідної хати, то зустрінуться знову через рік ось тут, в готелі Сімонс!

З добровільних датків до каси вплинуло 138 марок і 125 марок на замовлені світlinи, по одній марці за фотографію, що залишилася незабутньою милою згадкою на довгі роки.

Хоч приятель наш Сімонс не хотів брати жодної плати від нас, все ж таки ми заплатили йому 30 марок хоч за світло і чищення підлоги. Вислали 40 марок до Українського Національного Об'єднання, що під їхнім патронатом відсвяткували «Свято геройв». Решту залишених грошей на суму 68 марок згодом переслали до зв'язку на «фонд книжки».

Під час святочної зустрічі друзі довідалися від присутніх гостей, що на віддалі кількох кілометрів на північний схід від м. Готга знаходиться невеличкий фільварок, на котрому дотепер працювало кілька десятків поляків, до якого потім німці привезли кілька десятків робітників із східніх земель України, між якими, напевно, мусять бути українці — не росіяні!

Цією вісткою ми зразу зацікавилися і постановили собі, що обов'язково треба довідатися про робітників фільварку, яких привезли зі східніх земель.

Другого дня під час праці від своїх співпрацівників-німців ми отримали інформації, що фільварок знаходиться на відстані 5 кілометрів від м. Готга. Найближчої неділі нас четверо постановили собі піти на дальший прохід і відшукати фільварок та переконатися, чи на цьому фільварку дійсно працюють люди, привезені з України. Задля більшої й певнішої інформації я принагідно розпитав ще свою стареньку господиню, в якому напрямку пробиратися до фільварку, що нас зацікавив. Господиня знала дуже добре про цей фільварок і розповіла, що в тому напрямі трамваї не ходять, а треба піти стежкою попри

струмочок до лісу, перейти ліс — і там побачимо забудови фільварку.

Після обідової пори ми вибралися в дорогу і стежкою зайдли у ліс, через який пробралися і вийшли на поле, де зразу, на віддалі приблизно 300 метрів, побачили велике забудовання фільварку. Підійшли до досить недбалого господарства, що стояло серед поля без жодної огорожі. Хоч з віддалі приглядалися до нас люди, мабуть поляки, але ніхто нас не питав, куди йдемо. Зайдли під двері двоповерхового мешканевого будинку, вікна якого були заложені заливними гратаами, що виглядало на якусь в'язницю, а не на мешканеве приміщення. Тому дещо завагалися заходити до дверей, з-за якихчувся спів веселої української пісеньки. Відчинилися двері, і ми побачили гурток дівчат, що з зацікавленням та здивуванням дивилися на незнайомих їм гостей. Ми перепросили дівчат за нашу несподівану візиту. Представили себе, що ми також українці з галицьких земель, живемо і працюємо в м. Готга. Дівчата ввічливо запросили нас до просторого приміщення гуртожитку, в якому замешкувало 30 дівчат і жінок похилого віку. В розмові завважили в іхніх очах слізи радості, що так далеко від рідної землі відшукали їх брати-українці. З задоволенням ми довідалися від них, що їхню групу німці привезли з округ Житомира й Києва, що між ними була тільки одна полька — Віра Зілинська, а всі інші — українки.

Чимало здивувало нас, коли ми почули від українських дівчат, що виховувалися вони вже під «ясним сонцем» Сталіна, в системі большевицького інтернаціоналізму, що все ж таки зберіглося у них почуття національної свідомості з гордим висловом «Ми всі — українки!»

В дальшій розмові, до якої не вмішувалася шовіністка В. Зілинська, дівчата розповіли нам, що на цьому маєтку працює ще понад сорок поляків, з якими вони мусять разом працювати на ріллі. Дівчата скаржились: «Поляки роблять нам часто-густо всякі прикрості в роботі, самі не хочуть працювати, то ми мусимо працювати за себе й за них. Та не маємо навіть до кого поскаржитися, бо головним управителем фільварку є також їхній земляк, поляк Климко, який наставлений поляками ворожо проти нас, тому доводиться нам працювати й мовчати...»

Хоч прикро приходилося нам слухати докори про надужиття польських шовіністів, що навіть на далекій чужині проявляють свою зверхність над українцями, але в цю справу ми зовсім не могли вмішуватися, щоб не викликати ще більше ворожої реакції між українцями і поляками. Ми тільки підтримували їх морально

і просили, щоб вони були терпеливі до якогось певного часу, бо завжди так воно не буде, а ми в принагідній зустрічі постараємося поговорити в цій справі з Клімком.

В часі приязної розмови ми з-поміж всіх дівчат запримітили трьох, що були більше впливові між своїми подругами в наших розмовах. Це були Віра Червінська, Ольга Некирівна і Марія Чворак. Всі три були вже віком понад 20 років. Віра вже закінчила технічний інститут у Москві. Родом вона походила з села Яблунька біля Києва. Ольга була її племінницею, закінчила десятилітню школу в Києві. Марійка закінчила середню школу в м. Житомирі.

Після дальшої розмови Віра з довір'ям запросила нас зайти на горішній поверх познайомитися з її тіткою і принагідно відвідати старшого віком мужчину, що живе там зі своєю донечкою.

З великим зацікавленням ми піднімалися на другий поверх, щоб познайомитися зі старшим чоловіком і дізнатися від нього про життя на рідних землях детальніше, ніж від молодих дівчат. Щоб переконатися, що цей чоловік є в хаті, Віра побігла нагору і покликала нас до його кімнати, бо на превелике щастя наше він перебував з донечкою в хаті. Почувши рідну розмову, він з розкритими обіймами привітав нас, неначе б своїх синів, бо був уже в літах, близько 60 років. З несподіваної радості, що так далеко від рідної хати зустрівся зі своїми земляками, він аж заплакав, так що слізи покотилися по його обличчі. По хвилевій мовчанці він запросив нас до помешкання. Віра зійшла вниз, до своїх подруг.

Ми з першого погляду узріли в кімнаті молоденьку дівчину чарівної краси, що дивилася на нас чудовими карими очима.

Чоловік сказав:

— Ім'я моє Пищимуха, а це моя донечка, наймолодша в родині, задля якої я добровільно залишив рідну й хату, щоб тільки запобігти всякому лихові й горю малолітньої донечки на чужині. Я не мав іншої ради, і моє сумління не дозволяло, щоб пустити її саму напризволяще, в незнаний світ далекої чужини. Вона ж матиме допіру 14 років. Для цього й приїхав я з нею — щоб захищати її в злиднях і в тяжкій недолі та горі та рятувати молоду душу своєї Оксани.

Під час дружньої розмови ми поцікавилися, як це трапилося, що пан Пищимуха, його донечка Оксана і всі інші дівчата говорять так добре свою рідною мовою. Ми спитали:

— Пане Пищимухо! Скажіть нам, будь ласка, звідки ви так добре знаєте українську мову. Адже на східніх землях України

шаленіло жорстоке переслідування національного духа з російщенням рідної мови!

Наш земляк похитав головою та й сказав, посміхаючись:

— Брати мої милі! Таких, як я, ніхто вже не в силі перевиховати чи зросійщити, вбити національну душу та материнську мову, щоб силою — проти волі — попровадити душу людини іншим руслом. Скільки мільйонів наших братів невинних покарала жорстока катівська рука тільки за те, що ми не покорилися російщенню та колективізації в часах московського терору. Прямо сам не знаю, яким чудом Божим вдалося перебути понад двадцять років цього жахливого большевицького терору, бо навіть не тягали мене по в'язницях і до концтаборів, як тягали і масово ліквідовували моїх друзів-однодумців, що з ними ми брали активну участь у визвольних змаганнях українського народу в 1918-19 роках. Я був не тільки фронтовий бойовик, але навіть мав честь бути членом Української Національної Ради в Києві. Хіба ж цей святий чин недалекої минувшини може вирвати з моєї душі словіща Москва?

Хоч надзвичайно цікава була розмова з нашим земляком, але з огляду на вечірню пору ми змушені були повернутися додому. Попрощалися з його донечкою, хотіли попрощатися з ним, але він, пригорнувши нас до грудей, сказав:

— Прикро мені й жалко розлучатися з вами, дорогенькі брати, хоч вийду з вами трохи на поле!

Зійшли вдолину до гуртожитку, прощаючись з дівчатами, просили, щоб вони були більш обережні та не браталися з польським шумовинням, що є такою самою голотою, не гідною для української душі, як і російські напасники, і при цьому зацитували Шевченка: «Кохайтесь, чорнобриві, та не з москалями».

При відході пообіцяли дівчатам і п. Пищимусі, що принагідно будемо відвідувати їх та привеземо книжок для читання, щоб не тужили за залишеною родиною та рідною батьківщиною.

Наши несподівані відвідини закінчилися радісним успіхом, піддержали морально наших братів-наддніпрянців, що почувалися вже не загубленими в шовіністичному польському оточенні. Вони знали, що з ними тепер їхні брати, що в разі потреби прийдуть з допомогою — моральною й матеріальною.

Від цього часу при кожній нагоді відвідували ми Пищимуху і його землячок та принагідно доставляли книжки і національну літературу, щоб освідомлювалися молоді душі з підсоння комунізму, щоб знали: хто вони є, ким й за що закутий наш народ в кайдани.

В міжчасі Пищимуха та дівчата почали жалітися, що поляки зі своїм Климком вимагають від них, щоб вони носили на грудях знак «Ост» (східні робітники), так, як носять вони літеру «П» (поляки).

Хоч ми й не дуже були компетентні в цій справі, але все ж таки поділились з ними нашою думкою. Поляки є сердиті за ношення літери «П» на грудях. Але вони не мають жодного права вимагати від українців носити знак «Ост», бо це належиться до росіян, що воювали проти німців так само, як і поляки. Тепер одні й другі — вороги німецького народу і мусять носити відзнаки, щоб німецький нарід бачив свого ворога, в боях з яким їхні сини проливали кров і проливають її по сьогоднішній час. Але українці не мають абсолютно нічого спільного з цими обидвома ворогами німців. Українська армія не воювала проти Німеччини, лише стала жахливою жертвою воєнної хуртовини. Тому українці й звільнені від ношення на грудях знаку «Ост».

Щоб переконати поляків з Климком, що ті не мають найменшої рації, відтепер ми забиратимемо дівчат без знаків «Ост» на грудях до парку, ресторану, театру та інших публічних місць на доказ польському шумовинню, що поліція не заборонить їм ходити вулицями міста. А нехай вони спробують піти до міста без свого лицарського «П»!

При цьому ми роз'яснили дівчатам, що, якби вони вибралися до міста припадково без нашого товариства, то щоб так само не чіпляли на груди російського «Ост». «Вразі котрусь із вас затримала б поліція, скажіть лише, що ви не росіянки, а українки з «Дістрікт Галіція». В крайньому випадку при арешті не покликайтесь на Климка, який, зовсім певно, не тільки не поможе вам, а може більше пошкодити. Краще покликайтесь на наші прізвища, що добре знайомі у комісаріяті».

Під час нашої розмови до нас уважно прислухалась Віра Зелінська, потім вона піdstупила близче й запитала польською мовою:

— Чи я теж повинна носити знак «Ост»?

Ми глянули на полячку із здивуванням і відповіли:

— У вашій справі ми не компетентні, і ми не зацікавлені нею.

Ви маєте тут свого директора Климка, то за порадами звертайтесь до нього — не до нас!

Зелінська сердито подивилась на нас, аж почервоніла на обличчі з люті, та відійшла до свого ліжка. Ми зразу запримітили, що вона робитиме тепер всякі злобні большевицькі інтриги проти наших відвідин з ненависною заздрістю та з

метою, щоб ми в майбутньому сюди більше не приходили.

Та на паршиву овечку в отарі ми не звертали великої уваги, але задля більшої певності проти провокаційних інтриг, що може Зелінська робити перед Климком, ми ще раз підтвердили свої попередні поради рішучим голосом, щоб почула Зелінська на своєму ліжку:

— Під час праці будьте терпеливі, допомагайте одна одній у ваших роботах. Не беріть собі серйозно до серця сучасних труднощів в невигідних умовах праці, з якою раніше ніколи в своєму молодому житті не мали до діла на своїй батьківщині. Старайтесь працювати сумлінно по змозі своїх сил. Ніколи не відмовляйтесь від призначеної вам праці та не робіть жодної шкоди, бо ось такі овечки, як ваша «товаришка» Зелінська, можуть приписати вам саботаж. А за такий наклеп — можуть вмішатися урядові чинники! Краще будьте завжди веселої вдачі і з бадьорим гумором допомагайте взаємно собі в потребах, бо якщо не поможете самі собі, то не надійтесь на допомогу від «товаришів» поляків.

При цьому ми звернулися з проханням до Пищимухи:

— Ви тут являєтесь не тільки батьком своєї донечки Оксани, але повинні бути духовним батьком для всієї вашої групи, що разом з вами прибула з рідних земель України.

При відході ще раз пообіцяли дівчатам, що, як тільки скінчиться роботи на полі та будуть довші вечори, вони зможуть частіше приходити до міста.

Все це ми наголошували голосно, щоб слухала полька і розповіла Климкові, що українці не є злочинним елементом в Німеччині, як поляки, але є вільними людьми.

Хоч Зелінська й виростала на землях України серед українського народу, все ж таки вона виховувалась в комсомолі не з українською, а з яничарською, зрадницькою душою, з тенденціями польської шовіністки. Не зважаючи на своїх товаришок, з якими її пригнала однакова недоля на фільварок до праці, вона почала підбурювати Климка проти нас, з большевицькими інтригами фабрикуючи брехню:

— Гайдамаки приїжджають з міста, щоб бунтувати людей проти Климка та на те, щоб вони не виконували призначеної праці.

Про ці наклепи розповідали нам при зустрічах Пищимуха з дівчатами. Але ми не брали цих зфабрикованих інтриг під увагу та взагалі не хотіли цікавитися польським шумовинням. Не довго прийшлося очікувати нам на вислід зфабрикованих доносів

Зелінської.

Одного вечора, після праці, вирішили ми втромох відвідати своїх земляків на фільварку з новими книжками та забрати раніше принесені. Хоч знали дуже добре, що їздити на роверах (вельосипедах) поза місце праці — на прогулки чи в своїх приватних справах — було суворо заборонено, але завжди ризикували. Й цим разом сіли ми на ровери й вибралися в дорогу в товаристві Степана Закаля і Василя Луценка. Приїхали на фільварок, ровери залишили під муром і увійшли до гуртожитку. На превелике наше здивування помітили якийсь смуток на обличчях дівчат. Тим разом зустріч не була така радісна, як буvalа попередніми разами. Ми зразу запитали, що трапилось у них поганого, коли вони так пригноблено виглядають. І у відповідь почули:

— У нас особисто нічого злого не сталося, тільки наш директор з Зелінською говорили до поляків, що коли ви приїдете до цього помешкання, то вони віддадуть вас у руки гестапо як бунтівників.

Хоч ми і були свідомі того, що зфабрикована брехня Зелінської була абсурдною фантазією, але донос у гестапо уже був для нас неприємним жартом. Проте, у поляків голова не боліла, яку жахливу кривду вони можуть заподіяти своєю брехнею для «гайдамаків»! Все це було задумано з байдужістю, вони просто хотіли раз назавжди позбутися нас у цьому фільварку.

Ми не встигли ще вислухати невеселих звідомлень дівчат, як почувся скрігіт ключа в замку дверей. Дівчата підбігли до дверей. Ми зразу відчули, що попали в дуже поважну, непотрібну халепу, та в цьому випадку не могли вже нічого зарадити, бо шовіністичний поляк із Зілинською підготовили цю несподівану пастку для нас, щоб віддати в руки агентам гестапо.

З помешкання не було іншого виходу, бо всі вікна були заставлені залізними гратами, так що довелось нам лише очікувати на приїзд гостей з поліції. Ми заспокоювали перестрашених земляків, щоб вони не хвилювались, бо за нами немає жодних довершених кримінальних злочинів. На зфабриковану брехню «товаришки» Зелінської ми дамо собі якийсь рятунок та в короткому часі відвідаємо їх та й розкажемо тоді про брехливі доноси польської голоти.

Хоч ми, як тільки могли, підтримували дівчат на дусі, та небагато нам уже вірили, бо Клімко запевняв їх, що як віддасть нас в руки гестапо, то вже ніколи більше не будуть вони бачити

нас, бо збунтованих працівників чекають довгі роки в'язниці.

Через недовгий час нервово-напруженої розмови за замкненими дверима ми почули гудіння моторів, що наближалися чимраз більше до будинку. Заскреготів ключ у замку, відчинилися двері, в яких ми побачили Климка з чотирма жандармами, що прибули на своїх мотоциклах з колясками. Климко, посміхаючись, вказав жандармам на нас, як на ворохобників та бунтарів його робітників на фільварку.

Жандарми не ввійшли до приміщення та тільки верещали: «Равс, швайнен гунден!» Ми без найменшого страху вийшли з приміщення. Жандарми зразу привітали нас копняками й п'ястуками, кожному з нас розбили губу чи носа. З цієї картини весело реготовався Климко, що приглядався далі від будинку. Натомість дівчата, що вийшли всі гуртом за нами на подвір'я та побачили таке жорстоке відношення жандармів, почали вголос плакати. Жандарми віднеслися до них не брутально, але навіть лагідно.

З огляду браку місця жандарми не могли забрати нас з собою, а уже спадав вечірній присмерк. Тоді один поїхав до міста, а троє залишилось пильнувати нас та час до часу збиткували над нами.

По недовшому часі один із жандармів зауважив, що хтось зіскочив із горішнього поверху, втікаючи до недалекого лісу. Жандарм підхопив кріса та закричав: «Гальт, гальт!», але втікаючий не слухав, а втікав по чорніючій ріллі. Його біг ледве можна було запримітити в присмерку. Нараз почулося кілька пострілів, і втікач повалився на землю.

Двоє жандармів побігли на ріллю і приволокли прострілену людину. За той час надіжало авто з комісаріяту, на яке запровадили пораненого чоловіка, відтак веліли заходити нам. В дорозі від нього довідалися, що він не є серйозно поранений, куля пройшла лише через стегно правої ноги. Хоч він був нашим земляком, але ми ніколи попередньо з ним не зустрічалися в місті. Він ще з кількома малоросами працював на залізничній станції м. Готга. Принагідно довідалися від нього, що він приніс до знайомої родини білизну до прання. Коли побачив крізь вікно, що жандарми б'ють нас, вирішив втекти з помешкання через вікно, щоб і він не опинився в руках жандармів.

Під час дороги ми були певні, що нас везуть прямо до в'язниці. Ale коли авто зупинилося і жандарми з вереском «равс шнель» вигнали нас трьох з авта (поранений залишився в авті), ми побачили, що нас запровадили до комісаріяту.

Тут нас передали під охорону іншим жандармам, які зразу

докладно перевірили наш одяг і перепровадили до підвалу. В комісаріяті розмістили, наче звірів, за дротяні огорожі кліток з заливними ліжками. Згасло світло, заскрготів ключ в дверях, і ми так раптово залишилися ночувати в підвалі комісаріяту.

Всю ніч сон не снувався. Боліла голова від різних думок з безмежною ненавистю до Климка і Зелінської за їхню злобну ненависть до українців, за те, що вони своєю зфабрикованою брехнею запровадили нас до підвалу комісаріяту. З цими переживаннями, не знаходячи собі місця від журби, ходив я по невеличкій кімнатці до ранку.

Вранці заскрготів ключ у замку, відчинилися двері, в яких з'явилося двоє поліційних агентів. Зразу промайнула думка: напевно поведуть до фільварку, щоб перевірити докладніше справу!

Випустили нас із кліток і веліли йти за ними. Коли ми вийшли з комісаріяту, то зауважили, що йдемо зовсім в іншому напрямку, ніж до фільварку. Через якихось двадцять хвилин побачили перед собою забудування з гратами на вікнах — в'язницю «Стайнмігле Алле». Від цієї картини аж в очах у нас померкло, поза спину повіяло холодом. Я подумав собі: справа представляється набагато грізніша, ніж я собі уявляв. Щось недобре...

З пригнобленим почуттям ми пройшли до бічної брами. Наш супровідник натиснув гудзичок дзвінка, на який з'явився в'язничний сторож, отворив браму і запровадив нас до канцелярії. Після кількох хвилин полагодження формальностей моїх друзів забрали на горішній поверх, а мене примістили внизу в невеличкій келії, в якій було лише одне ліжко, що звисало на гаках при стіні.

Коли замкнулися важкі двері, я підійшов до стіни, зняв із гаків ліжко та ліг, до безкраю пригноблений журбою, щоб дешо заспокоїти душевний гураган, поки виясниться згодом ця провокаційна брехня.

З огляду на те, що це була субота, я усвідомив собі, що прийдеться перебувати в келії ще кілька днів, бо в суботу і в неділю гестапівці не урядували, тільки транспортували до в'язниці.

З такими бурхливими переживаннями, в непевній ситуації, перебув я до середи. Після обідової пори ключник отворив двері і забрав мене із собою до канцелярії начальника. При столику уже чекав гестапівець, з яким я був близче запіznаний в часі Свята героїв. Він велів ключникові вийти за двері, вказав сісти на крісло та спитав, переглядаючи якіс протоколи:

— Якщо зізнання зложити можете самі, то переслухування відбудеться через кілька днів. Якщо ви потребуєте мати перекладача, то переслухання відбудеться на кілька днів пізніше.

У мене зразу промайнула думка, щоб зізнання складати без непевного перекладача. Краще зізнаватиму власними силами. Я сказав до нього:

— Пане комісар, я хоч і певний того, що не зможу все сказати вірно на сто процентів, все ж таки правду свою хочу боронити сам!

Він сказав, посміхнувшись:

— Дуже добре, за пару днів покличу.

На цьому скінчилася наша кількахвилинна зустріч. В дверях з'явився ключник та запровадив мене до келії. Як тільки замкнулися двері, я скинув з гаків ліжко й ліг, щоб спокійно віддихнути та передумати питання недалекого переслухування. Після розмови з комісаром у мене вже витворилися невеличкі прояви надії, що наразі справа представиться не такою вже й жахливою. Невідомим було лише одне питання: які зізнання складатимуть земляки на фільварку. Якщо піддергати тезу підступного доносу Климка, то прийдеться перебувати у в'язниці довгими роками. Але, якщо вони не пішли на шантаж поляків і склали зізнання по суті справи, то напевно в недовшому часі я зможу відвідати земляків та подякувати за рятунок — визволення із в'язниці.

З такими думками нетерпляче чекав хвилини, коли покличуть на переслухування, бо дуже вже хотілося знати, як в дійсності представляється ця справа.

Через два дні, тобто в п'ятницю, після обідньої пори, забрав мене ключник і запровадив до канцелярії, де при столику сидів вже комісар, перекладаючи папери. По кількох хвилинах мовчанки він велів сідати напроти нього, кажучи рішучим голосом:

— Прошу бути спокійним, і старайтеся відповідати на питання повільно, щоб я міг докладніше зрозуміти Вас. Чи директор Климко забороняв Вам загощувати на цей фільварок?

— Абсолютно ні!

Чи між вами й директором Климком раніше бували якісь особисті непорозуміння?

— Між нами ніколи не було навіть спільної розмови.

— З якою метою ви заходили на цей фільварок?

— Заходили тому, що там працюють наші люди з України.

— Чи в часі відвідин ви намовляли своїх людей, щоб вони не слухали свого директора та не виконували праці?

— Абсолютно ні!

— Чи ви ходили з цими людьми по публічних місцях — ресторанах, парках та до театрів?

— Так, пане комісар.

— Чи відомо вам було, що цим людям заборонено, як і полякам, ходити до театру чи парків?

— Так, пане комісар. Але нам відомо було також через «Февнравнштедле» з Берліну, що українці не воювали проти німецької армії, як поляки чи росіяни, тому ми маємо привілеї нарівні з німецьким народом, без огляду, з яких земель України ці люди привезені тут до праці.

— Як це сталося, що там був підстрелений один українець?

— Цей українець не був нам відомий. Він в той час відвідував своїх приятелів. Коли побачив, що поліції знущаються над нами, рішився втекти через вікно, щоб оминути непотрібний клопіт. Він хотів втекти до лісу, але поліції помітили його та підстрелили.

Комісар уважно вислухав вияснення, кажучи: «Думпф копф поліцай». Тоді подав мені протокол зізнань, я переглянув, що було написано там згідно з моїм зізнанням. На цьому закінчилися переслухування. При цьому комісар сказав:

— Справа ваша закінчена. Ви всі три звільнені, йдіть додому, завтра зголосітесь на працю.

З безмежною радістю я подякував комісарові й вільний вийшов на коридор. Через кілька хвилин ключник прийшов з горішнього поверху з друзями, відімкнув двері в'язниці, й ми віддихнули вільним свіжим повітрям. Голодні, з зарослими бородами поспішали ми чимшивидше до своїх квартир.

Коли старенька пані узріла мене, такого зарослого, на подвір'ї, то аж сльози покотилися по її обличчю. Вона турбувалася, не знаючи, що трапилося зі мною, чому я вже тиждень не приходжу додому. Вона мені розказувала:

— Я зі своїми дітьми від світанку аж до вечора виглядала вас всі ці дні та питала людей, чи хто знає, що з вами трапилось. Та ніхто нічого не міг пояснити.

Не скриваючись перед старенькою, наче перед рідною мамою, розповів я про свою несподівану пригоду. При цьому просив, щоб вона була спокійна, бо лиxo уже проминуло.

На другий день в ранніх godинах зголосилися ми до праці. Тут зустріли своїх друзів, які з радості прямо не вірили своїм очам,

коли побачили нас. Вони розповіли нам, що чули від німців на праці, які говорили, що гестапо відвезло нас в концтабір до Ваймару. Ми також довідалися від своїх друзів, що вони, шукаючи нас, їздили на фільварок до своїх людей. Туди кожного дня після нашого арешту приїздили гестапівці й майже кожну людину переслухували індивідуально, щоб довідатися точно: чи Михайло Ступка намовляв людей не слухати директора та не виконувати призначеної праці. Всі люди зізнавали однаково, що це була тільки видумана поляками брехня, тому що поляки, наші відвічні вороги, ненавидять українців. Для цього Климко з поляками хотіли брехнею позбутися Михайла, щоб той не приїздив більше з відвідинами до своїх земляків. І ніколи не було такого, щоб він намагався бунтувати проти директора Климка чи намовляти не виконувати роботи!

На звідомлення друзів про переживання Пищимухи та дівчат рішилися ми зараз таки наступного дня, в неділю, поїхати на фільварок, щоб показати своєю візитою перед Климком, Зелинською і рештою поляків, що їхня затія злочинно-брехливих доносів не увінчалася успіхами.

В неділю, після обідової пори, ми з друзями вирішили піти на прогулку до лісу. Щоб не йти більшою групою на фільварок, троє з нас, що були раніше арештовані, залишили друзів скраю лісу, а самі пішли з відвідинами до земляків. Наближаючись до забудовань, запримітили, що поляки, побачивши нас, швидше ховались чомусь за двері будинку та крізь вікна приглядалися, неначе б на яких злочинців.

Без жодних перешкод прийшли ми до будинку й застукали в двері. Як тільки дівчата побачили нас перед собою живими, годі було знайти слів про цю несподівану зустріч. Бо вони уже молилися Богу за нас, як за пропащи душі. Дівчата нам розповідали:

— Коли гестапівці приїздили переслуховувати нас, Климко з поляками дуже радів та запевняв нас, що ми ніколи більше не побачимо уже вас тут живими. Вони казали: «Якщо гестапо не повіщало ще їх, то в недовгому часі повішає!» Само собою, що такі фальшиво-брехливі вістки чимало хвилювали пригноблених земляків. Вони вірили в цю можливість, бо в гестапівців було все можливим в той час, вони все могли виконати над чужинцями. А тим більше за намовляння людей на саботаж!

Наші несподівані відвідини були радісно-милі, від розчулення в очах усіх блищали слізози, лише одинока зрадниця Зелінська не мала куди дівати очі за свій злобний вчинок та вийшла з

помешкання.

Злобна витівка поляків дала нам несподівано добру нагоду, щоб своїм братам-наддніпрянцям показати, хто в дійсності є поляки для українців та чи можна брататися з цим шовіністичним народом. З історії поляки є першим відвічним ворогом українського народу.

Прощаючись зі своїми земляками, ми мали радісне й певне переконання, що відтепер напевно уже поляки не будуть робити прикростей більше, переконавшись зі своїм Климком і Зелінською, що своїми злобними інтригами вони безсилі позбутися «гайдамаків» чи заборонити дівчатам виходити до міста.

МЕМОРАНДУМ

Під кінець жовтня загостив до нас гість з Бравншвайгу, щоб забрати харчові картки й зібрани гроші, за які виставив посвідку з печаткою ОУН. При цьому він доручив бюллетень, іншу літературу та меморандум, писаний німецькою мовою, щоб зібрати якнайбільше підписів в даному районі та негайно відіслати їх на адресу головної кватири Гітлера в Берліні.

Треба було бути досить обережними з огляду на те, що документ за змістом був надзвичайно ризиковним і небезпечним, та ще й до цього висилати його треба було до найстаршого антихриста — самого фюрера в Берлін. Під час свого зібрання одного вечора ми винесли остаточне рішення, щоб не заангажовувати молодих людей в цю неясну справу з підписами та щоб згодом не нарікати, що ті через нас нерозсудно попалися в якусь можливу серйозну халепу.

Щоб якнайкраще вив'язатися з цього складного питання, ми вирішили в першій мірі підписати цей документ самі, як бувші вояки, щоб тим самим переконатися, з яким політичним наставленням відноситься уряд Гітлера до аспірацій українського народу про формування воєнної сили у спільній боротьбі зі створенням тимчасового уряду на землях України.

Хоч не пригадую собі докладно змісту всього цього важного документу, все ж залишилися в пам'яті наголошені слова:

**ДО ГОЛОВНОЇ КВАТИРИ АДОЛЬФА ГІТЛЕРА В БЕРЛІНІ
ВАША ЕКСЕЛЕНЦІ!**

Ми, нижепідписані, просимо Вашої Екселенції, щоб з інтернованого табору звільнили провід українського народу — Степана Бандеру і Ярослава Стецька.

Цей провід не являється жодним ворогом українського народу, як також українці не являються жодними ворогами супроти німецького народу.

Ми благаємо Вашу Екселенцію, щоб Ваш уряд дозволив українському урядові змобілізувати шостимільйонову армію, яка боролася б разом з Вашими фронтовиками проти Вашого та відвічного ворога українського народу — Москви!

Під таким приблизно змістом цей документ підписало нас дванадцять та кілька свідоміших юнаків з округи — всього слідувало понад двадцять підписів. В короткому часі цей меморандум було вислано на вищеведену адресу. Зворотню адресу я дав свою, і це було великою помилкою.

Хоч ми й не надіялися, що з висланим документом все буде в порядку, проте, якщо вже доручили нам, то ми подбали виконати його як свій святий обов'язок в загальній національній справі.

Ми з великим інтересом та нетерпінням чекали відповіді або повернення нашого меморандуму назад на подану адресу. Але час пробігав, згодом ми навіть забули про цей документ, думаючи, що це, мабуть, маловажна справа для німецької влади, і цей документ в українській справі можливо не пішов службовою дорогою, або ж зовсім опинився на смітнику — та в цьому також глибоко помилилися...

Щоб не пробігали намарно довгі осінні вечори, ми проводили заняття з 16 юнаками та людьми у старшому віці, переважно з Лемківщини, бо вони навіть підписатися не вміли. Кожні три вечори щотижня відбувалися навчання по таблиці, яку придбав Сімон для нашої домівки. Переважно лекції провадив Нестор Дмитрук. Вчили ми в основному читанню й письму, яких не спромоглися вони навчитися вдома за окупаційної влади Польщі.

При частих сходинах в домівці в товариській атмосфері, при читанні книжок, слуханні радіопередач про події на фронті чи при склянці секту пробігали в забуття дні осінньої пори — наближалася перша річниця нашого звільнення з-за дротів неволі.

Хоч перебували ми далеко від рідної хати й свого народу, все ж таки цілим серцем і душою були споріднені з химерною долею своїх нещасних братів, що якраз в той час переживали жахливу Голготу недолі — терпіння, голод, холод в страхіттях воєнної хуртовини та з жахливою помилковою німецькою політикою супроти східніх народів.

В той час уже можна було відчути, що німці довго не витримають там, в морозному кліматі, і що скоріше чи пізніше

Німеччина програє війну на східному фронті. З таким упадком гітлерівської влади, хто знає, чи повернемося ми ще колись до рідної хати!

З таким пессимістичним настроєм та з безвихідною надією на щось краще в майбутньому наша дванадцятка готувалась до свята Різдва Христового і річниці нашого приїзду з фортеці Торуня. До зустрічі Святого Вечора приготовлялися в моєму приміщенні, хоч скромненько, та за звичаєм та традицією свого обряду, перший раз за останні роки. Ми хотіли поділитися радістю й смутком, згадати упавших братів, що загинули на полі бою за справу своїх ворогів, та пом'януть рідних на батьківщині. Після Святого Вечора всі свята відзначали вже по приході з праці в Гамбурггоф або в готелі Сімонс.

Зима 1941-42 року була досить лагідна, без сильних морозів і навальних снігів, так що час пробігав набагато краще на фабриці, ніж два роки тому в склярні у Фюрстенбергу.

Пора зими добігала до свого закінчення. На зміну морозних вітрів зі снігом надходив теплий подих весни з погідними днями. Про весняну пору своїм цвіркотінням сповіщали жайворонки над недалекими нивками. Природа почала кругом вбиратися в зелені шати, що пригадували нам красу чарівної весни з квітучими садами і гаями на рідній батьківщині.

Для нас, чужинців, подув весняних вітрів з тепленьким промінням сонця був більше радісним, ніж для наших «камрадів-німців», які зі смутком і болем серця приглядалися на довжелезні транспорти санітарних ешелонів, що час від часу млявим рухом посувалися попри фабрику із сходу на захід. Натомість з заходу на схід майже кожного дня посувалися довжелезні транспорти з важкими гарматами, танками та іншим воєнним знаряддям. Ця невесела картина навіала жах на німців і була наявним доказом, що немає найменших надій на скоре закінчення війни, яка з біgom часу все більше набирала на силі.

Ми, бачачи великі втрати німецьких військ на фронтах, потішали себе, що обставини складної ситуації, з сильним опором більшовиків змусять уряд Гітлера визнати де факт українську самостійну державу — потужну воєнну силу, про яку ми просили в меморандумі до головної квартири фюрера.

Ми мали добрий контакт із зв'язковими, від яких часто-густо одержували найновіші інформації про німецькі успіхи та невдачі на фронтах. Також нам передавали про переслідування і жахливий терор, яким німці безпощадно розправлялися з невинним народом, що ще кілька місяців тому вітав з квітами і

хлібом цих зловіщих оберменшів. Ніхто вже в той час не вірив, щоб з такою злобною дипломатією супроти України й інших східних народів Гітлер виграв війну на східному фронті. Доказом уже недалекого ганебного упадку були комунікати з радіо й преси, що німецька армія вже не посугається близкавично по російських землях, як щастило їй посуватися по землях України. Головна команда німецького штабу навіть не брала собі під увагу, що Україна не воювала проти наступаючих дивізій, але навпаки, як тільки могла, допомагала якнайшвидше позбутися большевиків зі своїх земель. А тепер вже німці опинилися перед брамами Москви і Сталінграду. Тут уже не було одчайдухів українського народу, а була патріотична сила большевиків, що проливали кров, клали тисячами своє життя, але боролися до перемоги — за кожний цаль землі «матушки-Россії».

Аж тоді, під брамою Москви, отямiliся німецькі гавляйтери, що зробили кардинальну помилку від першого дня нападу на Росію, та було уже запізно — по часі направити жахливу помилку супроти народів східної Європи, що не мали вже найменшого довір'я до політичної філософії гітлерівського уряду, який злобно зруйнував всі сподівання поневолених Москвою народів.

На початку квітня я отримав повідомлення, що я мав прибути до Бравншвайгу на подану адресу. На підставі цього повідомлення я увечорі скликав друзів, щоб не тільки повідомити їх, але й пригадати, щоб вони якнайшвидше зложили свої харчові й фінансові зобов'язання та при принагідній оказії забрати з собою.

В міжчасі майстер повідомив нас одного дня, щоб при виплаті, в п'ятницю увечорі кожний здав свою робочу книжку «арбайтс бух» до канцелярії директора. Це повідомлення було тривожним та небажаним, а особливо для мене, з огляду на мій недалекий від'їзд до Бравншвайгу. Та не було іншої ради: раз повідомлено — треба віддати.

Хоч я потішав себе, що в канцелярії лише перевірять цей документ та через пару днів віддадуть, та не так воно сталося, як я сам себе обманював і потішав. Бо документів в канцелярії директора не перевіряли, а з невідомих причин забрали в гестапо.

Наблизався час від'їзду, а документу, що був одиноким в дорозі, — не віддають. Багато разів заходив я в канцелярію, питав секретарку, але відповідь була завжди одна й та сама: «Ваші документи ще не повернулися з комісаріату».

Хоч я не мав в руках свого документу, але відклікати

заплянованої поїздки не міг, лише обманював сам себе з надією, що, може, якраз перед подорожжю отримаю його.Хоч друзі й радили мені піти до канцелярії директора чи до комісаріату за посвідкою подорожі «райзен шайн», але цю їх пропозицію я зразу відкинув, кажучи:

— Хто є певний того, що гестапо видасть мені таку посвідку? А якщо б навіть видали посвідку, то зовсім певним є, що вони вимагатимуть інформацій, куди я іду, до кого, з якої причини. А ще й захочут взнати, під яку адресу.

З конспіративної точки зору така розв'язка з документом являлася дуже ризикованою та небезпечною, тому що давала в руки гестапівців ключі від зв'язків з підпільною організацією. Маючи таку інформацію, вони могли б зовсім певно нас всіх там накрити.

Щоб не наражувати на небезпеку організаційний зв'язок, я рішився їхати на ризико, без документу, якщо не отримаю його завчасно. Хоч знов дуже добре поліційні закони, що забороняли подорожувати без відповідних персональних документів, але підбадьорював себе тим, що зможу відбrehатися, що я чужинець і про їхні закони небагато знаю. А, подруге, я думав: «Їздив я попереднього разу, та ніхто в дорозі не питав мене про документ, то може й тепер пощастиТЬ щасливо повернутися без документу!»

Прийшов час від'їду, я іду на власне ризико, без жодного документу в кишені. Рішився виїхати з Готга до Бравншвайгу в вечірніх годинах, думаючи собі, що вночі подорожувати безпечніше, хто ж там серед ночі перевірятиме пасажирів, вимагатиме якихось там документів!

З такою фантазією в суботу увечері попрощався я із своїми друзями, взяв течку з харчовими картками на кілька фунтів товщі і хліба та кілька сот марок, зібраних на листу із оподаткування, що кожний із нас сплачував помісячно. З небезпечним товаром доїхав до залізничної станції, купив квитка і вийшов на платформу, на якій, з огляду на суботу було не дуже багато пасажирів. З тривогою очікував поїзда, який надійшов через кілька хвилин, майже порожній. Я залишив течку на середині вагону, сам сів дещо подалі від неї, щоб часом поліційні агенти не причепилися з нею до мене.

Надворі була дуже гарна вечірня пора, вікна були відчинені, і крізь них у вагон пробиралися запахи квітучих дерев з недалеких садів. Поїзд мчав скоро, на кожній зупинці зупинявся тільки на кілька хвилин, відтак знову набирав швидкість. За короткий час доїхав до Вайсенфельдс. Тут довелося мені пересідати на інший, поспішний, поїзд.

Була уже глибока ніч, коли я опинився в м. Галле. По недовшій перерві вирушив у дальшу дорогу, радіючи, що в скорому часі уже минеться небезпека поліційної перевірки, тільки б ще щасливо доїхати до м. Магдебургу. Та ці мої рожеві надії не здійснилися. Поїзд ще не віддалився на кілька кілометрів від м. Галле, як у вагоні з'явилося четверо жандармів з бляхами на грудях. Двоє зразу стало при дверях з автоматами в руках, двоє інших підходили до пасажирів і в усіх підряд перевіряли документи. Валізок чи інших речей не перевіряли, лише дивилися дуже пильно на документи.

Я з великим збентеженням і страхом приглядався до жандармів, які дуже рішучо метушилися між пасажирами та чимраз ближче наблизялись до мене. У мене не було виходу з цього положення, і я гарячково почав фантазувати, що б таке сказати жандармам та якось вибрatisя з цієї халепи — не попастися в руки гестапо до комісаріату. Подивився на течку на поліці й подумав: «Напевно все пропаде, якщо не допоможе мені придумана мною історія».

Аж морозом обвіяло мене понад спину, коли підступив до мене жандарм та поспітав «Авсвайс» — документ. Я піднявся на ноги та перепросив його, кажучи:

— Пане офіцере, я є українець. Працюю під такою адресою фірми. Документу у мене немає тому, що перед кількома днями книжку забрав директор даної фірми та по сьогодні не повернув.

Жандарм спитав, дивлячись на квиток:

— По якій справі ідете до Браншвайгу?

— Мій товариш їздив на Україну, де принагідно відвідав мою родину, що передала якийсь подарунок для мене. Ось по нього я й іду якраз тепер, щоб відібрati його і повернутися назад в неділю до праці в понеділок.

На моє превелике щастя, жандарм повірив та сказав, дивлячись на мене:

— Я тобі вірю, але це є в перший і останній раз.

Я подякував йому за пересторогу і сів на своє місце, весь спіtnілій від переживань. Спокійно віддихнув з надією, що найгірша небезпека, мабуть, уже проминула, хоч зовсім не був певний цього, бо дорога до мети ще була далека.

Перевіривши документи, жандарми вийшли, і у вагоні знову настала темрява. Пасажири дрімали під легеньке коливання вагону. А у мене й в темряві не снувалася дрімота, я ще весь був

під впливом душевних переживань, що гестапівець повірив моїй фантазії та не арештував мене.

В недовшому часі у вагоні блиснуло мутне світло, пасажири заворушилися. Ще по кількох хвилинах поїзд прибув до м. Магдебург. Після кільках хвилинної метушні з виходом пасажирів ми помчали в дальшу дорогу.

Уже було коло 5 години ранку, коли поїзд примчав на станцію м. Бравншвайг, де в таку ранню пору, ще й в неділю, не було великої метушні між пасажирами. Я взяв течку і чимшивидше почав пробиратися між людьми, щоб скоріше віддалитися від станції, де найбільше вештаються поліційні агенти, з якими мені зовсім не було бажано зустрітися.

Вийшовши на вулицю, я дуже уважно приглядався навколо себе, чи не слідує хтось за мною.

З огляду погожої днини я не спішив до трамваю, а вирішив пройтися пішки, щоб не турбувати сплячих товаришів. Тільки коли вже сонце добре піднялося, я вирішив трохи підіхнати трамваєм. Цим разом я вже не мав ніяких труднощів, бо дорога була вже мені знайома. Хоч було ще досить рано, але я не рішився крутитися під деревами парку, а чимскоріше пішов до помешкання друзів, щоб припадково не зустрітися з якимсь поліцаем. Підійшов до дверей, натиснув гудзик дзвінка, і через яких пару хвилин відчинилися двері, в яких з'явився один із друзів. Пізнавши мене, він забрав мене до помешкання.

Братія спала ще міцним сном. Коли я розбудив їх, вони просили, як попереднього разу, щоб я роздягнувся та пішов у ліжко переспати хоч пару годин, а потім ми підемо до церкви, до ресторану на обід і аж тоді будемо мати багато вільного часу для полагодження дотичних справ, за якими я був покликаний туди. Їхня постава до такої важливої справи ще більше розчарувала мене та вселила недовір'я до цих жовтодзьобих хлопців, що помилково взялися представляти конспіративний зв'язок з організацією, про яку абсолютно не мали найменшого поняття.

В мене з'явилася підозра, що всі ці харчові картки та гроші від земляків вряд чи йшли на допомогу Бандері й Стецькові, а залишалися до користі цих кількох недозрілих ще революціонерів з Бравншвайгу. Бо в іншому разі не заставляли б мене іти спати до ліжка, якщо я прибув по організаційних справах, зробивши понад 300 кілометрів такої небезпечної дороги. Та ще й з тими хлопцями ставати до спільноти світлини — хіба ж це був організаційно-конспіративний зв'язок?

Щоб оминути непотрібну суперечку, я закусив язика та тільки

сказав:

— Друзі, я прибув сюди до вас не для того, щоб переспатися, бо спати я міг, як от ви тут, на своєму ліжку, як також не прибув для того, щоб йти з вами до церкви молитися Богу чи обідати в ресторані. А прибув я на ваше звідомлення і привіз з собою картки на харчі й гроші.

Витягнув все з течки та положив на стіл. Від вигляду такої великої суми та карток аж очі засвітилися з радості у моїх однодумців. Хлопці побачили, що я не уступаю й кроку ім, а готов зразу від'ехати назад до Готга. Рад-не-рад, погодилися з моєю пропозицією і засіли нарешті до столу з переведенням більжих організаційних інформацій.

Під час нашої сесії я довідався від них, що Бандера і Стецько знаходяться в доброму стані здоров'я. З ними провадиться живий контакт, допомагають ім харчами, і є в Бога надія, що в недовшому часі уже, мабуть, будуть вони звільнені на волю.

— Організаційна мережа за кордоном і на батьківщині знаходиться тепер на певному шляху з підготовою для недалекої розправи з німецькими оберменшами і большевиками на всіх землях України.

Тому ми отримали повідомлення з хати (України), що з кожного осередку ОУН два чи більше членів мають обов'язково в недалекому часі переїхати до своєї рідної „хати“. На цій підставі запропонували, щоб в цій справі близче поінформувати вас, що з вашого району мусите вислати щонайменше двох членів.

При тому назвали мені зв'язкову кличку на Постамт в Берліні та до рідної хати в м. Львові, на яку мали зголоситися вислані члени.

Наша сесія закінчилася біля восьмої години ранку. При відході в дорогу вони ще назвали мені кілька конспіративних слів та дали трохи літератури. Ми попрощалися з надією, що, якщо Бог поможе здоров'ям, то наступна наша зустріч уже відбудеться на землях рідної „хати“. На цьому закінчилися мої другі відвідини друзів з Бравншвайгу.

На їх пропозицію, щоб хтось підтримав мені товариство до станції, я відмовився, кажучи:

— Для мене особисто це не буде велика прислуга, але може бути велика шкода для вас, тут присутніх. Краще я сам покину приміщення, то ніхто не знатиме, від кого я вийшов,— взяв тепер уже безвартісну течку та вийшов з хати.

На дворі стояла чарівна весняна погода. Хоч я був дуже перевтомлений, але свіже повітря та пахощі розквітаючих дерев

додавали мені фізичної та духової сили та сповнювали оптимістичними надіями на кращу долю свого народу. Я не дуже поспішав до поїзду, бо часу було доволі. Вступив до парку, де між розлогими деревами виднілося кілька пам'ятників визначних провідників німецького народу. «Так, це народ дійсно державний,— подумав я собі,— з покоління в покоління шанує своїх цісарів та славних полководців». Приглядаючись до статуй Карла У, що володів німецьким королівством від 1519 до 1556 року, я з болем серця спитав сам себе:

«А де ж пам'ятники давніх князів, королів і славних полководців України? Егеж,— пробігла думка,— відвічні вороги земель України на їх місця ставлять пам'ятники своїх бувших царів, королів та полководців, що вже понад 600 років гноблять в кайданах недолі український народ...»

З такими переживаннями та із слізами на очах я вийшов із парку і попрямував до трамвайної зупинки. Через кілька хвилин надійшов трамвай, яким я підїхав до станції, де панувала тиша та спокій та не було ніякої метушні між пасажирами. Часу ще було доволі. Тому я зайшов до ресторану, щоб дещо перекусити на дорогу. Поснідавши, вийшов на перон, а ще через кілька хвилин надлєтів поїзд, і я вибрав собі підходяче місце у вагоні, щоб трохи передрімати в дорозі без перешкод. Через недовгий час почувся гудок, поїзд рушив у дорогу. Я вже їхав без найменшого страху поліційної перевірки, бо течка моя була вже порожня. Хотів переглянути деякі матеріали, щоб ознайомитися з ними, але перевтома взяла своє, і я, незважаючи на півсидяче положення, міцно заснув та прокинувся вже аж за кілька годин в м. Галле. Тут поїзд мав затриматися на кілька хвилин, так що було доволі часу, щоб вийти з вагону на свіже повітря чи дещо перекусити.

Уже було сполудня, як поїзд рушив у напрямі м. Вайсенфельдс. Сон уже більше не снувався, я переглядав літературу, поки поїзд мчав до м. Готга, та перед заходом сонця щасливо прибув додому. Після вечері в ресторані Моріса я почав думати, кого із друзів призначити на виїзд до «хати». Рекомендовано було призначувати найбільше свідомих національно, здисциплінованих та фізично здорових. На таких кандидатів надавалися друзі Нестор Дмитрук і Юрій Симонишин. З огляду на те, що Дмитрук працював у приватному підприємстві й був самотній, з ним не було жодної проблеми. Але з другом Симонишіним була справа зовсім інша. Йому не можна було давати рішучого наказу з тої причини, що якраз кілька місяців тому до нього з рідних земель приїхала дружина, з якою його розлучила воєнна хуртовина в 1939 році. Отже, з тої точки

зору було б нерозсудно розривати їхнє супружне життя, якщо є самітні друзі.

До пізньої ночі не снувався мені сон. Хоч я і почувався досить утомленим, але сотні різноманітних думок безперебійно снували в розболілій голові. Десять уже над ранком заснув міцним сном, й хто зна, як довго спав би, якщо б не старенька пані, що прийшла з кавою та постукала в двері.

Під час денної праці друзі не раз підходили до мене з бажанням довідатися про мою подорож і про найновіші відомості з рідної хати. Та відповідь моя була одна:

— Увечорі зустрінемося усі разом, там і довідаєтесь про все, а тут немає місця на розмови.

Після праці о восьмій годині вечора всі друзі зійшлися до моого помешкання, щоб одержати найновіші інформації. Ми вийшли на свіже повітря до парку, бо стояла чарівна весняна погода.

Перед відкриттям сесії, як звичайно, по формі, я проголосив привіт: «Слава Україні», на який послідувала голосна відповідь: «Смерть ворогам». Відтак поінформував присутніх про свою пригоду з гестапівцями в дорозі та про всі інші дотичні справи, з якими близьче запізнався в Бравншвайгу.

Найбільше оптимістично підбадьорила присутніх інформація, що, мабуть, уже в недовгому часі будуть звільнені з концтабору Бандера і Стецько. Радісна вістка тим більше підкріпила друзів бойовим духом та сподіванням, що напевно вже незабаром буде формуватися українська армія, до якої ми б мали перші зголоситися. Принагідно, використовуючи цей слушний момент з розв'язанням складного питання виїзду двох наших друзів на землі рідної „хати“, я спитав:

— Якщо б прийшов такий наказ сьогодні — залишити своє місце побуту і від'їхати негайно на землі України, щоб боротися спільно проти всіх наїзників та поневолювачів наших братів, — хто з вас готовий до цього чину, — прошу встати з місць.

На цей рішучий запит не було жодного вагання в друзів, всі як один встали разом, щоб тим самим задемонструвати свою вірність у боротьбі за визволення свого терплячого народу. Відчувши такий патріотичний дух у присутніх та таку відданість та любов до батьківщини, я подякував друзям, кажучи:

— Якраз тепер наближається така хвилина, що наша батьківщина кличе поміж нас, отут присутніх, двох членів, що мають від'їхати на рідні землі до двох тижнів. Хто з вас зголоситься першим?

Ця несподівана інформація чимало заскочила та схвилювала

присутніх. Кожний був би дуже радий, щоб усі разом від'їхали до „хати,” так ми тут споріднилися по-братньому. Та цього не могло статися, бо сучасна потреба організації вимагала лише двох чи трьох членів, а не більшої групи.

По довшій мовчанці я повідомив схвилюваних друзів, що кандидатами на від'їзд є намічені друзі — Ю. Симонишин і Н. Дмитрук. Але щодо Юрка, то це не являється наказовою формою з тої причини, що він лише один з-поміж нас має дружину та ще в принаїдному стані. Тому друг Симонишин має сам повідомити про своє рішення, бо до „хати” мусів би виїхати без дружини, якщо б погодився на цю пропозицію. Юрій піднявся і зворушеним голосом сказав:

— Я дуже радий і вдячний за довір’я. Це дуже велика честь — залишити чужину та повернутися до свого народу, на рідну батьківщину. Я є і завжди буду готовий боротися разом з народом проти поневолювачів до останньої краплі крові й до кінця свого життя. Якщо ось тут всі присутні винесуть рішення, що маю від'їхати, то в кожному разі я від'їхати готовий. Лише з жалем мушу ствердiti, що дружина моя, не знаючи німецької мови та не маючи жодних засобів для особистого утримання в щоденному житті, силою факту залишиться безпомічною серед чужого народу.

На ці слова Юрія я вже був приготований з певним переконанням, що вони вплинуть на братерське сумління присутніх друзів. Всі зразу підняли руки з протестом, щоб Юрій покидав дружину в такому становищі та від’їджав до „хати.” Краще призначити на його місце когось іншого. В той момент всі вже були готовими на виїзд до рідної „хати.”

Така духовна напруга з остаточним рішенням присутніх являлася доказом щирої любові із співчуттям і зрозумінням до свого друга. Зразу на місце Юрія було призначено Івана Гуменюка, що був фізично здоровим і гарним юнаком. Він дуже радісно прийняв призначення на виїзд, кажучи при цьому:

— Може якраз в недовшому часі пощастиТЬ принаїдно зустрінУТИСЯ мені зі своєю ріднею та побачити землі дорогенькі — рідну Волинь!

Сесія добігала до свого завершення з постановою, що уже від сьогоднішнього вечора обидва друзі — Іван і Нестор — мають приготовлятися до недалекого від’їзду до рідної „хати.”

По закінченні сесії я доручив друзьям найновіші матеріали, привезені з Бравншвайгу, щоб кожний був ближче обізнаний, як дійсно живе тепер наш народ під окупацією німецьких

„оберменшів.”

Призначення двох членів «книжки» на виїзд в недовшому часі до рідної „хати” наповнило бойовим духом присутніх та підбадьорило в надії, що наближається давно омріяний момент, коли ми залишимо, хоч і нелегально, німецький край та при допомозі «книжки» переїдемо на землі своєї батьківщини.

Згодом я послав повідомлення до Бравншвайгу, що з нашого району уже є призначенні кандидати до від’їзду. Та вони не можуть виїхати в дорогу, доки не прийдуть докладніші інформації про місце зустрічі, дату й годину та кличку. Найголовнішим питанням було, як ці люди зможуть зустрітися із зв’язковим на головному двірці Пост Дамт, якщо вони там ніколи не бували.

Через кілька днів прийшло повідомлення з інформаційними вказівками: «На слідуочу суботу, тобто на 8-й день, Ваші друзі між 9 і 10 годиною вечора мають бути уже на призначенному місці в Боді (що означало конспіративно «в Берліні»). Кожний із них обов’язково повинен мати перев’язану ліву руку, повище пальців, білою хусточкою, неначе б рука була скалічена. Клички до зв’язку на рідних землях не пересилаємо тому, що доручимо її в часі зустрічі з нами. Її не вільно занотовувати на папері, але обов’язково треба вивчити напам’ять, бо в іншому випадку можна накоїти багато неприємностей для «книжки». Про конкретні інформації негайно повідомте обидвох друзів, щоб на означений день вони уже були приготовані на від’їзд».

Хоч кожний із друзів був свідомий того, що двоє друзів із нашого гурту вибираються в дорогу до рідної „хати”, та все ж таки кожний був до безкраю зворушений з тугою за друзями, з якими ділили тяжке горе й недолю, що зжилися разом, наче з рідними братами.

Пробігали чарівні весняні дні, а разом з тим наближалася хвилина останньої зустрічі з друзьями, що повинна була відбутися за один день перед від’їздом, в п’ятницю увечері, бо в суботу після обідової пори друзі мали від’їхати до Берліну.

Під час останньої прощаальної зустрічі друзям були доручені всі потрібні інформації — до контакту в Берліні й зв’язку на рідних землях у Львові, щоб до ранку вивчили подані гасла напам’ять і їх знишили.

З уваги на те, що друзі вибиралися не легальним, а конспіративним шляхом в дорогу, вони не мали певности, чи пощастиТЬ їм фортуна добитися щасливо до призначеної мети. Через таку непевну ситуацію тим болючіше доводилося прощатися з друзьями, що, може, вже останній раз бачилися з

нами. Хоч були деякі сумніви та непевність, та все ж таки залишалася радісно-надійна іскра в серці з вірою, що мережа «книжки» дійсно функціонує конспіративним руслом з рідною „хатою,” то по доброму зв’язку в недовгому часі переїдемо на рідні землі, де зустрінемося знову всі разом.

Після зникнення Івана Гуменюка з фабрики не тільки німецькі робітники, але й майстри, директор фабрики та агенти гестапо приходили розпитувати, що трапилося з Гуменюком, кажучи при цьому:

— Ми впевнені, що ви добре знаєте, де він подівся! Але ви всі — собачі брехуни — не хочете сказати! Та скоріше чи пізніше знайдемо його, від нашого ока ніде не скриється!

На ці шантажні докори гестапівців ми були в досить непевній ситуації, припускаючи, що під час подорожі до Берліну наших друзів могли зловити поліцай, як підозрілих, або могли вони попастися в руки агентів із розвідки фракції А. Мельника, що в той час тісно співпрацювали і допомагали гестапівцям виловлювати членів ОУН з бандерівської фракції.

З переживаннями про непевну долю друзів швидко пробігав час, а з ним відроджувалась іскра надії, що друзі наші щасливо добилися до призначеної мети, до рідної „хати,” бо в іншому випадку гестапо повідомило б нас.

Приблизно після двох тижнів нашого турбування про не зовсім певну ситуацію Нестора з Іваном несподівано одного дня прибув лист, надісланий із Львова із зворотньою адресою якоїсь дами. З великим хвилюванням відкрив я листа та прямо очам своїм не повірив, бо лист був написаний рукою Н. Дмитрука! Він повідомляв:

«Ми добилися щасливо без найменших труднощів і перешкод до своєї першої мети в «Боді». Тут зустрілися з друзями, до яких були скеровані. Вони заопікувалися нами, переодягли нас на священиків, доручили нам відповідні документи разом з картою подорожі. З цими документами без жодних ускладнень в дорозі щасливо приїхали до Львова. Тут нас зустріли також духовні особи, що заопікувалися нами та запровадили до відповідного приміщення. Тут під час святої сповіді приключилася у нас несподівана халепа з перепутанням нумерів від ключа, без якого не можемо пройти далі крізь двері. На підставі неправильного ключа нас примістили в одному приміщенні й веліли якнайшвидше одержати правильні ключі до «колодки», бо без цього ключа дальші двері не отворяться перед нами. Для цього ми просимо, щоб якнайскоріше надіслали конечні числа до ключа

під подану адресу дами».

З отриманих інформацій ми раділи, що друзі в дорозі щасливо добилися до призначененої мети без жодних перешкод, про які ми уявляли собі. Досить схвилювала нас панічна звістка, що друзі опинилися в такій неясній ситуації, але це вже була їхня особиста помилка, що вони так легковажно приготувалися в дорогу, призабувши найважніший ключ до дверей «книжки».

Не гайнуючи зайво часу, ще цього ж самого вечора я відписав таким самим стилем, яким був написаний лист Нестора, кличу, щоб в разі якоїсь перевірки, чи якщо лист попаде у ворожі руки, не зрадити на рідних землях клички до «книжки». При цьому ми просили невідому даму, щоб вона не забула повідомити нас, як тільки отримає листа, чи ключ до замку отворив уже двері.

Висилали цього листа з вірою та надією, що в недовгому часі прийде повідомлення в цій справі.

Та, на превеликий жаль, пробігали дні, тижні та місяці, але жодної вістки від цієї дами уже не одержали — не довідались близче про долю своїх друзів на землях рідної „хати“.

В недовшому часі після від’їзду друзів до „хати“ загостив до нас Василь, щоб забрати зібрані гроші й картки. При цій нагоді привіз найновіший бюллетень, трохи інформативних та пропагандивних матеріалів про діяльність «книжки», яка видала тепер конкретне зарядження, щоб представники клітин ОУН в якнайскоршому часі перепровадили перепис усіх українських людей, що працюють в місті чи в окружних селах даного району. Яка мета «книжки» була в цьому — невідомо, але ми негайно приступили до зреалізування цього зарядження.

Знаючи дуже добре про більші оселі, в яких працюють більшими групами наші люди, не гайнуючи назайво погожих недільних днів і при допомозі місцевих юнаків, ми на означений день неділі скликали всіх працівників в селі до одного приміщення, де в товариській гутірці на швидку руку провели реєстрацію, яка сама собою являлася незаконною супроти Українського Національного Об’єднання. Але молоді люди взагалі не цікавилися УНО, ані метою цієї реєстрації, лише були задоволені, що хтось знає про них і прибув з відвідинами в далекі оселі, як до своїх незабутих земляків.

Одного дня на запрошення Комара нас четверо загостило до села Фінзбергу, де на умовлену годину застали вже понад 60 зібраних земляків в одному просторому приміщенні при «Віртшафт». Там при склянці пива чи секту в товариській атмосфері ми дуже приємно провели час до вечора і з більшою

листою зареєстрованих повернулися додому.

Через кілька днів після відвідин Фінзбергу прийшов лист із Головної Кватири УНО на підставі доносу Комара, з приблизно таким змістом:

«Всі шкідники, що свідомо розбивають зорганізовані гуртки УНО, будуть згодом покликані під найвищий трибунал України, як ворожі агенти, що ширять розбрат чезгоди між своїми братами в користь ворогів українського народу тут, в Німеччині, й на землях України. Отямтесь — заки ще не запізно!»

Перечитавши з друзями цього погрозливого листа — найвищим трибуналом України — ми зразу зрозуміли, що писали коляборанти з гітлерівської агентури, які надіються згодом тримати вигідні опортуністичні посади, і якби тільки оберменші вигралі війну на Сході, створили б залізну колонію на землях України.

Хоч отриманий від опортуністів лист не мав для нас жодного значення чи поважнішого респекту, все ж таки ми постановили хоч в кількох словах відписати до централі УНО, що трактувало нас як нещасну молодь, що її тисячами транспортували до Німеччини на тяжкі фізичні роботи по господарствах:

«Панове, на вашого контроверсійного листа хочемо заздалегідь повідомити вас, достойних представників централі УНО, щоб ви навіть не обманювали себе та тим більше не страшили нікого найвищим судом трибуналу України, до якої ніколи не дочекаєте повернутися. Якщо б навіть згодом припадково повернулися, то не забувайте, панове, лише про одне: що ви першими стали б — не перед трибуналом України, — але перед судом справедливости українського народу. За їхніх дітей, вивезених на тяжкі роботи, з яких стягаєте місячні вкладки по одній марці, щоб за ці зібрані гроші сидіти собі без журно у вигідних кріслах в централі УНО, ніколи не бачачи і не знаючи, як в дійсності ці нещасні діти мусять тяжко працювати. Від брудних робіт на ріллі чи при вилах багато між ними поробилося уже каліками з покрученими пальцями на руках. Краще отямтесь ви, хвальні панове, що помилково репрезентуєте Головну Централю УНО в Берліні! Ми не являємося жодними шкідниками чи розбивачами зорганізованих гуртків УНО, але замість вас, відвідуємо своїх земляків по окружніх селах лише з метою піддержати їх духовно й морально в оточенні польського елементу».

Не проминуло й два тижні часу, як одного дня я отримав

повідомлення через жандарма, що маю зголоситися до комісаріату. Зразу в мене промайнула думка, що справа не являється серйозною, бо поліцай не арештував мене, а лише повідомив, щоб я зголосився в гестапо.

Хоч я не дуже то брав до думки це зголошення, все ж таки боровся з тривогою, чи не буду мати якогось клопоту з рамени централі УНО в Берліні. З цією тривогою і прийшов до комісаріату. В кабінеті гестапівець дістав великого (большевицького) формату конверт з якимись документами. Коли я побачив цей конверт, мене аж холодом обвіяло поза спину — напевно попалася нелегальна література в гестапівські руки!

Гестапівець уважно переглянув усі папери й печатку, що знаходилася всередині між матеріялами, подав квитанцію розписатися, що все отримав, та велів повернутися додому. Я не мав найменшого поняття, в чому справа. Чимало здивувався я, коли побачив, що всі ці матеріали надіслані з головної централі УНО з Берліна. Між цими матеріалами було повідомлення: «Інформаційні матеріали й печатку висилаємо до вашої компетенції з добрими намірами й надією на найкращу співпрацю з головною централею УНО в Берліні».

Від цього дня, з приходом печатки та матеріалів, ми вже могли доказати перед комісаріатом, що ми всі в м. Готга належимо до офіційної установи УНО. Та по суті справи наша посвята пливла зовсім іншим руслом — у напрямі боротьби з ворогами, а не до угодівських посад амбітно-кар'єрних гнобителів свого народу. Отриманими матеріалами з УНО ми абсолютно не цікавилися, це ж була література опортуністичного характеру. Ми цікавилися й жили літературою, з якої черпали найновіші звідомлення з рідної „хати“ та нетерпеливо очікували, коли батьківщина покличе до змагань за кращу долю своїх братів, які опинилися під гнітом та переслідуванням німецьких оберменшів, що на них покладали надію колись наші брати. Вони були переконані, що тільки одинокий «вуйко» із Заходу допоможе українському народові визволитися з-під гніту московської та польської неволі. Та в цьому випадку дуже глибоко помилився був український народ!

Мабуть, в той час народ України не був ще в повній мірі свідомий того, яку неволю, яке рабство принесе йому колишній «вуйко» із Заходу. Але ж ми перебували серед німецького народу, чули й читали їхні звідомлення з фронтів. Ми вже знали їхню філософію та сподівання цивільного населення, як товони будуть колонізувати землі України німецьким населенням, а на їхні

місця переселюватимуть робочу силу на сільськогосподарські роботи та на індустрію. Німці лише нетерпляче очікували, коли їхня армія переможе большевиків.

Слухаючи не раз ці розмови між німцями, що приготовлялися уже колонізувати завойовані землі України як нової німецької колонії, ми завжди глумливо кепкували з наївних оберменшів і завжди казали до них: «Іммер лянгзам, камраден!» Бо, маючи найновіші інформації з рідної „хати,” ми уже були певні, що за злочин, заподіяний українському народові, німці вже ніколи не зможуть закріпити свого панування на землях України, з земель якої армія большевиків випровадить їх стрімголов.

Хоч злобні оберменші жахливо обманули український та інші народи східної Європи, ще й викопали безвиглядну прірву, та східні народи не покотяться в цю безодню, окрім того, що платили, платять й ще платитимуть жахливу ціну цього обману втратами найкращого цвіту свого народу. Ale страждальний народ намарно не загине! Хоч би й в тунелях підземелля — переживе це модерне лихоліття і житиме на своїй прадідівській землі. А прірва, викопана злобними гробокопателями, залишиться для їхнього власного загину, бо за свій ганебний злочин вони — скоріше чи пізніше — уже й так засуджені на неминучу загибель, не здобувши заплянованого «лебенс равму» для свого народу.

Хоч ми всі були готові якнайскорше залишити в той час Німеччину й перенестися на рідні землі, щоб разом із своїм народом ділити долю чи недолю, та це було абсолютно неможливим, щоб залишити працю і виїхати без зв’язку на рідні землі. Тому доводилося мовчазно підкорятися та виконувати приділену працю і очікувати на нові повідомлення від зв’язку організації, без якого скоріше можна було попасті до в’язниці, ніж пробратися до рідної „хати.”

Ми були певні, що скоріше чи пізніше нас, як бувших фронтовиків, німці змобілізують до своєї армії та завезуть на передній край фронту як авслендерів на гарматне м’ясо. Тому мріяли найскоріше залишити німецький край і добитися до рідної „хати,” щоб тим самим не йти разом із своїм ворогом битися за перемогу його тиранії над невинними народами східної Європи.

З бурхливими переживаннями в цій непевній ситуації, без змін залишалися на місцях своєї праці та уважно слідкували за подіями на фронтах під Ленінградом та Москвою, де в той час мала рішатися остаточна перемога або загибель гітлерівських армій.

Літньою порою кілька німців залишили працю з причини похилого віку та переобтяження працею на власному господарстві. Вони, як звичайно німці, займали завжди кращі й легші місця праці, ніж чужинці, що мусіли виконувати всі важкі роботи, до яких лише приділювали їх майстер.

З бігом часу наша доля змінювалась на краще тому, що на місця німців, що залишали працю, майстер приділив нас трьох — мене, Ю.Семенишина і А.Семесюка. Це вже не була важка фізична праця, а тим більше, що працювали уже під дахом. Інші місця кращої праці займали також свої хлопці, бо поляків не допускали до цих позицій, вони мусіли виконувати найважчі роботи.

З бігом часу ситуація з робітниками на фабриці не поправлялася, а погіршувалася, і на місця, залишені німцями, не було звідки взяти здорових рук до праці. Бо ж всі здорові молоді та старші здібні до роботи люди були змобілізовані в армію, лише залишилися старі люди, каліки й малолітні.

Отже, для фірми не було іншого виходу, як подбати про закордонну робочу силу, щоб виготовляти заплановану кількість продукції. Згодом на фабричній площі, у віддалі кількох метрів від бараків одного літнього дня німці почали будувати новий будинок. Ми зразу здогадалися, що ще перед зимию до цього будинку привезуть свіжих працівників з українців або поляків. Все ж таки було досить дивним, для чого ставлять мешканевий будинок між фабричними об'єктами, де абсолютно ніхто із цивільних не живе. А тим більше, що українці чи поляки живуть собі на приватних квартирах в місті.

Не минуло й місяця, як дерев'яний будинок був готовий до вжитку. Але після того почали споруджувати високу, майже на два метри, загороду навколо цього будинку. З огляду на цю загороду ми зробили висновок, що сюди мають пригнати якихось кримінальних злочинців, про яких не дуже то й дбали. У випадку ворожого налету на фабрику цей будинок разом з мешканцями пішов би у повітря.

Хоч німці добре знали, для кого приготовляється цей загадковий барак, та між собою тримали в секреті, не зраджувались перед нами. Ми ж, показуючи докучливо на ці дротяні загорожі, казали:

— Дивіться, Фріце, як виглядає тепер перебудова нової Європи вашим фюрером. Такий самий «фрайгайт» (свободу) побудував він на землях України для українського й інших народів східної Європи. Поза цими дротяними загорожами

тепер карається багато більше мільйонів невинних людей, ніж каралося за злочинної тиранії Сталіна.

Не дуже то любили фріци слухати болючо-правдивих докорів, але показували нам свою гуманність, бо за такі розмови могли зголосити українців до поліційних органів. Бо поляки — абсолютно не втручалися в жодні розмови з критикою фюрера.

Хоч будинок із загородою був повністю вже викінчений, але стояв пусткою з замкненою на колодку хвірткою. З побудовою цього будинку в нас, та і в поляків, збудилися сумніви, чи не мають німці в своїх плянах забрати українців, як бувших військовиків, до СС-дивізій, а на наші місця приженуть іншу робочу силу. Але цю версію припускали собі лише в крайніх випадках, бо добре знали, що ми безправні, і що влада над нами знаходиться в руках оберменшів, які в кожному разі можуть запроторити нас, куди тільки їм завгодно, та й питатися нас не будуть.

Тому ми нічим не могли змінити свою долю, хоч і догадувалися, що вона може змінитися тільки на гірше, якщо тільки в короткому часі не вийдемо до рідної „хати“.

Щоб не гайнувати часу намарно та не роздумувати над своєю химерною долею, вирішили одного вечора зійтися до своєї домівки. На цій сесії ми постановили, щоб заздалегідь почати приготування святочну академію в річницю Першого листопада з тим, щоб до своїх сил обов'язково залучити кількох дівчат з фільварку і з місцевості Гольдбах.

Щоб бути певними, що дівчата, тобто бувші комсомолки, будуть згідні взяти активну участь в національному святі, присвяченому Листопадовому Зривові, ми вирішили негайно їх всіх повідомити та зразу запросити на слідуючу сесію, якщо тільки вони погодяться взяти участь у заплянованому святі.

Найближчої неділі зайдли друзі на фільварок з відвідинами до своїх земляків з ціллю заангажувати кількох дівчат, щоб по добрій волі взяли участь у національному святі, якого, напевно, ще в своєму житті ніколи не святкували й не бачили. Спершу загостили до п. Пищимухи, як духового батька дівчат, та з'ясували йому, в чому суть справи. Він був дуже задоволений з нашої візити, кажучи при цьому:

— Ми з донечкою дуже радо підемо та ще й на дівчат впливатимемо, щоб вони гуртувалися та спільними силами брали активну участь у цьому святі.

До участі зголосилося вісім дівчат, і від цього часу почалася підготовка до свята. Нас дуже радувало й потішало те, що наші

впливи на цю раніше скомунізовану молодь не пішли надаремно. Аж засяяли промінчики світла в молодих серцях з подувом національного відродження!

Тому, що між нашою братією не було кар'єрно-амбітних опортуністів з рабською кров'ю, ми по змозі, після денної праці, старалися й приготовлялися, щоб розсіяна українська молодь в нашій окрузі мала нагоду хоч би раз на рік зійтися спільно, наче одна родина, та пригадати собі — хто ми, чиї діти, та ким закуті. Для цієї молоді, відірваної від рідної хати, ми посвячували багато зусиль і трудів, щоб зберегти їх недосвідчені душі від польського шумовиння.

Але серце наше не здригалося із співчуттям до кількох гохштаплерів, що ходили зовсім іншими шляхами, не бажаючи навіть зустрічатися з нами. Хоч вони добре знали про велике скupчення їхніх земляків в нашему районі, та їхні персональні амбіції були для них важливішими. Нас до м. Готга привезли жандарми під багнетами, віддавши під опіку місцевого комісаріату, як «унтерменшів», а ці панове приїхали з погонами «oberменшів», як «фольксдойчі». В їх серцах не жевріла любов до свого народу, а служити вони були раді хоч самому чортові, аби тільки мати повне черево. Та це для нас не було великим дивом, бо ми знали, що це були вислужники большевицькі чи польські, та що вислужництво було їхньою професією.

Час гарячої літньої пори пробігав, а з ним приходила все більша небезпека з заходу. В той час уже подеколи нічною порою почали гудіти мотори ворожих ескадриль понад містом, наганяючи смертельний жах на мирне населення, віддалене далеко від фронтових дій.

Одної ночі, коли я спав міцним сном, почулося голосне стукання в двері. Я аж розсердився, що хтось не дає спати вночі спокійно. Засвітив світло, підійшов до дверей, побачив перестрашену господиню з родиною, що дрижачим голосом промовила:

— Скоріше ходіть з нами до сховища (підвалу), бо ескадриль ворожих бомбовиків уже надлітають над місто! — і конечно хотіла мене забрати разом із собою.

Щоб позбутися небажаних гостей серед ночі, я досить сердито кажу до них:

— Ви йдіть собі з Богом до підвалу без мене, а я не піду,— та додав,— як має присипати мене камінням у підвалі, то хай краще накриє мене периною на ліжку!

Замкнув двері та знову положився спати.

Не минуло кількох хвилин, як почулося тяжке гудіння моторів над містом. Від цього жахливого гудіння сон уже не снувався, і я з тривогою прислухався — що ж далі буде.

Гудіння моторів наближалося чимраз ближче. Потімтишуночі прорізали жахливі вибухи, від яких забриніли шиби у вікнах, захитався будинок від кількох розривних бомб, які впали на невеликій відстані. Та, дякувати Богові, більше не скидали важких бомб, від детонації яких старі забудови міста були б самі перетворилися в руїни.

Йдучи ранком до праці, я думав собі: «Напевно нічний наліт знищив сусідню фабрику літаків «Мессершмідт». Та бомби були скинуті зовсім в іншій ділянці міста, на недалекі городи, так що в цю ніч місто врятувалося, без людських втрат і руїн.

Того ж самого дня під час праці на наказ директора фірми, настрашеного нічним налетом, було створено три протипожежні команди, по 6 членів кожна, тобто дві команди з німців і одну — з українців. Так що від цього дня щотретю ніч приходилося нести досить небезпечну службу в фабричних об'єктах, над якими в кожну хвилину могли з'явитися ескадрильї ворожих бомбовиків.

Був уже кінець місяця вересня, як одного дня я отримав загрозливе звідомлення з Бравншвайгу, що в їхній окрузі та в інших районах багато друзів «книжки» захворіли на поважну «недугу». Це означало, що заарештовано багато членів ОУН через агентів гестапо та з біgom часу арештовують ще інших та щоб я був обережним.

Несподіване повідомлення про гестапівську акцію супроти українських націоналістів чимало заскочило нашу братію з певним переконанням, що коли німці почали арештовувати друзів в інших округах, то треба й нам чекати цієї долі.

Не дуже хотілося нам брати цю справу серйозно, ми обманювали себе тим, що віддалі між Готга та Бравншвайгом велика, звідки німцям знати про нашу конспіративну співпрацю? Та все ж таки, з огляду застереження, ми стали обережнішими.

На другий день, йдучи ранком до праці, я забрав з собою всі матеріали конспіративного порядку. Залишив лише бюллетені разом з літературою з фракції Мельника та УНО з ціллю, що в разі гестапівського наскоку ті не зможуть зорієнтуватися, яка література легальна, а яка нелегальна. Всі інші матеріали заніс до фабрики, до своєї шафки, про що повідомив своїх друзів. Вразі якогось несподіваного випадку зі мною, ці матеріали потрібно негайно знищити.

Повернувшись увечері додому, я всі матеріали, залишенні

вдома, переклав подалі на шафу з думкою, що у випадку небажаних гостей, ними й так не будуть цікавитися, не знаючи української мови. Поза бюллетені й літературу в помешканні було ще понад 400 різного формату книжок, що іх час від часу присилав І. Романів з видавництва «Золотий колос», та за них в мене уже голова не боліла, бо вони були легальні.

Я радів книжкам і надіявся, що колись повернуся згодом до рідної хати не з валіzkами, набитими німецьким крамом, а з українською книжкою. Тому не прикладав більшої уваги німецькій марці, хоч тяжко її запрацьовував, та був свідомий того, що раніше чи пізніше ця марка пропаде разом з німецьким урядом. З такою настанововою я вирішив собі, щоб кожну запрацьовану марку посылати на замовлення книжок.

В той непевний та хиткий час я ще не знов, що це буде моє останнє замовлення книжок, на які я вислав 350 марок.

Пробігали дні за днями, з бігом часу ми забули про пересторогу з Бравншвайгу — приготовлялися до відсвяткування Листопадового Зриву на неділю, 2-го листопада.

В тому часі повідомили нас земляки з фільварку, що Віра Червінська опинилася в лікарні та мусить негайно перейти операцію сліпої кишкі — просить відвідати її в лікарні. На відвідини вдень у нас абсолютно не було й мови, а після праці відвідини не були уже дозволені. Щоб відвідати хвору Віру, ми пробиралися нелегальним шляхом, крізь високий мур, понад два метри, яким обведена була лікарня, ще й зверху були кусні защемтованого скла. Хоч не легко приходилося в темряві пробиратися крізь цей мур, все таки ми кожного дня відвідували хвору, де принагідно познайомилися з медичною сестрою, українкою з Харкова, що чергувала вночі у відділі, де перебувала Віра, яка ще потребувала допомоги після перенесеної операції.

Після кількох зустрічей вечорами в товариській розмові ми запримітили, що вона не зовсім нам, галичанам, довіряє. Мабуть, уважала нас за коляборантів, співпрацівників з німцями. Ale одного вечора при розмові на тему українського національного духу на східних землях України, вона рішуче спитала нас про одну із заповідей націоналіста, дивлячись нам просто в очі. Ми зразу здогадалися, в чим тут справа, і на запит вона отримала відповідь. Посміхаючись, підняла руку, кажучи: «ви — свої люди».

В той час тим більше здивувало нас, звідки вона знає декалог українського націоналіста, якщо вона зростала і виховувалась, напевно, в рядах комсомолу. Ми спитали її про те. Вона розповіла:

— Як тільки прийшли перші похідні групи із західних земель України за німецькою армією на Схід, зразу між молоддю і старшими стали ширити пропаганду в національному дусі з ворожою тенденцією не тільки супроти більшевиків, але також й проти німців. Тому я мала змогу в той час запізнатися близче з українським націоналізмом й декалогом, який вивчала, наче б святу молитву, бо націоналісти завжди інформували нас, молодих, відданих святій справі: «Де б ви не знаходилися, завжди знайдете своїх людей». Від цієї пори я мала уже повне довір'я до вашої братії.

На доказ своєї солідарності вона погодилася взяти активну участь у нашему святі з деклямацією, радіючи, що так далеко від батьківщини зустріла численну групу своїх земляків.

НОВОПРИБУВШІ КАТОРЖНИКИ

Приблизно два місяці пусткою стояв новопобудований будинок, аж нарешті одного дня жандарми привели 25 юнаків від 19 до 23 років і загнали їх за дротяну огорожу, замкнувши вхід на колодку.

Проходячи повз загорожу, ми чули слова української і російської мови, що нею розмовляли юнаки з блідими та пожовклими обличчями. Ми зацікавилися довідатися від них, хто вони й звідки їх сюди привезли. Та не тільки майстрі, але й німецькі робітники забороняли нам наблизатися до тих юнаків з розмовами. Все ж таки згодом ми довідалися, що серед цих юнаків тільки кілька є росіян, а решта — українці з Наддніпрянщини. Це поводження з юнаками чимало схвилювало нас. Ми запитували „obermenshів“, з якої причини загнали молодих людей за дроти. Німці, здвигаючи плечима, казали:

— То справа фірми і гестапо, ми нічого не знаємо, не питайте.

Юнаків до праці не ставили, але й не годували, і виморені голodom хлопці метушилися поза дротами, визираючи, чи не кине хто із робітників їм кусень хліба!

Хоч і не було в нас достатньо харчів, та все ж таки ми почувалися свободніше, могли краще зарадити собі, ніж хлопці за дротами, яких ми жаліли й співчували їм. Та контактуватися з ними нам було заборонено.

Щоб не наражуватися на якусь неприємну халепу, ми вранці, перед роботою, перекидали їм торбинки з хлібом, щоб вони знали, що й тут є їхні кровні земляки.

Третього дня, під час обідньої пори я непомітно вийшов з обідової залі та непомітно зайшов до юнаків за огорожу, що в той час була незамкнена. Коли заскочив у середину, юнаки покликали мене до котла із супом, щоб показати, чим годують їх "obermenši". Глянув я на дно котла, і прямо очам своїм не повірив, коли побачив на дні його кілька дрібненьких голочок. Я хотів їх переконати, що це, мабуть, трапилось випадково, що голочки потрапили в котел, та юнаки запевнили мене, що кожного разу вони отримують суп з голочками.

Не встиг я ще забрати кілька голочок з котла, щоб з ними, як з доказом, зйти до директора фірми, як прибіг уже майстер з кількома робітниками і чимшивидше вони випхали мене за хвіртку. Відтак майстер спитався:

— Для чого ти зайшов туди?

Я хотів пояснити йому, що хлопці закликали мене, щоб показати голочки, які завжди знаходять в супі, показуючи кілька на доказ йому. Майстер глянув на голочки, сердито кажучи:

— Це справа адміністрації й поліції. Ти не маєш права заходити туди й бунтувати їх. Не ходи туди більше, якщо не хочеш мати клопоту!

Від того моменту німці були ще більше ворожо наставлені до українців, дивилися на мене уже з більшою підозрою, неначе я являвся російським агентом. Натомість німці, що були наставлені проти політики фюрера, старалися в цьому випадку боронити мене, маючи на доказ голочки, в разі запиту, чого я заходив до бараку. Я надіявся, що мене покличуть до директора, але, мабуть, майстер в цій справі не зголосувався, і на цьому все скінчилось.

Хоч ми надіялися, що хлопців приділять до наших залог, де буде добра нагода з ними порозумітися, та не так судилося нам, як ми собі уявляли, та ми приготовлялися до свята. Бо не тільки що я не говорив з ними, але ніколи уже більше з ними й не бачився.

АРЕШТ

В п'ятницю, 30 жовтня 1942 року о восьмій годині ранку я повернувся з нічного противежного чергування з фабрики. Коли я відкривав двері, мене згори покликала старенька пані й повідомила, що мене шукали двоє мужчин, кажучи, що вони мої приятелі, та, на її думку, це була секретна поліція. Коли відходили, казали, що вкоротці прийдуть назад. Від цієї невеселої

вістки на мене повіяло жахом. Я вже розумів, що мене відвідували вранці, ніхто інші, як гестапівці в справах «книжки».

Чимшвидше заскочив до приміщення з думкою запалити вогонь в печі, щоб, поки прийдуть небажані «приятелі», знищити деяку літературу, бо я дуже не хотів, щоб вона потрапила їм в руки. Та на превеликий жаль і здивування, не спромігся я ще розложить вогню в печі, як на порозі уже з'явилися двоє молодих та кремезних гестапівців, увійшли всередину приміщення, спитали моє прізвище, кажучи: «гегаймне поліцай». З великим заінтересуванням приглядалися на стоси книжок, велику карту України, що звисала на стіні, та на дві карикатури, що зображували німецьке та большевицьке ярмо неволі українського народу. Уважно переглянули кругом приміщення, глянули один на одного, тоді один із них підступив до мене, підніс з лівої сторони вилогу моєї блюзки і посміхнувся, коли побачив під вилогою те, чого шукав.

Знайшовши організаційний тризубець, каже до свого колеги: «Ер іст унзере» (він є наш) і зразу вдарив у губу несподівано так сильно, що я опинився під стіною, закривавлений. Гестапівець вийняв із течки меморандум, що рік тому був висланий до головної квартири фюрера під моїм підписом. Запитав:

- Чи ти підписував його власноручно і висилав до Берліну?
- Так, я підписував власноручно й висилав до вашого фюрера.

Вдарив він мене ще два рази, кажучи:

- О-в, ти хочеш творити армію велику, щоб бути генералом на Україні?

Та знову не обійшлося без кількох п'ястуків і копняків, всяких образ, моральних і національних. Відтак вони запитали:

- Де твої зложені гроші?

Я нічого не відповідав їм, лише вказав на стоси книжок кругом. Штовхнули мене в кут та заходилися до шукання між білизною в шухлядах. Знайшли трохи марок паперових і кілька срібних монет, запитали:

- Чи можна забрати собі?
- Які гуманісти,— подумав я собі й відповів:
- Забираїте все собі разом, тільки лишіть мене в спокої!
- Маємо гроші й тебе в руках.

Поперевертали всі речі догори ногами, забрали всі знайдені гроші й положили до течки, а з неї вийняли кілька бюлетенів і іншої нелегальної літератури з партійної фракції С.Бандери,—

відтак взялися до справи. Забрали всю літературу з шафи, розкинули на столі й ліжку, переглядаючи уважно число за числом, і кожний примірник, що виглядав для них підозрілим, відкладали на бік. По закінченні обшуку з одної валізки викинули всі речі на долівку й зложили до неї всі матеріяли з фракції Мельника і УНО, а нелегальну забрали в течку. Тоді спитали:

- Скільки разів їздив ти до Бравншвайгу?
- Я ніколи не був ще в Бравншвайгу!
- Брешеш, собако! — і вдарив мене в губу.

Аж в той момент зорієнтувався я, що це гестапівці не з місцевого комісаріату, але напевно з Бравншвайгу або з Берліну.

Перевернувши в помешканні все догори ногами, веліли забрати валізку з легальною літературою Мельника та йти з ними. Самі вони забрали течки, наладовані нелегальною літературою, вийшли з помешкання та наказали замкнути двері, а ключ віддати їм. Тоді наліпили на дверях напис: «Вступ до помешкання суворо заборонений поліційними органами».

Мене не заковували, лише пригрозили револьвером в кишені:

- Якщо будеш пробувати втікати, дожене тебе куля!

Я відповів:

— У мене немає найменшої потреби втікати, бо я не чую себе винуватим. Я жодного кримінального злочину не поповнив, а що українець — втекти від себе й так не можу.

Турнули мене в спину, гнали дальше перед собою.

З подвір'я ми вийшли на вулицю, але мене не повели до комісаріату, на що я надіявся, але провадили в протилежному напрямку по Гогерзанд вулиці — попри кілька будинків і запровадили до будинку, в якому містилася поліційна станиця, про яку я навіть і не знов, хоч жив з нею по сусідству майже два роки. Тут передали мене під охорону поліцая, а самі вийшли на вулицю.

Приголомшений раптовою несподіванкою, з болем в голові сперся я на залізну стінку і боровся з бурхливими думками про злочинне ставлення „oberменшів“ до українців. А ще більше непокоїло мене — чим це почате лихо закінчиться.

В часі глибоких переживань пригадалося мені, що в кишені у мене знаходиться кільканадцять конспіративних слів, написаних на дуже делікатному папері. Промайнула думка: в разі докладнішого обшуку в кишенях можуть знайти, тоді змушуватимуть напевно пояснити, що означає кожне слово. А, може, привезли вже з собою переловлену конспірацію, тоді тим

більше обвинувачення може бути проти мене. Щоб обминути доказів, уважно прислухаючись до рухів за дверима, я вийняв з кишени папірець та почав роздивлятися, куди його заховати. Та це було не так просто: кругом штаби й чиста бетонова долівка, що й волосок з голови побачити можна! Не було в мене ні сховку, ні часу багато. Я розірвав на маленькі кусники і проковтнув із слинкою, аж тоді зміг вільно віддихнути.

В клітці перебував понад дві години, а потім прийшли хоронителі мої. Службовий відімкнув клітку, забрали мене з собою, також з незакованими руками, мабуть тому, що я тримав тяжку валізку з паперами. Запровадили на комісаріят, перепrowadили допит і зареєстрували, як нового кримінальника, до в'язниці. Щоб через надходячу суботу й неділю не перебував в комісаріяті, запровадили з валізкою під адресу Стейнмілле Алес ч. 2. Тут передали під опіку в'язничної адміністрації і відійшли.

Начальник, полагоджуючи реєстраційну формальність з прийняттям до своєї «санаторії» на кватиру, зауважив, що я вже другий раз реєструвався у нього, і запитав:

— Мабуть, подобається вам замешкувати тут, у мене на квартирі?

На його кепкуючий дотеп я спитався його, чи можу забрати валізку із собою. Він лише покрутів головою — ні.

Був він високий ростом, сильної будови, понад 60 років, все ж таки був лагідної вдачі — не розлучаючись з файкою!

Закінчивши з переведенням допиту, натиснув на гудзичок, на який у дверях з'явився ключник. Начальник велів залишити валізку і передав під охорону чергового, що провадив мене довгим коридором, по обидві сторони якого видніли чорні двері, за якими каралися невинні жертви гітлерівської тиранії.

Зупинився біля дверей келії ч. 2, по сусідству з келією, де я перебував попередньо — ч. 1. Відкинув гаки з дверей, відкрив келію і прямо турнув мене до середини. Замкнулися тяжкі двері зі скреготом ключа в замку. Неначе б закам'янілий стояв я при дверях, розглядаючись по келії. З розчарування, що знову залишився самотній, мов канарка в клітці, я сперся на двері й з розбурханим нервовим наставленням вдивлявся крізь вікно на вільний світ.

По довшому часі душевних переживань з різноманітними розбіжними думками прийшов дещо до себе, щоб відсвіжити розбиту й опухлу губу. Підійшов до кута, попив трохи холодної води із збанка, скинув з гаків ліжко, поправивши на ньому солому, яка була вже перетерта на купу сміття, застелив

простирадлом та ліг, щоб за цілий день бурхливих переживань дещо віддихнути, та молив Бога, щоб вся ця аварія закінчилась тільки на мені, без арешту моїх друзів. Нехай би вони хоч врятувалися на вільному світі.

Найбільше турбувало мене моє незнання, як, властиво, натрапило гестапо на шлях нашої співпраці. І ще більше загадковим було, які докази нашої співпраці попалися їм у руки?

Я передумував над цими питаннями з болем голови довший час, та нічого конкретного не придумав, тільки прийшов до остаточного висновку, що нічого іншого уже мені тепер не залишається, лише треба бути фізично й морально приготованому до можливих катувань і тортур гітлерівських катів — подібно як колись проходив через руки польських душогубів.

Намочивши рушничок холодною водою, приложив до голови і з тими думками пірнув у глибоку темряву, що навіть й не стяմився, як заснув міцним сном і був би спав Бог зна як довго, якби не загурчали заліznі гаки на дверях. Заскрготів ключ у замку, отворилися двері, в яких з'явилось двоє в'язнів з ключником, що розносили вечерю. Отримавши свій приділ супу з шматочком хліба, я сів при невеличкому столикові, що звисав на гаках при стіні, та й споживав першу у в'язниці вечерю, до якої вже довгими роками був приготований. «Хоч би ще подвійну порцію давали!» — подумав собі.

Через якісі півгодини підійшов знову ключник з в'язнями, забрали миску й ложку, яких не можна було залишати собі в келії. Закрилися з грюкотом двері, згасло світло, і я опинився в темряві, наче б у гробівці.

Ліг на нещасне ліжко, та сон уже не снувався, хоч я старався, як тільки міг, всі примари відігнати від себе — призабути. Та мимоволі вдивлявся в темряву з десятками бурхливих думок, що снували в зболілій голові, не дозволяючи знайти душевного спокою.

Хоч у в'язниці й кругом неї панувала спокійна тиша, я довгими годинами кидався на ліжку, неначе б зловлена в сіті риба. Хоч був свідомий, що жодного злочину не вчинив, але й знову дуже добре, що знову опинився у тюрмі за ці ж самі ідеї до багато грізніших ворогів українського народу, ніж були поляки до 1939 року. В тодішній час ніхто з українських в'язнів не був би повірив у те, що «визволитель», на якого ми так надіялися, згодом стане таким жорстоким гнобителем українського народу на батьківщині й у своєму краю.

Заглибившись в тяжкі думки з душевним переживанням і болем серця, я перемучився до світанку. На коридорі почулися кроки ключника, що ходив від дверей до дверей, скидаючи гаки, і цим гуркотом будив в'язнів зі сну. Я глянув крізь гратеги, де починало тільки-тільки світати та подумав: «Мабуть уже шоста година, якщо ключник побудив». Встав з ліжка, повісив його на гаки, підійшов до посудини з водою, що стояла в куті біля стільця, відсвіжив зболілу голову з розбитою губою, зібрався і нервовим кроком ходив по келії — чекав, що дальнє слідуватиме.

На коридорі почувся гамір і кроки ключника, що наблизався ближче, відкриваючи двері. Я підступив під двері келії, очікуючи приходу служби з чимось теплим. Заскрготів ключ у замку, одчинилися двері, і я побачив кількох в'язнів з котлом кави. Подали миску, налили півлітри чорної ячмінної кави, подали кусочек хліба і трохи маргарини. Коли двері замкнулися, я присів до столу й почав розправлятися з першим сніданком з гіркою думкою, що ось сподівався повернутися скоро до рідної „хати,” а тут зла доля закинула мене до Іванової хати!

Після сніданку було суворо заборонено скидати з гаків ліжко. Не було на чому сидіти при столику, і я ходив нервовим кроком від дверей до гратег і потішав себе зfantазованими надіями: «Немає потреби мабуть так серйозно перейматися цією халепою! Може, попливе таким самим руслом теперішня справа, як попереднього разу по справі фільварку? Покличуть на комісаріят, переслухають по справі, по якій тут привели, і звільнять до праці!»

З такими рожевими мріями потішав я сам себе, хоч думка підказувала: «Не обдурюй сам себе! Бо тільки святий Бог знає, в якому напрямі покотиться курс справи». Наразі пропала уже вся надія, щоб в завтрашньому дні відсвяткувалося день Листопадового Зриву, яке, зовсім певно, ніколи уже не відбудеться...

Надворі стояла погідна осіння днина. Проміння сходячого сонця пробиралося крізь гратеги до сумної, понурої келії. Милуючись на промені ясного сонця й чарівну погоду, я відчув грубі краплі сліз на своїх щоках. З болем у серці я думав про тернистий шлях терпінь й голготу, на якій безпощадний ворог розпинає безборонний народ України. Чим більше задумувався про химерну й жорстоку долю свого народу, тим більше журба пригноблювала зболілу душу й голову. Від цих переживань годі було знайти місце чи вільного віддиху в цій смердючій келії.

Приблизно коло 10-ої години ранку почувся шум і метушня на коридорі. Згодом ключник отворив двері й велів вийти на коридор, де недалечко перед собою я побачив кілька десятків в'язнів, що пошепки розмовляли між собою. Сторож, отворивши двері всіх келій цього відділу, відімкнув головну браму та велів один за одним виходити на двір, тримаючи руки назад себе, як звичайно належиться по закону в'язничної системи. Випровадив тюремну братію на просторе подвір'я, де один за одним великим колом робили прохід на свіжому повітрі. Через півгодини часу засюрчав свисток, тоді один за одним стали входити за браму до своїх келій. Для мене особливо це не було вже жодною новиною. Я вже був добре вихований і з кримінальним регляментом ознайомлений ще попередньо, лише з тією різницею, що поляки в кожному принаїдному випадку використовували п'ястуки, копняки й тяжкі ключі, якими часто-густо розбивали голови до крові. Тут такої брутальноти в'язнична служба не робила, лише виконували свої обов'язки і слідкували за рухами своїх в'язнів.

З бігом часу я змушений був погодитися з призначенням своєї химерної долі, присвоювався до самоти у смердючій келії, неначе у гробівці.

Проминула суботня днина 31 жовтня. Увечері я ліг на ліжко, та сон знову не снувався, хоч я молив Бога, щоб уже раз заснути і більше не пробудитись. Намочив рушничок холодною водою, окутав голову з надією, що дрімота переможе і я засну. Та навпаки — тривога за долю друзів, залишених на волі, не давала заспокоїтися. В голові пробігали думки з примарами, з якими заглиблювався геть в далеку минувшину до Визвольних Змагань, що якраз в сьогоднішній пропам'ятний день оголошена була соборна держава на Україні, у Львові. В сьогоднішній день веселився український народ. Радісно гомоніли дзвони на Святоюрській горі та своїм гомоном сповіщали по всіх закутинах Галицької землі, що нарешті впали кайдани ворожої неволі. Від сьогодні народ свободний, від нікого не залежний на своїй прадідівській землі.

Не довго прийшлося радіти українському народові з воскресінням волі, згодом знову ж насували дві ворожі орди: одна із заходу, друга — із сходу, в нерівних боях з якими тисячі найкращих синів народу віддали своє молоде життя і пролили море крові, щоб народ не був рабом на своїй рідній землі!

З ідейним патріотизмом і любов'ю до своєї батьківщини йшов до боротьби з наступаючими ворогами найкращий авангард українського народу, та не встоявся проти ворожих сил на

фронтах. Знову ж окутала гірка доля свідомих одчайдухів, що без вагань-жаху сміло йшли за невмирущу ідею з любов'ю до свого народу на шибениці, на тортури, смерть і в'язниці, щоб цим самим доказати гнобителям, що фізично — закували в кайдани, але ніколи не зможуть закувати в народі духа Мазепи! Бог-зна, як довго снувалася б думка про трагічні й жахливі терпіння свого народу, якщо б не загрюкотіли гаки на дверях.

Хоч я не спав уже підряд другу ніч, та мимоволі треба було підпорядковуватися в'язничним законам. Зірвався з ліжка, намочив голову холодною водою, зібрався і очікував на сніданок.

Отворилися двері, подали півлітри кави, кусень хліба і трохи мармелади. Відтак знову вигнали на півгодинну прогулку надвір, після якої слідувала обідня пора. На обід видавали по три четвертих літри зупи і кусень хліба. На такій порції в'язничного харчування можна було витримати. На вечерю зупи не видавали уже, була картопляна салата з цибульковим соусом і трошки смаженої червоної капусти, так що на цих приділах можна було помаленьку нидіти, без найменшої об'язви на голодний занепад. Хоч само собою, що харчів видавали мінімальну кількість, зате вони були свіжі й смачні в порівнянні з тими харчами, що їх видавали поляки. Німці краще харчували у в'язниці.

Пробігав уже другий день за гратали, покищо ніхто не турбував мене, лише тримали під охороною, неначе б теля на заріз! Та я був свідомий того, що так довго мене не будуть спокійно тримати. Напевно, уже завтра покличуть «приятелі» на переслухування, і аж тоді я зорієнтується, яка глибока прірва стойть переді мною.

Після вечері, як черговий загасив світло в келії, я постановив собі, що цієї ночі я мушу хоч пару годин поспати, бо хто ж його знає, які ночі слідуватимуть у майбутньому. З цією постановою мочив рушник кілька разів, заки трохи заспокоїлися розбурхані нерви, і заснув міцним сном, аж збудили грюкоти гаків. Зірвався з міцного сну заспаний, не отямився навіть, де знаходжуся в темряві, глянув на вікно, і обвіяло жахом — опам'ятався!

Через кілька хвилин бліснуло світло, отворилися двері, принесли каву. Під час роздачі снідання черговий повідомив, що після сніданку я піду на подвір'я до праці. Снідаючи, з великим здивуванням питав сам себе: чому ж якраз приділили мене, свіжого, до праці, якщо тут перебуває стільки здорових мужчин, і то напевно уже довгими тижнями чи місяцями? А тут пригнали допіру три дні й уже гонять без усякого переслухання до праці. Та, передумуючи при каві, прийшов до висновку, що, мабуть, краще

для мене буде, якщо буду зайнятий працею цілий день на свіжому повітрі, ніж журбою добивати себе в цій смердючій келії.

Після сніданку заскреготів ключ, отворилися двері, в яких я побачив чергового, що велів йти за ним. Запровадив до якогось магазину з лахміттям, подав в'язничний однострій, який наказав надіти на свій, при виході подав кругленьку шапочку, що виглядала на жидівську ярмулочку.

Надворі панувала ще темна ніч, коли черговий отворив браму і запровадив мене у піддашшя, де лежала велика купа дерева, збоку стояла змонтована електрична пила, біля якої щось майстрував невеличкого зросту в'язень. Залишивши мене допомагати йому, черговий сам пішов за браму. Ми познайомилися. В'язень велів кликати себе Фріц, він виглядав дуже погано фізично, а тим більше нервово. Фріц зрихтував пилку і тоді показував, як тримати дерево під час різання, щоб не увірвати пилки. Хоч як я старався якнайкраще тримати дерево рівномірно, та воно було покручене в каблуки — криве, його не можна було вдержати, і пилка час до часу злітала зі своєї позиції або рвалася. Тоді Фріц крізь зуби казав: «Фердамте» і сердитий ішов до підвалу по нову пилку.

Зіпсоване здоров'я та його нервова система були наявним доказом того, що він уже, мабуть, довгими роками ізольований від світу у в'язничних мурах.

Уже настала ясна дніна, за яких пару годин ми призвичаїлися дещо більше до роботи. Фріц спитав мене:

— Як довго перебуваєш уже у в'язниці?

— Допіру четвертий день!

Покрутивши головою, Фріц запитав:

— Чи відгадаєш, як довго перебуваю я уже по в'язницях?

Я здивив плечима:

— Напевно 4 чи 5 років.

Покрутив головою:

— Ні, не 5, а просидів уже 13, залишилося ще два роки до відбуття вироку. Але надіюся, що ці два роки перебуду тут, біля цієї пилки, якщо дозволить здоров'я.

Спочатку я був певний, що дрова ріжуться виключно для ужитку даної в'язниці, але коли Фріц почав різати колодки завдовжки лише на три інчі, я спітався його: для яких печей ріже він такі коротенькі кльоцки? Він каже: довші дрова йдуть для ужитку в'язниці та на продаж приватним підприємствам міста, що мають свої склади з вугіллям, а коротенько різані кльоцки

тільки власники тяжких машин з моторами «дізель», що уживають дрова до палива, а не бензину, якої фюрер небагато має.

Перед дев'ятою годиною ранку покликав ключник мене до канцелярії, де перед собою я побачив обидвох агентів, що арештовували мене. Веліли скинути в'язничний стрій з ярмулкою, лише у власному вбрани зобрали з собою. Випровадили на вулицю і веліли йти на три кроки перед ними, я був не закутий, вони пригрозили: «Будеш пробувати втекти — застрілим!» Обвіяло холодом поза спину: «Недобре!» — подумав я собі, йдучи вулицею міста та розглядаючись, чи припадково не побачу кого зі своїх знайомих. Пригнали під велику браму комісаріату, біля якої з обидвох сторін тримали варту двоє жандармів, отворили браму моїм конвоїрам, які запровадили мене на другий поверх. Тут, біля їхньої канцелярії, веліли стати носом до стіни, а руки тримати назад. Після якогось часу покликали мене до канцелярії — спитали: «Будеш складати зізнання сам чи покликати перекладача?» В мене промайнула думка, що, мабуть, багато краще для мене буде, якщо я матиму чесну людину свою за перекладача, який рівночасно являтиметься доказовим свідком переслухань моїх, в часі яких зможе дещо допомогти мені, як своя українська душа. Рішився: треба мати перекладача.

Тоді мене спитали:

— Скільки разів їздив ти до церкви в Бравншвайгу?

— Як я міг бути в церкві, якщо ніколи не бував в Бравншвайгу?

На цю відповідь один із них крикнув:

— Брешеш, собако! — та вдарив мене п'ястуком в груди.

Я повалився на долівку та старався якось піднятися на ноги. На їхні верески й дальші питання я вже великої уваги не звертав, стояв під стіною, витираючи кров, що крапала з носа.

Деякий час вони переглядали документи й якісь світлини, відтак один із них підступив до мене з кількома світлинами і спитав:

— Кого ти знаєш із цих людей, що є ось тут, на світлині?

Я лише глянув на першу — зразу ж пізнав тих самих хлопців, що зустрічав при відвідинах у Бравншвайгу. Неначе б тяжкий камінь звалився з моїх грудей з радості, що мене ніде не було на тих світлинах. У мене для цього була одна конкретна відповідь: абсолютно не знаю нікого з цих людей на світлині, ніколи з ними навіть не зустрічався у своєму житті.

І знову почалась та сама історія з п'ястуками та копняками, куди лише попадали руками та ногами мої «опікуни»! Несподівано на цей вереск відчинилися двері та з'явився шеф місцевого комісаріату. Тільки подивився на мене та на моїх «хоронителів», покрутів до них головою та, нічого не сказавши, пішов далі. Після цього вже так по-садистському не накидувались на мене, лише продовжували далі показувати світлини, на яких були ті ж самі хлопці меншими чи більшими групками, на площі коло церкви і в інших місцях. І оце ті люди, які повинні були так конспіративно провадити мережу організаційної сіті! Переглядаючи світлини неначе б з великим зацікавленням, я радів душою і серцем, що не дався спровокувати себе під час відвідин у них, щоб піти разом до церкви та принагідно зробити товариську знімку, яка стояла б тепер прямо ножем у серці. Переглянувши уважно ці світлини, я віддав їх та покрутів головою, кажучи:

— Не знаю нікого, ніколи з ними не зустрічався.

Уже не били мене в той час, лише наказали вийти до коридору та стати на попереднє місце.

Хоч у мене й шуміло в голові від п'ястуків, та на це я вже був заздалегідь приготований й не дуже цим переймався, лише передумував над світлинами, зробленими хлопцями з Бравншвайгу. Мене душила лютъ на тих жовтодзьобих недоростків, які взялися конспіративно працювати та від своєї недозрілості могли великого лиха наробити організації, про що тепер свідчили доказові факти в руках гестапівців. Через тих необережних та легковажних людей тепер багато членів організації можуть опинитися у в'язниці.

Хоч не можуть гестапівці доказати, що я побував в Бравншвайгу в оточенні цього товариства, то все ж таки якось інформація просочилася, що накрили мене тут, у Готга, щоб ще більше довідатися від мене, яка організаційна праця провадилася між нами.

З такими бурхливими думками я стояв під стіною якийсь недовгий час. З часом почув, що з долини нагору піднімається велика кількість людей. Глянув тихенько набік, і серце в мене защеміло від болю, коли побачив, що жандарми прямо з праці пригнали моїх друзів: Ю.Симонишина, А.Симесюка, В.Дутку, С.Закаля, Й.Скибу, В.Луценка, Д.Вашкука і О.Павлишина. Друзі, побачивши мене під стінкою з опухлою губою, лише легенько похитали головами з душевним пригнобленням, що не здійснилась наша мрія з виїздом до рідної „хати“, що попалися ми в

гестапівські руки.

Жандарми передали друзів під охорону моїх «опікунів», які зразу поставили всіх в ряд та, взявшися меморандум в руки, почали вичитувати з них підписи. Між ними не було підпису Олекси Павлишина, і його після кількох запитань відпустили додому. З цього ми зразу зробили висновок, що попалися в гестапівські руки тільки з причин підпису на меморандумі. По звільненні Павлишина, знову всім друзям показували світлини та питали, чи вони коли-небудь зустрічалися з цими людьми або хоч знають їх? Але всі, як один, відповіли, що абсолютно нікого не знають з цих людей на світлинах. Така одностайна відповідь тим більше духовно підбадьорила мене, що гестапівці надалі не мали ніякого доказу нашої співпраці з Бравншвайгом.

Після цього переслуховування із фотами і меморандумом жандарми забрали друзів на долину, а мене залишили стояти носом до стіни.

Коли друзів відвели, я трохи заспокоївся, бо був переконаний, що їх зразу ж відпустять на місце праці. З такою радісною надією стояв я на призначенному місці, хоч вже дуже боліли ноги від кількагодинного стояння, та не було іншої ради, як лише терпеливо мучитися і чекати дальших наказів моїх хоронителів. Під час стійки я весь час тривожився: скільки ж днів доведеться мені стояти отут під стіною, та ще й носом до неї, та чим і коли вся ця невесела справа закінчиться?

Приблизно коло 5-ої години вечора підішли до мене двоє агентів та забрали мене вниз. Йдучи сходами, я був переконаний, що ведуть мене до клітки в підвал комісаріату, та глибоко помилився. Мене випровадили на вулицю і повели в напрямі в'язниці. Мене обвіяв вітерець, вдихнув трохи свіжого повітря. Передали мене тюремній сторожі. Ключник, відмикаючи двері келії, повідомив, що сьогодні вечерю я вже не одержу, бо повернувся запізно. Замкнувши двері, вимкнув світло, залишаючи мене в темній гробівці. Я віддихнув хвилину, зняв з гаків ліжко. Та цілоденна спрага виснажила мене до такої міри, що не можна було язиком в роті повернути. Дякувати Богу, що хоч була свіжа вода в посудині, що вгамувала мою спрагу та заступила цього дня їжу. Я наповнив себе водою, обмив підпухлу губу, намочивши рушничок, приложив його на зболілу голову й ліг на ліжко. Цим разом уже не довго довелося змагатися зі сном. Бо цілоденна стійка з душевними переживаннями втомили до такої міри, що не отямився навіть, як заснув міцним сном. Від цього сну мене розбудив грюкіт гаків. Кинувся, наче опарений,

глянув у вікно, і аж морозом мене обвіяло зі страху перед надходячою дніною. Та на сантименти не було часу, бо й так ніхто не запитався, як я себе почуваю, лише треба було найскоріше вбиратися, щоб не викликати якоїсь неприємності з ключником. Зібравшись, повісив ліжко на гак й очікував на сніданок з повним переконанням, що знову можу бути цілий день в комісаріяті.

Заскрготів ключ у замку, подали сніданок. Це було для мене, неначе муха для собаки, але я подумав сам собі: «Це тобі не в Гамбург готелі, треба задовольнятися тим, що дають опікуни» та попросив Бога здоров'я, щоб скріпив силами якось це важке горе пережити.

Після сніданку ключних отворив двері й випровадив мене на подвір'я до Фріца. Той тільки глянув на мене, не запитавши нічого, зміркувавши мабуть зразу, що в мене щось не все в порядку. Він стиха покрутів головою, добре знаючи, для якої потреби гестапівці гонять людей до комісаріату.

Ми різали дрова до ясного дня. Коли у Фріца зламалася пилка, він пішов по другу, а мені, щоб я не змерз, велів колоти дрова. Весь час я з тривогою поглядав на браму, чи не покличе мене ключник до канцелярії? Серце у мене в грудях, мов молотком товклося, хоч і був я морально й фізично приготований до тортур та знущань, що їх вже зазнав в тернопільському комісаріяті. Це ж бо такий самий ворог українського народу, як були поляки чи большевики!

На подвір'ї продував дуже холодний вітерець з морозом, але дніна була погідня. Коли сонце уже піднялось понад верхи домів та його проміння проникло на тюремне подвір'я, я вже був впевнений, що сьогодні до комісаріату мене не покличуть. Та не так воно трапилось, як я собі уявляв, коли з тривогою вдивлявся на бічну браму. Мої опікуни пройшли не бічною брамою, а головною в'їзною на подвір'я і несподівано покликали мене, щоб я підійшов до них. З неохотою залишив я працю і з мурашками за спиною підійшов до них, добре знаючи, в чім суть справи. Неначе з перестріленим серцем прямував я до комісаріату. Мене привели до тої ж самої канцелярії, де я перебував учора. Зразу на столику запримітив біківці. При погляді на них у мене зразу промайнула думка: мабуть вони приготовлені для лікування моого національного патріотизму, щоб відхотілося мені оформлювати національну армію. Вкоротці в канцелярію зайшов мужчина середнього росту і, дивлячись на мене, неначе б пан на свою собаку, сказав:

— Я ваш перекладач. На всі запитання відповідь має бути коротка й ясна. Зрозуміло? Бо в іншому разі — погано буде тобі.

Слухаючи його, я з розчаруванням подумав, що даремно так душевно радів нагоді мати свою людину за перекладача, сподівався, що він зможе в чомусь допомогти мені, а виявилось зовсім навпаки!

Гестапівці в той час переглядали велику кількість документів на бюрку та уважно слухали перекладача, який перекладав їм те, про що інформував мене.

Після кількох хвилин по перегляді документів обидва посідали за столиками та почали ставити питання перекладачеві, про що він має питати мене, хоч я все докладно розумів та вдавав, що не розумію. Перше питання звучало так:

— Чи належав до таємної революційної організації під проводом С.Бандери?

— До жодної революційної організації не належав, про нічого не чув і не знаю.

Гестапівці показали на меморандум, кажучи:

— Якщо б ти нічого не зناєш про революційну організацію, то звідки ж ти отримав цей меморандум, підписав його й вислав до головної кватири фюрера в Берліні?

— Підписаний мною меморандум абсолютно нічого спільногого не має з якимось революційним рухом, ні з Бандерою, як також не має жодної ворожої тенденції супроти німецької армії на землях України чи уряду вашого фюрера. Ми своїми підписами на меморандумі піддержували лише прохання українського народу до фюрера, щоб він дозволив створити українську армію. Та це було лише прохання українського народу, що бажав боротися спільно з німецькою армією проти вашого і українського ворога — спільним фронтом проти большевиків.

На це вияснення, в чому є суть справи з підписом меморандуму, не витримав перекладач, крикнув «Брешеш!» і вдарив мене в губу так, що я подався до стіни. У мене зродилася болюча лютъ до того коляборанта. Близнула спершу думка — відповісти йому по-братньому, та отямився, переміг себе — не шукай собі більшого лиха, за вислужником сидить двоє гестапівців. Все ж таки цієї образи я не міг спокійно промовчати, кажучи до нього:

— Ти, сексоте яничарський,— за кусень гнилої ковбаси, що ці кати тобі приобіцяли, будеш мене в губу бити! Ти, вислужнику без

совісти й серця, за що ж ти вдарив мене? Щоб таких, як ти, земля України не прийняла, як подохнете, зрадники свого народу!

Під час моєї полеміки з яничаром гестапівці уважно прислухалися, припускаючи, мабуть, що я зі страху щось серйозне виказую йому. Перекладач, діставши від мене достойну відповідь, почав на мене верещати, щоб я заткнув свою пельку, бо в іншому разі він прикине мені! Гестапівці спитали, в чому справа. Він лише сказав, вказуючи на мене:

— Він є дуже шкідливий і ображає мене морально.

Гестапівці зорієнтувалися, в чому справа, веліли сексотові вийти на коридор, взяли біківці в руки і, куди тільки попало, охолоджували мене з надмірної температури, щоб я з перекладачем поводився з тою самою повагою, як з ними, та не ображав його на майбутнє.

Найбільше молотили ззаду, але для мене це катівське знущання не було новиною; затиснувши зуби, терпеливо й без стогону приймав я побої нових катів та просив Бога, щоб хоч не тортурували побоями стіл!

Збивши мене за перекладача на квасне яблучко, аж самі намучилися, виволокли мене гестапівці на коридор під стіну, де я перебував якийсь час, заки не прийшов до притомності. Я був певний, що сьогоднішня лекція уже закінчиться на цьому прослухуванні, бо перекладач не з'являвся наразі до канцелярії.

Але опікуни побачили, що я трохи прийшов до себе та, спершись на стіну, піднявся, закликали перекладача знову та забрали мене на переслухання. Я в той момент уже й слова не міг голосно вимовити від надмірної спраги й сказав до перекладача:

— Доки не дозволять напитися води, так довго не буду відповідати на питання!

Перекладач переповів агентам, вони щось між собою пошепотіли й дозволили перекладачеві подати мені склянку води, що стояла в посудині на столі. Вода трохи освіжила та підбадьорила мене.

Гестапівці надіялися вже, що нагнали мені розуму з сідла до голови, дозволили води напитися, і тепер я вже буду щебетати, що тільки для них потрібне. Вони знову почали задавати мені ті ж абсурдні питання:

— Хто доручав тобі меморандум?

— Він прийшов почтою.

— Хто являється твоїм зверхником, що наговорив тобі про оформлення армії?

- Дух народу!
- Скільки разів побував ти у своїх камрадів у Бравншвайгу?
- Ані разу, доказом є світини!
- Якщо ти не є членом революційної організації, то для чого тобі два прізвища?

— Поза прізвище моого батька, іншого прізвища у мене немає. Якщо у вас слідує якесь прізвище «Кривий», то про це я абсолютно нічого не знаю.

Мої негативні відповіді дуже дратували «опікунів», що писали на машинках та кидали до смітника, називаючи мене брехливою собакою. Перекладач в той час небагато вже вstromляв свого носа в мої відповіді та вагався вже вдарити мене, лише нагадував:

— Говори всю правду. Вони скорше чи пізніше про все довідаються, тоді буде багато гірше для тебе.

На його «братні» поради звучала моя відповідь:

— Не турбуйся, вислужнику, і не співчувай в моєму горі, але чуйся щасливий, що маєш хрунівське крісло наживи з повним черевом! У мене є постановчі принципи: раз сказав — не знаю, не був і не бачив,— на цьому стоятиму непохитно, хоч би ви мене всі три ось тут затовкли. Брехливих фантазій творити не буду.

Після якогось недовгого часу з допитами агенти вже були так розлючені при писанні моїх відповідей, що, як злющи звірі кинулися знову на мене, неначе б голодні сіроманці на овечку, і вже в присутності перекладача вложили додатково кільканадцять біківців з копняками і вигнали на коридор. Тут уже, в холодному приміщенні, відчув я допіру всі удари біківців на збитому тілі!..

Перемучився ще якийсь час під стіною, бо стояв, наче закам'яніла мумія. Потім підійшло двоє охоронців і повідомили, щоб ішов з ними надолину. Я зробив лише крок, мені померклло в очах, і я повалився на підлогу безсилій. Агенти, побачивши, що я не можу встати, взяли мене під пахви і звели сходами на долину та випровадили на вулицю. Тут мене обвіяв холодний листопадовий вітер, і через кілька хвилин на свіжому повітрі я прийшов трохи до себе й пішов уже без допомоги агентів, але тим разом йшов уже набагато довше до в'язниці, ніж попереднього вечора.

З огляду того, що мене пригнали дещо раніше на цей раз, то вечерю застав ще не роздану, хоч до неї не було ніякого апетиту після денного прийняття на комісаріяті. Все ж таки треба було підкріпитися на силах для завтрашнього дня, що не віщував нічого кращого від сьогоднішнього.

Після вечері, поки було ще світло, я скинув сорочку, на якій побачив краплі засохлої крові та сліди від біківців, що видніли темними опухлими смугами на плечах і спині. Забравши з ліжка простирадло, я намочив його в холодній воді й обвинув себе кругом, щоб тим самим облегшити пекучі болі з гарячкою, від якої мене пробирало третіння, аж зуби стукали. Відтак намочив рушник та обклав голову. Ліг на ліжко з молитвою на устах — молив Бога про силу і кріпость духа, щоб терпеливо переносити нові катування й знущання.

Ще пару разів доводилося натемно відсвіжувати простирадло холодною водою, що робило значне полегшення після пекучих побоїв, охолоджуючи гарячку, що пробирала дрижанням до ранку.

Загурчали гаки, блиснуло світло — пора вставати. А тут — поворушитися годі, кругом все болить. Не було іншого виходу, тут лікаря не покличуть, бо ж пригнали й побивають для того, щоб знищити, якщо не видержиш, — підказувала думка. У мене покотилися слізози, коли, вставши з таким трудом, я побачив на простирадлі червоні плями.

Нелегко було одіти на себе сорочку, так боляче докучало збиті тіло з ночі. Заціпивши зуби, я з болем серця терпеливо переносив це своє горе, щоб кляті душогуби не побачили, як карається невинна людина за святу справу.

Чергові подали каву, якої я міг би випити кілька разів стільки від надмірної спраги, що сушила мене. Але дякував й за ці півлітри, що розігріла та відсвіжила організм, та чекав на ключника, що покличе знову до праці.

Коли я прийшов до Фріца, що різав уже сам дерево на менші кусні, він побачив мене без життевого руху й веселості. Він зразу зрозумів, якої недуги я набрався вчора в комісаріяті, похитав головою, кажучи: «Лянкзам, Міхель». Через якийсь час руху при роботі я вже трохи розрухався й призабув про біківці на спині. Я з тривогою чекав на гестапівців, що, незважаючи на мої вчорашні побої, напевно прийдуть й сьогодні знов по мене. З таким переживанням та зі страхом перед гітлерівськими розбишаками подавав я Фріцеві дрова, коли приблизно біля 9-ої години почув голос моого ключника, що стояв на східцях головної брами, махаючи рукою до мене, щоб прийти до нього. У мене аж серце тъхнуло з жаху, коли я побачив опікунів, що забрали мене з собою.

Коли я йшов зі своїми хоронителями, так мені докучав пекучий біль, що аж сорочка на спині видавалась важкою. Але

кляті вороженьки українського народу не мали найменшого співчуття чи серця, що це не тварина, але людина, що не заподіяла жодного злочину для них.

Пригнали мене до дверей своєї канцелярії, веліли стати мені під стіною, як завжди очима до стіни, щоб не міг бачити шаленої метушні, неначе в муравлиску, де вешталися десятками люди на коридорі. Гестапівські агенти і жандарми в одностроях час до часу приганяли свіжі жертви — нещасних чужинців — юнаків і дівчат,— з якими переводили переслухування. Часто-густо з дверей чулися крики й ридання — це в часі переслухування навчали чужинців, як мають шанувати послух, порядок і поліційну систему. Назбиткувавшись уже добре над нещасними чужинцями, випроваджували їх, заплаканих, на коридор і повчали: «Якщо не будете виконувати праці й слухати свого господаря, то слідуючим разом, якщо приведуть ще раз коли-небудь, підете уже до карного табору праці!» Після цієї «лекції» і залякування карними тaborами передавали цих заплаканих і підпухлих людей під охорону жандармів, що відпроваджували їх на їхні попередні місця праці, не питуючись навіть, чи дана людина бажає чи ні повернутися назад до свого господаря.

Приглядаючись з-під стіни на цю неймовірно жахливу картину, я розглядався навколо себе, чи не побачу припадково котрогось із своїх друзів тут, в коридорі. Та думка підказувала, що вони вже, дякувати Богу! — звільнені з гестапівських рук та працюють уже на фабриці.

Я так заглибився в думках про своїх товаришів, що мене наче зі сну пробудив тихий голос перекладача, який, не знаю, з якої праці, шепотом повідомив мене, що шеф комісарія не дозволяє переводити технічне переслухування наді мною. Коли я зайшов до канцелярії, то перше ж їхнє питання було:

- Чи надумався уже говорити нам всю правду?
- У мене немає жодних таємниць перед вами...
- Хто доручав тобі меморандум, коли і де?
- Уже багато разів вияснював, що меморандум отримав по пошті, за кілька днів раніше, ніж вислано було до Берліну.
- Чи знов ти, що меморандум був зфабрикований нелегальною революційною організацією?
- Якщо знов би, що цей меморандум нелегальний, революційного характеру, супроти вашої політичної філософії на землях України, то, зовсім певно, ніколи би не висилав цього документу до Берліну, ще й під свою особистою адресою.

Не дуже то імпонувала моя відповідь двом агентам, що нотували все це на машинках. Відтак підійшли, сердиті, і вдарили кілька разів п'ястуками та продовжували далі питати одні й ті самі питання. Мені вже остохидло їх слухати, то я на них абсолютно нічого не відповідав. Мовчанка ще більше сердила агентів, що верещали: «Треба нагнати йому пам'ять й розум та розв'язати язика, щоб співав нам все, що потребуємо, а не свої зфантазовані нісенітниці!» Взявши в руки біківці, подали понюхати, чим пахнуть, спитали: «Говориш правду чи пригадати маємо тобі, якщо ти забув!» Я стояв мовчазно, неначе б закам'янілий. Один пригнув мене головою під столик, а другий тріпав моє тіло через штані, що з кожним побоєм робилося, наче гумове, не чуйне. Але й тим разом нічого не витовкли із сідла — ні розуму не нагнали, ані язика не розв'язали, бо я постановив собі зробитися краще німим. Якщо мають товкти мене, денно відбираючи здоров'я, то нехай затовчуть зразу, бо й так немає ніяких виглядів, щоб врятуватися живим з їхніх катівських рук. А тим більше я був свідомий того, що кожне необережно висловлене слово матиме питому вагу на слідстві. Під час переслухувань перекладач, побачивши жахливу картину моїх терпінь, почав благати, щоб я краще співпрацював з ними, ніж так непотрібно тратити своє здоров'я, кажучи при цьому:

— Якщо будете співпрацювати і виявите людей, з якими контактувалися та про яких гестапівці хочуть дізнатися, то, даю слово чести, ніхто більше вас не вдарить — будете вільні.

Хоч і був я німий в той час, та коли почув таку пораду від сексота з запевненням, що дає слово чести, не міг витримати цього, кажучи:

— Скотино підла, ти ж маєш собачу честь! Якщо б мав людську гідність, не служив би ось цим панам за кусок зогнилої кишки та не допомагав їм знущатися над невинними людьми!

Агенти помучилися дещо із тріпанням моїх штанів та спитали перекладача, що я казав йому. Той не зовсім докладно переповів їм. Відтак агенти звернулись до нього й до мене, кажучи:

— Ми знаємо дуже добре про таких, як він, брехливих собак. Він є одним із тих самих бандитів, що замордували Перацького в Польщі.

Мені вже було все одно в той час, та я не міг перенести такої національної образи, то сказав до перекладача:

— Скажіть цим панам, що коли було вбито Перацького, я ще був молодим юнаком. Та при цьому ще хочу додати того, про що, мабуть, ці панове самі не знають, що в Перацького стріляли

револьвером, який, як і кулі, робили в Німеччині. Але в тодішній час український народ був ще потрібний для політичної гри уряду фюрера. Тепер Польща під їхнім пануванням, то українці вже їм не потрібні, бо вони вбили Перацького.

Перекладач все це переповів зацікавленим моїм виясненням агентам. Ті, підсміхаючись, порозумілися щось між собою і веліли мені вийти на коридор. Нелегко приходилося зробити цих кілька кроків, та, закусивши губу, я вийшов черепашачим кроком за двері, ставши на своєму місці під стіною.

Через деякий час стояння несподівано узрів я свою стареньку господиню, що побачила мене в такому жалюгідному стані й дуже зміненого за цих кілька днів, заплакала та дала мені одного помідора, як гостинця. Я щиро подякував цій співчутливій душі, але помідора не взяв.

На появу біля мене старенької вийшли мої опікуні й запитали її, в якій справі вона прийшла. Старенька, перестрашена несподіваною картиною, якої, мабуть, ніколи й не бачила в своєму житті, дрижачим голосом промовила:

— Прийшла спитати: хто від першого листопада платитиме за помешкання?

Гестапівці відповіли, що за помешкання платитиме відтепер комісарят.

Старенька поглянула ще раз на мене, зміненого не до пізнання, і зі слізами відійшла сходами донизу.

Словами гестапівця до старенької пані з запевненням: «Він уже, мабуть, не повернеться до Вас на помешкання», неначе кулею прошили моє серце. Від цієї хвилини я втратив уже всю надію вирватися живим із катівських рук.

Хоч в той момент зникли всі мої надії побачити ще колись рідну батьківщину або хоч вирватися з в'язничних мурів, все таки я піддерживав себе всіма силами, як тільки умів, щоб не заломитися психічно й фізично перед своїми ворогами. Стояв неначе б з розрубаними серцем і душою, ніби в якісь темряві.

Через деякий час, нарешті, відчинилися двері, перекладач покликав мене до середини, та я зразу не міг ступити й кроку. Побачивши мою безсилість, він взяв мене за руку й провадив до канцелярії. Подав крісло, щоб я присів.

Я здивовано глянув на своїх опікунів і перекладача, подумавши собі: «Перше добре випрали штани на мені, аж задниця опухла, тепер роблять ласку, садять в крісло». Я подякував і залишився стояти, спершись на столик.

Гестапівці, пишучи на машинках, час до часу задавали мені деякі питання, на які я не мав відповіді, не знаючи, які зізнання вони привезли з собою з Бравншвайгу. Найбільше в той момент я боявся, щоб не показали мені доказові матеріали про збирання харчових карток, грошей і від'їзду друзів до рідної „хати.“ Але, якщо цього не питали, то з місця видно було, що вони не мають жодних доказових матеріалів про мою співпрацю з Бравншвайгом. Лише відбирають здоров'я, щоб моїм зізнанням розконспірувати активну діяльність друзів у зв'язку з Бравншвайгом. Не вибивши з мене те, що йм було потрібне, тепер переглядають привезені матеріали і з них дещо питаютимуть мене. Ці питання не мали найменшого значення для конспіративної організаційної співпраці. Від цих підступних закидів я уже зовсім певно боронився, бо був свідомий, що вони підступно зфальшовані гестапівцями.

Коли вони закінчили, подали зфабрикований по своєму змісту й формі документ, кажучи:

— Ти, собако брехлива! Брехав і брешеш, що абсолютно нічого не знаєш. Як не віриш — перечитай ці підписані протоколи зізнань твоїх камрадів у Бравншвайгу!

Я здивовано глянув на підписані протоколи, кажучи:

— Як я можу підписувати зізнання людей, яких взагалі не бачив ніколи в своєму житті, не знаючи прізвищ? Це лише чиясь зфабрикована брехня, що я не визнаю і не можу визнати. Я особисто не виконав жодного злочину чи порушення ваших законів. Тому я почиваю себе некомпетентним, щоб підтверджувати чиєсь протизаконні зізнання. Я ще раз стверджую, що про жодну конспіративну співпрацю з Бравншвайгом нічого не знаю. Якщо у вас є якісь доказові матеріали, що обвинувачують мене як злочинця чи зрадника вашого народу, то для чого ж ви мене ось тут катуєте? Краще зробіть приємність мені, щоб до завтрашнього дня я не дочекав уже!

Гестапівці з досадою розірвали писані матеріали, кинули до коша, сердито кажучи:

— Ми тримаємо в руках тебе, і що хочемо, те й зробимо тобі, але нам не потрібно нищити тебе. Нам потрібно довідатися якраз від тебе про твоїх зверхників, з якими ти співпрацював в нелегальній організації, на що ми маємо доказові матеріали, меморандум, псевдонім «Кривий», організаційну відзнаку й багато нелегальної літератури, знайденої в твоєму помешканні.

Хоч в дійсності це не являлося жодним доказом злочинства

супроти німецького уряду, але для оберменшів було ознакою, що я належу таки до цієї революційної бандерівської організації, лише було потрібно довідатися конкретно про зверхників, що вимагали створення української п'ятимільйонової армії.

На всі їхні закиди й питання я відповідав конкретно:

— Якщо ви, панове, цілим серцем і душою живете для свого німецького народу, то чому б я не мав цілим серцем і душою жити для свого українського народу?

Не відмежали з люті оберменші й кинулися до мене з криком:

— Ми не пригнали тебе сюди, щоб ти навчав нас розуму, але привели, щоб ти відповідав на питання.

Знову посипалося кількадцять побоїв. Та побої нічого не допомагали розлюченим катам, бо я, закусивши губи, держався своєї святої постанови: «Якщо я не говорив нічого дотепер, то забудьте, кляті кати, щоб щебетав вам про все, що тільки хочете знати!»

Тому на всі їхні питання та погрози я відповідав завжди: «Не їздив, не бачив, не знаю і т. д., літературу одержував тільки поштовим шляхом». За негативну відповідь одержував ще кілька побоїв від розлючених катів, що верещали: «Брешеш, брешеш, собако!»

Я сперся на столик із збайдужілим уже настроєм і терпів їхні наруги. Згодом закрутілося мені в голові, померкло в очах. Як стояв над бюрком, так і повалився на нього обличчям, при цьому розбив собі носа. Підступив перекладач, підняв зі столика та перепровадив під стіну. Я почувався дуже погано після побоїв та моральних знущань. Безмилосердно палила спрага, але я був дуже гордий, щоб просити води у своїх душогубів. Мабуть, вони догадалися самі й веліли перекладачеві подати склянку води, що завжди стояла в посудині на столі в потребі відливання людини. При цьому наказали подати намочену шматку, щоб затримувати скапуючу з носа кров.

Після кількох хвилин прийшов я дещо до сили. Уже більше мене нічого не питали й не били, лише вигнали за двері. Стоячи під стіною з померклими очима, я розглядався навколо себе, та не бачив ніде нікого, щоб ще хтось так, як я, стояв під стіною довгими годинами денно.

Хоч кожного дня приганяли двох, трьох і більше людей до інших приміщень, переслухували їх, деяких добре випрали та після знущань відправляли заплаканих до камери, але нікого під мур на стійку не ставили, лише мене одного, неначе б великого злочинця на глум чи сміх. Та іншого рятунку для мене не було,

треба було підпорядковуватися наказам своїх „опікунів“.

Час тяжких терпінь потроху пробігав під стіною. Я часто-густо запитував себе, що дальше зі мною буде, якщо за цих кілька днів стільки здоров'я відібрали кати, то що ж буде завтра і т.д. На свої сумніви пливла друга думка з оптимізмом, що підбадьорювала мене: «Будь терпеливий до якогось часу. Це горе терпінь переможеш — житимеш! Не перший і не останній ти. Хтось мусить ці терпіння нести за гріхи твого народу та за розбрат незгоди між нами...»

Побачили опікуни мою неміч та безсилля, не покликали уже на переслухання, послали двох агентів, щоб забрали мене надолину. Вони, йдучи зі мною, побачили моє немічне становище та піддержували за руки, щоб я випадково не покотився сходами донизу. Пройшли понуру браму смутку, сліз й терпінь та випровадили мене на вулицю, де спадав уже легенъкий присмерк, ще раніше від попередніх вечорів. Обвіяв мене морозний вітер, що пройняв стовчене тіло до костей. Від холоду я трясся всім тілом, поки вільним кроком не привели мене до в'язниці. Ключник забрав мене під свою охорону й запровадив до келії, де я чимшивидше стягнув простирадло й намочив. Решту води залишив на гамування спраги. Без води я не міг залишатися на ніч. Коли принесли вечерю, я попросив ключника про воду. Той, побачивши мене в такому невеселому стані, зразу велів черговим забрати посудину й принести води, що була для мене єдиним рятунком нічною порою.

Згасло світло, залишився я в спокійному гробівці, окутався холодним простирадлом, що багато полегшувало пекучі болі від побоїв, ліг на черево з надією, що завтра, може, не покличуть уже кляти кати до комісаріату. З цією надією й заснув, неначе б мертвим сном.

Ніч пробігла, мов хвилина часу, загуркотіли гаки, пора вставати, а тут годі ворухнутися, все болить кругом, та про це голова не болить у „берменшів“. Глянув на тяжкі ґрати та зі слізозами на очах шепотів молитву — просив Бога про стійкість фізичних сил і духа, щоб терпеливо переносити цей тяжкий тернистий шлях. Та на молитву й благання немає тут місця, — подумав я собі. Помаленьку розрухавшись, зібрався, поки принесли снідання під двері.

Попиваючи каву, я сталив свого духа, приготовлявся на свіжі наруги, побої та жахливі терпіння сьогоднішнього дня. Бо ж свідомий був, що опікуни й сьогодні прийдуть по мене!

Була приблизно 9-та година, коли прийшли душогуби і

забрали мене з собою. Тим разом ще наполегливіше старалися витягнути з мене якісь конкретні зізнання, і то чимраз обширніші, про організацію конспіративної співпраці, ніби я був причетним у формуванні української армії, доказом чого був меморандум, висланий до головної квартири Гітлера. Це було кардинальною помилкою, яку тільки я міг зробити в своєму житті. Тепер за нерозсудну помилку кількох зелененьких хлопців доводилося мені платити тяжко своїм здоров'ям.

На підступні зфабриковані обвинувачення катів я міг тільки мовчати та приймати десятками побої біківцями й п'ястуками, бо про їхні питання у мене абсолютно не було найменшого поняття. Лише був духовно приготований до найстрашнішого моменту в житті людини.

Найбільшою опорою моєї оборони були світлини, які завжди гестапівці переглядали, шукаючи моєї присутності поміж камрадами, та, на превелике щастя, мене там не знаходили.

Гестапівці час від часу розлючено ставили питання до мене, німого, самі на них відповідали і писали на машинках, виrivали нервово папери з машинок і кидали до смітника та знову писали й люту свою на мені виганяли.

Я в той прикрай час дякував Богу, що нікого більше з моїх друзів не переслухували, бо зовсім певно, якщо б тут переслухували нас кількох разом, то справа пішла б напевно зовсім іншим руслом, складнішим для мене. Та завдяки тому, що вся ця історія валкується лише зі мною самим, то думка мені підказувала, що як я сам себе не положу на лопатки, то ніхто інший не «засипле» мене хоч тут, в Готга, бо за Бравншвайг годі було мені зорієнтуватися, яку доказову «засипку» мають гестапівці.

Хоч витовкли мене, як кота у мішку, відтак знову старалися переконувати, що хочуть бути добрими камрадами і допомогти мені вийти з в'язниці, подаючи з доброти своєї сигарети та підсушуючи крісло, щоб сідати та щоб лише на їх питання я відповідав правдою. Знаючи дуже добре з власного досвіду підступні інтриги ворога, за крісло я подякував — не можу сидіти, а цигарок взагалі не курю. Рішуча відмова з ними співпрацювати ще більше дратувала злюих «опікунів», що кидалися, неначе скажені пси, відбираючи в мене останнє здоров'я та викидаючи за двері під стіну.

Під вечір, під сильним морозним вітром запровадили мене до в'язничного «курорту», де я зразу брався за простирадло і рушничок, прикладав оклади, зняв з гаків ліжко, ліг на черево та

передумував про питання сьогоднішніх переслухувань. Ще до цього часу я не міг собі повірити й пояснити цю жахливо-трагічну помилку, яку несвідомо вчинили недорослі фанатики, що взялися за святу справу в ім'я України, не знаючи самі, куди їх веде путь! Ніби організаційну працю провадили конспіративно, але з меморандумом самі залізли невідомо куди, в руки найвищому антихристові в Берліні, ще й своєю незрілістю загнали десятками членів організації в гестапівські руки.

— Хіба ж це були революційні провідники з головами на карку? — подумав я собі...

Кілька разів відсвіжував оклади, доки в бурхливих переживаннях заснув міцним сном, аж збудили мене звуки гаків.

Ранком, тільки ключник випровадив мене на подвір'я, як зразу ж прийшов Фріц. Дивлячись на мене, промовив пошепки крізь зуби:

— Якщо прийдуть сьогодні ще «гунден» (собаки) по тебе, то буде уже останній день цього тижня твоїх переслухувань, бо завтра і в неділю комісаріят не урядує офіційно.

Ранком, як ніколи попередніми днями, прийшли несподівано «опікуни», забрали в комісаріят, де тим разом не ставили уже під стіну, але зразу запровадили до канцелярії. Через недовгий час прийшов перекладач, зразу почалося це жахливе та остогидле переслухування, від якого мурашками пробирало поза спину стовченого тіла.

Опікуни приготували машинки для писання, відтак через перекладача повідомили мене:

— Сьогодні маєш найкращу нагоду бути звільнений і підеш назад до своєї праці на слідуючий тиждень, якщо на всі питання даси правдиву відповідь і підпишеш ці протоколи зізнання.

Поки перекладач переповів мені, я був уже готовий відповісти їм: «Краще поцілуйте мене, кляті кати, туди, звідки ноги ростуть, але ніколи не дам себе обдурити підступними інтригами!»

Відтак вони продовжували далі:

— Якщо будеш мовчазним і продовжуватимеш відмовлятись від питань, як попередніми днями, то з місця запевняємо, що ніколи більше не побачиш уже вільного світу.

— Абсолютно не маю нічого тут сказати, бо нічого не знаю, в чім тут справа. Якщо б знов, то, само собою, сказав би про все попередніми днями. Тепер ви забрали стільки здоров'я задарма, а я мав би говорити якісь речі, кимсь зфантазовані, про які не маю

найменшого поняття. Якщо панам потрібен мій підпис на іхні зфабриковані зізнання,— я підписати можу не раз, а десять разів, бо мені уже байдуже, чи побачу я вільний світ, чи ні. Але я не можу й не буду підписувати зфантазованих протоколів з оскарженням людей, що мені зовсім невідомі. За них я не хочу брати на своє сумління відповідальності.

Гестапівці з люті скипіли, заверещали:

— Брехун, він завжди бреше, як собака, але за брехню — поможемо йому!

Залишилися при машинках писати якісь протоколи, а мене вигнали в коридор стояти. Через деякий час покликали до себе й почали читати зфабриковані зізнання від моєї особи.

Хоч важко й невесело було мені, все ж таки іхня писанина примусила мене посміхнутися, що й коштувало мені кільканадцять біківців і копняків.

Хоч перекладач був вірною гестапівською собакою, але, слухаючи неправильний зміст протоколу, що не мав нічого спільногого з питаннями переслухувань, не видержав і звернувся до гестапівців:

— Я таких питань не чув і не перекладав, що тут є написані в протоколі!

Гестапівці в перший раз за всі дні, поставилися до нього строго й серйозно, кажучи:

— Ти не будеш диктувати нам, що ми маємо писати. Ми пишемо те, що нам потрібне, а ти замкни собі губу — мовчи, бо в іншому разі стоятимеш під стіною разом з ним!

Глянув я на перекладача, що виглядав дуже стривоженим та більше вже не мішався в мою справу. Я стримав свій гнів до катів, яким нічого не міг сказати, лише звернувся до перекладача:

— Не бороніть мене уже тепер, краще бороніть свій шматок хліба та й служіть надальше своїм панам за Юдин гріш.

Читаючи дальнє цю зфантазовану неправду, я тільки головою крутив та казав «неправда», при цьому був свідомий, що зфабрикована брехня і так не піде на користь ім.

Ще довгий час з побоями й копняками валкувалась ця халепа довкола моїх зфабрикованих протоколів і моїх зізнань, та врешті ім ця тяганина настогидла, й вони взяли мене з собою та запровадили надолину. Я гадав, що ведуть мене до в'язниці, але помилився: запровадили у глибокий підваль і гнали якийсь час смердючим тунелем при бліденському свіtlі електричних лямпок. Нарешті привели до затхлої келії, при погляді на яку мені аж

обвіяло поза спину смертельним жахом. Подумав собі — ось тут, мабуть, кінчається твій змаг боротьби за омріяну Україну, з днем 6 листопада 1942 року.

Тижневі побої з терпіннями підготували мене уже духово до того, що закінчиться має нарешті цей тернистий шлях горя й печалі. Напевно, для цього мене й пригнали сюди...

Поставивши мене під чорний мур, гестапівці вийняли револьвери, наставили проти мене, кажучи:

— Вибираї тепер одно з двох: говори або тут кінець тобі!

— Я вибрав друге, щоб вони краще вкоротили мені життя тут зараз, ніж вкорочували його своїми побоями.

Глянули вони один на одного, покрутили головами, мабуть із здивування, що для мене вже й смерть не страшна, поховали револьвери й випровадили мене до приміщення, де застали перекладача, який навіть не зінав, куди мене водили „опікуни.”

Ще якийсь час порпалися вони в паперах, відтак звернулись до перекладача, наказуючи йому, щоб ми обидва підписали іхні провокаційні протоколи. Я глянув на перекладача, та в той час він уже мовчав, мабуть, боявся образити своїх хлібодавців.

— Скажіть своїм панам, щоб затянули собі, що я свідомий того, що підписую ці зізнання, яких я ніколи не складав, під тиском фізичного терору. Мені вже не залежить на житті, я лише бажаю собі, щоб якнайскоріше скінчилося моє горе.

Хоч в той момент підписання протоколу перекладач дуже добре зоріентувався, в який підлій спосіб вони зфабрикували цей документ, та неможливо йому було відмовитися від підпису, незгідного з його перекладами, навіть якщо це вирішувало б долю моого життя на завтрашній день.

Спершись на стіну із скаліченою до краю душою та з журбою, турбувався я про химерну долю завтрашнього дня. Навіть не снилося мені, щоб українці переносили від німців такий хрест терпіння тільки за те, що хочуть бути господарями на своїй прадідівській землі.

Один гестапівець, складаючи папери, розкидані по бюрках, звернувся до мене:

— Ми дуже дивуємося вашим патріотичним фанатизмом із змаганням за створення самостійної держави. Але всі ви мусите знати одне: наші солдати, які сьогодні проливають свою кров і кладуть голови на східному фронті, не відають свого життя для того, щоб вам створити суверенну державу. Вони боряться там в інтересах свого німецького уряду, а не в інтересах українського

народу. Тому ніколи не дозволимо вам, щоб тут, в нашому краї, далеко від фронтів, ви творили запілля, організовували якусь нелегальну революційну організацію, щоб принагідно дати нам ножа в спину. Наша армія бореться на східному фронті з армією большевиків, а не з жодною армією України. Якщо наша армія не воювала проти українського народу, але проти Росії, то яке право ви маєте сьогодні творити свою армію, ще й з претенсією на створення держави коштом крові й життя наших камрадів.

Вдарив ще два рази в губу по-приятельському та вигнав за двері.

Стоячи під стіною, в той час я почувався уже дещо розрадніше, ніж в попередні рази. Я задумався над тим, як гестапівець роз'яснював мені філософію гітлерівської політики — чому, власне, так вороже наставлені німці до аспірацій українського народу зі створенням суворої держави. Ці слова гестапівця нагадали мені висловлення моого господаря Страха в Габов, що два роки тому уже до мене говорив:

— Ти, Міхель, глибоко помиляєшся, що підходиш до нас з фантазією. Не май найменшої надії на поворот до своєї батьківщини, бо як довго триватиме війна, так довго ти перебуватимеш в полоні або попадешся на тяжкі роботи в промисловості.

Святі слова говорив він, та вже запізно,— подумав я собі та обтер сльозу, що котилася по щоці.

З перебігом цих бурхливих думок я навіть не отямився, як з'явилися біля мене двоє охоронників, присутності яких я дуже зрадів, бо був певний, що, нарешті, закінчилися тижневі побої, тяжкі терпіння і стояння під стіною, що найбільше виснажувало мої останні сили. А що вже дальше мене зустріне — нехай діється Божа воля! Може, ще колись доля усміхнеться...

З цими думками я йшов сходами надолину, майже уже без допомоги агентів.

Випровадили мене за браму, де насував уже вечірній присмерк. Надворі було досить зимно. Від морозного вітру пробивало мене дрижання у знечуленому тілі, бо вдягнений я був у легенький тюремний однострій.

Привели мене до в'язниці, загнали за двері келії, де я, нарешті, спокійно віддихнув за цілий день переживань в катівських руках.

Цього вечора я почувався уже дещо краще, так що простирадла уже не прикладав до тіла, лише приложив мокрий рушничок до голови, що й майже розсаджувало від напруги

бурхливих переживань.

Лігши на ліжко та закрившись коцом, бо було досить холодно, я заглибився думками над висловленою інформацією, що почув сьогодні від опікунів.

Прямо важко було повірити, що німці були такі нестерпні до українського народу та його бажанням створення своєї незалежної держави. Але мимоволі треба було погодитися з цим фактом, інакше б вони не катували українців за національні аспірації з вдячності, що колись ми вітали їх овацийно з хлібом та квітами, як надійних союзників.

Я трохи вже угрівся та був би задрімав, якщо б не вчулися на коридорі кроки ключника, що зі службою роздавав вечерю. Після теплої вечері, як тільки згасло світло в келії, я ліг уже нормальню, не на черево, як попередніми днями, і запитав сам себе: невідомо, чи завтра покличуть ще опікуни до комісаріату? А, може, покличуть до різання дров? З цими думками я швидко заснув.

Ранком після сніданку, як звичайно попередніми днями, покликали мене до різання дерева. Надворі був морозний вітер, що сіяв дрібненьким сніжком на землю. Від такого холоду почала мене пробирати пропасниця. Фріц подивився на мене, неначе б щось за серце щипнуло його, коли побачив, що я дзеленькаю зубами. Нічого не кажучи, він залишив пилку і побіг до підвалу в'язниці. Повернувшись через недовгий час, приніс старенький жакет і з одним пальцем рукавиці. Поміг надіти ці лашки, побачивши, що я сам заледве ворушусь та не можу собі допомогти. Одягнув, наладив рукави мені, і ми різали дрова, аж доки не випровадив ключник в'язнів на прохід. Відтак Фріц пішов до підвалу, а я залишився колоти дрова та приглядався в обличчя в'язнів, що виходили на подвір'я. Аж в очах померкло мені, коли я несподівано побачив між в'язнями своїх сімох друзів з зарослими бородами; вони проходили на подвір'ї, поглядаючи на мене та киваючи сумно головами. Прямо віддиху забракувало мені в грудях, коли побачив я тут своїх друзів, про яких певний був, що вони вже були звільнені та вільно працюють на фабриці. Кляті „obermenші“ загнали всіх ось сюди, за гратег, неначе б дійсно якихось тяжких злочинців!

Ключник стояв на сходах біля брами і уважно слідкував за рухами в'язнів, що ходили з заложеними за спину руками, а тим більше слідкував за моїми рухами, чи я припадково не комунікуюся зі своїми друзями.

Я колов дрова і час до часу поглядав на своїх друзів, та ключник не дозволяв навіть голову мені повернати в їх бік, зразу

сюрчав свисток і кликав по імені, щоб я не оглядався. За непослух ключника чекала кара — кілька днів карцеру з одним шматком хліба та одною склянкою води з ліжком на залізних гратах.

Після півгодинного проходу ключник приділив кількох в'язнів (але не моїх друзів) до колення дров, загнавши інших до келій.

Прийшов Фріц із підвалу, і ми продовжували різання дров, та недовго, бо знову увірвалася пилка — треба було у підвалі її направляти. Через недовгий час покликав ключник німців до келій, бо наблизилася обідова пора. Я вже не ів обіду 5 днів, але мене чомусь ключник не покликав, замкнув браму та залишив самого на подвір'ї. А тут я почувся такий голодний, що аж кишки марша заграли.

Колов повільно дрова, не для того, щоб більше наколоти, а для того, щоб рухатися та не перемерзати. Прийшов Фріц і покликав мене з собою. Я поклав сокиру й пішов за ним у підвал під в'язничну кухню. Він мене запровадив до невеличкого приміщення, в якому знаходилася піч і маленька лавочка, на яку й посадив мене й велів грітися та чекати на нього, а сам кудись попрямував підвалом в'язниці. Повернувшись незабаром, приніс багато кращий обід, ніж той, що давали в келії, ще й на додаток гарну пайку хліба. Чимало здивувало мене те, що мною заопікувався такий самий в'язень, як я. Залишивши мене з теплим обідом, немов господар власного дому, він відійшов кудись. Через кілька хвилин повернувся з одним кухарем, з яким познайомив мене, кажучи:

— Міхель, я знаю дуже добре, чим смердять руки гестапівських собак. Я через них проходив уже 14 років тому, залишилося ще три роки до відbutтя карі.

Обидва, знаючи добре гестапівські руки, веліли мені скинути з себе сорочку й показати спину. Аж охнули з болю та з прокльонами на адресу садистських катів, коли узріли мою спину, всю збиту чорно-кривавими пасами. Кухар сплюнув з досади і побіг догори та вкоротці повернувся зі своїми камрадами (теж в'язнями), шефом і помічником у кухні, щоб вони подивилися на збите тіло, і з собою приніс олію, що нею змастив мені спину й руки.

З огляду на те, що це була субота, то більше ми уже не виходили з Фріцом до різання дров. Залишили мене в цьому теплому підвалі, в якому я й перебував в самоті вечірнього присмерку. Напередодні роздачі вечері покликав мене ключник нагору, замкнувши до келії, де я вже сам змащував олією своє

тіло, від чого мені було велике полегшення.

Я ліг спати, та сон не снувався, бо я тривожився вже не тільки за свою власну долю, а тепер ще більше за своїх друзів, що опинилися зі мною разом в гестапівських руках. Ця невесела ситуація являлася доказом, що справа наша пливе до безвиглядної безодні.

Не маючи душевного спокою з журби, всю ніч ходив я по келії з безнадійною думкою, щоб сьогодні, в неділю, покликав мене ключник до різання дров. Та не так воно сталося, як я собі уявляв вночі.

Після сніданку, як попередніми днями, ключник відчинив двері та велів вийти за браму на подвір'я. Я подумав собі — будемо різати дерево з Фріцом!

Вийшов на темне подвір'я, де не було видно й Фріцевого сліду. Не виходив ще,— подумав собі. Пішов під шопу в затишний куток між дровами. Та Фріц не з'являвся до пилки, а я не мав сокирі, щоб колоти дрова та від холоду не дзеленькати зубами, розрухатися. Покрутився якийсь час під шопою та рішився піти в підвал до вchorашнього приміщення, шукати Фріца. Але й тут не застав його, сів на лавочку з думкою, що краще тут зачекати його, ніж на холодному вітрі надворі.

Уже робився ясний день, коли до мене прийшов кухар і сказав:

— Сьогодні не будеш різати дров з Фріцом і навіть не виходить на подвір'я. Маєш тут сірники, розкладай вогонь в печі, щоб мав тепло,— і вийшов нагору.

Через деякий час приніс в мішку декілька головок червоної капусти, велику посудину і ножа, щоб обчистити і дрібненько насітки її. Показав, як це робити, і пішов до кухні.

Маючи легеньке заняття при капусті, я різав її дрібненько і хрупав, як кролик. При такій роботі в теплому кутку час пробігав багато спокійніше, ніж нічною порою у смердючій келії.

В обідову пору прийшов шеф кухарів з іншим кухарем по січену капусту, при цьому вони принесли обід для мене. Принарадно вони хотіли довідатися від мене, що, властиво, я накоїв зі своїми товаришами. Та на їхнє питання у мене в дійсності не було відповіді, я лише товкмачив їм, що ми працювали довгий час тут в місцевій фабриці й жодних злочинів не поповнили, тому й сам не знаю, з якої причини тут замкнули нас.

Тоді старший кухар каже:

— Я чув від начальника і ключника, що вас арештувало

Гестапо з Бравншвайгу, а не наше, місцеве. Місцевий комісаріят не має жодних обвинувачень супроти вас всіх, тому директор місцевого комісаріату не дозволив перевезти вас до Бравншвайгу чи навіть застосувати технічні методи переслухувань.

На цьому наша розмова скінчилася — вони мусіли піти з капустою до кухні.

Аж тепер я повірив перекладачеві, що кілька днів тому інформував мене правдивими фактами!

Спокійно пробігала недільна днина в теплом підвальні, ніхто не турбував мене й не питав, чому я тут перебуваю, а не в келії. Я сидів біля гарячої печі, хрупав солодкі качани капусти.

Увечері покликав мене ключник нагору. Замкнув до келії, де знову обвіяло жахом тремтячу душу про загадку завтрашнього дня.

Зовсім певно — було б мені набагато легше боротися за свою долю, якщо б перебував ще хтось разом зі мною в келії, бо ж ця самотність ще більше навіала загадковим жахом зболілу голову. Та іншої ради не було, треба бути підготованим духово й фізично до всіх несподіванок, які можуть мене спіткати в гестапівських руках — включно з життям.

Перед спанням я намастив олією спину, намочив рушничок, окутав зболілу голову та з болем у серці й з молитвою на устах ліг спати. Та знову ж спання не бралось. Не міг заснути — так переслідувалася мене журба з різноманітними думками-питаннями, на які не знаходив відповіді. Хоч всіма силами намагався відігнати від себе всі примари, та дарма, був безсилий позбутися їх. Протягом ночі кілька разів вставав намочувати рушничок та прикладав його до голови.

Ранком, як звичайно, ключник випровадив мене на подвір'я, де Фріц порався уже з приготуванням пилки — чекав на мене, і зразу ми взялися до праці, різали дрова до ясного дня. Я, чекаючи своїх „опікунів“, часто-густо з страхом поглядав на браму, чи не покличе мене ключник. Час пробігав, а опікуни не з'являлися. Я душевно радів, думаючи: хай краще загояться сліди біківців на моїй спині. З такою надією на Бога ми різали дрова, аж доки ключник не випровадив в'язнів на прохід. Фріц залишив пилку і пішов до підвальні, а я залишився при коленні дров. Але ключник прислав двох в'язнів, а мені веліли піти до підвальні, щоб я не комунікувався з своїм друзями навіть зором. Я з болем серця приглядався на їх пожовклі обличчя з підвальні через невеличке віконце.

Як тільки ключник забрав в'язнів до келій, зараз з іншого відділу випровадили понад 50 молодих жінок на прохід. Між ними я пізнав українку Тересу, що працювала на фільварку в Гольбах з кількома своїми землячками, що походили з округи Бродів (Галичина).

В підвалі перебував уже обідову пору, відтак принесли кухарі мішечок картоплі до чищення на вечерю. Я аж посміхнувся з задоволення, що нарешті зможу спекти собі в печі картопельку, яку я так любив колись!

Навколо нікого не було, щоб стежити за мною, то я зразу вибрав дві більші картоплини та поклав їх в гарячий попіл, чекаючи на посудину з водою і ножа. В тому часі принесли мені посудину з водою і ножа, показуючи, як чистити картоплю, думаючи, що я не вмію.

Ось так почалося з понеділка моє нове в'язничне життя. Кожного разу я виходив до різання й рубання дров. Відтак в'язні кололи дрова, а я йшов до підвалу і допомагав кухарям, що тільки потребували на кухні. Чистив картоплю, моркву, брукву, червону капусту і зелень, чим завжди живився, неначе зайчик у полі, щоб тим самим підкріпити свої сили для майбутніх переслухувань та терпінь, що можуть зустріти мене кожного дня.

Дні тижня добігали до кінця. За цей час, підмазувані олією, зникли темні плями від побоїв на моїй спині, лише залишилися жовтенькі плямки на тілі. За цей час я мав добру нагоду більче запізнатися з прислугою кухні й Фріцем, що ставилися до мене прихильно й з довір'ям, тому що були певні, що мене з моїми друзями заарештували за якусь співпрацю з комуністичною агентурою. Тому не скривалися переді мною зі своєю філософією марксизму. Я не признавався їм, що являюся першим ворогом марксизму й комунізму, та не зраджувався перед ними, що до в'язниці нас загнали за національні аспірації. Я не заходив з ними в ніяку дискусію про переконання, за які вони вже й так каралися по 13-15 років, а тим більше, що покладав великі надії на піддержання моого здоров'я харчами з кухні. Цю допомогу я міг отримати тільки від них.

Хоч всі чотири каралися довгими роками по в'язницях за комуністичну діяльність, але свого камрада Фріца чогось обминали подалі. Ніколи при ньому не вели розмов на політичні теми — щось не довіряли, мабуть, йому.

Тиждень спокійного життя вже підходив до кінця. З неділі на понеділок, тобто з 15 на 16 листопада, вже всю ніч спання не бралося, лише ходив при сяйві крізь гратег ясного місяця від

дверей до вікна з певним переконанням, що завтра почнеться знову ж тяжкий день терпінь з побоями в комісаріяті. Передумував над питанням, які нові зізнання привезуть із собою гестапівці. А, може, привезуть когось із друзів з Бравншвайгу до очної зустрічі, а тим більше діяльного конспіратора Сника, що на всіх світлинах вирізняється першим. Хоч сотні буків дістав, але казав: «Не знаю!» і не зрадив його, а що говоритиму, якщо його віч-на-віч приведуть? Ще й, може, друзів моїх приженуть для переслухування до комісаріату?

З перебігом тривожних думок ходив нервовим кроком з мокрим рушником на голові, доки не вчулися кроки ключника, що грюкотом гаків будив в'язнів зі сну. Нарешті світло блиснуло в моєму гробівці. Рад-не-рад, встав, мокрим рушничком обмив обличчя та чекав сніданку.

Після сніданку забрав мене ключник до праці. Ми з Фріцом різали дрова приблизно до 9-ої години. Потім він несподівано відклав пилку, кажучи:

— Міхель, паршиві собаки прийшли по тебе!

Мене аж холodom обвіяло поза спину з появою душогубів на подвір'ї.

Гестапівці, як у них установлено законом, гнали мене за три крохи перед собою. Тим разом не залишили вже мене під стіною на стійку, але зразу запровадили до канцелярії й вказали на крісло сідати, а самі приготували папери з машинками до писання. Їхня гостинність мене здивувала, але думка підказувала, що це тільки тактичний підступ ворога — може в той спосіб буду краще говорити? Після якогось недовгого часу прийшов перекладач. Йому веліли, щоб він повільно й докладно переповів мені, що вони з собою привезли певні докази моєї співпраці з товаришами в Бравншвайгу.

— Вони іздили до тебе на квартиру, ти, знову ж, іздив до Бравншвайгу і добре знаєш тих людей, що на цих світлинах! — та подали кілька новопривезених світлин, на яких я зразу ж пізnav три знайомих обличчя. Приглядаюсь повільно на світlini, а сам думаю: «Яку властиво дати відповідь тим чортам?» Та промайнула в мене думка: якщо видумали, або навіть довідалися від друзів, що я возив до них зібрани гроші та харчові картки, то все одно на світлинах немає жодного доказу моєї присутності. Тим більше був наставлений оптимістично, що вони тільки хочуть зловити мене за язика. Значить — вони ні про що не довідалися і не мають жодного доказу моого перебування в Бравншвайгу. Вислухавши зфабриковану брехню, я звернувся до

перекладача, кажучи:

— Я надзвичайно здивований тим, що вони мають докази моєї конспіративної співпраці, ніби я іздив до Бравншвайгу та ввозив гроши. То для чого ж приводять мене сюди та відбирають здоров'я, заставляючи мене підтверджувати чиюсь зфантазовану неправду. Нехай краще затовчут тут, бо абсолютно нічого про ці справи я не знаю і не маю що говорити.

Опікуни неначе з окропу вискочили й накинулися на мене з п'ястуками, від яких я повалився під стіну з червоним носом та чимшивидше підвівся на ноги, щоб обминути копняків та біківців, а опікуни продовжували свою літанію:

— Ви всі собаки брехливі! Задобре поводимося ми тут з вами! Наші брати кров свою проливають і кладуть свої голови на фронтах, а ви хочете бавитися тут, поза нашими спинами, створюєте якісь політичні конспірації проти нашого народу! Ми всіх вас знищимо, або й самі поздихаєте в концтаборах!

Перекладач нічим не відізвався, сидів біля столика та малював на папері мое обличчя. Та видно було, що непоганий він мальяр, бо за кілька хвилин мій портрет був вже готовий. Глянув я на свій портрет, і аж серце защеміло, що за пару тижнів так змінився, й подумав собі: «Ох, Боже, Боже! Що за лукава доля?! Три роки тому здоров'я вкорочували поляки, а сьогодні знову німецькі «oberменші» за цю саму святу справу. Невільно бути вірним сином свого народу!

Через кілька хвилин садистських побоїв один з агентів вийшов за двері. Зразу промайнула думка: чи не приведе когось на побачення з Бравншвайгу? Все ж таки я був приготований до того, що якби навіть до того дійшло — незмінно стоятиму при своїх твердженнях, як тримався від першого дня - нічого не знаю.

Залишений агент довгий час порпався в паперах, відтак сказав:

— Брехливий пес каже, що він не знає, для чого тут привели його! Але будемо водити його так довго, доки не розкаже нам всієї правди. Хоч брехун каже, що він абсолютно нічого не знає про своїх зверхників, хто доручав йому нелегальну літературу та меморандум.

Я боронився, як тільки міг, лише тим, що у мене не було жодного зверхника, крім майстра й директора фірми, де я працював, а літературу отримував поштовим шляхом та навіть й не зінав, що вона для них являється нелегальною, але читав, як свою рідну пресу, бо іншої не було. Так само поштою отримав меморандум, але звідки він прийшов — мені невідомо.

Прочитавши його, я не знайшов у ньому нічого ворожого, лише звучало прохання до фюрера в імені українського народу, щоб він допоміг, як союзник України, створити українську армію, щоб спільними силами з німецькими фронтовиками боротися проти Росії. І тому, що в меморандумі не було жодної ворожої тенденції супроти німецького уряду й народу, я його підписав, щоб тим самим доказати свою лояльність німецькому урядові та доказати, що український народ бажає боротися спільно до повної перемоги над большевиками.

— Якщо б в цьому меморандумі було щось вороже написане проти вашого уряду чи німецької армії на Сході, то зовсім певно, я ніколи б не підписував і не висилав до головної кватири фюрера в Берлін, ще й під своєю адресою! Хіба ж це була б конспірація, пане комісар?

Мабуть, третій раз підряд вже від початку переслухувань я насвітлював йому наявний доказ, що тут абсолютно не було жодної конспірації, але він завжди додавав свої тези з попереднього тижня переслухувань:

— Ви забудьте про свою самостійну державу, ми не завойовували від вас землі України і ніколи не дозволимо вам на те, щоб ви готовили нам ножа в спину!

Міжчасом прийшов другий агент та, дякувати Богу, не привів із собою нікого з Бравншвайгу, ані моїх друзів з в'язниці. «Напевно, було б набагато гірше,— подумав я собі,— якщо б нас кількох тримали тут за язики, а так переслухують і товчуть мене самого. Я знаю, на якому становищі стою і як маю боронитися проти закидів конспіративної співпраці».

Агенти щось між собою пошепотіли, переглядаючи розложені на столику документи, тоді один із них сердито каже:

— Ми не привели тебе сюди, щоб ти оповідав нам свої нісенітниці, а привели, щоб ти нам сказав — якщо ти нічого не знаєш, то для чого в тебе є додаткове прізвище — «Кривий»?

Дивлячись на них і вдаючи здивування, я відповів:

— Від дитинства по батьках називався і називається по сьогоднішній день Ступка, а про якесь додаткове прізвище нічого не знаю.

Агент з-поміж документів витягнув мою поштівку, писану до Бравншвайгу, яку показували мені з першого дня арештування, та я вірив, що це була маловажна справа. Тим часом цю поштівку положили переді мною, кажучи:

— Читай, що ти писав до своїх друзів.

Хоч нічого конкретного в тій картці не було, все ж вона стала тепер тяжким каменем у мене на серці, тому що була наявним доказом, що я таки був у контакті з цією групою у Бравншвайгу.

Я добре знов, що коли давали мені читати цю поштівку, то зміст її вже заздалегідь був перекладений, і вони дуже добре знали, про що в ній пишеться, лише хотіли почути, як я її читатиму.

Само собою, читати почав я по своєму розумінню, щоб якнайкраще витягти себе з цього багна. Вони слідкували за моїм читанням в своєму перекладі за кожним словом та всі мої крутійства поправляли біківцями, куди лише попадало, з вереском:

— Брехлива собака! Ти брехун від «а» до «зет», ще й хочеш навіть своїм листом обдурити нас тут! — та знову посипалися пекучі біківці.

Бачу, що справа не поправляється на краще, але робиться чимбільше складнішою, кажу до них:

— Я читаю так, як це письмо писав, а що перекладач написав,— за це не відповідаю.

Після гарячої лекції мене спитали, що означає вираз «Бодя», що був у поштівці.

— В моєму розумінні це означало «в Берліні», але з браку місця я писав скорочено, що виглядає неначе б «Бодя».

На мої вияснення вони лише посміхнулися й наказали читати до кінця. При читанні я відчув, що іх найбільше цікавить, як я перечитаю закінчення письма, тому що воно закінчувалося досить нечітким «Кривий». Для цього я перевів їм на християнський привіт «Слава Ісусу Христу», за що знову почали товтки, щоб читав по їхньому розумінні «Кривий». Але не переконали мене їхні біківці чи копняки — стояв непохитно на початкових літерах скороченого привіту «С.І.Х.», доки душогуби не намучилися самі й викинули мене за двері стояти під стіною. Я трохи віддихнув за кілька годин цього пекла з надією, що, мабуть, сьогодні вже добивати не будуть.

Через якийсь час стояння прийшло двоє агентів-хоронителів і випровадили мене на двір, де під продувом морозного листопадового вітру я приходив поволі до душевного відсвіжування, наче рослина, полита водою. Поволі пригнали мене під тюрму і пустили за браму. Я йшов туди як на подвір'я до власного дому, зразу зайшовши до підвальну, щоб відсвіжити себе холодною водою та знайти кусок моркви, брукви

або качана з капусти. Та, йдучи сходами до підвалу, прямо не повірив своїм очам, коли побачив в кутку на сходах трохи картопляної салати і шматок хліба. Зі сльозами вдячности до людини, що ось тут, у цьому пеклі, не забула про мене в таких тяжких обставинах та залишила мені їжу, я забрав салату з хлібом та зайшов до приміщення. В першу чергу я промив закривленого рота й губи, а потім спожив свій несподіваний підвечірок.

З огляду на пізній вечір мені не було коли прикладати холодні оклади на спину, лише тримав голову під холодною водою, щоб хоч трохи заспокоїти розбурхану кров в голові, в якій час-до-часу меркло з постійним шумом.

Через недовгий час ключник покликав мене нагору до келії, де я зразу взявся мочити простирадло і прикладав його цілу ніч з підготовкою до наступних побоїв.

Хоч нелегко приходилося з кожним днем слухати десятками разів одні й ті самі остогидлі питання з побоями біківцями, копняками та п'ястуками та зі стоянням годинами під стіною, але я дякував Богові за кріпкість сили й духа, що з таким терпінням переносив болючі побої та всякі образи без психічного заломання.

За час переслухування кати багато підірвали мені здоров'я, але все ж таки в глибині серця й душі в мене жевріла іскра оптимізму. Нічого іншого не залишалося в той жахливий час, лише одним духом гартувати себе та боротися з усіма ворогами українського народу не тільки за своє мізерне життя, але також за своїх друзів, що караються за гратали у в'язниці.

Вже 5 ночей не спав, не було майже місця на тілі, щоб не боліло, лежав лише на череві з мокрим простирадлом на спині та з надією потішав себе, що через якийсь час прийду до кращих фізичних сил.

Ранком ключник забрав мене з келії і провадив до брами. У мене все тіло боліло так, що навіть сорочка докучала на спині, але проходити без сорочки через тюрму було суверо заборонено, тому я мусів надіти її на себе. Як тільки дістався до підвалу, зразу скинув сорочку і прикладав оклади та змащував олією.

Кухарі не бачили мене вже 5 днів, і їм було цікаво довідатися про перебіг переслухувань, а головно, як я почиваю себе. Через недовгий час мене відвідали всі три кухарі. Коли побачили на тілі кругом чорні смуги, аж прокляли з досади гестапівських садистів, що в такий брутальний спосіб могли побивати людину, кажучи при тому:

— Колись ми мали також тяжкий час терпінь під час переслухань на комісаріях, але подібного побиття ніколи в своєму житті ще не бачили.

Хоч у них не було змоги, як в'язням, допомогти мені в моєму горі, та все ж вони старалися прийти де в чому з поміччю. Приносили якісь ліки, кухонну оливу, щоб змащувати спину і кілька рушників, щоб обкладати спину й голову.

Цілу суботу я не міг нічого робити, лише лікував себе окладами. Через кілька наступних днів поволі приходив до покращання стану здоров'я. Це все було завдяки шефові кухні з його помічниками, що запотребували мене до своєї помочі. Я мав нагоду на кухні рятувати себе помаленьку городиною, мав печену картоплю, брукву, моркву, зелену капусту, а тим більше червону, яку я призвичаївся їсти з печеною картопелькою. Отже, соки із свіжої ярини давали мені змогу поступово приходити до кращих фізичних сил. З цього радів не лише я, але задоволені були також й кухарі.

Під кінець тижня я почував себе вже набагато краще. Поволі зникали темні паси з тіла, залишалися тільки пожовклі сліди та подекуди засохлі струпки розірваного біківцями тіла.

Хоч я видержав терпеливо два тижні німецького «чистилища», все ж таки мав на увазі, що збита кров в моєму тілі скоріше чи пізніше переміниться так само, як перемінилась після польських біківців. Щоправда, тоді мене три місяці рятувала чесна німецька родина. Та зараз немає найменшого вигляду на чиюсь допомогу. Треба рятувати себе самого, як тільки можна. Я жив з вірою та надією на Бога, що як Він кріпитиме мої сили і допоможе цю Голготу видержати, то я напевно залишуся при житті. Якщо не видержать фізичні й духовні сили — треба піти тим самим шляхом мучеників, яким йшли, йдуть і довго ще, мабуть, йтимуть сини українського народу, доки не визволять своєї батьківщини з ворожої неволі.

Чимало здивувався я, коли одного дня покликав мене з підвальну ключник до невеликого візочка, і ми обидва поїхали до недалекого огородника за картоплею, морквою і капустою для кухні. Ця свободна прогулка поза в'язничні мури підбадьорила мене на дусі, що справа з моїми друзями виглядає не так вже трагічно, коли мене випускають з одним сторожем поза браму в'язниці. Та недовго я потішав себе. На другий день, в п'ятницю, покликав мене кухар перший раз до кухні, щоб допомогти кухарям чистити варену картоплю. Під час цієї нагоди в присутності кухарів я з цікавістю запитав шефа, яка причина в

тому, що тут перебуває стільки в'язнів, і то вже довгими місяцями, і їх не покликають чомусь до помочі собі. А я лише несповна місяць тут — і мене покликали.

Шеф подивився на мене, неначе б то був мій батько, підступив до мене і півпошепки відповів мені:

— Я чув від начальника і в'язничних дозорців, що ти зі своїми друзями не являється в'язнями місцевого комісаріату, але арештовані гестапом з Бравншвайгу. Причини вашого арештування навіть не знають в місцевому гестапо, лише припускають, що ви належали всі до 5-ої колони, з якою співпрацювали, як ворожа агентура.

Коли я почув цю версію, мені аж в грудях заперло з дива, що німці могли щось таке абсурдне вигадати. Бо ж таке жахливе оскарження в тодішній час війни не являлося вже незначним злочинством, але за співпрацю з ворогом чекала із рук гестапівців неминуча загибель або довгі роки по тюряма чи в концтаборах.

— А тому, продовжував далі кухар, — що місцеве гестапо не має жодних доказів проти вас якогось вашого злочинства, то не мішається в ці справи і не може допомогти вам. Через це шеф місцевого гестапо і начальник в'язниці ставляться до вас прихильно й неворожо, бо мають про вас добру опінію з фірми та з родин, в яких ви квартирували. Як також поліційні органи не мали жодних непорозумінь з вами. Для цього начальник в'язниці хоче, щоб ти прийшов до кращого здоров'я та не перебував сам в келії, бо невідомо ще, коли й куди гестапо з Бравншвайгу забере вас згодом. Але наразі — справа представляється навіть дуже недісбре...

Після цих звідомлень кухаря мене неначе хто молотком в голову вдарив, аж в очах померкло від несподіваної грізної новини, що ще більше пригнобила мою зболілу душу.

Обираючи картоплю, я старався всіми силами, як тільки міг, переконувати себе думками, що це тільки, може, фантазія, витворена кухарями, бо ж нема нічого спільногого з співпрацею з якоюсь комуністичною агентурою, про яку навіть не згадували мені гестапівці в часі переслухувань.

По закінченні чищення картоплі зайшов я до підвалу й сунув голову під холодну воду, щоб охолодити трохи стривожену та зболілу голову. Через недовший час ключник покликав мене до келії, де я зразу ліг і з десятками бурхливих думок та з болем серця передумував над тим, яка доля чекає нас усіх тут, за гратами та як довго прийдеться ще діставати копняки й біківці від гестапівців.

Після вечері згасло світло в келії. Я закутав голову рушником і пробував прогнати від себе геть всі примари та заснути кріпким сном, щоб хоч на кілька годин нічної пори призабути про своє горе та журбу.

Але даремні були всі мої зусилля, сон не снувався до самого ранку. Аже нарешті після довгих годин неспання загуркотіли гаки, блиснуло світло, на яке я нетерпеливо очікував, щоб якнайшвидше вирватися з келії надвір та на свіжому повітрі розігнати тяжкі думи.

Після сніданку ключник випустив мене за браму різати дрова. Надворі будо досить зимно, морозний вітер сіяв дрібненький сніжок. Щоб не трястися від холоду, я зайшов у піддашшя та приготовляв дерево до різання. Вкоротці прийшов Фріц, і ми почали різати, але недовго, бо попсувався мотор пилки. Фріц сказав:

— Сьогодні дров більше різати не будемо,— і пішов до підвальну.

Для мене це було теж краще, бо замість того, щоб мерзнути надворі біля пилки, я перебуду день у теплому підвальні. З цією думкою я зайшов до підвальну й чекав, щоб кухарі принесли чистити картоплю чи кришити капусту. Але в суботу не було стільки роботи, скільки її приносили на протязі тижня. Закінчивши чистити моркву, я спітав кухаря, чи не міг би він дати мені кілька листків чистого паперу, щоб за писанням легше час пробігав для мене у підвальні. Кухар подивився на мене й каже:

— Ти ж знаєш дуже добре, що в'язням суворо заборонено щось писати у тюрмі. Тому я не можу дати тобі особисто паперу, але як хочеш його дістати, піди далі підвальному до магазину — там знайдеш, тільки будь дуже обережним, бо як зловлять тебе з паперами, то матимеш ще більше, ніж маєш вже тепер.

Залишаючи мене, кухар ще раз нагадав мені бути обережним і пішов нагору. Я зайшов до вказаного магазину та знайшов там кілька аркушів чистого паперу і писав вірші цілий день, щоб не думати тільки про свою нещасну долю.

Коли наближалася вечірня пора і мене викликали нагору, я всю писанину вкинув у вогонь так, як обіцяв це зробити кухареві. Залишив підвал і пішов нагору, де мене чекав ключник і запровадив за двері келії. Тієї ночі мені спалося набагато краще, ніж раніше, бо мене чекала ще спокійна неділя. Натомість з неділі на понеділок справа була зовсім інакша. Невпинна журба не дозволяла мені заснути. Мучило питання, що чекає мене цього тижня від садистів. Та чи дозволить Бог все витримати і

преренести цей тяжкий хрест. Жахливі катування садистів являлися в уяві багато страшніші, ніж смерть.

З понеділком, 30-го листопада — коло 10-ої години ранку прийшли по мене мої опікуни. Хоч нелегко було мені на серці, коли я побачив їх на подвір'ї, то їхньої присутності не брав вже серйозно до серця, знаючи дуже добре, що питатимуть і що чекає мене.

Йду вулицею три кроки наперед них й думаю собі: «Хоч нелегко переносити на своєму тілі побої й інші знущання катів, все ж таки біківцями чи копняками життя не вкоротять, лише товктимуть до якогось часу без жодного успіху. Напевно з бігом часу випустять на волю додому».

З такими мрійливими ілюзіями я прийшов до канцелярії. Опікуни взяли якісь протоколи зізнань і подали перекладачеві, щоб він уважно перечитав їх мені, як доказові матеріали — зізнання камрадів з Бравншвайгу.

Слухаючи переклад, я зразу прийшов до висновку, що все це тільки їхня фальшива брехня. На їхні підступні питання у мене абсолютно не було слів. Бо ці справи, про які питали мене, абсолютно були мені невідомі. Та злющи садисти не хотіли вірити мені, лише заставляли мене побоями підтверджити цю брехню. Я цього підтвердити не міг, знаючи, що цим свідомо накладаю собі й друзям шнурок на шию. Що я відчував би, навіть врятувавши живим із катівських рук? На все своє життя — непрощений гріх не за себе, але за друзів у недолі!

Отже, для мене не залишалося іншого виходу з цього заклятого кола, як тільки мовчазно й терпеливо, зі зціпленими зубами приймати побої і копняки, коли велять підніматися з долівки на ноги.

Хоч почали лякати мене, що не випустять живим із своїх рук, якщо я стоятиму мовчазно, не відповідаючи на їхні питання, я на їхні погрози і побої звернувся до перекладача із словами:

— Пригадайте моїм ангелам-хоронителям, що вони, мабуть, забули про те, що я вже багато разів говорив їм в попередніх зізнаннях: я нікого не забив, не зgrabував і не зробив жодного переступства супроти Німеччини. Якщо ж сьогодні знову під терором примушують мене говорити неправду і свідомо казати на чорне, що це є біле, то краще не лякайте мене тут, а робіть з українцем, що тільки вам подобається. Я безпорадний у ваших руках. Та не вимагайте від мене зізнання про те, чого я не знаю, тому на ваші питання у мене немає ніякої відповіді. Мабуть, відбираєте в мене здоров'я тільки тому, що я являюся сином

українського народу. А тепер подумайте про себе, якщо б ви, панове, були б на моєму місці? То краще не залякуйте мене і вкоротіть мені життя сьогодні, за що я буду вам вдячний, а не відбирайте його потроху в терпіннях!

Сердіті садисти, мабуть, мали вже забагато моєї лекції і з криком, щоб я запер свою губу, накинулися на мене, неначе голодні сіроманці на свою здобич, і обкладали біківцями, поки я не повалився на підлогу, відтак копняками заставили піднятися на ноги. Та я їхніх наказів вже не слухав, тільки почав сміятися гірким сміхом, неначе б божевільний, щоб сміхом показати злющим садистам, що на житті мені вже не залежить.

Побачивши той несподіваний сміх, німці трохи оторопіли, залишили мене товкти, сплюнули на мене і залишили на долівці з розбитим носом і губою, називаючи брехливим псом. Потім виволокли за двері.

Через деякий час мого перебування в коридорі під стіною прийшло двоє агентів, підняли мене з долівки і заволокли до в'язниці, з чого я був надзвичайно здивований, бо ще ніколи попередніми днями в таку ранню пору не закінчували переслухувань, як сьогоднішнього дня. Але думка підказувала, що сьогодні, мабуть, будуть переслухувати друзів, або пошлють за доказовими матеріалами на моє помешкання.

На другий день я почував себе дуже погано, на кухні не було багато роботи, то я залишив підваль і вийшов на подвір'я, щоб вдихнути свіжого морозного повітря. Хоч було зимно, але погода стояла сонячна. Щоб не вештатися марно на подвір'ї, я пішов колоти дрова — розрухатися трохи. Під час роботи я почув голос Йосифа Скиби із-за гратів з другого поверху. Глянув обережно на невеличке вікно із здивуванням, чи це дійсно чув я голос Йосифа, чи то галюцінація? Але в дійсності я побачив зарослого Йосифа Скибу, що крізь отворене віконце тримався руками за грати. Щоб не запримітив ніхто з адміністрації нашої розмови, я колов дрова і з великим зацікавленням прислухався, що ж такого важливого розкаже він мені, що аж видряпався на вікно до гратів. Йосиф говорив слідуюче:

— Я маю надію, що вже на днях звільнять мене на волю.

Неначе б куля прошила моє серце. Не дивлячись угору, я відповів:

— Аж тепер мені стало відомим, що між нами знайшовся Юда. Та затям собі раз назавжди, Йосифе, як свого вуха не побачиш, так і волі не побачиш, а поженуть тебе тим самим шляхом тернистим, що гнатимуть твоїх друзів, яких ти продаєш,

рятуючи себе.

Та Йосиф був впевнений, що вкоротці буде вільний, бо так йому сказали гестапівці. Від його зрадливої вістки у мене прямо забракло повітря в грудях, лише побажав йому: «Щасти тобі, Йосифе», — і з досади кинув колоти дрова і з розбитим серцем пішов до підвалу, щоб на самоті передумувати про жахливу помилку, якої свідомо допустився Йосиф, закривши своїм друзям в'язничні двері на довгі роки.

Під час важкої журби в підвалі я пригадав собі, як часто-густо під час наших сходин говорив друзям завжди про те, щоб вони були свідомі та приготовані та у випадку арештування пам'ятали раз назавжди про головну засаду — ніколи не здаватися на підмову своїм ворогам. Бо за їхніми хитрими та підступними словами криється сіть на слабодухів. Якщо хтось повірив би гарним словам своїх підступних ворогів та розказав би про все, що лише знає і про що ворог намагається дізнатися, то це б все одно не допомогло б йому звільнитися з в'язниці, а допоможе лише ворогові ліквідувати своїх друзів по недолі. Ворог ніколи не звільняє свої жертви із в'язниці за зраду, лише під однією умовою, що буде сексотом, співпрацюватиме з ними.

Та слова перестороги не защіпилися в серці Йосифа, тому він легко дав себе підманити підступним гестапівцям на підставі облудних обіцянок, щоб тільки врятувати з цього багна своє життя, забиваючи при тому своїх братів.

Несподівана новина заскочила й пригнобила мене більше, ніж десятки біківців, п'ястуків й копняків під час чорних годин, коли я мужньо й терпеливо переносив всі муки та не піддався клятим садистам. А тепер прийшов Йосиф, якого, мабуть, тільки поспитали та приобіцяли йому волю, і він за це розказав підступним душогубам все, що тільки знав, лишаючи для мене ще твердіший горіх, ніж він був попередньо. Бо ж через всі дні знущань у мене жевріла в серці невмироща віра, що при Божій помочі все це горе з тяжким терпінням якосъ перетерплю, перепливу крізь прірву з мутною водою, з якої швидше чи пізніше виведу таки своїх друзів із смердючих келій на волю. І власне ця сила наснаги ніколи не залишала мене під час знущань та побоїв, бо я знав свою позицію, на якій непохитно стояв від першої хвилини в гестапівських руках по сьогоднішній день. А що ж тепер діяти, коли стало відомо, що знайшлась між нами облудна овечка, і всі дотеперішні терпіння пропали надармо.

З такими турботливими думками я знаходився у підвалі до самого вечора, відтак ключник запровадив мене до келії. Там тим

більше не знаходив душевного спокою з невирішеним питанням: чи покликали його на переслухування під фізичним тиском, чи сам зголосився добровільно на зізнання з переконанням, що за щиру співпрацю з садистами його помилують і негайно звільнять з в'язниці? Я почувався розбитим духовно, не знаючи, в якому світлі він розкрив нашу організаційну діяльність і співпрацю з Бравнштайгом. Було тепер зовсім неможливо зорієнтуватися, як ця справа представляється тепер і як я маю боронитися завтра при допиті.

Під тиском таких пригноблюючих думок знову всю ніч я не міг заснути, все переслідувало мене питання: що з цього вийде тепер та чим ця вся ситуація закінчиться?

Другого дня ми різали з Фріцем дрова, доки не зробився ясний день. Тоді Фріц пішов до підвалу, а я залишився колоти дрова з думкою, що, може знову довідаюся про щось нового від Йосифа, щоб, маючи якусь інформацію, боронитися перед катами. Та той, мабуть, не мав чим потішити себе, бо із-за грат більше не визирає.

Тим часом залишив я колоти дрова та пішов до підвалу, щоб трохи зігрітися з певною думкою, що сьогодні, напевно, не прийдуть опікуни по мене, та як завжди, на цьому глибоко помилився.

Коло 10-ої години ранку покликав мене ключник, кажучи:

— Міхель, виходи з підвалу, прийшли по тебе гестапівці.

Вчувши ці остохидливі слова, я із збентеженням вийшов із підвалу. Іншої ради не було — раз прийшли душогуби — треба виходити. Тільки вийшов з підвалу на коридор, на мене вже чекали мої добре відомі „опікуни“, як зразу промайнула думка: «Мабуть, поведуть до канцелярії, де віч-на-віч зустрінуся з Йосифом як доказником моїх фальшивих зізнань».

Але мене, як і попередніми разами, запровадили в комісаріят до своєї канцелярії, де в першій мірі привітали мене кличкою «брехливий пес», за що я відповів їм, як завжди, «данке шен».

Переслухування почали проводити з тими ж самими чортівськими питаннями, що я чув уже сотні разів, але відносилися вже набагато лагідніше і без біківців у руках. Хоч старалися відноситися лагідно до мене, все ж таки відчуvalася хитрість, щоб в добрий спосіб, по-приятельському переконати мене: якщо співпрацюватимеш тепер з нами в цій справі, ми постараємося допомогти тобі й твоїм друзям чимшивидше вийти на волю. Тільки розкажи про своїх зверхників, що вимагали від уряду фюрера дозволу на формування української армії. Але ні

словом не зраджувалися про те, що ж, властиво, вони дізналися від Йосифа. Тільки уважно переглядали якісь протоколи — мабуть, зізнання Йосифа, та ставили свіжі питання, на які у мене знову ж не було жодної відповіді. При цьому я зразу зорієнтувався, що ці питання походять із зізнань Йосифа, бо про подібні речі ніколи попередньо не питалися.

Отже, мені нічого не залишалося іншого, як стояти мовчазним стовпом. Це ще більше сердило садистів, які з люті почали знову загрожувати, що змушені будуть дати мені лекцію, яка розв'яже моого язика. Я слухав ці остогидлі питання, аж в ухах мені шуміло, та даліше держався з переконанням — так чи інакше, немає вже рожевих надій на краще, тим більше, що вже й Йосиф вstromив свого язика в це діло, яке тепер стає ще більше складним, ніж воно було два дні тому.

Злосливі опікуни не витримали мовчанки, з вереском накинулися на мене:

— Відповідаєш на наші питання чи ні?

На їхню лютъ у мене була одна й та сама відповідь, що й попередніми разами:

— Робіть зі мною, що тільки подобається і що вам дозволяє ваше сумління.

На цю мою негативну відповідь плюнули кати на своє сумління і почали переводити лекцію з біківцями в руках та копняками й верещали:

— Як довго ще ти, собачий брехуне, будеш нас тут дурити, що нічого не знаєш, а звідки ти одержував нелегальну літературу, що її роздавав своїм друзям? — та тицьнули кілька листків перед мої очі.

На ці питання із знайомою літературою я зразу здогадався, що дістали її від Йосифа, але нічого не говорили. В той момент у мене промайнула думка, що маю я нагоду, щоб коляборанта, друга свого Йосифа, прив'язати трохи сильніше до тюремних мурів за його необачну хитрість, за те, що один серед друзів їхнім життям і здоров'ям хотів звільнитися з тюрми, за таку негідну співпрацю з гестапівськими катами.

Під час побоїв і крику кажу я до розлючених катів:

— На це питання про нелегальну літературу можу дати вам конкретну відповідь.

Опікуни, задихані, лишили мене в спокої, засіли біля своїх столиків та цікаві були почути, що нарешті скаже їм «брехливий пес».

Я звернувся до перекладача, щоб він переповів своїм хазяям, що цієї літератури, яка лежить тут на столику, ніколи не передавав нікому. Але, якщо хтось із українців мав подібну літературу, то не від мене, а від Й.Скиби, який в минулому році іздив на кілька тижнів з відвідинами своїх рідних на Україну. Тоді він приваїз якусь українську пресу, якої я не тільки не читав, але навіть ніколи не бачив.

Хоч моя відповідь заскочила моїх опікунів, все ж таки вони не повірили і називали: свиняча собака брехлива, «дер швайнен гунден», що далі продовжує фабрикувати всякі брехні, якими від самого початку обдурює нас.

Між часом гестапівці дещо заспокоїлися, подивилися на мене, немов би на теля на шнурочку. Я зразу запримітив по них, що вони дещо змішалися моїм поясненням щодо літератури на столику та що не можуть зорієнтуватися в той момент, хто, властиво, говорить правду з нас, а хто тут бреше.

Під час цієї невеселої комедії я був впевнений, що будуть ще питатися про мою організаційну працю і доведуть до конfrontації з Йосифом, але до цього не доводили.

Хоч як «брехливій собаці» небагато довіряли мені, все ж таки хоч на кілька хвилин вдалося мені перервати знущання над мною.

Після кількох годин гестапівських лекцій вліпили мені ще кілька біківців і неначе б собаку викинули за двері, за якими перемучився я до вечора, коли прийшли агенти й перепровадили до в'язниці, де вже я віддихав та лічився окладами до наступного ранку, тобто 4-го грудня. Коло 10-ої години ранку знову прийшли остогидливі „опікуни“ — викликали від різання дров й забрали з собою.

Йдучи вулицею під охороною із зболілим серцем і пригнобленою душою, я питав сам себе: як довго водитимуть ще тим тернистим шляхом та відбиралими останні сили? Мабуть, садисти постановили собі водити так довго, поки катівськими знущаннями та остогидлими питаннями не заломлять мене остаточно.

З такими тривожними переживаннями йшов я проти морозного вітру до проклятого комісаріату, що був для мене вже страшніший від смерти, й просив Бога, щоб скріпив мені сили переносити терпеливо всі знущання та не залишив намарно пропасті від гестапівських рук у смердючо-похмурих мурах в'язниці. Поза гарячу молитву з іскрою надії нічого більше не залишалося для мене в той час.

Привели мене до комісаріату і веліли стати під стіною при вході до їхньої канцелярії, а самі зайшли всередину. Стоячи довгий час під стіною, я зауважив, що до цього часу не з'явився перекладач, що в моєму серці залишився ще більшим ворогом, ніж кляті гестапівці. Він кілька разів клав свою коляборантську руку на моє тіло, і удари свогоексота боліли багато більше, ніж побої гестапівців, на які я вже був приготований заздалегідь морально й фізично. Коли я зорієнтувався, що сьогодні нема цього вислужника, зразу мені стало ясно, що сьогодні буде зовсім інша лекція, ніж бували вони попередніми днями. Міжчасом гестапівці покликали мене до себе й веліли підписати якийсь документ, я підписав його без найменшого вагання, навіть не читавши, бо ж знов, що жодних зізнань не складав, та й небагато дбав уже про себе.

Опікуни порпалися в паперах й час-до-часу поглядали на мене та обзвивали «швайне гунд» та кепкували з мене. Я це сприймав мовчазно і очікував, що робитимуть зі мною далі.

Потім забрали мене з собою і запровадили до політичного відділу, зробили відтиски пальців і цілих долоней, відтак запровадили на горішній поверх і в трьох позах з нумерами на грудях зробили світlinи. Полагоджували всі документи по тій самій системі, як переводили їх колись поляки в Тернополі.

В часі цієї процедури документів зродилась в мене надія, що, напевно, кінчаються вже, нарешті, ці жахливі чорні години переслухувань. Я потішав себе, як тільки міг, з іскрою надії, що, може, після всього цього жахливого буревію звільнять згодом хоч моїх друзів. А яка доля чекає мене — то годі було передбачати!

Довгий час возилися зі мною в комісаріяті, мов би з якою останньою собакою, кепкуючи з мене, казали:

— Це свинячий пес брехливий, що хотів бути генералом на Україні!

Та іхні образи я приймав терпеливо з вірою в серці, що скоріше чи пізніше за ці садистські катування та знущання над невинними українцями оберменші від кари Божої не втечуть, але за цю злочинну поведінку проти народів мусять тяжко заплатити.

Хоч не було в мене ніякого певного уявлення, що криється, властиво, за сьогоднішньою картиною з оформленням документів, все ж таки жевріла в мене якась іскра надії: якби навіть садисти не звільнили б з в'язниці, то набагато краще залишитися живим в її мурах до закінчення війни, ніж мали б вкоротити мені життя в катівні.

Після закінчення всіх формальностей на комісаріяті передали мене під охорону інших агентів та під присмерк пригнали до в'язниці, де нарешті свободно віддихнув з потішаючою надією, що, мабуть, закінчилося вже це жахливе переслухування у гестапівських садистів.

Я хоч трошки відпочив в камері з надією, що ніби все горе закінчилося на комісаріяті, та все ж таки тривожила думка щодо Йосифових зізнань, якщо покличуть знову на переслухування мене. Найбільше турбувало мене думка, щоб не зробився він щирим приятелем німцям та не виказав садистам, що через Бравншвайг ми вислали своїх друзів до рідної „хати“. Про цю важну справу ні разу не згадували й не запитували мене.

На другий день, в п'ятницю, опікуни вже не приходили по мене, і я перебував при різанні дров до 10-ої години ранку. Коли ключник випускав в'язнів, то зразу загнав мене, як собаку, до підвалу, щоб я не бачився зі своїми друзьями.

Зайшовши до підвалу, я зразу кинувся до віконця, щоб переконатися, чи Йосиф є присутній на прогульці, чи його покликали до комісаріату. З такою тривожною думкою уважно стежив за в'язнями, що по одному виходили із брами на двір. Та коли узрів усіх своїх друзів разом з Йосифом на проході, неначе б важкий камінь зсунувся з моїх грудей. При цьому пригадалися мені його слова: «Надіюся, що в короткому часі звільнить мене на волю». «Та не так воно сталося з тобою, нерозсудний Йосифе,— подумав я собі,— як ти надіявся та повірив підступним словам ворога. Вони злобно підманили тебе, що ти будеш вільний на днях, лише розкажи про все, що тільки бачив, чув та знаєш. Тепер напевно пам'ятатимеш на ціле своє життя, якщо врятуєшся живим з цих понурих мурів! Напевне відтепер ніколи не дасишся спровокувати себе ворогові на його теплі обіцянки. Бо жорстокий ворог ніколи не мав, не має та не буде мати жодних сантиментів чи співчуття до нашого народу, але змагатиме всіми силами безпощадно нищити ідейний елемент в народі, щоб легше було йому панувати на поневолених землях України, над безборонним народом, як над мирною отарою овець. Хоч пішов ти, Йосифе, задалеко з язиком на зустрічі з гестапівцями, але йтимеш тим самим тернистим шляхом до волі чи загину, яким йтимуть твої друзі по недолі, ще й з незалічимою раною на серці й душі!»

В такому заглибленні в думках простояв я біля віконця, доки ключник не покликав в'язнів до келій. Відтак вийшов колоти дрова з думкою — може знову довідаюсь щось від Йосифа крізь гратеги. Та той чомусь не голосився більше радісною новиною зі

своїм звільненням на волю.

Божий час повільно пробігав, потроху загоїлися рани від побоїв на тілі, та з кожним днем приходив до все кращого фізичного стану. Багато допомагало різання дров і робота в кухні й те, що я не перебував на самоті у смедючій келії.

Наступного тижня, в понеділок, не покликали вже мене до комісаріяту, лише кожні два тижні я їздив возиком до огородника за городиною для кухні й майже кожного дня розносив для жінок-в'язнів роботу, що вони виконували в келіях для воєнних потреб, а зроблену роботу зносив до магазину, так що від світання до присмерку постійно перебував поза келією та в русі та зустрічався з іншими в'язнями. Це, власне, врятувало мене від психічного заламання. Бо ж перебувати за гратами на самоті — не є така мило-приємна справа, як може представлятися першій-ліпшій людині, що в своєму житті не тільки що не перебувала за гратами, але навіть не бачила ніколи в'язниці здалека.

За ці в'язничні привілеї я був щиро вдячний начальникові, що лише мені одному, поза кухарів і Фріца, дав змогу рухатися під час дня на в'язничному подвір'ї і підживитися в підвальні під час чищення городини, яка досить добре смакувала і не шкодила моєму шлункові. Дякувати Богові, що опікуни не відбили нічого всередині своїми чобіттями, бо я почав трохи приходити до здоров'я та дещо поправлятися на тілі.

Таким руслом пробігали дні грудня, а з тим часом линуло намарно моє життя з тривогою та з надією на Бога, що так завжди не буде. Це лиxo мало свій початок і скоріше чи пізніше повинно мати свій кінець.

Під кінець тижня ключник покликав мене до канцелярії начальника. Я був досить заскочений цим викликом. Зразу промайнула думка: мабуть, знову прийшли по мене опікуни з комісаріяту.

Коли з сильним биттям серця зайшов я до канцелярії і побачив лише самого начальника, то з полегшою зідхнув. Хоч я і був в'язнем, все ж таки начальник відносився до мене як до людини, а не собаки якоїсь. Він подивився на мою вже 6 тижнів неголену бороду, на моє фізичне ослаблення, кажучи:

— Ваші грощі, диспоновані при арештуванні, знаходяться під контролею гестапо. Але у нас є закон, що в'язень зобов'язний заплатити 1.40 марок за кожний день перебування тут. Цю плату покриває гестапо з вашого конта. Натомість за те, що працюєте кожного дня для в'язниці, вам будеплачено по 20 пфенігів денно.

Хоч не дуже то була весела новина для мене, але в душі я

посміхнувся з болючою думкою: «Нема найменшої надії, Михайле, щоб побачити волю в скоршому часі, якщо гестапівці зробили з тебе контрактового робітника ось тут, у в'язниці, ще й з винагородою 20 пфенігів денно. Мабуть, в швидкому часі я дороблюся гарних маєтків в гестапівській санаторії».

Відтак я звернувся до начальника, кажучи:

— Дуже дякую за вашу інформацію про оплату за перебування у вашому гостинному курорті, але навіть й не думаю, пане начальнику, про ці гроші, що були забрані в часі арешту, щоб вони вже колинебудь були мені потрібними та чи навіть й вартісні все більше.

При цьому принагідно попросив його, чи не дозволив би він мені й моїм друзям поголитися й скіпотатися хоч раз за 6 тижнів перебування в його гостинному місці.

Начальник дуже прихильно прийняв моє прохання і зразу наказав дозорцеві, щоб він подбав ще того ж самого дня всіх нас поголити і кожної п'ятниці увечері міняти білизну та запроваджувати до лазні.

Дозорець забрав мене з канцелярії і зразу ж запровадив до в'язничного перукаря. Від того часу вже кожної п'ятниці нас відводили до перукарні та під душ, що вже було набагато краще.

Хоч нелегенько на серці й душі було приглядатися на сумні та бліді обличчя своїх друзів, що каралися тільки за те, що були свідомими українцями, все ж у глибині серця моого жевріла іскра задоволення, що за цих кілька тижнів нашого перебування за гратами гестапівці не спромоглися пригнати ще більше невинних юнаків, що співпрацювали з нами та складали місячно свої пожертви на листу «книжки», як також не приганяли тих, що ставили свої підписи на меморандумі.

Одного дня перед полуноччю сторож покликав мене з підвалу й каже:

— Міхель, вийди на подвір'я до своїх камрадів!

Я збентежено подивився на сторожа, він лише показав напрямок до головної брами на подвір'я. Зразу промайнула думка: напевно знову прийшли опікуни по мене, а ніякі не мої друзі. Збентежено вийшов за браму, де дійсно перед собою побачив своїх сімох друзів під охороною місцевого гестапівця. Від цієї картини зразу зродилася іскра надії, що сьогодні з нами буде вже щось нове, може звільнити або переведуть до іншої в'язниці. З такими розсіяними думками я підійшов до друзів. Гестапівець велів, щоб я став перед своїми друзьями. Йдучи попри

них, подивився мовчазно на їхні бліді обличчя. Було зразу помітно, як підпало їх здоров'я. Вони були легенько одягнуті та тряслися на морозному вітрі. Зразу здалося мені дивним, що завжди по мене одного приходило двоє гестапівців, а тут лише один агент прийшов по нас усіх, ще й не заковує ні кому рук. Ця картина тим більше наповнила мене надією, що запровадять нас в комісаріят, а відтам поженуть напевно додому.

Та не так воно було, як я собі mrіяв і бажав, бо за мурами в'язниці зразу побачив 8 жандармів, що чекали на нас. Ця картина зразу розвіяла всі мої рожеві надії.

Як тільки вийшли на вулицю, зразу ланцюгом обстутили нас і на руки до двох наложили кайдани. Але мені чомусь не накладали, лише агент пригрозив: «Будеш втікати — догонить тебе куля!» — та під строгим караулом з крісами в руках погнали нас серединою вулиці.

Під час цього парадного конвою аж допіру в кожного з нас зродився смертельний жах, що нас женуть під строгим конвоєм, неначе б великих злочинців, на розстріл!

Коли ми проходили вулицею, прохожі міщани зупинялися та сердито приглядалися, як жандарми ескортують «російських агентів». Бо ж цивільне населення абсолютно не знало, хто ми є в дійсності і за що нас женуть під багнетами.

Зразу ще надіялися, що, мабуть, женуть на залізничний пристанок до транспорту, але коли впровадили на Ерфуртштрассе, то вже були певні того, що ведуть до комісаріату.

З приходом під браму комісаріату жандарми зразу відійшли. Лише під наглядом одного гестапівця ми зайшли в комісаріят, де нам зразу розкували руки, випровадили на другий поверх і порозставляли по кутах, щоб між собою не говорили. Згодом прийшли ще інші агенти і стали викликати кожного окремо для полагодження всіх формальностей в політичному відділі. Ця процедура дивувала мене: для чого це переводять зі мною вже другий раз, якщо два тижні тому оформили гестапівці з Бравншвайгу?

Після кількох годин полагодження формальностей без жодних побоїв чи моральних образ запровадили надолину і під тим самим ескортом під вечір привели назад до в'язниці.

Хоч в часі принагідної зустрічі з друзями хотілося довідатися від Йосифа, чому до цього часу не звільнili його з в'язниці, та не було для цього найменшої нагоди, бо ми находилися під суровим контролем гестапівських собак.

На другий день вранці ми з Фріцем нарізали купу дров, щоб було що колоти в'язням, коли їх випустята на прохід, та пішли до підвала, щоб трохи зігрітися, бо надворі було досить зимно та сніжно. Не встиг я ще добре зігрітися, як прийшов до мене шеф кухарів, що хотів довідатися, куди ганяли нас учора гестапівці. Нічого не скриваючи перед ним, я розповів, у яких справах водили нас до комісаріату. Тоді він півшепотом сказав до мене:

— Я чув від дозорців, які знають все від начальника, що справа ваша мається дуже погано тому, що вас всіх тримають як російських шпигунів. А ти сам добре знаєш, що в теперішній воєнний час чекає таких людей, які займаються шпигунством проти гітлерівського уряду. Якщо б ви не доказали вашої участі в шпигунстві, то, на мою особисту думку, все одно немає у вас ніяких надій на швидке звільнення з в'язниці. Можливо навіть, що можуть вас відстavити до концтабору.

При відході він додав:

— Сам начальник в це не вірить, щоб ви були комуністичними агентами, та загадковим є те, звідки такі матеріали проти вас одержало гестапо з Бравншвайгу?

Кухар залишив мене, неначе б повішеного, а сам пішов нагору. Його вісті прибили мене ще більше, ніж попередньо.

Та, мабуть, в кожній людини, коли опиниться вона над краєм глибокої прірви, хоч би й загрожувала їй небезпека з втратою життя, витворюється безмежний оптимізм з іскрою надії на «може», що тільки й підтримує людину в найтяжчі хвилини його життя з вірою, що «може» Божа сила допоможе якось врятуватися згодом з-над цієї глибокої прірви.

Ось так само після розмови з кухарем в мене не залишилося найменшої надії на майбутнє, щоб якось врятуватися з цього гестапівського багна. І все ж таки десь далеко скривалася в моєму серці ще одинока крапля надії: «може» ще житиму колись вільним життям?»

З цією тривогою про невідомий завтрашній день пробігали дні грудня, наближаючись до латинських свят Рідства Христового. В той час було вже досить зимно та випало багато снігу.

Напередодні свят в ранніх годинах покликав мене дозорець до канцелярії начальника. Йшов я дуже збентежений, з думкою: в якій справі викликають?

Зайшов до канцелярії, де, крім начальника, побачив комісара з місцевого комісаріату, а на долівці перед ними стояв великого

формату пакунок. Я, як тільки глянув на нього, зразу ж побачив, що прийшли останньо замовлені книжки з видавництва «Золотий колос». Гестапівець, вказуючи на посилку, сказав:

— Отвори пакунок, я хочу побачити, що прислали тобі твої камради.

З болем серця я отворив посилку, в якій було 50 книжок різного формату, кільканадцять календарів на наступний рік і кільканадцять тризубців. Перекладав книжки зі слізами жалю за ними, бо вже був свідомий того, що не тільки тих, з пакунка, а й залишених на квартирі вже ніколи не прийдеться мені побачити. Між книжками знайшов рахунок на 375 марок. Цей рахунок я подав гестапівцеві з проханням, щоб вони цей рахунок оплатили зграбованими у мене грішми, думаючи собі: нехай гроші краще підуть до українського видавництва, ніж мають залишатися в руках ворога.

Хоч той взяв цей рахунок і пообіцяв мені, що справа в короткому часі буде полагоджена, але чи дійсно цей рахунок був оплачений, я ніколи вже не довідався.

Після перевірки гестапівець велів зложити книжки й запакувати так, як вони прийшли з видавництва. При пакуванні я попросив його, щоб він дозволив мені взяти одну книжку читати, але він покрутів лише головою: не дозволено мати книжки в келії. Відтак ключник випустив мене за двері, і я зразу пішов до підвальному, боляче переживаючи втрату своїх дорогоцінних книжок. Це ж був весь мій маєток і вся моя надія, що згодом я завезу їх до рідної хати, бо ж там давно вже московська тиранія знищила українську книжку. Та химерна доля розпорядилася по-своєму з книжками й літературою, що вже більше не належали до мене, а знаходилися в злочинних руках гнобителів українського народу й батьківщини.

Хоч нелегко було у мене на серці, та не залишалося нічого іншого за чорними гратами, лише треба було терпеливо каратися в тих обставинах з одинокою надією, що «може» це гестапівське знущання згодом якось переживеться.

З такими бурхливими думками та надіями пробігали зимові дні в забуття, зближалися українські Свята Різдва Христового. Одного дня перед обідовою порою покликав мене ключник до канцелярії начальника. Йдучи коридором, я думав: мабуть знову якусь несподівану новину принесли гестапівці. З тими міркуваннями зайшов до канцелярії, де зразу заскочений був, коли побачив начальника, гестапівця і двох вояків в однострої большевицької червоної армії. Були вони високі ростом, віком

приблизно до 24-25 років, з виснаженими обличчями, бувші старшини в ранзі поручників. Начальник спитався в мене:

- Чи розумієш російську мову?
- Так, розумію, пане начальнику! — відповів.

Показуючи на червоноармійців, гестапівець сказав:

— Ми зловили ось цих двох полонених, що втікли з табору, але вони не розуміють німецької мови. Тому покликали тебе, щоб довідатися дещо від цих людей.

Я підступився ближче до полонених, в яких ледве блищали очі на схудлих обличчях й спитав їх російською мовою, чи хто з них розмовляє українською мовою. Один подивився ввічливо на мене й відповів:

— Я розмовляю українською мовою, я є українець, а мій товариш росіянин.

Ці слова гестапівець нотував на папері, відтак поставив питання:

- Як довго ви перебували в таборі полонених?
- В таборі перебували 6 тижнів.
- Для чого ви втікали з табору?
- Втікали тільки для того, щоб не бачити тих жахливих картин та не вмерти від голоду й холоду так, як умирають денно тисячі наших товаришів по зброй за вашими дротами.
- Чи свідомі ви були того, що під час вашої втечі з табору ви могли бути застрілені охороною табору?
- Коли приготовлялися втікати з табору, щоб рятувати своє життя, то само собою, були свідомі, що під час лютої зими напевно не втечимо далеко з вашого краю, та, незважаючи на це, рішилися. Краще зустріти смерть від кулі, ніж чекати голодної смерті в чистому полі.

На відповідь полонених гестапівець подивився на начальника, обое щось покрутили головами, мабуть, зрозуміли, як їхній фюрер трактує воєннополонених — голодовою смертю за колючими дротами! По хвилевій мовчанці начальник знову поставив питання:

- Як, на вашу думку, представляється тепер справа на східному фронті?
- На нашу опінію, 6 тижнів тому перевага була вповні на вашій стороні, бо бійці Червоної армії не хотіли воювати за комуністичну систему Сталіна. Для цього ж цілими дивізіями Червона армія добровільно переходила на вашу сторону з вірою,

що згодом боротиметься разом з вашими фронтовиками і тим самим розіб'є тюрму народів у Кремлі. Але коли в таборах полонених почали тисячами гинути полонені, виморені голодом і холодом, обгризаючи з дерева кору, то тепер вже ніхто з бійців Червоної армії не кидає зброю, але бореться вже до загину — не піддаючись більше вашій армії на неминучу голодову смерть.

Таке правдиве вияснення дуже збентежило гестапівця і начальника, що аж побралися за голови, відтак спитали:

— Чи Сталін має тепер якусь воєнну й економічну допомогу із Заходу?

— Так, тепер Радянському Союзові економічно й технічно з повним поспіхом через кордони Іраку й Ірану допомагають Америка, Англія й інші союзники Радянського Союзу, так що тепер картина фронтових дій значно змінилася з переважаючою силою Червоної армії.

При цьому додав тихим голосом:

— Не бійся, земляче, скоро вільний будеш.

Напевно був би дещо більше сказав, та гестапівець зорієнтувався, що він про щось інформує мене і заборонив говорити. Лише велів перекладати йому питання, на які вони хотіли отримати відповіді від полонених, а особисто між собою говорити не дозволили. Відтак ключник забрав мене з канцелярії. Яка доля зустріла опісля обидвох червоноармійців, я ніколи не довідався.

Вийшовши з канцелярії, я зразу ж подався до своєї закутини в підвал. Хоч не було чого робити на кухні, все ж таки багато краще було перебувати в теплом підвалі біля гарячої печі, ніж перемерзати при різанні дров чи морочити собі голову журбою у смердючій келії.

Кухарі вже знали про те, що гестапівці приводили двох зловлених невільників з Червоної армії та що я був за перекладача для гестапо. Вкоротці один із них прийшов до мене, щоб довідатися від мене, про що говорили червоноармійці в канцелярії. Як своєму камрадові по в'язниці, я розказав йому про все. В часі моєго оповідання кухар аж руки затирає від радості, коли довідався, що Росія отримує тепер значну воєнну допомогу від Америки і що тепер під Сталінградом і Москвою німецька армія тратить на потузі та ініціатива переходить в користь радянської армії. Вислухавши уважно мої звідомлення, кухар, задоволений, пішов догори, щоб поділитися цією новиною зі своїми камрадами.

Хоч інформаційні повідомлення полонених були не зовсім

конкретні й точні, все ж таки кухарі вірили в те, що полонені оповідали дійсну правду й були переконані, що Гітлер ніколи не переможе російську армію. При тому пояснювали вони це так: коли німецька армія йшла початково на Схід, то через кілька тижнів перейшла землі України завдяки українському народові, що не тільки не воював проти німецької армії, але всім можливими засобами допомагав їй. Тому в швидкому часі німецька армія опинилася під Сталінградом. Але відтоді пробігло вже майже півтора роки, як німецькі армії залишилися без найменших успіхів на тих самих фронтових позиціях. Туди постійно відходять транспорти з військом і всякою зброєю, а звідтіля приходять транспорти з тисячами поранених та з відмороженими руками й ногами. Ця жахлива картина була наявним доказом, що там мусить бути навіть й дуже погана ситуація для фюрера.

Я прислуховувався до розмов кухарів і прямо не міг повірити, щоб кровні німці, маючи свою сильну державу, могли так нетерпляче очікувати на момент, коли їх держава покотиться в комуністичну безодню! За ідею облудної марксистської теорії вони розплачувалися роками свого життя між понурими стінами в'язниці. Тим більше для мене було дивним це явище тим, що вони не були колись сірими пересічними робітниками чи бідного пролетарського стану, але можна було по них зауважити, що це все були люди інтелігентні та вчені. Як же вони могли дати обкрутити себе марксистській філософії та зловитися в сіті комуністичної агентури, яка натворила вже стільки всякого горя й лиха на світі та голодом й розстрілами мільйонами загнала невинні народи в передчасну могилу?

З іхнього довгого перебування у в'язниці я черпав силу духа й оптимізм: якщо німці можуть каратися по тюрях за поневолення свого народу, то чому не мав би українець каратися по в'язницях за чесні ідеали — визволення свого народу й батьківщини з кайданів ворожої неволі?

Отже, з огляду на те, що в мене була протилежна від моїх камрадів тенденція національних аспірацій, то я завжди старався бути обережним перед ними, щоб не зрадитися, бо вони зразу мали б мене за свого ворога — фашиста. Тим самим я нічого був би собі не допоміг, а тільки більше пошкодив, бо в той час багато для мене залежало від них.

До вечірнього присмерку в підвальній протягом всієї ночі перед очима в мене ввесь час стояли червоноармійці зі своїми словами: «Не турбуйтеся, в недовгому часі будете звільнені!» Хоч був я

в'язнем гестапівської в'язниці, все ж такі слова не потішали ні моєї зболілої душі, ні серця, але ще більше пригноблювали. Бо ніколи я не бажав собі, щоб будь-коли більшевицька армія визволила мене з в'язниці. Хоч новочасний окупант, «obermench» не є набагато кращий від сталінської тиранії, все таки німці тільки другий рік на землях України, а Москва панує там вже понад 300 років. То нехай би залишився наразі „obermench“, ніж мала би повернутися московська тиранія на Україну!

З такими думками про невідому долю в майбутньому пробігав мій час в похмурих мурах в'язниці. Багато разів я задавав собі питання: хіба гестапівці забули про нас, відріклися, що не покликають на жодний суд або звільнюють з цієї смердючої тюрми? Хоч за минулі два місяці призвичаївся я вже до гестапівського курорту, все ж таки переслідувала мене туга з питанням: як довго ще прийдеться нам тут каратися? Та чим все це лихо закінчиться?

На протязі всього цього часу майже кожного ранку я через віконце у підвалі приглядався до своїх друзів, що виглядали дуже блідими, з похмурими обличчями. Вони ж були на скромних в'язничних пайках та ще й без свіжого повітря у затхлих келіях, бо тільки півгодини на день перебували не під ключем. Щоб швидше пробігав час, ім доставляли частини, з яких вони складали запальники для гранат та інших вибухових снарядів. Попри це легке заняття, було ще добре й тим, що в камері перебувало кілька в'язнів разом.

Зима була лютовою, то були більші замовлення на дрова, було набагато більше роботи з різанням і коленням дров, ніж це було раніше. Тому нам з Фріцом приходилося довгими годинами перебувати під шopoю при різанні дров, на які чекали вже авта чи візки прямо на подвір'ї в'язниці. Через майже цілоденне перебування при дровах вже мало залишалося мені часу побувати в теплом підвалі. Але все ж таки під вечір, як тільки скінчалася праця при дровах, я забігав чимшивидше до підвалу на короткий час, щоб зігрітися та схопити заховану картопельку, бо ж після денної праці на холоді з'їв би вовка!

Через кілька вечорів вдалося спекти картоплю та повечеряти з червоною капустою в підвалі, поки не покликав ключник.

На самий український Святий Вечір, тобто 6 січня 1943 р., я так цілий день намерзся при дровах, що не залишалося багато часу на перебування в підвалі. Тому швидко побіг, щоб приготувати собі на швидку руку святу вечерю. Вложив дві більші картоплі в гарячий жар, приготував кусок червоної капусти і

кусок жовтої брукви, які зразу заховав під сорочку, та присів на лавочку, чекаючи, поки спечеться картопля, й заглибився в думки про рідну хату.

Пригадав собі далекі роки, спільну Святу Вечерю з родиною та радісні дні веселих свят Різдва Христового. Та це ж було тільки понад 4 роки тому! Де ж я святкую сьогодні, а де святкуватиму на наступний рік? Покотилися з очей гіркі слізки, і я взявся за картоплю, про яку майже забув з туhi, а незабаром же мав мене покликати ключник.

Та не скінчив я ще й першої картоплини, як ключник несподівано покликав мене нагору. Жалко було залишати мені другу картоплину з куском брукви, і я, йдучи сходами нагору, заховав їх під сорочку, думаючи, що ключник не запримітить цього.

Коли я вийшов на головний коридор, то зразу побачив напроти себе трьох сторожів, що стояли, розставлені подалі один від одного та дивилися чомусь на мене так, як ніколи попередньо. Бліскавично промайнула в мене думка, що, мабуть, не перейду з картоплею і бруквою до своєї келії, але зовсім певно — затримають мене в'язничні босяки. Та признаватися не буду,— подумав собі,— нехай діється воля Божа, але до келії йти мушу. Наближаючись до них, старався не звертати на них найменшої уваги, але один підійшов до мене й спитав:

— Шо маєш схованого під сорочкою?

Я одверто відповів:

— Одну картоплину і кусок брукви, пане ключнику!

Він зразу ударив мене в губу так, що я опинився під стіною на підлозі, а картопля з бруквою покотилися коридором. Я встав з-під стіни, сказавши до нього «Данке шен» й подумав собі: «Ось маєш, Михайлє, святу вечерю сьогодні. Замість картоплі й брукви на вечерю — маєш червоний ніс з розбитою губою» та зайшов до келії, двері якої були вже відкриті.

Хоч сторож вдарив мене і я стратив весь настрій Святого Вечора, та я вже за тим не жалів, лише непокоїла мене тривога, щоб ранком не покликав мене начальник до канцелярії та не посадив на саме Різдво до карцеру на кілька днів покарання. Та, дякувати Богу, цей випадок з картоплею й скінчився на тому, без покликання до канцелярії, лише надаремно переживав я на перший день Різдва Христового!

Уже приблизно під кінець січня одного дня після обідової пори до підвальному зайдли всі три кухарі і забрали мене з собою

подалі в підвал до великого приміщення з центральним опаленням в'язниці. Тут по залізній драбинці вийшли догори на великі котли, між якими вони мали своє законспіроване місце з мапами України й Росії. Мене прямо аж холодом обвіяло від страху на тих котлах, думаючи: «Михайле, маєш свого клопоту більше, як треба, а вразі несподіваного наскоку в'язничних сторожів будеш ще мати халепу за співпрацю з німецькими комуністами». Та, мабуть, шеф кухарів відчув моє збентеження і сказав:

— Міхель, не бійся, сюди ніхто не прийде з гестапівських собак. Ми тільки хочемо повідомити тебе, що червоноармійці говорили щиру правду в канцелярії начальника, бо на східному фронті дійсно тепер ініціативу перебрала большевицька армія. Якщо не віриш нам, подивися на мапу.

Розложили велику мапу, на якій червоними стрілочками були позначені лінії фронтів від Криму-Сталінграду аж під Москву з тою зміною, що від початку січня 1943 року Червона армія проломила вже позиції німецьких армій і змушує німецькі війська відступати на Захід. Але найбільшого удара зазнала німецька армія під Сталінградом, після чого в хаотичній паніці відступає до Харкова. Цей відворот німецьких військ вказує на те, що гітлерівський уряд напевно вже програв війну з Росією, та так ганебно, що армія Сталіна прийде ще до Берліну.

Дивлячись на своїх камрадів з деяким недовір'ям, неначе теля на нові ворота, кажу:

— Прямо не вірю в це, щоб німецька армія, така непереможна й сильна, поломала собі зуби з большевиками під Сталінградом! Абсолютно не вірю в те!

Побачивши, що я скептично віднісся до зфантазованої пропаганди, вони вийняли з-за труби найновіший часопис, на якому дійсно були звідомлення з фронтів та про відворот німецьких військ зі стратою всіх попередніх позицій по всіх лініях фронту. Аж тоді повірив я в те, що російська орда в недовгому часі знову заллє рідні землі України.

Від того часу вже кухарі, як тільки мали якісь нові відомості з воєнних подій на Сході, зразу приходили до підвалу й ділилися зі мною, неначе б я дійсно очікував з розкритими руками на прихід Червоної армії. Та я не зраджувався перед ними, що це не була моя духовна радість, а безмежний біль в серці, що український народ так і не діждався своєї суверенної держави, на що так очікував весь народ України. Та, мабуть, знову батьківщина покотиться наново до московської тюрми народів.

Хоч кухарі вже були певні, що Німеччина війну програла, все таки думали, що ще з рік перебуватимуть у в'язниці, доки війна закінчиться перемогою большевицької армії і так довго очікувані камради звільнять їх з ув'язнення. При тому казали: «Ми напевно вже тут на місці будемо перебувати до кінця війни, але з тобою і твоїми камрадами справа мається зовсім інакше, бо для вас немає найменших виглядів навіть на те, щоб ви могли з гестапівських рук урятуватися живими. Бо напевно вас не звільнять, але скорше перевезуть до концтаборів. А ти сам добре знаєш, що звідтіля ніхто вже не вертається.

Я часто-густо слухав їхню балаканину, скептично думаючи: «Що ви, стари в'язні, можете знати про те, що зроблять гестапівці з нами в теперішній час, коли вже земля почала горіти під їхніми ногами». Хоч в дійсності наші душогуби могли зробити з нами, що хотіли, щоб знищити непевний елемент своєї країни.

Зимова пора пробігала, а з бігом часу все більше приходили грізні відомості з фронтів про поразку німецької армії, яка вирвалася ще з-під Сталінграду, але тепер вже на всіх фронтах відступає без ніякого опору проти сильного наступу большевицької армії.

Хоч я в дійсності не мав жодного поняття, що за цих пару місяців діється у вільному світі, все ж таки завдяки червоним камрадам був кожного дня поінформований, як в дійсності представляється воєнна ситуація не тільки на Сході, але й також на західному фронті.

Знаючи невідрядну ситуацію німецького народу, я був певний того, що раніше чи пізніше гестапівська погань все таки звернеться до нас, як бувших вояків, з пропозицією, щоб тепер йти на східній фронт і разом з їхніми фронтовиками боротися проти большевицької навали та класти свої голови за перемогу Третього Райху. Та перед очима безперервно маячив меморандум з пропозицією добровільно йти з німецькою армією, але боротися за інтереси української справи, а не за гітлерівську тиранію чи за якийсь «лебенс равм» його на землях України.

Проминуло вже три місяці з часу моого ув'язнення за гратами гітлерівської тюрми, але час проминає відносно спокійно, не покликали й не побивали мене більше, лише морили голодом, підриваючи вже й так не дуже міцне здоров'я. І все ж кожного дня точила мою душу тривога, що не буде так завжди тривати, але раніше чи пізніше якщо не звільнятися, то переведуть до іншої в'язниці чи у концтаборі.

Недовго прийшлося турбуватися мені про дальшу долю на майбутнє, бо вже під кінець лютого одного дня покликали мене до канцелярії начальника. У мене зразу промайнула думка, що, може, я довідаюсь, нарешті, від опікунів про дальшу нашу ситуацію з перебуванням у в'язниці.

З розбіжними думками й переконаннями увійшов я до канцелярії, де перед собою побачив двох гестапівців в присутності начальника. Покликали мене до столу, дивлячись на мене, неначе згінники на худобу, кажучи:

— Ми прийшли повідомити тебе, що в тебе й твоїх камрадів є дві можливості в недовгому часі вийти з в'язниці. Перша можливість — зголоситися до СС-дивізії. Друга можливість — переїзд до концтабору.

Від цієї пропозиції зразу обвіяло мені холодом спину з люті. Дивлячись на своїх опікунів, я подумав: «Щоб ви поздихали, катюги, тут на місці, де сидите», а сказав їм так:

— Пане комісаре, дуже вдячний за вашу доброту до мене, що хочете допомогти нам вийти із в'язниці. Але, на мою думку, досить запізно вже даєте нам цю яскраву пропозицію. Чому ж не дали нам її тоді, як ми і весь український народ просив вашого фюрера, щоб дозволив формувати українську армію і разом з вашими фронтовиками боротися проти нашого спільногого ворога — большевицькі тиранії. Та в той час ви не хотіли розуміти нас, українців, пане комісаре, але, як своїх ворогів, кинули за тюремні гратаці і відбираєте наше здоров'я. Вже пробуло чотири місяці, як ми перебуваємо тут, у в'язниці, морені голodom. А тепер хочете щоб ми забули вам все це та йшли на гарматне м'ясо за інтереси вашого уряду та за сотні біківців, що ними нагороджували мене ваши камради з Бравншвайгу. О, ні, пане комісаре, краще ми зі своїми камрадами підемо пропадати до концтабору, але ніколи вже разом з вами не підемо воювати, краще воюйте тепер самі!

Гестапівець нотував все на папері, що я говорив до нього без найменшого страху, але слова не відбирав, бо був вже свідомий того, що наша доля і так безвиглядна.

Хоч мої слова з остаточним рішенням не були їм до смаку, та більше нічого вже не питалися в мене, лише покрутили головами, перезирнулися, відтак черговий забрав мене з канцелярії. Вийшов на коридор і прямо подався до підвальному, щоб відсвіжити себе водою та спокійно віддихнути.

Присів я на лавці та заглибився думками над тим, що ж я зробив для себе й своїх друзів, що добровільно вибрав краще

загибель на каторзі, ніж волю зі зброєю в руках?

Візит гестапівців переконав мене остаточно, що вже нема чого обманювати себе про якесь звільнення з в'язниці, а треба бути приготованим, що в недовшому часі переведуть нас всіх до концтабору.

Хоч я був пригноблений журбою до безкраю після свого нерозсудного рішення, що замість волі вибрав безнадійне провалля безодні, все ж таки і в часі такої журби зродилась у мене знову іскра того «може»: може ж таки не пропадемо, а врятуємося! Бо коли б вибрав я першу можливість та зголосився в ряди СС, то в цьому випадку вже не було б для нас ніякого «може», бо підступний ворог напевно кинув би нас, як своїх ворогів, на неминучу загибель, на передову лінію фронту, на гарматне м'ясо. А якщо б навіть я випадково врятувався, то на все життя жив би з неспокійним сумлінням, що йшов добровільно в німецьку армію боротися за антихриста Гітлера, який був другим після російських комуністів ворогом українського народу.

Так потішав та розраджував я сам себе на самоті, як тільки міг та як дозволяли фізичні й духові сили. У мене в той час уже не залишилося ніякої надії, лише одна чорна журба переживань вдень і вночі. Тепер вже всі мої облудні надії розвіялися раз назавжди, я вже знат, яка стежечка стелеться перед нами.

На другий день після різання дров я зайшов до підвала зігрітися. Вкоротці зайшов туди Рудольф (шef кухарів) та каже, посміхаючись:

— Ключник говорив, що ти не хочеш зі своїми камрадами іти до СС-Дивізії, а хочеш піти до концтабору?

— Іншого виходу у мене не було, Рудольф, я мусів одну з двох пропозицій гестапівських вибрати. Та за гітлерівську тиранію воювати не підемо!

Рудольф із задоволенням потиснув мені руку та сказав:

— На мою думку, Міхель, в тебе не було іншого виходу з цієї складної ситуації, але нам усім досить дивно, що гестапівці дають вам ще можливість вибору, не запроторюючи так, як роблять вони з усіма іншими в'язнями. Хоч нелегко прийтися вам,—продовжував Рудольф,— перебувати в концтаборі, все ж таки ти дуже розсудно поступив, бо ще буде якась надія врятуватися з концтабору, але в теперішньому часі, коли німецька армія зі зламаним карком відступає все ближче на Захід, у вас немає найменшої надії врятуватися живими з цього пекла.

Приятельська розмова з Рудольфом дуже підбадьорила мене

на дусі. Хоч він був німець, але призвав правильність моого рішення, бо був вже свідомий того, що ніхто не врятує тепер Німеччини від безодні, до якої вона трагічно котиться. При відході Рудольф ще сказав до мене:

— Міхель, я просив би тебе, щоб ти на пам'ятку залишив мені свій пояс, бо якщо завезуть тебе до табору, то, напевно, користі з нього вже мати не будеш, а я матиму гарну згадку про тебе.

Я глянув на нього й подумав: «Завдяки ньому я мав можливість якось підхарчуватися картоплею та іншою яриною та підтримати своє здоров'я». Я не міг йому відмовити в цьому проханні й дав слово, що через кілька днів доручу йому свій військовий старшинський пояс, але не тепер, з огляду на те, щоб дозорці не запитували мене, для чого я подарував свій пояс шефові кухні.

Хоч нелегко було розлучатися з останньою військовою пам'яткою, з якою я перебув вже три роки, але рішився — краще подарувати добрій людині на пам'ятку, ніж дати їй згодом пропасти разом зі мною. Через кілька днів я віддав йому свого пояса, взявши від нього вузенький поясочок, щоб лише підперезатися.

Хоч начальник і всі дозорці вже знали про те, що я тимчасовий в'язень, бо кожного дня можуть забрати мене, все ж таки мої привілеї вільного ходження до підвальну та на подвір'я не забирали в мене. Я, як і раніше, свободно ходив до підвальну й на подвір'я та мав можливість заходити з кухарями до іхнього секретного місця, щоб осягнути свіжі інформації з вільного світу, а тим більше з фронтів на Сході.

(Продовження в 2-му томі, що незабаром вийде)

ЗМІСТ

стор.

ЧАСТИНА ПЕРША

Із мрячної пам'яти	7
Заклик України	17
Несподівана радість	27
Парцеляція ланів Коритовського	52
Військова повинність	58
Військова служба	70
На польсько-литовському кордоні	96
До цивільного життя	116

ЧАСТИНА ДРУГА

За справу свого ворога	127
Полон	154
Транспорт	173
Відрядження	186
Комісія звільнення	205

ЧАСТИНА ТРЕТЬЯ

Вимарш за браму із Сталягу	218
Останній день у форті	232
З візитою до земляка	257
Алярмовий бюллетень	263

ЧАСТИНА ЧЕТВЕРТА

Свято Героїв	291
Меморандум	304
Новоприбулі каторжники	326
Арешт	327

Замовлення слати на таку адресу:

M. STUPKA
28-21 37th St.
Astoria, N.Y. 11103, USA
